

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ АПК

Збірник наукових праць

№ 2 (169) 2021

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач:
Білоцерківський національний аграрний університет (БНАУ)
Збірник розглянуто і затверджено до друку рішенням Вченої ради БНАУ
(Протокол № 10 від 09.12.2021 р.)

Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК» («AIC Economics and Management») є фаховим виданням, що включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1643 від 28.12.2019 р.) і є продовженням «Вісника Білоцерківського державного аграрного університету», започаткованого 1992 року. Збірник представлено на порталі Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та включено до міжнародних наукометричних баз: *Index Copernicus, Google Scholar, Crossref, DOAJ*.

Періодичність виходу збірника «Економіка та управління АПК» – двічі на рік.

Редакційна колегія:

Головний редактор – **Варченко О.М.**, д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Заступник головного редактора – **Ткаченко К.В.**, канд. екон. наук, доц., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Члени редколегії:

Божнеч Стефан, проф. економіки, Приморський університет, м. Копере, Словенія

Вагнер Клаус, д-р філософії, Федеральний інститут економіки сільського господарства, м. Відень, Австрія

Гринчук Ю.С., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Єнін Ю.І., д-р екон. наук, проф., Білоруський державний економічний університет, м. Мінськ, Республіка Білорусь

Клішійські Януш, д-р габіл., Університет технологій та гуманітарних наук, м. Бельсько-Бяла, Польща

Котікова О.І., д-р екон. наук, проф., Миколаївський НАУ, м. Миколаїв, Україна

Майерс Вільям Х., д-р наук, проф. аграрної та прикладної економіки, Університет Міссурі, м. Колумбія, США

Непочатенко В.А., д-р екон. наук, доц., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Паска І.М., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Рябченко Оксана, д-р екон. наук, Словацький сільськогосподарський університет, м. Нітра, Словацька Республіка

Сатир Л.М., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Свиноус І.В., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Сокольська Т.В., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Шнебергер Кен, д-р наук, проф. аграрної та прикладної економіки, Університет Міссурі, м. Колумбія, США

Шубравська О.В., д-р екон. наук, проф., ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», м. Київ, Україна

Шуст О.А., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Філдсенд Ендрю, д-р наук, Науково-дослідний інститут сільського господарства, м. Будапешт, Угорщина

Хараїшвілі Етер, проф. економіки, Тбіліський державний університет імені Іване Джавахішвілі, м. Тбілісі, Грузія

Хмелінські Павел, д-р філософії, Інститут економіки сільського господарства та продовольства – Національний науково-дослідний інститут, м. Варшава, Польща

Юхименко П.І., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Editorial board:

Editor-in-Chief – **Varchenko O.M.**, D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Deputy Editor-in-Chief – **Tkachenko K.V.**, PhD in Economics, Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Members of the Editorial Board:

Bozic Stefan, Prof. of Economics, Maritime University, Koper, Slovenia

Enin Y.I., D.Sc. in Economics, Prof., Belarus State Economic University, Minsk, Belarus

Fieldsend Andrew, PhD, Agricultural Research Institute, Budapest, Hungary

Grinchuk Yu.S., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Haraishvili Eteri, Prof. of Economics, Ivan Javakhishvili Tbilisi State University, Tbilisi, Georgia

Khmelinsky Pavel, PhD, Institute of Agricultural Economics and Food-National Research Institute, Warsaw, Poland

Klisinski Janusz, Dr. habil., University of Technology and Humanities, Bielsko-Biala, Poland
Kotikova O.I., D.Sc. in Economics, Prof., Mykolaiv NAU, Mykolaiv, Ukraine
Myers William H., D.Sc. in Economics, Prof. of Agrarian and Applied Economics, University of Missouri, Columbia, USA
Nepochatenko V.A., D.Sc. in Economics, Ass. Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine
Paska I.M., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine
Ryabchenko Oksana, PhD of Economics, Slovak University of Agriculture, Nitra, Slovak Republic
Satir L.M., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine
Schneeberger Ken, D.Sc. in Economics, Prof. of Agrarian and Applied Economics, University of Missouri, Columbia, USA
Shubravskaya O.V., D.Sc. in Economics, Prof., State Institution «Institute of Economics and Forecasting of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Shust O.A., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine
Sokolska T.V., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine
Svynous I.V., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine
Wagner Klaus, PhD, Federal Institute of Agricultural Economics, Vienna, Austria
Yukhymenko P.I., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Редакционная коллегия:

Главный редактор – **Варченко О.М.**, д-р экон. наук, проф., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Заместитель главного редактора – **Ткаченко Е.В.**, канд. экон. наук, доц., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Члены редколлегии:

Божнеч Стефан, проф. экономики, Приморский университет, г. Копере, Словения

Вагнер Клаус, д-р философии, Федеральный институт экономики сельского хозяйства, г. Вена, Австрия

Гринчук Ю.С., д-р экон. наук, проф., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Енин Ю.И., д-р экон. наук, проф., Белорусский государственный экономический университет, г. Минск, Республика Беларусь

Клишинский Януш, д-р габил., Университет технологий и гуманитарных наук, г. Бельско-Бяла, Польша

Котикова Е.И., д-р экон. наук, проф., Николаевский НАУ, г. Николаев, Украина

Майерс Вильям Х., д-р наук, проф. аграрной и прикладной экономики, Университет Миссури, г. Колумбия, США

Непочатенко В.А., д-р экон. наук, доц., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Паска И.Н., д-р экон. наук, проф., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Рябченко Оксана, д-р экон. наук, Словацкий сельскохозяйственный университет, г. Нитра, Словацкая Республика

Сатыр Л.М., д-р экон. наук, проф., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Свиноус И.В., д-р экон. наук, проф., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Сокольская Т.В., д-р экон. наук, проф., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Шнебергер Кен, д-р наук, проф. аграрной и прикладной экономики, Университет Миссури, г. Колумбия, США

Шубравская Е.В., д-р экон. наук, проф., ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины», г. Киев, Украина

Шуст Е.А., д-р экон. наук, проф., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Филдсенд Эндрю, д-р наук, Научно-исследовательский институт сельского хозяйства, г. Будапешт, Венгрия

Хараишвили Этер, проф. экономики, Тбилисский государственный университет имени Ивана Джавахишвили, г. Тбилиси, Грузия

Хмелинский Павел, д-р философии, Институт экономики сельского хозяйства и продовольствия – Национальный научно-исследовательский институт, г. Варшава, Польша

Юхименко П.И., д-р экон. наук, проф., Белоцерковский НАУ, г. Белая Церковь, Украина

Адреса редакції: Білоцерківський національний аграрний університет, Соборна площа, 8/1, м. Біла Церква, Київська обл., 09117, Україна. E-mail: redakciaviddil@ukr.net.

ЗМІСТ

ЕКОНОМІКА

Утеченко Д.М. Елементи соціальної інфраструктури як чинник забезпечення відтворення людського капіталу.....	7
Ланченко Є.О. Соціально-трудові аспекти розвитку скотарства в сільськогосподарських підприємствах.....	19
Захарченко В.І. Інституційні пастки земельної реформи щодо зміни форм власності на землю..	29
Стрижак О.О. Трансформації індустрії туризму в умовах цифрової економіки.....	41
Семсал А.В., Шупик С.М. Ефективність державної підтримки виробництва молока в Україні...	50
Свиноус Н.І., Гаврик О.Ю., Свиноус І.В., Ємчик Т.В., Сало І.А. Формування системи інституційного забезпечення інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств.....	63
Ібатуллін І.І., Варченко О.О., Артимонова І.В., Вернюк Н.О. Стратегічні пріоритети розвитку агропродовольчого сектору економіки України.....	76
Ібатуллін М.І., Хахула Б.В. Економічні засади інноваційного розвитку племінного свинарства в Україні.....	87

МАРКЕТИНГ

Сафін О.Р., Сендецька С.В. Державний маркетинг в удосконаленні пенсійного забезпечення в Україні.....	101
--	-----

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

Буряк А.В., Бойко С.В., Дем'яненко І.В. Фінансування аграрних підприємств: аналіз довгострокових трендів та структурних зрушень.....	110
Шуст О.А., Гринчук Ю.С., Рибак Н.О. Моделі фінансування діяльності закладів вищої освіти..	119
Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Драган О.О., Ткаченко К.В. Сучасні фінансово-економічні кризи і стійкість фінансово-банківської системи України.....	130
Юхименко П.І., Батажок С.Г., Зубченко В.В. Чинники ефективності архітекtonіки інститутів бюджетної системи України.....	151
Ткаченко К.В., Паска І.М. Методичні підходи до оптимізації портфеля послуг страхової компанії.....	164

МЕНЕДЖМЕНТ

Шара Є.Ю., Слесар Т.Н. Інформаційне забезпечення користувачів звітності для прийняття рішень.....	173
Попик О.В. Організаційні аспекти нематеріальної мотивації персоналу в системі управління якістю підприємства.....	181
Корінець Р.Я., Бачинський Р.Л. Значення онлайн-ресурсів в поширенні агроінновацій.....	193

CONTENT

ECONOMY

Utehenko D. Elements of social infrastructure as a factor in ensuring the reproduction of human capital.....	7
Lanchenko Y. Social and labor aspects of livestock development in agricultural enterprises.....	19
Zakharchenko V. Institutional traps of land reform in the context of land ownership changes.....	29
Stryzhak O. Transformation of the tourism industry in the digital economy.	41
Semsal A., Shupyk S. Efficiency of state support for milk production in Ukraine.	50
Svynous N., Gavryk O., Svynous I., Yemchyk T., Salo I. Formation of the institutional support system for investment activities of agricultural enterprises.....	63
Ibatullin I., Varchenko O., Artimonova I., Vernyuk N. Strategic priorities for the development of the agri-food sector of Ukraine's economy.	76
Ibatullin M., Khahula B. Economic principles of innovative development of breeding pig breeding in Ukraine.....	87

MARKETING

Safin O., Sendetska S. State marketing in the improvement of pension provision in Ukraine.....	101
---	-----

BUSINESS, TRADE AND EXCHANGE ACTIVITIES

Buriak A., Boiko S., Demianenko I. Agricultural enterprises financing: analysis of long-term trends and structural changes.....	110
Shust O., Hrynychuk Yu., Rybak N. Models of higher education institutions work financing.....	119
Shust O., Varchenko O., Krysanov D., Drahan O., Tkachenko K. Modern financial and economic crises and the stability of the financial and banking system of Ukraine.....	130
Yukhymenko P., Batazhok S., Zubchenko V. Factors of architecture efficiency of Ukrainian institutes of budgetary system.	151
Tkachenko K., Paska I. Methodical approaches to optimizing the insurance company portfolio of services.....	164

MANAGEMENT

Shara Ye., Sliesar T. Information provision of reporting users for decision making.	173
Popyk O. Organizational aspects of personnel's intangible motivation in the enterprises QMS.....	181
Korinets R., Bachynskiy R. The importance role and place of online resources in widespread agroinnovation.....	193

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА

Утеченко Д.М. Элементы социальной инфраструктуры как фактор обеспечения воспроизводства человеческого капитала.....	7
Ланченко Е.А. Социально-трудовые аспекты развития скотоводства в сельскохозяйственных предприятиях.....	19
Захарченко В.И. Институциональные ловушки земельной реформы в контексте изменения форм собственности на землю.....	29
Стрижак Е.О. Трансформации индустрии туризма в условиях цифровой экономики.....	41
Семсал А.В., Шупик С.М. Эффективность государственной поддержки производства молока в Украине.....	50
Свиноус Н.И., Гаврик А.Ю., Свиноус И.В., Емчик Т.В., Сало И.А. Формирование системы институционального обеспечения инвестиционной деятельности сельскохозяйственных предприятий.....	63
Ибатуллин И.И., Варченко О.А., Артимонова И.В., Вернюк Н.А. Стратегические приоритеты развития агропродовольственного сектора экономики Украины.....	76
Ибатуллин М.И., Хахула Б.В. Экономические основы инновационного развития племенного свиноводства в Украине.....	87

МАРКЕТИНГ

Сафин А.Р., Сендецкая С.В. Государственный маркетинг в совершенствовании пенсионного обеспечения в Украине.....	101
--	-----

ФИНАНСЫ, БАНКОВСКОЕ ДЕЛО И СТРАХОВАНИЕ

Буряк А.В., Бойко С.В., Демьяненко И.В. Финансирование аграрных предприятий: анализ долгосрочных трендов и структурных сдвигов.....	110
Шуст Е.А., Гринчук Ю.С., Рыбак Н.А. Модели финансирования деятельности учреждений высшего образования.....	119
Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Драган О.А., Ткаченко Е.В. Современные финансово-экономические кризисы и устойчивость финансово-банковской системы Украины.....	130
Юхименко П.И., Батажок С.Г., Зубченко В.В. Факторы эффективности архитектуры институтов бюджетной системы Украины	151
Ткаченко Е.В., Паска И.Н. Методические подходы к оптимизации портфеля услуг страховой компании.....	164

МЕНЕДЖМЕНТ

Шара Е.Ю., Слесарь Т.Н. Информационное обеспечение пользователей отчетности для принятия решений.....	173
Попик О.В. Организационные аспекты нематериальной мотивации персонала в системе управления качеством предприятия.....	181
Коринец Р.Я., Бачинский Р.Л. Значение онлайн-ресурсов в распространении агроинноваций....	193

ЕКОНОМІКА

УДК 331.522/.582:332.122(1-22)

JEL E24, J24, R23

Елементи соціальної інфраструктури як чинник забезпечення відтворення людського капіталуУтеченко Д.М. *Білоцерківський національний аграрний університет* dashautechenko@gmail.com

Утеченко Д.М. Елементи соціальної інфраструктури як чинник забезпечення відтворення людського капіталу. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 7–18.

Utechenko D. Elements of social infrastructure as a factor in ensuring the reproduction of human capital. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 7–18.

Рукопис отримано: 21.09.2021 р.

Прийнято: 03.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-7-18

Стаття присвячена актуальним питанням впливу соціально-економічних чинників на відтворення людського капіталу сільських територій. Проведено аналіз основних показників, які описують демографічну ситуацію, а саме: рівень народжуваності та смертності, темпів природного приросту, рівня зайнятості та безробіття сільського населення.

Визначено основні прояви демографічної кризи розвитку сільських територій, зокрема негативна тенденція рівня смертності, яка суттєво перевищує рівень народжуваності, скорочення кількості жінок дітородного віку, зменшення кількості домогосподарств із дітьми, перевищення кількості померлих жінок порівняно з чоловіками.

Доведено, що забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури створює передумови для соціально-економічного розвитку сільських територій та країни загалом.

Проаналізовано стан і тенденції розвитку закладів освітньої інфраструктури та зроблено висновок про необхідність розробки стратегічного плану розвитку дошкільних і шкільних закладів, забезпечення закладів охорони здоров'я, які розташовані в сільських населених пунктах, лікарями-педіатрами.

Результати аналізу довели, що характерне підвищення витрат сільського домогосподарства з появою наступної за рахунком дитини, а також виокремити низку обставин, які впливають на величину витрат щодо її розвитку, які необхідно враховувати у соціальних програмах. Обґрунтовано, що з метою подолання бідності має бути зорієнтована соціальна політика держави та дії Уряду України, що передбачає заходи по соціальному захисту сімей, в яких народжуються діти.

На основі статистичних даних розглянуто інфраструктурне забезпечення процесу відтворення людського капіталу сільських територій країни.

Виявлено, важливою перешкодою щодо перспектив розвитку сільських населених пунктів є неналежне їх забезпечення дошкільними і шкільними навчальними закладами.

Доведено, що політика оптимізації мережі медичних і освітніх закладів у сільській місцевості, низькі темпи розвитку соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій мають негативний вплив щодо їх приєднаності.

Ключові слова: сільські території, розвиток, сільське населення, соціально-економічні чинники, демографічна ситуація.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Людський капітал щодо сільських територій розглядають як чинник відтворювального розвитку економіки та необхідною умовою покращення стану соціально-економічного середовища. Крім того, він є структурним компонентом цієї сфери, здебільшого

надаючи їй якісних характеристик. У сучасних умовах людський капітал ідентифіковано як ресурс стратегічного плану дій з виведення територій із депресивного стану. Зокрема якісні та параметральні кількісні їх характеристики визначаються комплексом проблем розвитку сільських територій, актуалізуються в інших

суміжних сферах функціонування. У зв'язку з цим діалектична єдність як ознака системної взаємодії двох елементів – людського капіталу та соціально-економічної сфери сільських територій розглядається як незаперечна.

Соціальна сфера сільських територій виступає пріоритетним напрямом їхнього сталого розвитку. Важливе значення з погляду демографічного потенціалу села має, насамперед, розвиток об'єктів соціальної інфраструктури. Сучасний стан соціальної інфраструктури потребує посиленої підтримки в цій сфері, оскільки органи державної влади та місцевого самоврядування не можуть ефективно здійснювати соціальні реформи для задоволення основних потреб сільського населення через недостатність бюджетних ресурсів.

Дослідженням питань соціально-демографічного розвитку України загалом і на рівні сільських територій займається багато вчених, як вітчизняних так і зарубіжних, зокрема: Е. Лібанова, У. Садова, О.М. Бородіна, Л. Шевчук, К.І. Якуба, І.О. Курило, В. Стешенко, П.Т. Саблук, О. Біттер, І. Бланк, С. Пасеку, Т.А. Заяць, В. Лагодієнко, В. Федоренко, Я.М. Шатковський та ін.

Негативні тенденції що спостерігаються в соціально-економічній сфері сільських територій спричиняють загострення демографічної кризи, як наслідок спостерігається зменшення чисельності сільського населення через вплив низки чинників: природне зменшення населення внаслідок його старіння і смерті та від'ємне сальдо міграційних процесів.

Мета дослідження. Обґрунтування специфіки впливу елементів соціальної інфраструктури на процес відтворення людського капіталу сільських територій, з метою розробки практичних заходів щодо активізації їх розвитку в аспекті створення комфортних умов для проживання та підвищення рівня якості життя сільського населення.

Матеріал і методи дослідження. Методологія дослідження базувалася на узагальненні теоретичних засад теорії людського капіталу щодо впливу соціальних та економічних умов відтворення людського капіталу сільських територій.

Для досягнення поставленої мети використано наступну систему методів дослідження: монографічний – для формулювання мети та висновків дослідження, результати якого знайшли відображення в статті. Дослідження більшою мірою побудоване на аналізі масиву статистичних даних, що дало змогу простежити динаміку природного скорочення сільського населення України, смертності чоловіків і

жінок, які проживають в сільській місцевості; проаналізувати рівень забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури процесу відтворення людського капіталу сільських територій країни, а також забезпеченість сільських населених пунктів дошкільними навчальними закладами, як одним із елементів, який характеризує процес відтворення людського капіталу.

Інформаційною базою слугували статистичні дані Державної служби статистики України та власні спостереження автора щодо демографічної ситуації на сільських територіях, а також встановлення впливу чинників на відтворення людського капіталу на основі опитування сільських мешканців.

Результати дослідження та обговорення. Для сільських територій України нині настав багаторічний період несприятливих демографічних змін. Необхідно зазначити, що зменшення чисельності сільського населення відображає як закономірний процес урбанізації, так і надлишковий відтік молоді, кваліфікованих кадрів у міста через відсутність місця прикладання своєї праці, неналежний розвиток соціальної інфраструктури села, низький рівень доступності медичних послуг тощо. У містах склалися кращі умови та можливості для таких соціальних переміщень як отримання професійної освіти і вибір робочого місця. Однак, маючи найкращі умови для життя і роботи, місто висуває і вищі вимоги до селян, щодо освітнього рівня професійних компетентностей та адаптаційних властивостей.

Розрахунки, наведені в таблиці 1, свідчать, що упродовж 2000–2018 рр. спостерігаються дві тенденції, які характеризують народжуваність у сільській місцевості: 2000–2012 рр. – зростання, пояснюється наявністю осіб у репродуктивному віці в сільських населених пунктах, 2013 р. – понині – зниження, що зумовлено насамперед міграцією молоді через об'єктивні та суб'єктивні несприятливі обставини. При цьому спостерігається однакове значення народжуваності на 1000 осіб наявного населення.

Зазначимо, що спостерігається негативна тенденція зниження смертності сільського населення протягом досліджуваного періоду на 26 %, у розрахунку на 1000 осіб наявного населення лише на 7 %, що є свідченням збереженням стійких темпів смертності та відповідно зниження чисельності сільського населення. Отже, рівень смертності за аналізований період суттєво перевищує рівень народжуваності як загалом, так і в розрахунку на 1000 осіб постійного населення, що зумовлює формування природного зниження сільського населення.

Вважаємо, що на формування такої ситуації суттєво впливають насамперед економічні чинники.

Незважаючи на певні соціально-економічні зміни в сільському соціумі збереглася традиція багатодітності в сільському домогосподарстві, яке характеризується впливом на їх специфіку релігійних і етнічних традицій, що позитивно відображається на показникові народжуваності серед сільських жінок порівняно із середнім значенням по країні (рис. 1).

За даними рисунка 1 можна виокремити період стрімкого зниження народжуваності (1991–2001 рр.), що пояснюється передусім економічною кризою в Україні та відсутністю заходів державної підтримки, спрямованих на стимулювання народжуваності; упродовж 2002–2012 рр. спостережено тенденцію підвищення коефіцієнта народжуваності, що обумовлено передусім підвищенням рівня життя населення та стимулюванням народжуваності на рівні держави у вигляді доплати за кожну народжену дитину; 2013 р. і понині – зниження народжуваності, внаслідок погіршення економічної ситуації в країні, через зовнішню міграцію населення в репродуктивному віці та недостатнє фінансування програм державної підтримки народжуваності в Україні.

Очевидно, що підвищення значення доходів жіночої статі в структурі матеріального забезпечення сільського домогосподарства призводить до зменшення кількості жінок, які народили дітей у найбільш репродуктивному віці, тобто до 40 років. Причиною такої ситуації є вплив не лише структурних чинників, а

саме скорочення кількості жінок дітородного віку, а й поведінкових, що виявляється у зниженні потреби в дітях. Конкуренція потреб жінок у професійній освіті, успішній кар'єрі, саморозвитку, подорожах, відпочинку, розвагах переміщує потребу родини мати кількох дітей на останні місця у структурі сімейних цінностей [1]. Зазначимо, що потенціал і резерви зростання народжуваності в сільських домогосподарствах, де зберігається традиційна демографічна культура, вищі ніж у міських. Насамперед, це пов'язано з більш високою потребою сільських сімей у дітях, як у робочій силі.

Динамічні процеси в суспільно-політичному житті країни призводять до значних змін у структурі функціональних і рольових установках сім'ї, які відбуваються латентно, але постійно і стабільно. Як зазначають науковці, нині настала епоха нуклеарної малодітної дітоцентричної родини, яка є певною нормативною моделлю, прийнятою в сучасному суспільстві, і виступає як соціальний орієнтир, як специфічний сценарій для реалізації життєвих стратегій нових поколінь [2].

Подібні тенденції в суспільстві сформовані насамперед під впливом економічних чинників, оскільки складна економічна ситуація на селі негативно позначається на кількості сільських домогосподарств, які мають дітей. Встановлено, що упродовж 2010–2018 рр. кількість сільських домогосподарств із дітьми зменшилася на 12 %, а це є свідченням того, що в найближчій перспективі посиляться негативні тенденції відтворення людського капіталу сільських територій (табл. 2).

Таблиця 1 – Динаміка природного скорочення сільського населення України, осіб

Рік	Кількість живонароджень	Кількість смертей	Природний приріст, скорочення (+,-)	На 1000 осіб наявного населення		
				кількість живонароджень	кількість смертей	природний приріст, скорочення (+,-)
2000	147112	301013	-153901	9,2	18,8	-9,6
2010	171102	267105	-96003	11,9	18,6	-6,7
2011	173661	253563	-79902	12,1	17,7	-5,6
2012	179106	251352	-72246	12,6	17,7	-5,1
2013	173373	249815	-76442	12,3	17,7	-5,4
2014	161692	240557	-78865	12,2	18,1	-5,9
2015	145699	236047	-90348	11,3	18,0	-6,7
2016	138349	228997	-90648	10,8	17,6	-6,8
2017	126113	223574	-97461	9,9	17,3	-7,4
2018	115772	223933	-108161	9,2	17,5	-8,3
2018 до 2010 р., %	79,0	74,0	X	100,0	93,0	X

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [14].

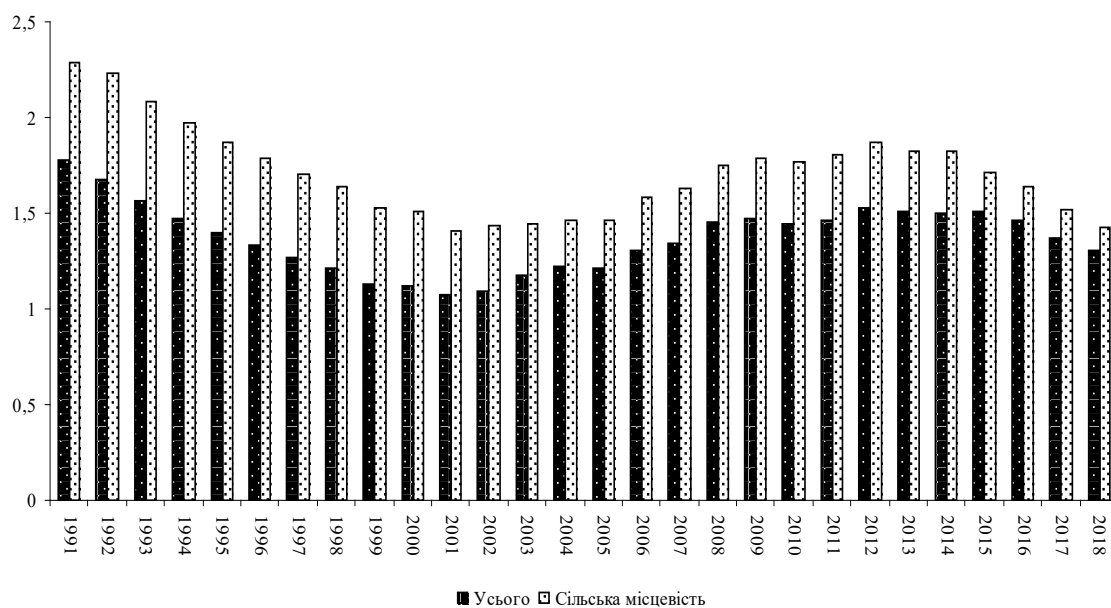

Рис. 1. Динаміка коефіцієнта народжуваності по країні та в сільській місцевості.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [14].

Таблиця 2 – Динаміка чисельності сільських домогосподарств із дітьми

Показник	Рік					2018 р. в % до	
	2010	2014	2016	2017	2018	2010 р.	2017 р.
Домогосподарства з дітьми, тис.	1899,9	1627,2	1702,5	1697,7	1679,4	88	99
з них частка домогосподарств з дітьми у віці, %							
до 3 років	8,7	21,1	19,6	16,1	17,6	8,9	1,5
3–6 років	28,9	29,2	33,3	31,3	30,5	1,6	-0,8
7–13 років	49,0	49,6	49,0	42,9	49,7	0,7	6,8
14–15 років	20,0	14,8	14,1	16,1	15,7	-4,3	-0,4
16–17 років	17,4	15,4	12,6	17,5	12,6	-4,8	-4,9
Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дітей у їх складі, %:							
одна дитина	60,8	64,5	65,7	71,5	69,6	8,8	-1,9
дві дитини	32,5	30,1	30,0	24,8	25,1	-7,4	0,3
три дитини	5,3	4,7	3,6	3,0	4,4	-0,9	1,4
чотири дитини	1,1	0,6	0,5	0,5	0,5	-0,6	0
п'ять дітей і більше	0,3	0,1	0,2	0,2	0,4	0,1	0,2
Загалом	100	100,0	100,0	100,0	100,0	0	0
Розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дорослих осіб у їх складі, %:							
одна особа	6,4	6,9	5,1	5,2	4,7	-1,7	-0,5
дві особи	50,6	41,8	46,6	44,4	49,7	-0,9	5,3
три особи і більше	43,0	51,3	48,3	50,4	45,6	2,6	-4,8
Загалом	100	100,0	100,0	100,0	100,0	0	0

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [14].

Табличні дані свідчать, що за період дослідження зросла частка домогосподарств з дітьми до 13 років у структурі сільських домогосподарств, які мають дітей. Ця обставина свідчить про необхідність розробки плану розвитку дошкільних і шкільних закладів, забезпечення закладів охорони здоров'я, які розташовані в сільських населених пунктах, лікарями-педіатрами.

Розрахунки підтверджують наявність досить високої частки сільських домогосподарств з однією дитиною, що не забезпечує навіть простого відтворення людського капіталу. Підтримуємо думку вчених, які вважають, що «збільшення числа дітей в сім'ї ставиться в залежність від матеріального благополуччя, а не навпаки. Отже, в саме поняття життєвого благополуччя не входить сім'я з декількома дітьми» [3]. Прихильники такої парадигми зниження народжуваності вважають, що процес її трансформації посилюється під впливом ринкових реформ. Саме в цей період, як підкреслюють вчені, почалася криза сім'ї внаслідок деформації її головної функції – відтворювальної [4]. Отже, від розширеного відтворення сімейного соціуму сільські родини перейшли до відтворення звуженого типу.

З розвитком економіки, що базується на знаннях, вимоги до якісних характеристик людського капіталу дітей постійно збільшуються, тобто батьки повинні все більшою мірою скорочувати «власне споживання (включаючи вільний час) ...», щоб збільшувати час і ресурси на догляд за дітьми, на їх освіту, підготовку і здоров'я» [5].

На наше переконання, витрати на розвиток дитини залежатимуть від кількох важливих обставин:

1) рівень освіти жінки: чим вище освітній людський капітал матері, тим вищими будуть витрати, пов'язані з народженням дитини;

2) внаслідок заміщення оплачуваного робочого часу неоплачуваним часом по догляду за дитиною сім'я недоодержує дохід у вигляді заробітної плати жінки, і чим вища його величина, тим вищі будуть витрати, пов'язані з народженням дитини;

3) особи більш старшого віку володіють значним життєвим досвідом, що виражається в ціні людського капіталу і безпосередньо впливає на витрати на дитину;

4) витрати на дитину визначаються і черговістю її народження, адже «додаткова дитина зменшує корисність, отриману батьками від кожної окремої дитини» [5].

Свідченням цього є підвищення витрат сільського домогосподарства з появою наступ-

ної за рахунком дитини. Зокрема, сукупні витрати сільських домогосподарств із чотирма дітьми і більше на 30,3 % вищі, ніж у домогосподарствах, які мають одну дитину.

Встановлено, що основною статтею витрат сільських домогосподарств незалежно від кількості дітей є «витрати на придбання продуктів харчування та безалкогольних напоїв». Така ситуація доводить, що лівова частка доходів сільського домогосподарства витрачається на задоволення первинних потреб у їжі. Такі доходи характеризуються тенденцією до зростання, що свідчить про зниження можливостей задовольняти інші види потреб.

Варто наголосити, що на вирішення питань бідності має бути зорієнтована соціальна політика держави та дії Уряду України, що передбачає заходи по соціальному захисту сімей, в яких народжуються діти. Відповідно до Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Зазначимо, що чинним законодавством передбачено, що кожна родина, в якій народилася дитина, має право отримати державну допомогу.

Насамперед слід зазначити, що Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» встановлено гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми через надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей [6].

Відповідно до цього Закону призначається такий вид державної допомоги сім'ям з дітьми як, зокрема, допомога за народження дитини. Умови призначення і виплати допомоги за народження дитини визначено Порядком призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми, який затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1751 (із змінами та доповненнями) [7].

Відповідно до положень цього Порядку допомоги за народження дитини надають одному з батьків дитини, опікуну, які постійно проживають разом з дитиною, з метою створення належних умов для її повноцінного утримання та виховання. Відповідно до статті 1 Закону України «Про охорону дитинства»: дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше; багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує [8].

Демографічна криза на сільських територіях, зумовлена передусім економічними чинниками, спричинила появу певної кількості

сільських населених пунктів, які знаходяться на межі зникнення або ж мають перспективи щодо зникнення і характеризуються відсутністю народжених, дітей віком 0–5 років та природним зниженням (перевищення кількості померлих над народженими).

Зокрема, упродовж аналізованого періоду збільшилася кількість сіл, в яких не було народжених і становило в 2014 р. – 4097 одиниць (рис. 2). Це пов'язано, насамперед, зі зміною кількості сільських жителів, зокрема жінок в репродуктивному віці.

Дані рисунка 2 свідчать про збільшення кількості сільських населених пунктів, у яких немає дітей віком 0–5 років, що є доказом відсутності перспектив подальшого розвитку, тому їх можна віднести до неперспективних.

Зазначимо, що з 1996 р. зменшується кількість сільських населених пунктів, у яких показник смертності вищий порівняно з народжуваністю. Їх кількість у 2014 р. була суттєво вищою від відповідного показника 1991 року, що є свідченням і демографічної кризи, що супроводжується природним та міграційним скороченням працездатного населення й соціальної інфраструктури, зокрема охорони здоров'я та освіти.

Скорочення смертності населення має стати пріоритетним напрямом соціальної політики, оскільки високий рівень незворотних втрат формує ризики зниження демографічного і трудового потенціалу нації. Водночас показник смертності населення в сільській місцевості залишається неприпустимо високим.

Важливим індикатором, який впливає на відтворення людського капіталу сільських те-

риторій, є перевищення кількості померлих жінок порівняно з чоловіками. Зокрема, протягом 1991–2018 рр. наявна диспропорція у смертності в сільській місцевості залежно від статевих ознак (рис. 3).

Таке негативне явище пояснюється посиленням фізичного навантаження на жінок у веденні домашнього господарства, а також у місцях постійної зайнятості. На нашу думку, першопричиною такого становища є нерозвиненість мережі закладів охорони здоров'я в сільській місцевості, а також недотримання періодичності проведення профілактичних медичних оглядів.

Встановлено, що упродовж 2005–2018 рр. рівень смертності сільського населення був суттєво вищим ніж загалом по країні (рис. 4). Така ситуація зумовлена, насамперед, низьким життєвим рівнем сільських домогосподарств, нерозвиненістю мережі та слабким матеріально-технічним оснащенням закладів сільської медицини.

Одним із чинників забезпечення відтворення людського капіталу є забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури, до яких належать: житлові приміщення та їх будівництво; об'єкти соціально-культурного призначення; заклади охорони здоров'я, освіти, торгівлі, сфери послуг, зв'язку; мережа об'єктів пасажирського транспорту та ін., проте саме їх функціонування залежить від розміру населеного пункту, його географічного положення (близькість села до великих міст, розміщення населених пунктів поблизу державного кордону), наявності поряд важливих транзитних магістралей, чисельності та вікового складу населення, яке проживає у них.

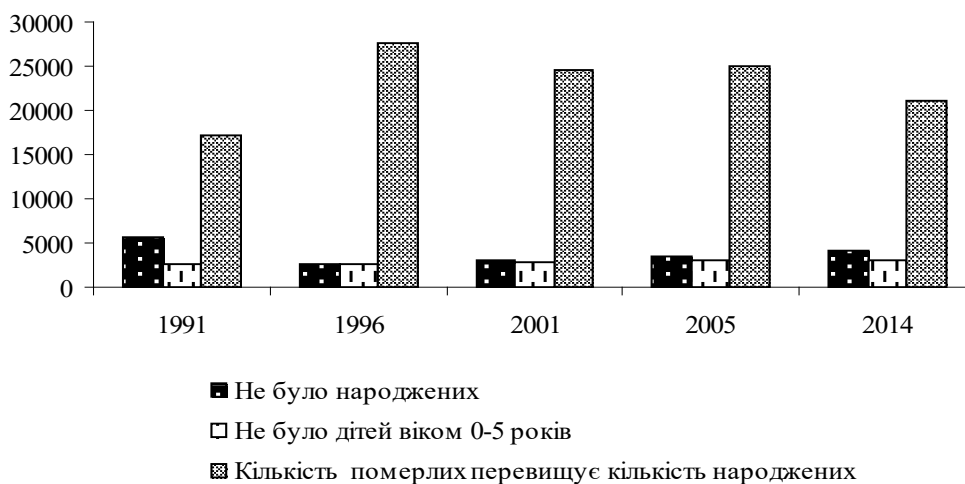

Рис. 2. Динаміка сільських населених пунктів, в яких не було народжених, дітей віком 0–5 років та кількість померлих перевищує кількість народжених.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [14].

Інфраструктурне забезпечення соціального розвитку сільських територій впливає на рівень якості життя населення через створення умов життя та діяльності, що можна оцінити на основі рівня задоволення індивідуальних потреб у сфері послуг та суб'єктивних оцінок добробуту сільського населення.

Розглянемо інфраструктурне забезпечення процесу відтворення людського капіталу сільських територій країни. Станом на 1 січня 2014 р.

9741 сільський населений пункт не мав закладів охорони здоров'я, переважна більшість із них це села із населенням до 99 осіб.

При цьому найближчі медичні заклади розміщені на відстані до 10 км від села, що за невчасного отримання невідкладної медичної допомоги може призвести до летальних випадків. До того ж більшість транспортних засобів невідкладної медичної допомоги належно не обладнані для надання якісної медичної допомоги.

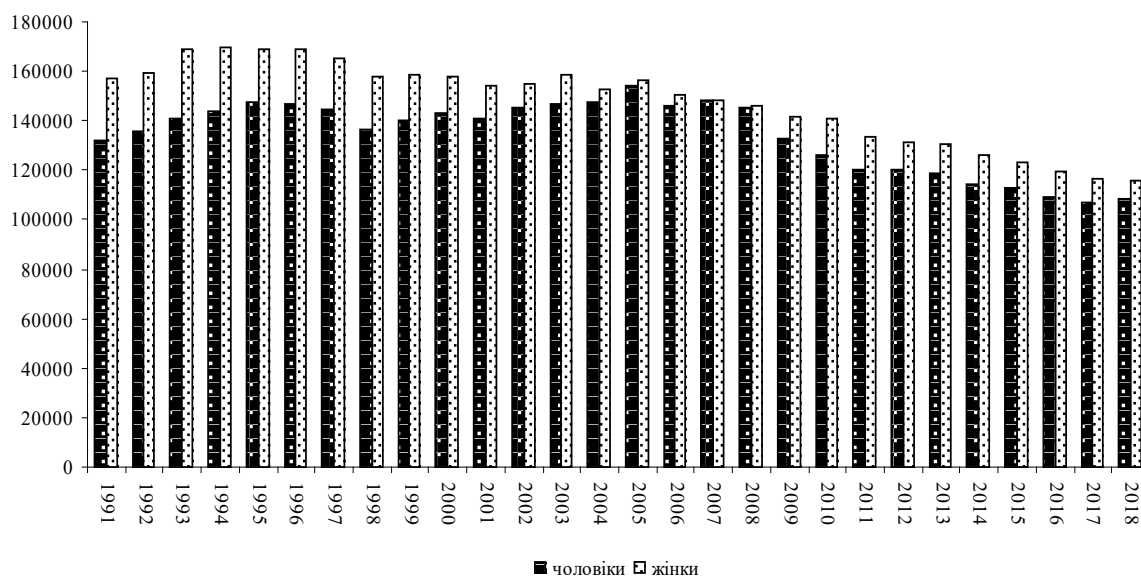

Рис. 3. Динаміка смертності чоловіків і жінок, які проживають в сільській місцевості, осіб.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [14].

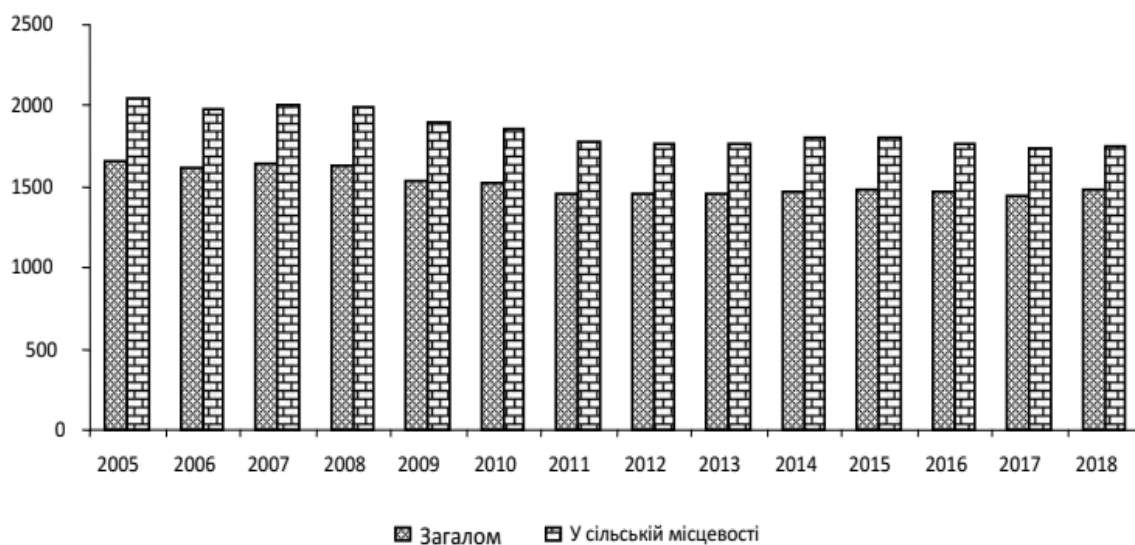

Рис. 4. Динаміка коефіцієнта смертності по Україні та в сільській місцевості.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [14].

Як свідчать результати опитування сільського населення щодо якісної медичної допомоги, основною причиною неотримання необхідних ліків, медичних обстежень та лікування в стаціонарних умовах є їх висока вартість. Отже, за період 2010–2018 рр. отримання лікувальних препаратів, як основи проведення кваліфікованого лікування, було недоступним насамперед через високу вартість.

Серед осіб, які перебували на стаціонарному лікуванні, 93 % брали з собою медикаменти, 77 % – їжу, 65 % – постільну білизну. Частка осіб, які не мали із собою нічого з перерахованого, становила лише 3 %. Крім того, як свідчать результати обстежень сільського населення, однією із причин слід назвати неотримання якісних медичних процедур через відсутність відповідного фахівця.

Рівень витрат на охорону здоров'я в сільських домогосподарствах зростає пропорційно кількості дітей, за винятком сільських домогосподарств, які мають три та більше чотирьох підлітків.

Нині у структурі витрат на охорону здоров'я більшості сільських домогосподарств високою є частка вартості придбаної фармацевтичної про-

дукції (табл. 3). Очевидно, що рівень витрат на фармацевтичну продукцію в багатодітних родинах є дещо нижчим, ніж малодітних, що пояснюється передусім їх високою вартістю та недостатньою можливістю задовольнити потреби родини в повному обсязі у цьому виді продукції.

Згідно з чинними нормативними документами сільська амбулаторія має бути забезпечена лікарями загальної практики сімейної медицини із розрахунку 1200 осіб на одного лікаря з радіусом обслуговування 5–7 км у сільській місцевості (в містах відповідно 1500 осіб і 2–2,5 км) [9–12].

За даними Державної служби статистики України, заклади охорони здоров'я сконцентровані в сільських населених пунктах із чисельністю жителів понад 500 осіб. Відповідно до положень нормативно-правових актів, розміщення їх регламентовано залежно від концентрації населення. Однак при цьому не враховано стан доріг, який безпосередньо впливає на час транспортування хворого до медичного закладу тощо. Отже, нині більшість сільських поселень не охоплені повноцінно системою охорони здоров'я та можливістю отримати послуги з охорони здоров'я якісно та вчасно.

Таблиця 3 – Групування сільських домогосподарств з дітьми та без них за рівнем витрат на охорону здоров'я за 2018 р., грн

Показник	Охорона здоров'я – загалом	У тому числі			
		фармацевтична продукція	інші медичні товари	медичні прилади та обладнання	медичні послуги
Сім'я без дітей	3464	1934	18	75	60
Сім'я з однією дитиною	4416	2301	19	134	107
Сім'я із двома дітьми	4803	1954	17	29	98
Сім'я із трьома дітьми	3257	1706	30	12	94
Сім'я із чотирма дітьми	6514	1651	11	486	358
Сім'я із дітьми більше чотирьох	4389	2084	28	0	63
Сільські домогосподарства – загалом	3823	2016	18	84	75
Домогосподарства з дітьми	4501	2171	18	100	105

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [14].

За даними Мінрегіону України, сьогодні у близько 3 тис. сіл і селищ наявні 4 тис. амбулаторій та 12 700 ФАПів. Однак стан їх утримання незадовільний, тому що лише у 28 % цих закладів є водозабезпечення, третина з яких – колодязі, у 18 % є санвузли. Саме в таких сільських пунктах лікарі не мають бажання працювати з причини того, що медицина фінансується за залишковим принципом, у сільських амбулаторіях та ФАПах відсутні належні умови для роботи медпрацівників. На сьогодні ФАПі перетворилися на проміжний пункт, через який пацієнти транспортують у лікувальні заклади, які знаходяться в районному чи обласному центрі, де створено відповідні умови для лікування та діагностики хвороби. Саме це дає підстави для висновку про те, що ФАПі не спроможні виконувати функцію первинної ланки медицини у повному обсязі внаслідок низки суб'єктивних та об'єктивних причин.

Для порівняння, у світі первинна ланка в сільській місцевості ефективно працює і задовольняє на місці до 80 % медичних звернень. У країнах ЄС співвідношення звернень пацієнтів на первинний та інші рівні медицини кардинально протилежне і становить 70 % звернень на первинну ланку, 30 % – на вторинну. В Україні статистика невтішна: 80 % пацієнтів отримують допомогу на другому або третьому рівнях медичного обслуговування, оминаючи первинну ланку – амбулаторії та сімейних лікарів [13].

У межах реформи сільської медицини Мінрегіон розробив типові проекти сучасних медичних амбулаторій для створення спроможних мереж первинної медичної допомоги у сільській місцевості. Зокрема, у селах Старі Петрівці та Ясногородка Київської області було відкрито сучасні амбулаторії сімейної медицини, які обладнано усім необхідним з урахуванням потреб людей з обмеженими можливостями [15]. Завдяки сучасному обладнанню в лабораторіях є можливість зробити необхідні для встановлення діагнозу аналізи.

Очевидно, що з децентралізацією в Україні формується нова модель сільського розвитку із модернізованими системою управління та економічними відносинами. Свідченням цього є розвиток сільської медицини в Узинській об'єднаній територіальній громаді Київської області. Протягом 2019 р. проведено капітальний ремонт з елементами енергозбереження (утеплення фасаду), облаштування прилеглої території, пандусу згідно з ДБН стаціонарного відділення КНП «Узинська МЛ» УМР по вул. Калинова, 52 на загальну суму 1 496 256 грн із співфінансуванням з місцевого бюджету – 299 250 грн; проведено поточний ремонт автоклавної, харчоблоку, ремонт покрівлі стаціонарного відділення, зубопротезної лабора-

торії; придбано медичного обладнання на суму 87 644 грн; розпочато будівництво амбулаторії первинно-медичної допомоги в с. Іванівка на загальну суму 8400,00 тис. грн із співфінансуванням з місцевого бюджету – 840,0 тис. грн.

Для обладнання робочих місць лікарів: придбано 17 комп'ютерів на суму 126 929 грн; виконано роботи по проведенню Інтернету в стаціонарному відділенні та кабінетах поліклініки (для підключення до електронної системи охорони здоров'я) на суму 24 459 грн; організовано навчання лікарів з користування медичною інформаційною системою Helsi на суму 35 100 грн; забезпечено препаратами інсуліну хворих на цукровий діабет на загальну суму 660979,73 грн, з них: медична субвенція – 542300,0 грн, кошти міської ради – 118679,73 грн.

Інша важлива складова соціальних послуг для сільського населення – це дошкільна підготовка дітей. Результати досліджень показали, що важливою перешкодою щодо перспектив розвитку сільських населених пунктів є неналежне їх забезпечення дошкільними і шкільними навчальними закладами. За даними Державної служби статистики України, 17 813 сільських населених пунктів не мають дитячих дошкільних навчальних закладів, переважно у сільських населених пунктах з чисельністю до 199 осіб (табл. 4). Отже, догляд за малолітніми дітьми повністю покладається на одного із дорослих членів сільського домогосподарства. Крім того, як свідчать результати обстежень сільських домогосподарств, якість підготовки дітей до школи суттєво нижча порівняно з дитячими садками.

Крім того, батьки малолітніх дітей не розглядають варіанти підвезення їх у дошкільні навчальні заклади, які знаходяться в інших сільських населених пунктах, передусім через брак часу. Це дає підстави для висновку про відсутність передумов у дітей щодо підвищення їх готовності навчатися в школі.

Станом на 1 січня 2014 р. у 15 008 селах немає школи, в переважній більшості з чисельністю населення до 199 осіб. Найближчі шкільні навчальні заклади розміщені на відстані 10 км. Нині з реалізацією Державної цільової соціальної програми «Шкільний автобус», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 16.01.2003 р. № 31, питання підвезення дітей практично вирішено. Однак, враховуючи стан дорожнього сполучення між населеними пунктами, особливо в зимовий період, зростає ймовірність невідвідування шкільних занять дітьми. Фінансування цієї програми передбачено за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів, а також інших джерел, не заборонених законодавством [16].

Таблиця 4 – Розподіл сільських населених пунктів, які не мають дитячих дошкільних навчальних закладів і шкіл, за відстанями до найближчих населених пунктів, де такі заклади функціонують, станом на 1 січня 2014 р.

Показник	Усі населені пункти, од.	У тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
Сільські населені пункти, які не мають								
- дитячих дошкільних навчальних закладів	17813	4681	2797	3764	2313	2265	1468	525
найближчий знаходиться на відстані								
3 км	2510	476	392	488	406	367	275	106
3–5 км	4394	1033	709	1021	582	577	346	126
5–10 км	6399	1811	1008	1373	807	739	480	181
10 км	4510	1361	688	882	518	582	367	112
шкіл	15008	4677	2774	3575	1877	1434	554	117
найближча знаходиться на відстані								
3 км	2919	616	514	659	465	371	224	70
3–5 км	4539	1267	836	1172	574	496	169	25
5–10 км	5519	1951	1029	1344	640	411	128	16
10 км	2031	843	395	400	198	156	33	6

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України [14].

Висновки. Відтворення людського капіталу відбувається під впливом демографічної кризи на сільських територіях, зумовленої передусім економічними чинниками. Її розгортання спричинило збільшення кількості сіл, де у 2014 р. не було народжених дітей, кількість таких сіл становила 4097 од., і їх можна віднести до депресивних територій. Водночас, починаючи з 1996 р., спостерігається зниження кількості сільських населених пунктів, де показники смертності перевищували показники народжуваності, однак їх кількість у 2014 р. була вищою від відповідного показника 1991 року, що є свідченням демографічної кризи, яка супроводжується природним і міграційним скороченням працездатного населення та недостатнім розвитком соціальної інфраструктури, зокрема, охорони здоров'я та освіти.

Встановлено, що політика оптимізації мережі медичних і освітніх закладів у сільській місцевості, низькі темпи розвитку соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій визначальною мірою впливають на їх непривабливість, а скорочення робочих місць із відповідним рівнем заробітної плати посилюють міграційні настрої та відтік молоді із села. Така ситуація супроводжується збільшенням диференціації сільського населення за рівнем

доходів та якістю життя, що посилює соціальну напругу, люмпенізації значної частини селян, соціальну ексклюзію сільського населення, це зумовлює деформацію процесу відтворення людського капіталу пов'язану зі скороченням інвестиційних ресурсів і посилення впливу таких чинників як зниження якості життя, освіти та погіршення здоров'я, незадоволення економічних та соціальних потреб і спрощенням їх структури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Христова Г.О., Кочемировська О.О. Позитивні дії в механізмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: міжнародний досвід та українські перспективи. Харків: Райдер, 2010. 200 с.
2. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 288 с.
3. Курило І.О., Аксьонова С.Ю., Крімер Б.О. Народжуваність та материнство в Україні: регіональний аспект. Демографія та соціальна економіка, 2016. № 1. С. 65–79.
4. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. моногр. / за ред. Т.А. Заяць. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2017. 298 с.
5. Тітенко Л.В., Кушнір Л.Л. Вітчизняна демографічна криза з погляду політекономії. Проблеми економіки, 2019. № 1. С. 141–148.

6. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12/ed19921121#Text>

7. Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001. № 1751-2001-п. Дата оновлення: 06.02.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF>

8. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/t012402>

9. Організація первинної медико-санітарної допомоги в Україні і нормативно-правові документи, які регламентують роботу сімейного лікаря. Медпросвіта. Організація охорони здоров'я. 19 січня 2017. URL: <https://medprosvita.com.ua/organizaciya>.

10. Про затвердження Положення про центр первинної медичної (медико-санітарної) допомоги та положень про його підрозділи: Наказ Міністерства охорони здоров'я України 29.07.2016 № 801. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1167-16>;

11. Положення про амбулаторію: Наказ Міністерства охорони здоров'я України 29.07.2016 № 801. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1168-16>;

12. Положення про фельдшерсько-акушерський/фельдшерський пункт: Наказ Міністерства охорони здоров'я України 29.07.2016 № 801. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1168-16>.

13. Шатковський Я.М. Сучасна українська медична реформа крізь призму захисту прав пацієнтів. Публічне право, 2019. № 2. С. 120–125.

14. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

15. На Київщині запрацювали дві новозбудовані амбулаторії сімейної медицини. Київська обласна державна адміністрація. 19 березня 2019. URL: <http://koda.gov.ua/news/na-kiivshhini-zapracyuvali-dvi-novozbud/>

16. Держава спрямувала 500 млн гривень для закупівлі шкільних автобусів і машин для ірц – рішення уряду. Міністерство освіти і науки України. 03 квітня 2019 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/derzhava-spryamuvala-500-mln-griven-dlya-zakupivli-shkilnih-avtobusiv-i-mashin-dlya-irc-rishennya-uryadu>

REFERENCES

1. Khrystova, H.O., Kochemyrovska, O.O. (2010). Pozytyvni dii v mekhanizmi zabezpechennia rivnykh prav ta mozlyvostei zhinok i cholovikiv: mizhnarodnyi dosvid ta ukrainski perspektyvy [Positive actions in the mechanism of ensuring equal rights and opportunities for women and men: international experience and Ukrainian perspectives]. Kharkiv: Raider, 200 p.

2. Naseennia Ukrainy (2008). Narodzhuvanist v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv [Birth rate in Ukraine in the context of social transformation processes]. Kyiv: ADEF-Ukraina, 288 p.

3. Kurylo, I.O., Aksonova, S.Iu., Krimer, B.O. (2016). Narodzhuvanist ta materynstvo v Ukraini: rehionalnyi aspekt

[Birth rate and motherhood in Ukraine: regional aspect]. Demohrafiia ta sotsialna ekonomika, no 1, pp. 65–79.

4. Transformatsiia silskoho rozselennia v Ukraini: kol. monohr. (2017) [Transformation of rural settlement in Ukraine: col. monograph]. Zaiats T.A. (ed.), Instytut demohrafiy ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy. Kyiv. 298 p.

5. Titenko, L.V., Kushnir, L.L. (2019). Vitchyzniana demohrafichna kryza z pohliadu politekonomii [Domestic demographic crisis in terms of political economy]. Problemy ekonomiky, no 1, pp. 141–148.

6. Pro derzhavnu dopomohu simiam z ditmy: Zakon Ukrainy [On state assistance to families with children] vid 21.11.1992 r. № 2811-XII. Data onovlennia: 20.01.2018 r. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12/ed19921121#Text>

7. Pro zatverdzhennia Poriadku pryznachennia i vyplaty derzhavnoi dopomohy simiam z ditmy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy [On approval of the order of appointment and payment of state aid to families with children] vid 27.12.2001 r. № 1751-2001-p. Data onovlennia: 06.02.2018 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF>

8. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy [On Child Protection] vid 26.04.2001 r. № 2402-III. Data onovlennia: 20.01.2018 r. Available at: <https://ips.ligazakon.net/document/view/t012402>

9. Orhanizatsiia pervynnoi medyko-sanitarnoi dopomohy v Ukraini i normatyvno-pravovi dokumenty, yaki rehlamentuiut robotu simeinoho likaria [Organization of primary health care in Ukraine and legal documents governing the work of a family doctor.]. Medprosvita. Orhanizatsiia okhorony zdorovia. 19 sichnia 2017 r. Available at: <https://medprosvita.com.ua/organizaciya>.

10. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro tsentr pervynnoi medychnoi (medyko-sanitarnoi) dopomohy ta polozhen pro yoho pidrozdily: Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy [On approval of the Regulations on the center of primary medical (medical and sanitary) care and regulations on its subdivisions] vid 29.07.2016 r. № 801. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1167-16>;

11. Polozhennia pro ambulatoriiu: Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy [Regulations on the outpatient clinic] vid 29.07.2016 r. № 801. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1168-16>;

12. Polozhennia pro feldshersko-akusherskyi/feldsherskyi punkt: Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy [Regulations on the medical and obstetric point] vid 29.07.2016 № 801. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1168-16>.

13. Shatkovskiy, Ya.M. (2019). Suchasna ukrainska medychna reforma kriz pryzmu zakhystu prav patsientiv [Modern Ukrainian medical reform through the prism of protecting the rights of patients]. Publichne pravo, no 2, pp. 120–125.

14. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

15. Na kyivshchyni zapratsiuvaly dvi novozbudovani ambulatorii simeinoy medytsyny. Kyivska oblasna derzhavna administratsiia [Two newly built family medicine outpatient

clinics have opened in Kyiv region] vid 19 bereznia 2019 r. Available at: <http://koda.gov.ua/news/na-kiivshhini-zapracyuvani-dvi-novozbud/>

16. Derzhava spriamuvala 500 mln hryven dlia zakupivli shkilnykh avtobusiv i mashyn dlia irts – rishennia uriadu. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [The state has allocated 500 million hryvnias for the purchase of school buses and cars for the irts - the government's decision] vid 03 kvitnia 2019 r. Available at: <https://mon.gov.ua/ua/news/derzhava-spryamuvala-500-mln-griven-dlya-zakupivli-shkilnih-avtobusiv-i-mashin-dlya-irc-rishennya-uryadu>

Элементы социальной инфраструктуры как фактор обеспечения воспроизводства человеческого капитала

Утеченко Д.М.

Статья посвящена актуальным вопросам влияния социально-экономических факторов на воспроизводство человеческого капитала в сельских территориях. Проведен анализ основных показателей, описывающих демографическую ситуацию, а именно уровень рождаемости и смертности, темпов естественного прироста, уровня занятости и безработицы сельского населения.

Определены основные проявления демографического кризиса развития сельских территорий, в частности негативная тенденция уровня смертности, существенно превышающая уровень рождаемости, сокращение количества женщин детородного возраста, уменьшение количества домохозяйств с детьми, превышение количества умерших женщин по сравнению с мужчинами.

Доказано, что обеспечение объектами социальной инфраструктуры создает предпосылки социально-экономического развития сельских территорий и страны в целом.

Проанализированы состояние и тенденции развития учреждений образовательной инфраструктуры и сделан вывод о необходимости разработки стратегического плана развития дошкольных и школьных учреждений, обеспечения учреждений здравоохранения, расположенных в сельских населенных пунктах, врачами-педиатрами.

Результаты анализа доказали, что характерно повышение расходов сельского домохозяйства с появлением следующего по счету ребенка, а также выделить ряд обстоятельств, влияющих на величину затрат на развитие, которые необходимо учитывать в социальных программах. Обосновано, что для преодоления бедности должна быть ориентирована социальная политика государства и действия Правительства Украины, предусматривающая мероприятия по социальной защите семей, в которых рождаются дети.

На основе статистических данных рассмотрено инфраструктурное обеспечение процесса воспроизводства человеческого капитала сельских территорий страны.

Выявлено, что важным препятствием в перспективах развития сельских населенных пунктов является ненад-

лежащее их обеспечение дошкольными и школьными учебными заведениями.

Доказано, что политика оптимизации сети медицинских и образовательных учреждений в сельской местности, низкие темпы развития социальной и инженерной инфраструктуры сельских территорий оказывают негативное влияние на их привлекательность.

Ключевые слова: сельские территории, развитие, сельское население, социально-экономические факторы, демографическая ситуация..

Elements of social infrastructure as a factor in ensuring the reproduction of human capital

Utehenko D.

The article is devoted to topical issues of the socio-economic conditions impact on human capital reproduction of in rural areas. It analyses the main indicators describing the demographic situation, namely: the birth rate and mortality rate, natural growth rate, employment rate and unemployment of the rural population.

The key manifestations that characterize the current demographic problems of rural development, in particular the negative trend in mortality, which significantly exceeds the birth rate, reducing number of childbearing age women, reducing the number of households with children, the excess of dead women compared to men are revealed.

The emergence of a number of rural settlements that are on the verge of extinction or have prospects for extinction are pointed out.

The paper reveals the results of the analysis, which indicate the need to develop a plan for the development of preschool and school facilities, providing health care facilities with pediatricians located in rural areas.

The research identifies a tendency to increase the costs of rural households with the advent of further child care, as well as a number of circumstances that affect the costs of its development.

It is substantiated that the social policy of the state and the actions of the Government of Ukraine should be focused on solving the issues of poverty, which envisages measures for the social protection of families in which children are born.

The infrastructural provision of the process of rural territories human capital reproduction is considered on the basis of statistical data.

It is proven that inadequate provision of preschool and school educational institutions is a significant obstacle to the prospects for the development of rural settlements.

The study reveals that the policy of optimizing the network of medical and educational institutions in rural areas, low rates of development of social and engineering infrastructure of rural areas have a negative impact on their attractiveness.

Key words: rural areas, development, rural population, socio-economic factors, demographic situation.

Copyright: Утеченко Д.М. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:
Утеченко Д.М.

<https://orcid.org/0000-0002-1162-0083>

ЕКОНОМІКА

УДК 331:631.11

JEL J43, Q 13

Соціально-трудова аспекти розвитку скотарства в сільськогосподарських підприємствахЛанченко Є.О. *Національний університет біоресурсів і природокористування України* Ланченко Є.О. E-mail: lanchenko@ukr.net

Ланченко Є.О. Соціально-трудова аспекти розвитку скотарства в сільськогосподарських підприємствах. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 19–28.

Lanchenko Y. Social and labor aspects of livestock development in agricultural enterprises. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 19–28.

Рукопис отримано: 23.09.2021 р.

Прийнято: 03.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-19-28

Предметом наукового дослідження є науково-практичні засади розвитку ринку праці й ринку продукції скотарства в Україні. Метою статті є обґрунтування напрямів забезпечення формальної зайнятості й збільшення обсягів виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах. Використано дані Держстату України, нормативно-правові акти України й такі методи наукового дослідження: абстрактно-логічний; системний підхід; монографічний; статистико-економічний; балансовий.

На основі проведеного аналізу споживання населенням України м'яса й молока доведено, що простежується порушення збалансованого харчового раціону населення країни, що є одним із головних завдань державної соціальної політики. У його структурі сформувався значний дефіцит м'ясопродуктів (35 % від норми); молокопродуктів (46 % від норми) тощо. У досліджуваному періоді 2014–2019 рр. значно зменшилося виробництво продукції скотарства, зокрема яловичини й телятини.

Проведений сценарно-емпіричний розрахунок збільшення формальної зайнятості в сільському господарстві завдяки збільшенню внутрішнього виробництва продукції скотарства для забезпечення раціонального продовольчого балансу країни й формування експортних поставок. Зокрема у сільськогосподарські підприємства можливо залучити більше 900 тис. осіб працівників. Зазначені показники відповідають потребі збільшення кількості робочих місць у сільській місцевості (близько 500 тис. осіб безробітних та більше 600 тис. осіб самозайнятого населення лише в домогосподарствах).

Доведено, що для забезпечення соціально орієнтованого напрямку розвитку скотарства в сільськогосподарських підприємствах необхідно підвищувати ефективність виробництва продукції скотарства, щоб у короткостроковій перспективі забезпечити найм робочої сили й оплату праці, стабільність зайнятості працівників, розвиток сільських територій і громад.

Проведений аналіз економічних показників, поголів'я ВРХ і корів у різних видах сільськогосподарських товаровиробників, змісту зайнятості у тваринництві уможливив обґрунтування соціально-трудова імперативів та відповідних організаційно-економічних засад розвитку скотарства у велико-, середньо- й малотоварних формах агробізнесу. Особливо актуальним є розвиток останніх завдяки трансформації ефективних сільських домогосподарств у фермерські господарства й малі підприємства агробізнесу.

Ключові слова: сільське населення, зайнятість, ринок праці, територіальна громада, розвиток, скотарство, сільськогосподарське підприємство, фермерське господарство.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. На сучасному етапі розвитку аграрного сектору економіки й сільських територій важливим напрямом вирішення складної соціальної проблеми щодо забезпечення формальної зайнятості населення в сільській місцевості є обґрунтування перспективних

направів розвитку трудомістких підгалузей у сільськогосподарських підприємствах. Однією з таких підгалузей є скотарство, що представлено його розвитком у формальному секторі аграрної економіки України (сільськогосподарські підприємства) та в сільських домогосподарствах (неформальна зайнятість населення).

Оскільки виробництво продукції молочного, м'ясного чи комбінованого напрямів скотарства, її переробка й доведення до споживача характеризуються високою часткою доданої вартості, то гіпотетично це може забезпечити додатковий попит на робочу силу в аграрному секторі економіки.

У даному випадку підтверджується актуальність наукового обґрунтування стратегічних напрямів і практичних заходів розвитку й підтримки скотарства в сільськогосподарських підприємствах для вирішення питань урегулювання ринку праці та ринку агропродовольчої продукції, зокрема в сільській місцевості територіальних громад. Отже, результати досліджень мають забезпечити вирішення наукових проблем соціального, аграрного й сільського розвитку, які згідно з державними програмними документами, зокрема Концепцією розвитку сільських територій [1], Концепцією Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року [2], Концепцією розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки [3], Державною стратегією регіонального розвитку на 2021–2027 роки [4] та іншими державними програмними документами мають першочергове значення.

Питання розвитку скотарства в Україні та світі у своїх науково-дослідних роботах вивчали багато вчених, зокрема М.М. Ільчук (підвищення конкурентоспроможності продукції скотарства) [5, 6], М.К. Пархомець (інноваційні засади розвитку скотарства) [7, 8], О.М. Варченко (формування доданої вартості в молокопродуктовому підкомплексі) [9, 10], В.І. Радько (забезпечення стійкості виробництва продукції молочного скотарства) [11], О.В. Олійник (матеріальне стимулювання працівників скотарства) [12], а також закордонні вчені Е. Беттенкур та ін. (соціальні аспекти розвитку скотарства в сільських громадах) [13], Субіч Дж. та ін. (інвестування в розвиток молочного скотарства) [14] тощо.

Більшість учених обґрунтовують економічні засади розвитку скотарства, однак недостатньо розглянуто соціально-трудова питання розвитку цієї підгалузі сільського господарства, зокрема: збільшення рівня формальної зайнятості в скотарстві сільськогосподарських підприємств і наповнення внутрішнього споживчого ринку молочною продукцією, яловичиною, телятиною для забезпечення потенційного споживчого попиту й здорового харчування населення, підвищення його купівельної спроможності завдяки розвитку переробки продукції скотарства на території сіль-

ських громад, зрештою, підтримки соціальної і продовольчої безпеки країни.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні напрямів забезпечення формальної зайнятості населення й збільшення обсягів виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах.

Важливими науково-практичними завданнями дослідження є визначення ємності внутрішнього ринку продукції скотарства та її переробки, напрямів підвищення ефективності скотарства в сільському господарстві й на цій основі – обґрунтування концептуальних напрямів і практичних заходів поліпшення кон'юнктури локальних ринків праці в територіальних громадах новостворених районів України через розвиток скотарства в сільськогосподарських підприємствах у сільській місцевості.

Матеріал і методи дослідження. У процесі проведення досліджень використано інформаційні й аналітичні дані Держстату України, нормативно-правові акти України тощо. Методичний інструментарій включає загальнонаукові та спеціальні методи наукового дослідження: абстрактно-логічний (для обґрунтування умовиводів і висновків); системний підхід (для обґрунтування комплексу заходів розвитку скотарства в різних формах господарювання); монографічний (ознайомлення з результатами дослідження вчених за даним напрямом дослідження); статистико-економічний (для побудови рядів динаміки, групувань); балансовий (для визначення пропозиції і попиту робочої сили, обсягу виробництва продукції скотарства).

Результати дослідження та обговорення. Серед переліку показників розвитку системи соціально-трудова відносин в аграрній сфері головними є показники зайнятості. Аграрна політика не змогла вирішити проблеми створення робочих місць у різних видах діяльності для вивільнених працівників сільськогосподарських підприємств, зменшення рівня безробіття в сільській місцевості. Тому дедалі більше усвідомлюється необхідність формування такої економічної політики, яка б створила умови ефективного використання трудового потенціалу в галузі, розвитку сільських територій, забезпечення продовольством населення країни.

Із цього приводу А. Маршалл у праці «Принципи економічної науки» 1890 р., зокрема книзі 4 «Фактори виробництва. Земля, праця, капітал і організація», наводить приклад з обробітку землі фермерами й обґрунтовує маржинальний підхід у сполученні затрат капіталу й праці, що приносить дохід фермерам. Зокрема, в Англії багато земель, які погано об-

робляються, і коли б подвоїти витрати капіталу й праці, то можна отримати більш як удвічі більший обсяг продукції. У наступній книзі 5 «Загальні відносини попиту, пропозиції і вартості» вчений наводить умову, що товар, у виробництві якого фактор необхідний, повинен бути таким товаром, попит на який настільки твердий і нееластичний, що перебої в його пропозиції змусять споживачів погодитися швидше платити за нього дуже високу ціну, ніж зовсім обходитися без нього. Це передбачає, що для такого товару не існує відповідних замінників за ціною [15].

Отже, формуючи й підтримуючи культуру раціонального й збалансованого споживання продуктів харчування населенням України можна досягнути збільшення кількості працівників у формальній аграрній економіці для виробництва відповідного обсягу сільськогосподарської продукції і забезпечення продовольчої безпеки країни. Саме такі закономірності досліджував учений і навів зв'язок ринку праці з ринком капіталу та ринком товарів. Його обґрунтовані економічні закони називають законами похідного попиту.

Щоб забезпечити раціональну зайнятість в сільському господарстві, розвиток різних форм агробізнесу, харчової та переробної промисловості потрібно проаналізувати ємність внутрішнього ринку агропродовольчої продукції, оскільки ринок праці в аграрній сфері є похід-

ним від нього, і купівельну спроможність доходів населення тощо. Відомо, що на товари продовольчого набору попит є нееластичний (або з низьким показником еластичності), оскільки людина насамперед буде забезпечувати потреби в харчуванні. Дані про фактичний баланс харчового раціону громадянина України наведено в таблиці 1.

У динаміці зменшується споживання населенням України м'яса й молока тощо. Останнім часом простежується порушення збалансованого харчового раціону одного мешканця України, що є одним із головних завдань державної соціальної політики. У його структурі сформувався значний дефіцит за такими продовольчими позиціями (за рік, кг/особа): 28 кг м'ясопродуктів (35 % від норми); 173 кг молокопродуктів (46); 36 кг плодів (40), 9 кг рибопродуктів (47 % від норми) тощо.

Аналіз обсягів споживання «дефіцитних» продуктів харчування та обсягів їх внутрішнього виробництва в Україні свідчать, що споживання м'ясопродуктів характеризується порушенням раціональної структури (табл. 2). З огляду на дані таблиці 2, мешканець нашої країни споживає більш дешевшу м'ясопродукцію: курятину (46,8 %) і свинину (36,4 %). На яловичину припадає лише 15,3 % фактичного платоспроможного попиту на м'ясопродукцію, тоді як у раціональному балансі вона має становити 39,4 %.

Таблиця 1 – Споживання основних продуктів харчування в Україні, кг/особа

Продукт харчування	У середньому за рік у 2014–2019 рр.	Раціональна норма (розрахунки МОЗ України) ¹	Нестача (дефіцит)	
			кг/ особа	%
М'ясо та м'ясопродукти, включаючи субпродукти та жир-сирець	52,4	80	27,6	34,5
Молоко та молочні продукти	206,7	380	173,3	45,6
Яйця, шт.	281	290	9	3,1
Хлібні продукти (хліб та макаронні вироби у перерахунку на борошно; крупи, борошно, бобові)	101,8	101	–	–
Картопля	139,5	124	–	–
Овочі та баштанні продовольчі культури	162,7	161	–	–
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	53,7	90	36,3	40,3
Риба та рибні продукти	10,7	20	9,3	46,5
Цукор	34,1	38	3,9	10,3
Олія	12,1	13	0,9	6,9

¹ Рекомендовані раціональні норми споживання основних продуктів харчування на душу населення [16].

Джерело: складено й розраховано за даними Держстату України [17].

Таблиця 2 – Фонд споживання і внутрішнього виробництва «дефіцитних» продуктів харчування в Україні, тис. т

Продукт харчування	Фонд споживання «дефіцитних» продуктів харчування (у середньому за рік у 2014–2019 рр.)		Орієнтовна оптимальна структура основних видів м'яса в мінімальному споживчому кошику ¹		Внутрішнє виробництво «дефіцитних» продуктів харчування, тис. т (у середньому за рік у 2014–2019 рр.)	
	тис. т	% по м'ясу	кг/особа	%	тис. т	% по м'ясопродукції
М'ясо та м'ясопродукти – загалом	2229,6	100,0	40,6	100,0	2352,7	100,0
У т. ч.:						
яловичина й телятина	340,5	15,3	16,0	39,4	376,7	16,0
свинина	811,3	36,4	10,0	24,6	730,2	31,1
м'ясо птиці	1042,8	46,8	14,0	34,5	1212,5	51,5
інші види м'яса	35,0	1,5	0,6	1,5	33,3	1,4
Молоко та молочні продукти	8799,5	х	х	х	9308,7	х
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	2283,6	х	х	х	1840,7	х
Риба та рибні продукти	456,3	х	х	х	127,2	х

¹ Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 11.10.2016 р. № 780 [18].

Джерело: складено й розраховано за даними Держстату України [17].

Негативною тенденцією характеризується споживання молокопродукції в країні [17]: з 9581,1 тис. т у 2014 р. до 8354,8 тис. т у 2018 р., або на 12,8 % (у 2019 р. – 8429,7). У досліджуваному періоді значно зменшилося виробництво продукції скотарства, зокрема яловичини й телятини – з 412 тис. т у 2014 р. до 369 тис. т у 2019 р., або на 10,4 %, а також молокопродукції – з 9980 до 8728 т, або на 12,5 %. Нестачу у харчовому балансі населення України продукції внутрішнього виробництва зумовлює її імпорт, зокрема свинини, риби тощо.

Проведений сценарно-емпіричний розрахунок збільшення зайнятості в сільському господарстві завдяки збільшенню внутрішнього виробництва продукції скотарства для забезпечення раціонального продовольчого балансу країни, імпортозаміщення й/або формування експортних поставок агропродукції, додаткового залучення працівників у галузь і збільшення їх купівельної спроможності показав наступне (табл. 3).

З оптимістичних міркувань для зручності під час розрахунків враховано все населення країни – 42 млн осіб (має зупинитися депопуляція населення, повернення українських мігрантів), стан виробництва тваринницької продукції, довідникові нормативні дані щодо виходу відповідної продукції (жива маса тварин – готова продукція до споживання), її трудомісткості

виробництва [19–22], норму тривалості робочого часу 1 працівника – 1800 люд.-год, статистичні дані виробництва агропродовольчої продукції в Україні за останні 30 років [17].

Враховуючи внутрішню потребу збільшення виробництва продукції скотарства, у сільське господарство можна залучити додатково більше 900 тис. осіб працівників, зокрема в молочне скотарство – 182 тис. осіб. Потрібно створити відповідні умови праці, її оплати та забезпечити розвиток виробничої і соціальної інфраструктури сільських територій. Крім того, якщо врахувати тенденції експортних поставок м'ясо-молочної продукції, а також постійно зростаючий попит на світовому ринку продовольства, то з розширенням напрямів і обсягів експорту української сільськогосподарської продукції гіпотетично потреба в робочій силі в аграрній сфері може лише збільшуватися.

Зазначені показники практично відповідають наявному дефіциту кількості робочих місць на селі та в місті. Адже в сільській місцевості в останні роки зафіксовано близько 500 тис. осіб безробітного населення та більше 600 тис. осіб самозайнятого населення лише в сільських домогосподарствах, які не сплачують внески в соціальні позабюджетні фонди [17]. Значна частка серед зазначених категорій осіб сільського населення є трудовими мігрантами, які періодично їздять на роботу за кордон.

Таблиця 3 – Сценарно-емпіричний підхід до збільшення формальної зайнятості в сільськогосподарських підприємствах завдяки збільшенню річного обсягу внутрішнього виробництва продукції скотарства

Показник	Продукт харчування	
	яловичина й телятина	молоко та молочні продукти
Нестача (дефіцит) у харчовому раціоні, кг/особа	23,5	173,3
Потреба (потенційна можливість) збільшення внутрішнього споживання, тис. т	987,0	7278,6
До внутрішнього фактичного виробництва, %	262,0	78,2
Трудомісткість виробництва продукції, люд.-год/т	733	45
Норматив виходу готової продукції до споживання	0,556	1,000
Розрахункова трудомісткість виробництва готової продукції до споживання, люд.-год/т	1318	45
Додаткова раціональна зайнятість у скотарстві, тис. осіб	722,7	182,0

Джерело: складено й розраховано за середньорічними даними Держстату України за 2014–2019 рр. та довідниковими даними [17, 19–22].

Є галузі економіки, які прямо чи опосередковано залежать від розвитку сільського господарства, тому, забезпечуючи збільшення працівників в останньому, збільшиться кількість працівників інших галузей економіки. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, якої бракує для забезпечення раціонального харчового балансу населення України, обумовить збільшення обсягів виробництва продукції в харчовій та інших галузях економіки. Це забезпечить соціально-економічний розвиток сіл і міст, аграрного й індустріального комплексів країни тощо. Саме завдяки розвитку реального сектору аграрної економіки найбільш ймовірно можна подолати проблему безробіття в сільській місцевості.

Для наповнення внутрішнього ринку агропродовольчою продукцією та забезпечення збалансованого харчування народу України, раціональної зайнятості населення й збільшення його трудових доходів потрібно спрямувати зусилля держави й власників сільськогосподарських підприємств на розвиток, насамперед, скотарства, зокрема молочного чи м'ясного напрямів розвитку у відповідних видах агроформувань згідно з ресурсною базою розвитку територіальних громад і споживчим ринком цієї продукції. На регіональному й локальному (громадському) рівнях потрібно вдосконалювати транспортно-логістичні системи обслуговування виробників і переробників агропродовольчої продукції тощо.

Для забезпечення соціально орієнтованого напрямку розвитку скотарства в аграрному секторі економіки слід відшукати резерви

підвищення ефективності виробництва продукції скотарства, щоб у короткостроковій перспективі забезпечити найм і оплату праці, стабільність зайнятості працівників у сільськогосподарських підприємствах. Зокрема, рівень рентабельності всієї діяльності сільськогосподарських підприємств протягом 2014–2019 рр. був позитивним і особливо високий показник зафіксовано у 2015–2016 рр. (табл. 4).

У розрізі напрямів господарської діяльності сільськогосподарських роботодавців високий показник рівня рентабельності у 2014–2018 рр. простежується в рослинництві (виращування соняшнику, ріпаку, зернових культур, винограду тощо). У скотарстві ситуація набагато складніша, зокрема у виробництві яловичини й телятини. Тому науковий пошук резервів підвищення ефективності виробництва продукції скотарства можна вважати як концептуальний напрям забезпечення раціональної зайнятості в аграрному секторі економіки, збільшення трудових доходів працівників і формування усталених трудових колективів із позитивним соціально-психологічним кліматом у них.

Зменшення виробництва продукції скотарства спричинило, крім порушення оптимального раціону харчування населення України, значне збільшення безробіття серед сільського населення. Однак, у сільськогосподарських підприємствах наявний невикористаний потенціал щодо збільшення поголів'я худоби (довідково: у 2000 р. в підприємствах було 5037,3 тис. гол. ВРХ, зокрема 1851 тис. гол. корів) та збільшення показників її продуктивності (табл. 5).

Таблиця 4 – Рівень рентабельності продукції в сільськогосподарських підприємствах

Вид продукції	Рік						2019 / 2014, ±
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	9,3	30,4	25,6	16,5	14,2	16,1	6,8
Культури зернові та зернобобові	25,7	42,6	37,8	25,0	24,7	11,8	-13,9
Соняшник	36,7	78,4	61,9	41,3	32,5	23,5	-13,2
Буряки цукрові фабричні	17,8	27,7	24,6	12,4	-11,4	-15,4	-33,2
Культури овочеві	14,5	32,0	15,3	9,9	13,3	2,8	-11,7
Картопля	9,9	24,6	0,6	10,0	6,8	15,4	5,5
Культури плодові та ягідні	65,8	58,3	25,0	35,4	6,4	6,2	-59,6
Виноград	57,5	92,9	71,4	51,6	22,6	-7,2	-64,7
Молоко	11,1	12,7	18,6	26,9	16,1	20,6	9,5
ВРХ на м'ясо	-34,5	-16,9	-23,2	3,4	-17,7	-27,1	7,4
Свині на м'ясо	5,6	12,6	-4,1	3,5	6,9	4,7	-0,9
Вівці та кози на м'ясо	-43,0	-26,6	-31,5	-39,6	-16,6	-39,7	3,3
Птиця на м'ясо	-12,6	-5,4	3,4	7,0	5,7	-3,7	8,9
Яйця курячі	58,8	60,9	0,5	-9,0	5,4	-23,5	-82,3

Джерело: складено за даними Держстату України [17].

Таблиця 5 – Поголів'я ВРХ в сільськогосподарських підприємствах

Вид продукції	Рік						2019 / 2014, ±
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
ВРХ	1310,2	1270,5	1213,9	1166,6	1138,1	1049,5	-260,7
У % до поголів'я в країні	33,7	33,9	33,0	33,0	34,1	33,9	0,2
У т. ч. корови	529,2	505,1	484,6	466,6	467,8	438,6	-90,6
У % до поголів'я в країні	23,4	23,3	23,0	23,1	24,4	24,5	1,1
Надій на 1 корову, кг	5027	5352	5643	6025	6190	6101	1074,0

Джерело: складено за даними Держстату України [17].

У сільськогосподарських підприємствах налічується лише близько третини всього поголів'я ВРХ і четверта частина корів в Україні, решта – у сільських домогосподарствах. Останні малотоварні форми ведення сільського господарства можна вважати головним джерелом поступової їх трансформації у сімейні й звичайні фермерські господарства, малі підприємства агробізнесу, зокрема приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю. Для цього потрібно сформулювати організаційно-інституційні умови ведення спеціалізованих господарств у скотарстві, зокрема у територіальних громадах, оскільки вироблений малий обсяг продукції та ма-

лотранспортабельність молока вимагає орієнтації розвитку скотарства для внутрішнього споживчого ринку.

Як свідчать статистичні дані (табл. 6), розвиток скотарства у підприємствах має місце як з нечисленним поголів'ям, так і численним (високоспеціалізовані тваринницькі комплекси). Тому й надалі слід підтримувати розвиток скотарства як у мало-, так і середньо- й великотварних підприємствах.

У даному контексті виникає потреба у визначенні соціально-трудових імперативів розвитку скотарства у цих трьох формах агробізнесу та відповідних організаційно-економічних засад (табл. 7).

Таблиця 6 – Групування сільськогосподарських підприємств за кількістю сільськогосподарських тварин

Показник	Кількість підприємств		Кількість с.-г. тварин	
	од.	%	тис. гол.	%
ВРХ				
Підприємства	2045	100,0	1049,5	100,0
з них мали, голів: до 50	550	26,9	11,2	1,1
50 – 99	161	7,9	11,4	1,1
100 – 499	678	33,1	185,4	17,6
500 – 999	360	17,6	250,2	23,8
1000 – 1499	141	6,9	176,0	16,8
більше 1500	155	7,6	415,3	39,6
Корови				
Підприємства	1894	100,0	438,6	100,0
з них мали, голів: до 50	625	33,0	10,1	2,3
50 – 99	228	12,0	16,5	3,8
100 – 499	801	42,3	191,5	43,7
500 – 999	175	9,3	116,9	26,6
більше 1000	65	3,4	103,6	23,6

Джерело: складено за даними Держстату України [17].

Таблиця 7 – Імперативи розвитку скотарства в різних видах сільськогосподарських підприємств

Великотоварні підприємства	Середньотоварні підприємства	Малотоварні підприємства
<i>Соціально-трудова імператива</i>		
Збільшення кількості робочих місць; спеціалізація праці; професіоналізація кадрів; забезпечення постійної зайнятості; формування соціального пакету й розвиток корпоративної соціальної відповідальності.	Збільшення рівня формальної зайнятості; удосконалення оплати праці; виробнича кооперація; розвиток державного сектору аграрної економіки; участь у створенні й функціонуванні агрокластерів.	Трансформація домогосподарств у фермерські господарства; статусна мотивація праці; державна підтримка малого агропідприємництва; розвиток обслуговуючої кооперації і агросервісних підприємств.
<i>Організаційно-економічні засади розвитку</i>		
Упровадження інновацій; енергоефективність; агропромислова інтеграція; розвиток селекції в скотарстві; формування власної кормової бази; контрактиція експортних поставок продукції.	Диверсифікація та інтенсифікація виробництва продукції; управління витратами; оптимізація землекористування; постачання продукції на регіональний і внутрішній аграрний ринок України.	Мала механізація технологічних операцій; обґрунтована спеціалізація за регіонами; науково-дорадницький супровід; логістично-збутова діяльність на рівні громад і регіону.

Джерело: власна розробка.

Відрадним є акцентування уваги й збільшення державної підтримки розвитку тваринництва й фермерських господарств з боку Мінагрополітики України в останні роки. Тому й надалі таку державну підтримку слід продовжувати й стимулювати розвиток ринку праці в аграрній сфері через розвиток скотарства в сільськогосподарських підприємствах, зокрема додатково за рахунок місцевих фінансових, земельних і виробничих ресурсів, які отримали територіальні громади в результаті децентралізації влади й реформи місцевого самоврядування в Україні.

Висновки. Провівши аналіз пропозиції й попиту на внутрішньому ринку продукції скотарства та ринку праці в сільській місцевості, з'ясовано, що в Україні є резерви збільшення виробництва молокопродукції, яловичини й телятини. Для перспективного розвитку скотарства в різних видах агроформувань, а також залежно від масштабу сільськогосподарського підприємства визначено соціально-трудові імперативи й відповідні економічні засади розвитку скотарства в мало-, середньо- й великотоварних сільськогосподарських підприємствах.

Для забезпечення стабільними робочими місцями безробітного й самозайнятого (незастрахованих осіб у соціальних позабюджетних фондах) сільського населення протягом усього календарного року потрібно й надалі забезпечувати державну підтримку тваринництва й фермерських господарств, а на рівні територіальних громад окреслені напрями й заходи врахувати у своїх стратегіях і планах економічного розвитку на довго-, середньо- й короткостроковий періоди з детальним ресурсним і організаційним забезпеченням.

У подальших дослідженнях головна увага наукових пошуків зосереджуватиметься на обґрунтуванні напрямів забезпечення формальної зайнятості населення й поліпшення кон'юнктури ринку праці в територіальних громадах, у новостворених районах та країні загалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 р. № 995-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80>
2. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1437-р (із зм.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text>
3. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-

2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 664-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80#Text>

4. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>

5. Ільчук М.М., Коновал І.А. Підвищення конкурентоспроможності продукції скотарства в Україні. Економіка АПК. 2016. № 5. С. 51–59.

6. Ільчук М.М., Коновал І.А., Євтушенко В.Д. Управління конкурентоспроможністю продукції скотарства сільськогосподарських підприємств України. Економіка АПК. 2018. № 7. С. 83–92.

7. Пархомиць М.К. Конкурентоспроможність молочно-м'ясного скотарства та фактори її формування. Інноваційна економіка. 2016. № 3–4. С. 71–80.

8. Пархомиць М.К., Уніят Л.М. Управління виробництвом молока на інноваційній основі як напрям розвитку конкурентоспроможного молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах. Інноваційна економіка. 2018. № 5–6. С. 18–25.

9. Варченко О.М., Крисанов Д.Ф. Формування доданої вартості у молокопродуктових ланцюгах. Продовольчі ресурси. 2017. № 9. С. 33–43.

10. Обґрунтування стратегії інноваційно-орієнтованого розвитку сільськогосподарських підприємств з виробництва молока / О.А. Шуст та ін. Економіка та держава. 2021. № 3. С. 23–27.

11. Радько В.І. Організаційно-економічне забезпечення стійкості виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах: дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.04 / БНАУ. Біла Церква, 2020. 521 с.

12. Олійник О.В. Удосконалення матеріального стимулювання працівників скотарства як напрям підвищення доходності сільськогосподарських підприємств. Агросвіт. 2016. № 13–14. С. 7–10.

13. The Livestock Roles in the Wellbeing of Rural Communities of Timor-Leste / E. Bettencourt et al. RESR, Piracicaba-SP. 2015. Vol. 53, Supl. 1. P. 63–80.

14. Subić J., Nastić L., Nikolić S. Economic effects of investments in dairy farming. WBJAERD. 2020. Vol. 2, no. 2. P. 69–152.

15. Маршалл Альфред. Принципы экономической науки. URL: <http://library.tneu.edu.ua/files/EVD/HTML/marshal/marshal.htm> (дата звернення: 27.08.2021 р.).

16. Продовольчий споживчий кошчик VS раціональні норми. URL: <http://edclub.com.ua/analytika/prodovolchyy-spozhyvchyy-koshyk2016-vs-racionalni-normy>

17. Статистична інформація, експрес-випуски, публікації. Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>

18. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: постанова Кабінету Міністрів України 11.10.2016 р. № 780. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF> (дата звернення: 27.08.2021 р.).

19. Організація і планування сільськогосподарського виробництва: навч. посібник / Л.Я. Зрібняк та ін.; за ред. Л.Я. Зрібняка і М.М. Ільчука. Київ: ЗАТ «Нічлава», 2004. 304 с.

20. Економіка сільського господарства: навч. посібник / В.К. Збарський та ін.; за ред. В.К. Збарського і В.І. Мацібори. Київ: Каравела, 2010. 280 с.

21. Маньковський А.Я., Антонюк Т. А. Технологія продуктів забою тварин: підручник. Київ: Агроосвіта, 2014. 336 с.

22. Довідник економіста сільськогосподарського підприємства / Ю.О. Лупенко та ін.; за ред. Ю.О. Лупенка та О.В. Захарчука. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2018. 600 с.

REFERENCES

1. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku silskykh terytorii: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.09.2015 № 995. [On approval of the Concept of rural development]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80>

2. Pro skhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi tsilovoi prohramy rozvytku aharnoho sektoru ekonomiky na period do 2022 roku: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30.12.2015 № 1437 (iz zm.). [On approval of the Concept of the State target program for the development of the agricultural sector of the economy for the period up to 2022]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text>

3. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku fermerskykh gospodarstv ta silskohospodarskoï kooperatsii na 2018-2020: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy roky vid 13.09.2017 № 664. [On approval of the Concept of development of farms and agricultural cooperation for 2018-2020]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80#Text>

4. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na 2021-2027 roky: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 05.08.2020 № 695. [On approval of the State Strategy for Regional Development for 2021-2027]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%B-F#Text>

5. Ilchuk, M.M., Konoval, I.A. (2016). Pidvyshchennia konkurentospromozhnosti produktiv skotarstva v Ukraini. [Improving the competitiveness of livestock products in Ukraine]. *Ekonomika APK*. [Economics of agro-industrial complex]. No 5, pp. 51–59.

6. Ilchuk, M.M., Konoval, I.A., Yevtushenko, V.D. (2018). Upravlinnia konkurentospromozhnosti produktiv skotarstva silskohospodarskykh pidpriemstv Ukrainy. [Management of competitiveness of livestock products of agricultural enterprises of Ukraine]. *Ekonomika APK*. [Economics of agro-industrial complex]. No 7, pp. 83–92.

7. Parkhomets, M.K. (2016). Konkurentospromozhnist molochno-m'iasnogo skotarstva ta factory yii formuvannia. [Competitiveness of dairy and meat cattle breeding and factors of its formation]. *Innovatsiina ekonomika*. [Innovative economy]. No 3–4, pp. 71–80.

8. Parkhomets, M.K., Uniat, L.M. (2018). Upravlinnia vyrobnytstvom moloka na innovatsiinii osnovi yak napriam rozvytku konkurentospromozhnogo molochnogo skotarstva u silskohospodarskykh pidpriemstvakh. [Management of milk production on an innovative basis as a direction of development of competitive dairy cattle breeding in agricultural enterprises]. *Innovatsiina ekonomika*. [Innovative economy]. No 5–6, pp. 18–25.

9. Varchenko, O.M., Krysanov, D.F. (2017). Formuvannia dodanoi vartosti u molokoproduktovykh lantsiuhakh.

[Formation of value added in dairy chains]. *Prodovolchi resursy*. [Innovative economy]. No 9, pp. 33–43.

10. Shust, O.A., Varchenko, O.M., Paska, I.M., Tkachenko, K.V., Svyynous, I.V. (2021). Obruntuvannia stratehii innovatsiino-oriientovanoho rozvytku silskohospodarskykh pidpriemstv z vyrobnytstva moloka. [Substantiation of the strategy of innovation-oriented development of agricultural enterprises for milk production]. *Ekonomika ta derzhava*. [Economy and state]. No 3, pp. 23–27.

11. Radko, V.I. (2020). Orhanizatsiino-ekonomichne zabezpechennia stiikosti vyrobnytstva moloka u silskohospodarskykh pidpriemstvakh. *Dys. dokt. ekon. nauk* [Organizational and economic support of milk production sustainability in agricultural enterprises. Dr. econ. sci. diss.]. Bila Tserkva, 521 p.

12. Oliinyk, O.V. (2016). Udoskonalennia materialnoho stymulivannia pratsivnykiv skotarstva yak napriam pidvyshchennia dokhodnosti silskohospodarskykh pidpriemstv. [Improving material incentives for livestock workers as a way to increase the profitability of agricultural enterprises]. *Ahrosvit*. [Agroworld]. No 13–14, pp. 7–10.

13. Bettencourt, E., Tilman, M., Narciso, V., Carvalho, M., Henriques P. (2015). The Livestock Roles in the Wellbeing of Rural Communities of Timor-Leste. *RESR, Piracicaba-SP*. Vol. 53. Supl. 1, pp. 63–80.

14. Subić, J., Nastić, L., Nikolić, S. (2020). Economic Effects of Investments in Dairy Farming. *WBJAERD*. Vol. 2, no. 2, pp. 69–152.

15. Marshall, Alfred. (1890). *Pryntsypy ekonomicheskoi nauky*. [Principles of economic science]. Available at: <http://library.tne.edu.ua/files/EVD/HTML/marshall/marshall.htm>

16. Prodovolchyi spozhyvchyi koshyk VS ratsionalni normy. [Food consumer basket VS rational norms]. Available at: <http://edclub.com.ua/analytika/prodovolchyy-spozhyvchyy-koshyk2016-vs-ratsionalni-normy>

17. Statystychna informatsiia, ekspres-vypusky, publikatsii. *Vebstorinka Derzhstatu Ukrainy*. [Statistical information, express issues, publications]. Available at: <http://ukrstat.gov.ua>

18. Pro zatverdzhennia naboriv produktiv kharchuvannia, naboriv neprodovolchykh tovariv ta naboriv posluh dlia osnovnykh sotsialnykh i demohrafichnykh hrup naseleennia: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy 11.10.2016 № 780. [On approval of sets of food products, sets of non-food products and sets of services for the main social and demographic groups of the population]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF>

19. Orhanizatsiia i planuvannia silskohospodarskoho vyrobnytstva [Organization and planning of agricultural production]: navch. posibnyk / Zribniak, L.Ya., Ilchuk, M.M., Konoval, I.I. ta in.; za red. L.Ya. Zribniaka i M.M. Ilchuka. Kyiv: ZAT «Nichlava», 2004. 304 p.

20. *Ekonomika silskoho gospodarstva* [Economics of agriculture]: navch. posibnyk / Zbarskyi, V.K., Matsybora, V.I., Chalyi, A.A. ta in.; za red. V.K. Zbarskoho i V.I. Matsybory. Kyiv: Karavela, 2010. 280 p.

21. Mankovskyi, A. Ya., Antoniuk, T. A. *Tekhnolohiia produktiv zaboiu tvaryn* [Technology of animal slaughter products]: pidruchnyk. Kyiv: Ahrosvita, 2014, 336 p.

22. *Dovidnyk ekonomista silskohospodarskoho pidpriemstva* [Handbook of Agricultural Economist] / Lupenko, Yu.O., Zakharchuk, O.V., Puhachov, M.I. ta in.; za red. Yu.O. Lupenka ta O.V. Zakharchuka. Kyiv: NNTs «IAE», 2018, 600 p.

Социально-трудовые аспекты развития скотоводства в сельскохозяйственных предприятиях

Ланченко Е.А.

Предметом научного исследования является научно-практические основы развития рынка труда и рынка продукции скотоводства в Украине. Целью статьи является обоснование направлений обеспечения формальной занятости и увеличение объемов производства продукции скотоводства в сельскохозяйственных предприятиях. Используются данные Госкомстата Украины, нормативно-правовые акты Украины и такие методы научного исследования: абстрактно-логический; системный подход; монографический; статистико-экономический; балансовый.

На основе проведенного анализа потребления населением Украины мяса и молока доказано, что наблюдается нарушение сбалансированного пищевого рациона населения страны, что является одной из главных задач государственной социальной политики. В его структуре сформировался большой дефицит мясопродуктов (35 % от нормы); молокопродуктов (46 % от нормы) и др. В исследуемом периоде 2014–2019 гг. значительно уменьшилось производство продукции скотоводства, в частности говядины и телятины.

Проведенный сценарно-эмпирический расчет увеличения формальной занятости в сельском хозяйстве за счет увеличения внутреннего производства продукции скотоводства для обеспечения рационального продовольственного баланса страны и формирования экспортных поставок. В частности в сельскохозяйственные предприятия возможно привлечь более 900 тыс. работников. Указанные показатели соответствуют потребности увеличения количества рабочих мест в сельской местности (около 500 тыс. чел. безработных и более 600 тыс. чел. самозанятого населения только в домохозяйствах).

Доказано, что для обеспечения социально ориентированного направления развития скотоводства в сельскохозяйственных предприятиях необходимо повышать эффективность производства продукции скотоводства, чтобы в краткосрочной перспективе обеспечить наем рабочей силы и оплату труда, стабильность занятости работников, развитие сельских территорий и общин.

На основе проведенного анализа экономических показателей, поголовья КРС и коров в разных видах сельскохозяйственных товаропроизводителей, содержания занятости в животноводстве обосновано социально-трудовые императивы и соответствующие организационно-экономические основы развития скотоводства в крупно-, средне- и малотоварных формах агробизнеса. Особенно актуальным является развитие последних благодаря трансформации эффективных сельских до-

мохозяйств в фермерские хозяйства и малые предприятия агробизнеса.

Ключевые слова: сельское население, занятость, рынок труда, территориальная община, развитие, скотоводство, сельскохозяйственное предприятие, фермерское хозяйство.

Social and labor aspects of livestock development in agricultural enterprises

Lanchenko Y.

The study examines scientific and practical principles of development of the labor market and livestock products market in Ukraine. The paper aims to substantiate the trends in formal employment and to increase livestock production in agricultural enterprises. The data of the State Statistics Service of Ukraine, normative-legal acts of Ukraine and the following methods of scientific research were used in the study: abstract-logical; system approach; monographic; statistical and economic; balance method.

The analysis of meat and milk consumption by the population of Ukraine reveals the violation of the population balanced diet, which is one of the main tasks of state social policy. A large shortage of meat (35 % of the norm) and dairy products (46 % of the norm) in the diet structure was noted. Livestock products manufacturing, in particular beef and veal, significantly decreased in 2014-2019.

The paper provides the data of scenario-empirical calculation of the formal employment increase in agriculture due to the increase in domestic production of livestock products aimed to ensure a rational food balance of the country and the formation of export supplies. The data proves the possibility of involving more than 900 thousand workers in agricultural enterprises. These indicators meet the requirements on increasing the number of jobs in rural areas (there are about 500 thousand unemployed and more than 600 thousand self-employed people).

It is proved that socially oriented trend in livestock development in agricultural enterprises demands for increased efficiency of livestock production. This will shortly ensure employment and wages, stability of employment, development of rural areas and communities.

Based on the analysis of economic indicators, livestock and cows number in different types of agricultural enterprises and employment in animal husbandry, we can substantiate social and labor imperatives and the relevant organizational and economic principles of livestock development in large, medium and small agribusiness. The development of the latter is particularly important due to the transformation of efficient rural households into farms and small agribusiness enterprises.

Key words: rural population, employment, labor market, territorial community, development, cattle breeding, agricultural enterprise, farm.

Copyright: Ланченко Є.О. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Ланченко Є.О.

<https://orcid.org/0000-0003-0894-4885>

ЕКОНОМІКА

УДК 332.2.021.8 : 332.26

JEL K110, Q150

**Інституційні пастки земельної реформи
щодо зміни форм власності на землю****Захарченко В. І.** *Вінницький національний аграрний університет* → Захарченко В.І. E-mail: zakharchenkovn@i.ua

Захарченко В.І. Інституційні пастки земельної реформи щодо зміни форм власності на землю. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 29–40.

Zakharchenko V. Institutional traps of land reform in the context of land ownership changes. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 29–40.

Рукопис отримано: 28.09.2021 р.

Прийнято: 05.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-29-40

У статті розглянуто актуальні питання інституційного супроводу земельної реформи в Україні щодо зміни форм власності на землю.

Метою дослідження є розкриття сутності та значення інститутів власності на землю для уникнення інституційних пасток, пов'язаних зі зміною форм земельної власності на фінальній стадії земельної реформи в Україні.

Показано, що землі сільськогосподарського призначення – це найбільше природне багатство України, тому його слід використовувати раціонально. Доведено, що для цього з переходом до ринкових відносин необхідно було якомога успішніше провести земельну реформу. Обґрунтовано необхідність трансформації старих та створення нових інститутів або «правил гри» у сфері земельних відносин, зокрема інститутів власності на землі сільськогосподарського призначення. Зауважено, що серед цих інститутів з'являються й такі, що приносять негативні результати; В.М. Полтерович визначає їх як інституційні пастки. З'ясовано, що в процесі реалізації земельної реформи в Україні інституційні пастки були зумовлені некритичним застосуванням теорії неолібералізму щодо тотальної дерегуляції економічних, зокрема й земельних відносин.

Виокремлено інституційні пастки, що з'явилися в результаті трансформації загальнонародної власності на землю у комунальну й приватну, зокрема такі: порушення конституційних норм щодо загальнонародної власності на землю; поява дисонуючих норм права власності на землю; переоцінка правочину привласнення землі та тлі недооцінки правочину з її ефективного використання; легалізація незаконно одержаних і придбаних земельних ділянок; передача земель із державної власності у комунальну для спрощення схем їх приватизації; розкрадання надр під виглядом придбання земельних ділянок; наростання земельного шахрайства із реєстрації власників земельних ділянок та орендарів; активізація земельного рейдерства; недооцінка вартості землі через порушення права власності на неї; зниження значення держави у захисті права власності на землю.

Запропоновано напрями уникнення та згладжування інституційних пасток, пов'язаних із правочинами щодо зміни форм власності на землю. Акцент зроблено на правочини ефективного використання земель сільськогосподарського призначення, а не правочини власності на них.

Ключові слова: земельна реформа, ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення, інститут, інституційна пастка, форма власності на землю (державна, комунальна, приватна).

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Відомий афоризм одного із основоположників класичної політичної економії У. Петті (1623–1687) гласить: «Праця – батько багатства, а земля – його мати». І хоча йому вже багато століть, він не втратив своєї

актуальності й сьогодні, тому що земля у світі залишатиметься найбільшим природним багатством. В Україні, за оцінками В.П. Руденка, частка земельних ресурсів у структурі її природно-ресурсного потенціалу є найбільшою і становить 44,4 % [1].

За переходу до ринку об'єктивно виникла необхідність у реформуванні земельних відносин, передусім щодо володіння, користування та розпорядження землями сільськогосподарського призначення (ЗСП). Звичайно, земельна реформа потребувала не лише реалізації комплексу правових, соціально-економічних, технічних та організаційних заходів, а й зміни старих і створення нових інститутів.

«Інститути, – за визначенням Д. Норта, – це «правила гри» в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми» [2]. До інститутів Д. Норт відносить офіційні правила (закони), неофіційні правила та процедури їх виконання.

Якщо трансформовані та нові інститути недосконалі, то вони можуть приносити негативні результати. Такі інститути Д. Норт трактує як «потворні соціальні новації» [2]. В.М. Полтерович визначає їх як інституційні пастки. В його розумінні, «інституційна пастка – це неефективна стійка норма (інститут), що має самопідтримуваний характер» [3]. До інституційних пасток вчений відносить такі дисфункції: неплатежі, бартер, корупція, ухиляння від оподаткування тощо.

Звичайно, інституційні пастки становлять значну загрозу щодо успішного завершення земельної реформи в Україні. Старт цій реформі було покладено ще Постановою Верховної Ради України «Про земельну реформу» від 18.12.1990 р. № 563-ХІІ. Ключовим завданням реформи було визначено перерозподіл ЗСП державної форми власності на користь приватної та колективної з одночасною організацією ринку землі. З цією метою у 1994 році було проведено розпаювання ЗСП колгоспів і радгоспів між їх працівниками, а у 2001 році паї було передано у приватну власність, однак без права їх продажу до прийняття спеціального закону про обіг земель. Уведений тоді і закріплений в Земельному кодексі України (ЗКУ) мораторій на продаж ЗСП був декілька разів пролонгований постановами Верховної Ради України (у 2004–2018 роках) і скасований лише з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31.03.2020 р. № 552-ІХ. Однак норми цього закону, як і ряду інших законодавчих актів, зумовили низку інституційних пасток, зокрема, пов'язаних із інститутами власності на землю.

Щодо небезпеки виникнення інституційних пасток за проведення економічних реформ одним із перших звернув увагу В.М. Полтерович [3], а пасток, пов'язаних зі змінами форм

власності на землю в Україні, – Ю.В. Біляк [4], Д.О. Гопцій [5], Н.Ю. Коган [6], І.Й. Малий [7], Л.М. Пилипенко та Б.І. Іличок [8], В. Резнік [9], О.В. Шкільов [10] та ін. Однак у їхніх працях ці пастки недостатньо диференційовані. Крім того, у них недостатньо обґрунтовані методи уникнення таких пасток та не визначені стратегічні напрями подолання їх негативних наслідків.

Метою дослідження є розкриття сутності та значення інститутів власності на землю, розробка пропозицій щодо уникнення інституційних пасток, пов'язаних зі зміною форм земельної власності на фінальній стадії земельної реформи в Україні.

Матеріал і методи дослідження. У статті використано такі методи дослідження: системний підхід (для визначення логіки дослідження та виокремлення пасток інститутів власності на ЗСП в умовах запровадження їх ринкового обігу); аналізу й синтезу та логічного узагальнення (для визначення напрямів впливу інститутів власності на ЗСП на результативність земельної реформи); порівняльний (для міжнародних порівнянь впливу інститутів власності на ЗСП на агропромисловість й узагальнення досвіду вирішення актуальних проблем у цій сфері).

Інформаційною базою дослідження слугували матеріали сайтів Верховної Ради України та Міністерства аграрної політики та продовольства України (Мінагрополітики), експрес-інформація із мережі Інтернет, а також результати консультацій автора із керівниками агропідприємств різних форм власності та господарювання.

Результати дослідження та обговорення. Причини виникнення інституційних пасток В.М. Полтерович пояснює різкою зміною загальноекономічних умов, передачею можливості одержання перехідної ренти приватним особам, недостатністю державного контролю, а також недоліками макроекономічної політики, спрямованої на подолання інфляції будь-якою ціною [3].

На практиці вихід з інституційної пастки часто є неможливим або досить складним. Це пояснюється тим, що навіть після повного усунення причин її появи вона повністю не зникає: внаслідок неоднорідності, асинхронності та складності інституційних змін [11].

За проведення земельної реформи в Україні інституційні пастки виникають насамперед тому, що її основні стейкхолдери (із аграрного комітету Верховної Ради України та Мінагрополітики) стоять на позиціях представників неолібералізму: австрійської школи економічної науки (Л. фон Мізес, Ф. фон Гайек та ін.), Вашингтонського консенсусу (Дж. Вільямсон та ін.) та

лібертаріанства (М. Ротбард, А. Ренд та ін.), які участь держави в регулюванні економіки загалом і земельних відносин зокрема зводять до мінімуму. Відповідно, приватизація земель в їхніх економічних доктринах трактується як абсолютний імператив, а інститути власності, зокрема власності на землю, як центральні.

Щоправда, важливість інститутів власності не заперечують представники інших шкіл економічної думки. Адже вони не лише врегульовують майнові відносини, а ще й створюють соціальний порядок, визначають соціальний статус кожного індивідуума, формують соціальну структуру суспільства та впливають на критерії суспільної моралі.

Згідно з класифікацією англійського юриста А. Оноре, власність розподіляється на 11 основних правомочностей, тобто захищених законом можливостей громадян чи юридичних осіб діяти у певний спосіб за здійснення належних їм прав, а саме – на володіння, користування, розпорядження, управління, безпеку, спадщину, відновлення порушених правомочностей тощо [12].

Щодо власності на землю ключовими є перші три правочини: володіння землею, що робить особу власником землі, якщо документи підтверджують це; користування землею, що надає особі право поточного управління земельною ділянкою та передбачає отримання нею доходів від прикладання власної праці чи задачі її в оренду; розпорядження землею, що дозволяє особі визначати долю земельної ділянки через зміну її цільового призначення, продаж, дарування, передачу в тимчасове користування іншій особі тощо.

Як показує багатовікова практика, найбільш повно може бути реалізований лише правочин щодо користування землею. А з правочинами щодо володіння і користування землею все не так просто, як вважають деякі стейкхолдери земельної реформи в Україні, прирівнюючи конкретну земельну ділянку до автомобіля, квартири чи інших цінних товарів. Це насамперед тому, що земля не є товаром у його класичному розумінні [7]. Всі інші товари мають конкретну ціну, яка залежить від попиту і пропозиції та інших чинників, а ціну землі у такий спосіб встановити неможливо. Вірніше можна, але на досить обмеженому часовому проміжку, якщо порівняти дохід (ренту), який дає земельна ділянка із сумою, що її покупець може отримати, поклавши гроші в банк, за формулою (1):

$$P = R / S \times 100 \%, \quad (1)$$

де P – ціна землі;

R – річна сума ренти;

S – норма банківського відсотка.

Отже, ціна землі – це капіталізована земельна рента, або рентний дохід за певну кількість років. І саме в періоді часу отримання рентного доходу криється специфіка землі як товару. Якщо рента становить, наприклад, 1000 дол., а строк її капіталізації за норми банківського відсотка 8 % ($100 \% / 8 \%$) 12,5 років, то ціна землі становитиме: $1000 \text{ дол.} \times 12,5 = 12500 \text{ дол.}$ Однак придбавши за таку ж суму в певний момент часу і автомобіль, і земельну ділянку, покупець через 12,5 років опиниться в ситуації, що автомобіль пора здавати на металобрухт (можливо ще й заплативши за його утилізацію), а земля й далі слугуватиме йому і наступним поколінням, але уже як безкоштовний товар, що приносить ренту необмежену кількість років. Тому з позиції «чистої» математики ціна будь-якої земельної ділянки прямує до нескінченності. Це означає, що передавати її у власність конкретному індивіду неправильно і з позицій теорії прийняття рішень, і з позицій соціальної справедливості. Згідно з принципом Парето, право на зміни не мають нікому приносити додаткової шкоди, а приватизація землі приносить її багатьом, тому що ренту починають отримувати лише власники землі. З позицій соціальної справедливості земля однаковою мірою має належати усім громадянам країни, бо вона не є продуктом індивідуальної праці, а природним благом. Саме тому «... є підстави вважати, що приватна власність на землю соціально нелегітимна» [9].

Соціально легітимним може бути лише правочин щодо користування землею. Це означає, що правочини із її привласнення і розпорядження нею поступово мають перетворюватися на правочин із її використання [13].

Цей правочин наявний у суспільній свідомості з давніх часів. Зокрема, у Біблії, в уста Ісуса Христа вкладені такі слова: «Земля не буде продаватися, тому що земля моя, а люди є тимчасовими і використовують її ...». Фундатор класичної політичної економії К. Маркс, хоча й був критиком релігії, однак дотримувався подібного погляду: «Навіть ціле суспільство, нація, і навіть всі одночасно існуючі суспільства, взяті разом, не є власниками землі. Вони лише її володарі, які користуються нею, і як *boni patres familias* (добрі батьки сімейства. – В. З.) вони повинні залишити її поліпшеною наступним поколінням» [14, с. 337].

Біблійний імператив щодо землі як суспільного блага міцно вкоренився у свідомості й генетичному кодї українського народу, тому він категорично проти того, щоб землю розглядати як товар для продажу, хоча й виступає за те, щоб її передали у постійне користування

тим, хто її обробляє. Тому на теренах України значну підтримку у селян мали і Столипінська реформа, і земельна політика Нестора Махно, і політика непу, які хоча і в різних формах, однак передбачали передачу землі у власність тим, хто на ній працює.

Прийнято вважати, що передача землі у приватну власність селянина навіть у вигляді постійного користування сприятиме тому, що він буде ставитися до неї як до своєї, а не як до поміщицької чи державної. Однак спроби передачі землі в процесі земельної реформи в Україні, яка розпочалася ще у 1990 році, з орієнтацією на необмежене право володіння і розпорядження землею спричинило низку інституційних пасток. Розглянемо основні із них.

Порушення конституційних норм щодо загальнонародної власності на землю. Початок порушенню цієї норми було покладено ще до прийняття Конституції України, зокрема Постановою Верховної Ради України «Про земельну реформу» від 18.12.1990 р. № 563-ХІІ та Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10.11.1994 р. № 666/94. Зокрема, останнім передбачався поділ земель, які знаходились у державній і колгоспно-кооперативній власності, на земельні частки (паї) з видачею сертифікату на право приватної власності. Згідно зі ст. 3 цього указу, «право на земельну частку (пай) може бути об'єктом *купівлі-продажу* (курсив наш. – В. З), дарування, міни, успадкування, застави». Ця норма була закріплена в ст. 78 ч. 3 Земельного кодексу України (ЗКУ). Згідно з нею, земля може перебувати в приватній, комунальній і державній власності, а суб'єктами права власності на землю є: а) громадяни та юридичні особи; б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування; в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади.

Однак ні норми президентського указу, ні норми ЗКУ не відповідають ст. 13 Конституції України, якою однозначно визнається правочин загальнонародної власності на землю та інші природні ресурси, а «кожний громадянин має право *користуватися* (курсив наш. – В. З.) природними об'єктами права власності народу відповідно до закону».

Наявність дисонуючих норм права власності на землю. Хоча норми Конституції й мають перевагу над нормами усіх законів та підзаконних актів, однак наявність дисонуючих норм права власності на землю дозволило Європейському суду з прав людини у справі «Зеленчук

та Цицюра проти України» визнати уведення у 2001 році земельного мораторію на продаж ЗСП порушенням права людини розпоряджатися своєю власністю. Хоча навіть у Англії, з її незаперечним правом приватної власності, єдиним власником землі залишається англійська королева (читай – англійський народ), при цьому землю може здавати в довгострокову оренду на 99 років. В Україні також за будь-яких форм власності на землю її кінцевим бенефіціаром має залишатися український народ.

З метою уникнення багатьох інституційних пасток, пов'язаних із інститутами власності на землю, необхідно було в президентському указі № 666/94 (і наступних законодавчих актах, які його деталізували), приватну власність на земельні частки (паї) законодавчо обмежити правом довічного володіння і користування, а не правом розпорядження. Право успадкування надавати лише тим спадкоємцям, які проживають у тій же сільській місцевості. Паї логічно було б видавати (відповідно до принципу соціальної справедливості) всім жителям сіл, наприклад по 2 га, щоб у такий спосіб компенсувати менші видатки державного бюджету на розвиток сільських територій і стримати відтік населення із сіл.

Загалом для забезпечення балансу суспільних і приватних інтересів із питань власності важливо спиратися на філософію Джона Локка, яка передбачає однакове право кожного громадянина на рівну частку землі, що перебуває в загальнонародній (державній) власності, за дла довічного отримання ренти.

Орієнтація на привласнення землі, а не ефективне землекористування. Так зване розпаювання земель колишніх радянських колгоспів і радгоспів на практиці «виявилось злочинною дурістю зі злим умислом!» [15]. Так само як і ваучерна приватизація у промисловості.

Злочинна дурість полягала в тому, що не було зроблено прогнозу соціально-економічних наслідків розпаювання землі: можливостей організації на приватизованих земельних ділянках ефективних сільськогосподарських господарств, забезпечення їх необхідними засобами виробництва та наявності навиків і ментальної схильності приватних власників землі до підприємницької діяльності. Тим більше, що селянин, як «господар своєї землі», був винищений в Україні як клас ще під час колективізації сільського господарства [5]. Тому й не дивно, що лише деякі селяни змогли організувати аграрне виробництво індивідуально або через об'єднання паїв у межах особистих селянських господарств (ОСГ) і ще менше – у межах фермерських господарств.

Злий умисел був у тому, що розпаювання розглядали як перший крок до привласнення ЗСП невеликою групою людей. Результатом його стала поява спочатку 6,9 мільйона дрібних власників землі. На наступних етапах намічався справжній дерибан ЗСП (скупка їх за безцінь, як це було з ваучерами). Однак швидко провести цю операцію не вдалося, тому що в українського народу завжди непопулярною була ідея щодо продажу ЗСП. Крім того, в разі скупки ЗСП іноземними резидентами під серйозною загрозою опинялася державність України. Відтак, у 2001 році був введений і закріплений на 4 роки в ЗКУ мораторій на продаж ЗСП. Постановами Верховної Ради України він ще декілька разів продовжувався, однак як перехідний інститут був недосконалий і тому скасований після прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31.03.2020 р. № 552-ІХ. Цим законом було «розчищено» шлях до скупки землі: з 1 липня 2021 року – до 100 га, а з 2024 року – до 10 тис. га. Тобто верх взяла ідея торгівлі землею, а не ефективного її використання. Це практика країн що розвиваються (Мадагаскар та ін.). Нічого подібного у розвинених країнах немає; там влада насамперед дбає про ефективність землекористування, а не власність на землю.

Створення сприятливих передумов для легалізації незаконно одержаних і придбаних земельних ділянок. Скупка ЗСП в Україні, хоча й була поза законом, однак багато років нелегально велася. Відтак, тіньовий ринок землі в Україні досяг 8 млн га [16]. Його стрімкому зростанню щонайбільше сприяло те, що «кульгала» інвентаризація ЗСП. В системі Державного земельного кадастру довгий час були відсутні верифікатори первинного набувача земельної ділянки за безоплатної її приватизації. Відтак, спостерігалася реалізація безоплатного права на 2 га землі одними й тими ж людьми кілька разів у різних регіонах. У Вінницькій області, наприклад, з 2014 року через цей механізм силами п'яти пов'язаних між собою сімей впливових людей було виведено в приватні руки більше як 80 тис. га землі [17].

Також значне розповсюдження отримали тіньові схеми із оформлення договорів оренди на 50 років та емфітевзису по 500 га (чи 1000 га для городництва) на «майбутніх» фермерів. І хоча емфітевзис є обмеженим речовим правом (власник продає не землю, а право на її обробіток) і після смерті власника паю правонаступник зможе продати його третім особам, однак на практиці він цим скористатися зможе

далеко не завжди, тому що кадастрові номери багатьох паїв вже переписані на їх орендарів, які де-факто, а з відкриттям ринку ЗСП і де-юре стають їх власниками. Тому вважається, що 5 % земель або близько 1,5 млн га, які оформлені за договорами емфітевзису або оренди на 49 років, фактично вже продані.

Значні корупційні ризики несе і Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо єдиної правової долі земельної ділянки та розміщеного на ній об'єкта нерухомості» від 02.02.2021 р. № 0850. Це означає, що якщо забудовник раніше побудував на незаконно придбаній чи не оформленій на нього ділянці, а сама будівля зареєстрована як власність, то тепер він автоматично набуває прав власності і на ділянку.

Корупція в земельній сфері особливо процвітала в ті часи, коли перерозподілом державних ЗСП за межами населених пунктів займалися чиновники районних державних адміністрацій. Однак і передача контролю за розподілом ЗСП державної власності Держгеокадастру не дозволила уникнути масових зловживань, зокрема й за передачі їх у комунальну власність. Досить сказати, що сукупний розмір хабарів, отриманих в обмін на землю чиновниками, яких викрили детективи Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) з 2015 до 2018 року, перевищує 2,5 млн гривень, 70 тис. дол. і 300 тис. євро [18]. У такий спосіб багато комунальної землі перейшло безоплатно в приватні руки, а це колосальні збитки для держави.

Водночас варто відмітити, що після прийняття закону № 552-ІХ тіньова скупка землі лише активізувалася. Якщо у 2017 р. із загальної кількості сільськогосподарських земель (42,7 млн га) 32 млн га (74,8 %) знаходилося в приватній власності (без права продажу) і 10,4 млн га (25,1 %) у власності держави, то ще до відкриття ринку ЗСП було привласнено 5 млн га земель державної власності. Власне, в Держгеокадастрі на балансі було лише 3 млн га. З них, згідно з указом президента, 2,3 млн га з державної власності передано в комунальну (об'єднаним територіальним громадам). Наразі у держави на балансі залишається 750 тис. га землі. Із них половина – це землі Національної академії аграрних наук (НААН). Причому нині проводять інвентаризацію цих земель, але «... там, – як зауважує очільник Мінагрополітики Р. Лещенко, – дуже важка ситуація» [19]. В тому сенсі, що вона розкрадена.

Напередодні запуску ринку землі в декількох регіонах країни активізувалися ділки, що пропонували довірливим українцям, які

втратили в карантин доходи, переуступити за безцінь своє право на отримання безкоштовних ділянок від держави. За один гектар, який вже через лічені місяці може коштувати кілька тисяч доларів, українцям пропонували від 250 до 450 грн (в Київській області – до 900 грн, під Вінницею – 800 грн). Вважають, що реалізація цієї схеми була б неможлива без участі чиновників, які виманюють у людей право розпоряджатися землею, а потім корупційними шляхами переписують її на «потрібних» людей [20]. Продаж такого права дуже нагадує продаж ваучерів, що засвідчували ефемерне право пересічних громадян на промислову власність.

Хоча оборудки з незаконного присвоєння ЗСП державної власності мали різні схеми, державні й, зокрема, правоохоронні органи вибірково відстежували їх: Мінагрополітики готувало необхідні матеріали про найбільших земельних махінаторів для Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України; Генеральна прокуратура і НАБУ розслідували сотні кримінальних проваджень по розкраданню землі в різних куточках країни (деякі навіть дійшли до судів і знаходяться на різній процесуальній стадії). Однак з відкриттям ринку ЗСП ця робота найімовірніше буде згорнута. І це при тому, що чиновники різного рангу не упустили можливості за невеликі гроші придбати у власність земельні ділянки. Зокрема, П. Порошенко за часів президентства збільшив свій земельний банк з 200 до 400 тис. га. Голова Антикорупційного суду України Олена Танасевич у 2019 році задекларувала 24 земельні ділянки.

В результаті різних оборудок українські ЗСП опинилися в руках приблизно 12–15 родин, причому у величезних обсягах: від 500 тис. га до мільйона гектарів землі в одних руках, в одній сім'ї, і це означає, що вона вже не належить народу України [21]. Тому продаж ЗСП нині – це не що інше як легалізація того, що за багато років було скуплено в тіні «... за якомога нижчими цінами на угоду найбагатших злочинних кланів українського політикуму» [8]. Водночас слід зазначити, що ці клани у питаннях легалізації своїх земельних володінь часто діють в одній «упряжці» з компаніями із іноземним капіталом.

Передача земель із державної власності у комунальну для спрощення схем їх передачі у приватну власність. Законом України «Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28.04.2021 р. № 1423-ІХ ЗСП, що знаходяться поза межами населених пунктів, передаються у комунальну

власність під гаслом зміцнення економічної бази та фінансової спроможності територіальних громад. Аргументом слугує ще й те, що в ряді розвинутих країн (Канада, Швейцарія, Фінляндія та ін.) домінує комунальна (муніципальна) форма власності на землю, яку різні землекористувачі орендують у місцевої влади.

Однак в Україні більшість ЗСП не стане власністю територіальних громад, насамперед тому, що вони вже в оренді на десятки років у латифундистів та клептократів різного рангу, до яких належить і Микола Сольський (глава аграрного комітету Верховної Ради України) та Роман Лещенко (міністр агрополітики). У цивілізованих країнах через конфлікт інтересів на ґрунті земельної власності вони не могли б навіть мріяти про свої нинішні посади. В Україні ж вони посприяли виведенню ЗСП із державної власності в комунальну, аби у такий спосіб спростити схеми приватизації земель своїх латифундій. Адже не секрет, що з місцевими князьками високі київські чини домовляться про продаж ЗСП за дуже помірними цінами без особливих проблем. І для цього в законі № 552-ІХ передбачено ще й переважне право орендаря на купівлю ЗСП.

Розкрадання надр під виглядом придбання земельних ділянок. Згідно з Кодексом про надра (ст. 61), контроль за приватизацією надр має забезпечувати Державна служба геології та надр України. Однак, ймовірно, що вона за злочинними схемами співпрацює із Держгеокадастром. Інакше як можна пояснити той факт, що чиновник із Держгеокадастру отримував із своєю родиною земельну ділянку по 2 га кожному у Полтавській області, де на площі в 100 га знаходяться нафтогазові родовища. За такою схемою в Україні були привласнені літєві родовища, поклади бурштину, ільменітів, міді, каолінових глин тощо. Землі з багатими надрами часто реєструють на офшорні компанії, які позиціонують себе як міжнародні інвестиційні компанії. Це означає, що вони будуть захищати свої права на землю і те що під землею, в міжнародних арбітражних судах, якщо їх права будуть порушуватись [19]. У такий спосіб до оборудок із землею додається ще й розкрадання мінерально-сировинної бази країни. Все це загалом – надзвичайно важливе питання національної безпеки.

Наростання земельного шахрайства з реєстрації власників земельних ділянок та орендарів. В Україні, незважаючи на запровадження ринкового обігу ЗСП, досі не завершена робота щодо реєстрації та перереєстрації прав власності на земельні ділянки. Критичний час настане вже у 2024 році. Тоді частина ЗСП

із майже 2 млн га може перейти у комунальну власність, звичайно якщо до цього часу власники земельних часток (паїв) не зможуть, або не встигнуть оформити їх належним чином.

Однак навіть за наявності паперових документів у фактичного власника земельної ділянки, без його згоди і попередження, в електронному реєстрі можуть вноситись зміни на користь нового власника.

Якщо таку незаконну перереєстрацію чи перерозподіл земельних ділянок було вчинено, то із скаргою можна звернутися в Міністерство юстиції (Мін'юст) України до Комісії з розгляду скарг у сфері державної реєстрації. Упродовж 30 днів (максимум 4) комісія зобов'язана викрити правопорушення та скасувати у реєстрі права незаконного власника. Можна також скористатися послугою «смс-маяк». Щоб підключитися до послуги потрібно на сайті послуги вписати реєстраційний номер земельної ділянки. За один номер треба внести 34 грн. Якщо хтось почне перереєструвати ділянку на себе, то її власнику одразу прийде смс, що з його ділянкою щось відбувається. В цьому випадку власник ділянки може оперативно звернутися до нотаріуса і зупинити її перереєстрацію. Також є можливість заборони будь-яких реєстраційних дій з боку власника ділянки до 10 днів. За цей час він може звернутися або до правоохоронних органів, або до суду. Однак якщо власник земельної ділянки похилого віку та ще й не знає достеменно алгоритм юридичного захисту свого земельного права, то в цьому випадку вона може бути переоформлена на іншу особу. Такі схеми перереєстрації земельних ділянок невдовзі можуть набрати масового прояву, тим більше, що в Україні не працюють норми кримінальної відповідальності для т. зв. «чорних» реєстраторів.

Певні ризики для власників земельних ділянок несе й постанова уряду від 3 червня 2020 р. № 455. Цією постановою було затверджено принцип екстериторіальності в державній реєстрації земельних ділянок. Він означає, що рішення про реєстрацію земельної ділянки може бути прийнято будь-яким державним кадастровим реєстратором, обраним за принципом випадковості системою Державного земельного кадастру. Це зроблено нібито для підвищення рівня доступності, відкритості та прозорості під час надання адміністративних послуг з державної реєстрації земельної ділянки, хоча «розмивання» відповідальності за неправочинну реєстрацію земельної ділянки несе із собою додаткові ризики для її власника.

Пілотний проєкт із упровадження цього принципу стартував 10 червня 2020 року, він

триватиме 2 роки. Проєкт орієнтований на скорочення терміну розгляду заявок на реєстрацію земельних ділянок з 14 до 7 днів, що позитивно, однак це одночасно збільшує ризик відмови у їх реєстрації через неможливість в короткі терміни предметно розглянути, наприклад, накладання однієї земельної ділянки на іншу. У випадкового реєстратора значно менше шансів вирішити цю проблему порівняно із районним, тому що він ймовірно не знатиме суті проблеми. Долучення сертифікованих інженерів-землевпорядників до поліпшення якості та кількості інформації в Державному земельному кадастрі, хоча й має деякі позитивні сторони, однак все ж не виключає їх зацікавленості, як і асоційованих із ними осіб, у внесенні в кадастр вигідної для них інформації.

Покладені з 1 липня 2021 року постановою уряду № 637 функції перевірки відповідності набувача або власника земельної ділянки вимогам, визначеним статтею 130 ЗКУ, на нотаріусів реалізувати на практиці буде досить складно, навіть незважаючи на те, що Держгеокадастр спільно з ДП «Центр Державного земельного кадастру», в межах запровадження Моніторингу земельних відносин надав нотаріусам спрощений доступ до кадастрових даних. Складність насамперед полягає в тому, що власність на землю реєструють в Державному земельному кадастрі, а власність на нерухомість – в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Крім того інформація, особливо у Державному земельному кадастрі, не вирізняється повнотою. Тому до нього у спішньому порядку в останні роки заносять необхідну інформацію, у т. ч. й на єдиній картографічній основі, що передбачено законом «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» від 13.04.2020 р. № 554-ІХ. Водночас створена Публічна кадастрова карта України, доступна для усіх власників земельних ділянок. Вона створює додаткові можливості щодо подолання корупції та захисту селян і фермерів від рейдерства і махінацій.

Однак загалом покладання вказаних функцій на нотаріусів несе з собою багато ризиків застосування різних шахрайських схем із реєстрації нових власників земельних ділянок (як і нових власників квартир). Це ілюструє, наприклад, історія з господарством «Александр-Володимирське» з Дніпропетровської області, яке після дій нотаріуса взагалі зникло з державного реєстру майнових прав [22].

Земельне шахрайство в Україні пов'язане не лише з реєстрацією власників земельних ділянок, а і їх орендарів. Це зумовлено зде-

більшого тим, що в Україні не було державної реєстрації частини договорів оренди ЗСП у зв'язку з відсутністю кадастрових номерів земельних ділянок. Тому для орендарів важливо, щоб договори оренди мали державну реєстрацію, інакше вони можуть бути визнані недійсними. Для цього реєстратору (нотаріусу) подають заяву на проведення реєстраційних дій за допомогою програмних засобів ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Якщо цього не зробити, то створюються додаткові можливості для земельного рейдерства.

Активізація земельного рейдерства.

З відкриттям ринку ЗСП земельне рейдерство, як один із напрямів аграрного, ще більше активізувалося. Цьому є низка причин. Шахраї часто підмовляють пайовиків укласти нові договори оренди з новим орендарем, не розриваючи старих. У такий спосіб попередні договори оренди можна визнати недійсними і зібрати урожай з поля, яка не засівав. Щоб такі факти (земельного рейдерства) ставали якомога рідшими, 6 грудня 2017 року Мін'юстом спільно з Мінагрополітики було запущено онлайн-реєстрацію договорів оренди. Для моніторингу договорів оренди орендарям доцільно використовувати електронні сервіси типу Feodal Monitor Bot та Feodal.online.

У багатьох регіонах, особливо на Дніпропетровщині, аграрне рейдерство набуває ознак кримінальних правопорушень в стилі 1990-х. Такі дії були вчинені рейдерами щодо ФК «Гайворонський» (це і підпал фермерського магазину, і пошкодження 400 га посівів і ще багато чого). Однак на ці рейдерські діяння немає адекватної реакції правоохоронних органів. Правоохоронці зазвичай трактують їх як корпоративні конфлікти, в які вони нібито не мають права втручатися. Натомість Ю.В. Біляк причину бачить в іншому: «Рейдерство ніколи не починається на рівні району або області, все рейдерство, яке є в Україні, йде з Києва за потурання найвищих службових осіб. Починається воно з Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури та Міністерства внутрішніх справ» [4]. Можливо тому рейдерські злочини на ґрунті земельної власності, що набули в Україні значного суспільного резонансу, з 10 червня 2021 року розглядає Тимчасова слідча комісія Верховної Ради України з питань захисту прав інвесторів.

Часті випадки рейдерства «підігрує» й те, що система судочинства в Україні залишається неререформованою (з високим рівнем корупції в системі). Особливе значення має те, що в Кримінальному кодексі України (ККУ)

немає спеціальних статей, спрямованих на покарання осіб, що здійснюють рейдерські дії. Кримінальні провадження, пов'язані із земельним рейдерством, часто порушують за іншими статтями ККУ, зокрема такими як самоуправство, хуліганство, незаконне збагачення, незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами тощо. Водночас деякі норми, внесені в Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству» від 05.12.2019 р. № 340-IX, є достатньо радикальними. Вони передбачають, що більше неможливо буде:

– заволодіти землею, через подвійну реєстрацію договорів оренди землі, які використовуються сільськогосподарським підприємством (СПП);

– захопити майно СПП;

– зупинити діяльність СПП (накласти арешт на його майно та активи, силова протидія, поглинути іншим підприємством через протиправне привласнення корпоративних прав).

Однак ці норми «запрацюють» в Україні на повну силу лише тоді, коли буде створена ефективна система державного контролю і нагляду, зокрема у сфері земельної власності. За часів планової економіки така система була вмонтована у партійні органи і приносила непогані результати, зокрема щодо боротьби з розкраданням соціалістичної власності. В сучасних умовах контрольні функції розкидані по багатьох інституціях замість того, щоб бути зібраними під одним «президентським дахом». Тому ефективність їх діяльності невисока. Це пояснюється ще й тим, що влада на етапі первісного накопичення земельного капіталу не зацікавлена у максимальному дотриманні права власності на землю, оскільки це сприяє зниженню її вартості. Про священне право земельної власності олігархи й клептократи почнуть говорити на всіх рівнях уже тоді, коли приберуть ЗСП до своїх рук.

Недооцінка вартості землі через порушення права власності. Згідно з теорією прав власності, будь-яка трансакція є, по суті, обміном низкою правомочностей. Це теоретичне положення було сформульоване ще в ХІХ ст. представником австрійської економічної школи О. Бем-Баверком. Згідно з його поглядами, товар – це певна сума не лише фізичних характеристик, але й пов'язаних із ним правомочностей. Тому цінність землі та її грошова оцінка визначається й усталеністю правомочностей права власності на неї [6, с. 25].

Згідно з дослідженнями Світового банку, чим слабше захищені права власності землев-

ласників, тим привабливіше стають ЗСП країни для екстенсивного використання їх агрохолдингами. Це пов'язано з тим, що порушення прав власності призводить до недооцінки, за О. Бем-Баверком, вартості землі [22]. В цій ситуації важливу роль мала б відігравати інституційна потужність держави, однак на практиці з цим є значні проблеми.

Зниження значення держави у захисті права власності на землю. Відсутність реального права власності на землю, як і земельне рейдерство, донедавна багато хто пояснював відсутністю ринку ЗСП, мовляв у власників землю ніхто не відбере. Однак чомусь не враховували той факт, що найбільш надійний власник землі – це держава. Адже саме держава має всі можливості повернути розкрадені, навіть олігархами, землі назад державі – у загальнонародну власність.

Висновки. Земля залишається найбільшим природним багатством України, тому її слід використовувати раціонально. Для цього з переходом до ринкових відносин необхідно було якомога успішніше провести земельну реформу. Звичайно, її проведення потребувало трансформації старих та створення нових інститутів або «правил гри», зокрема інститутів власності на ЗСП. Серед цих інститутів з'являлися й такі, що приносили негативні результати, їх В.М. Полтерович трактує як інституційні пастки. В процесі реалізації земельної реформи в Україні такі пастки часто з'являються через некритичне сприйняття й прямолінійне застосування неоліберальних ідей. З-поміж інституційних пасток, що мали найбільший негативний «шлейф», варто відмітити такі: порушення конституційних норм щодо загальнонародної власності на землю; поява дисонуючих норм права власності на землю; переоцінка правочину привласнення землі та тлі недооцінки правочину її ефективного використання; легалізація незаконно одержаних і придбаних земельних ділянок; передача ЗСП із державної власності у комунальну для спрощення схем їх приватизації; розкрадання надр під виглядом придбання земельних ділянок; наростання земельного шахрайства з реєстрації власників земельних ділянок та орендарів; активізація земельного рейдерства; недооцінка вартості землі через порушення права власності на неї; зниження значення держави у захисті права власності на землю.

Подальші дослідження у цьому напрямку дозволять більш чітко намітити шляхи уникнення наведених інституційних пасток та подолання їх негативних наслідків.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. Львів: Світ, 1993. 238 с.
2. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
3. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы. Экономика и математические методы. 1999. № 2. С. 1–37.
4. Біляк Ю.В. Рейдерство в агросекторі: причини і наслідки. Агросвіт. 2019. № 5. С. 3–10. DOI: 10.32702/2306-6792.2019.5.3.
5. Гощій Д.О. Земельна реформа в Україні: актуальні проблеми і перспективи завершення. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. П. Василенка. 2019. Вип. 206. С. 445–457. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkhdutug_2019_206_44/.
6. Коган Н.Ю. Первинний ринок землі: формування та сучасні реалії розвитку. Економічні горизонти. 2017. № 1. С. 24–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/fineconsm_2017_1_6.
7. Малий І.Й. Про романтизацію приватної власності на землю... Економічна теорія. 2008. № 3. С. 11–20.
8. Пилипенко Л.М., Іличок Б.І. Формування концепції земельної реформи в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2021. № 1. DOI: 10.32702/2307-2156-2021.1.4/.
9. Резнік В. Стан соціальної легітимності приватної власності на землю та капітал. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2006. С. 118–128.
10. Шкільов О.В. Ринкові реформи приватизації промислових підприємств, земельних ресурсів та їх наслідки. Агросвіт. 2013. № 24. С. 3–8. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/24_2013/2.pdf
11. Гражевська Н.І., Заваженко А.О. Інституційні пастки ринкового реформування економіки України. Науковий вісник Чернівецького університету. Економіка. 2019. Вип. 820. С. 3–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_ec_2019_820_3.
12. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности. Москва: ИМЭМО, 1990. 90 с.
13. Гриценко О.А. Економічна теорія прав власності. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. 2011. № 4. С. 93–103. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3860/1/Grucenko_93.pdf
14. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. III. Кн. III: Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому. Ч. II / Виданий за ред. Ф. Енгельса (1894). Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 25, ч. 2. 2-ге вид. Київ: Політвидав України, 1965. 511 с.
15. Карпец А. Рынок земли: Иностранцы или олигархи? Кто приберет к рукам украинскую землю (Часть первая). Экономические новости. 2019. 21 июня. URL : <https://enovosty.com/markets/full/2106-rynok-zemli-inostrancy-ili-oligarxi-kto-priberet-k-rukam-ukrainskuyu-zemlyu-chast-pervaya>
16. Мораторій призвів до крадіжки сільгоспземель площею майже як два півострови Крим, ми зробимо все для їх повернення – Зеленський. Інтерфакс-Україна: ін-

форм. агентство. 2021. 24 трав. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/745920.html>.

17. Корж А. Госгеокадастр озвучил количество незаконно приватизированной земли в Украине. Dengi.ua: веб-сайт. 2020. 19 окт. URL: <https://dengi.ua/agro/2358858-gosgeokadastr-ozvuchil-kolichestvo-nezakonno-privatizirovannoj-zemli-v-ukraine>

18. Сколько Украина потеряла из-за коррупции в земельной сфере Dengi.ua: веб-сайт. 2018. 5 мая. URL: <http://dengi.ua/finance/303734-Skol-ko-Ukraina-poterjala-iz-za-korruptcii-v-zemel-noj-sfere>

19. Дощатов Ю. Роман Лещенко: «За 20 років у приватну власність вивели понад 5 млн гектарів землі. Крали найкращі землі». LB.ua: веб-сайт. 2021. 27 трав. URL: https://lb.ua/economics/2021/05/27/485620_roman_leshchenko_za_20_rokiv_privatnu.html

20. Дранник А. Новая схема: у украинцев массово забирают землю. Vesti.ua: веб-сайт. 2020. 3 июня. URL: <https://vesti.ua/strana/novaya-shema-u-ukraintsev-massovo-zabirayut-zemlyu>

21. Кушнірук Б. По мораторію на продаж землі – цілий парад маніпуляцій і домислів. Укрінформ: інформ. агентство. 2017. 22 черв. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2251168-po-moratoriu-na-prodaz-zemlicilij-parad-manipulacij-i-domisliv.html>

22. Олексенко В. Земельные войны: спасет ли украинский агробизнес от рейдерства свободный рынок земли? Экономические новости. 2018. 27 авг. URL: <https://enovosty.com/markets/full/2708-spyashnij-rynok-zemli-i-uzhasnoe-rejderstvo-pervoe-drugomu-ne-pomexa>

REFERENCES

1. Rudenko, V.P. (1993). Neohrafiia pryrodno-resurnoho potentsialu Ukrainy [Geography of natural resource potential of Ukraine]. Lviv: Svit, 238 p.

2. Nort, D. (1997). Instituty, institutsionalnyie izmeneniya i funktsionirovanie ekonomiki [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy] / per. s angl. Moskva: Fond ekonomicheskoy knigi «Nachala», 180 p.

3. Polterovich, V.M. (1999). Institututsionalnyie lovushki i ekonomicheskіe reformy [Institutional traps and economic reforms]. Ekonomika i matematicheskie metody [Economics and Mathematical Methods]. No 1, pp. 1–37.

4. Biliak, Yu.V. (2019). Reiderstvo v ahrosetori: prychny i naslidky [Raiding in the agricultural sector: causes and consequences]. Ahrosvit [Agrosvit]. No 5, pp. 3–10. DOI: 10.32702/2306-6792.2019.5.3.

5. Hoptsi, D.O. (2019). Zemelna reforma v Ukraini: aktualni problemy i perspektyvy zavershennia [Land reform in Ukraine: current issues and prospects for completion]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu silskoho hospodarstva imeni Petra Vasylenka [Bulletin of the Petro Vasylenko Kharkiv National Technical University of Agriculture]. Issue 206, pp. 445–457. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkhdtusg_2019_206_44.

6. Kohan, N.Iu. (2017). Pervynnyi rynek zemli: formuvannia ta suchasni realii rozvytku [Primary land market: formation and modern realities of development]. Ekonomichni horizonty [Economic horizons]. No 1, pp. 24–28. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/finecons_2017_1_6.

7. Malyi, I.I. (2008). Pro romantyzatsiiu pryvatnoi vlasnosti na zemliu...[On the romanticization of private

land ownership...]. Ekonomichna teoriia [Economic theory]. No 3, pp. 11–20.

8. Pylypenko, L.M., Plychok, B.I. (2021). Formuvannia kontseptsii zemelnoi reformy v Ukraini [Formation of the concept of land reform in Ukraine]. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. [Public administration: improvement and development]. No 1. DOI: 10.32702/2307-2156-2021.1.4/.

9. Reznik, V. (2006). Stan sotsialnoi legitimacynosti pryvatnoi vlasnosti na zemliu ta kapital. Ukrainske suspilstvo 1992–2006: sotsiolohichni monitorynh [The state of social legitimacy of private ownership of land and capital. Ukrainian society 1992–2006: sociological monitoring]; za red. V. Vorony, M. Shulhy. Kyiv: In-t sotsiolohii NAN Ukrainy, pp. 118–128.

10. Shkilov, O.V. (2013). Rynkovi reformy pryvatyzatsii promyslovykh pidpriemstv, zemelnykh resursiv ta yikh naslidky [Market reforms of privatization of industrial enterprises, land resources and their consequences]. Ahrosvit [Agrosvit]. No 24, pp. 3–8. Available at: http://www.agrosvit.info/pdf/24_2013/2.pdf.

11. Hrazhevska, N.I., Zavazhenko, A.O. (2019). Instytutsiini pastky rynkovoho reformuvannia ekonomiky Ukrainy [Institutional traps of market reform of Ukraine's economy]. Naukovi visnyk Chernivetskoho universytetu. Ekonomika. [Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Economy]. Issue 820, pp. 3–10. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_ec_2019_820_3.

12. Kapelyushnikov, R.I. (1990). Ekonomicheskaya teoriya prav sobstvennosti [Economic theory of property rights]. Moscow: IMEMO. 90 p.

13. Hrytsenko, O.A. (2011). Ekonomichna teoriia prav vlasnosti [Economic theory of property rights]. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Ekonomichna teoriia ta pravo [Bulletin of the National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine". Series: Economic theory and law]. No 4, pp. 93–103. Available at: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3860/1/Gruenko_93.pdf

14. Marks, K. (1894:1965). Kapital. Krytyka politychnoi ekonomii. T. III. Kn. III: Protse kapitalistichnoho vyrobnytstva, vziaty v tsilomu. Ch. II [Capital. Critique of political economy. T. III. Book III: The process of capitalist production, taken as a whole. Part II] / Vydanyi za red F. Enhelsa (1894). Marks K., Enhels F. Tvory. T. 25, ch. 2. 2-he vyd. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 511 p.

15. Karpets, A. (2019). Rynok zemli: Inostrantsyi ili oligarhi? Kto priberet k rukam ukrainskuyu zemlyu (Chast pervaya) [Land market: Foreigners or oligarchs? Who will take control of the Ukrainian land (Part one)]. Ekonomicheskie novosti [Economic news]. Available at: <https://enovosty.com/markets/full/2106-rynok-zemli-inostrancy-ili-oligarxi-kto-priberet-k-rukam-ukrainskuyu-zemlyu-chast-pervaya>.

16. Moratorii pryzviv do kradizhky silhospzemel plosheiu maizhe yak dva pivostrovy Krym, my зробимо все для yikh povernennia – Zelenskyi (24.05.2021) [The moratorium led to the theft of agricultural land with an area of almost two Crimean peninsulas, we will do everything to return them - Zelensky]. Interfaks-Ukraina: inform. ahentstvo. [Interfax-Ukraine: inform. agency]. Available at: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/745920.html>

17. Korzh, A. (2020). Gosgeokadastr ozvuchil kolichestvo nezakonno privatizirovannoy zemli v Ukraine

[Gosgeokadastr announced the amount of illegally privatized land in Ukraine]. Dengi.ua: veb-sayt [Dengi.ua: website]. Available at: <https://dengi.ua/agro/2358858-gosgeokadastr-ozvuchil-kolichestvo-nezakonno-privatizirovanoj-zemli-v-ukraine>

18. Skolko Ukraina poteryala iz-za korruptsii v zemelnoj sfere (05.05.2018) [How much has Ukraine lost due to corruption in the land sector?]. Dengi.ua: veb-sayt [Dengi.ua: website]. Available at: <http://dengi.ua/finance/303734-Skolko-Ukraina-poteryala-iz-za-korruptcii-v-zemel-noj-sfere>.

19. Doshchatov, Yu. (2021). Roman Leshchenko: «Za 20 rokiv u pryvatnu vlasnist vyvely ponad 5 mln hektariv zemli. Kraly naikrashchi zemli» [Roman Leshchenko: "Over 20 million hectares of land have been put into private ownership in 20 years. They stole the best lands"]. LB.ua: veb-sait [LB.ua: website]. Available at: https://lb.ua/economics/2021/05/27/485620_roman_leshchenko_za_20_rokiv_privatnu.html.

20. Drannik, A. (03.06.2020). Novaya shema: u ukrainsev massovo zabirayut zemlyu [New scheme: Ukrainians are massively taking land]. Vesti.ua: veb-sayt [Vesti.ua: website]. Available at: <https://vesti.ua/strana/novaya-shema-u-ukrainsev-massovo-zabirayut-zemlyu>

21. Kushniruk, B. (22.06.2017). Po moratoriu na prodazh zemli – tsilyi parad manipuliatsii i domysliv [On the moratorium on land sales - a parade of manipulation and speculation]. Ukrinform: inform. ahentstvo [Ukrinform: inform. agency]. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2251168-po-moratoriu-na-prodazh-zemlicilij-parad-manipulacij-i-domisliv.html>.

22. Olekseenko, V. (27.08.2018). Zemelnye voyni: spaset li ukraintsev agrobiznes ot reyderstva svobodnyy rynek zemli? [Land wars: will Ukrainian agribusiness save the free land market from raiding?]. Ekonomicheskie novosti [Economic news]. Available at: <https://enovosti.com/markets/full/2708-spyashhij-rynok-zemli-i-uzhasnoe-rejderstvo-pervoe-drugomu-ne-pomexa>.

Институциональные ловушки земельной реформы в контексте изменения форм собственности на землю

Захарченко В.И.

В статье рассмотрены актуальные вопросы институционального сопровождения земельной реформы в Украине в контексте изменения форм собственности на землю.

Целью исследования является раскрытие сущности и значения институтов собственности на землю во избежание институциональных ловушек, связанных с изменением форм земельной собственности на финальной стадии земельной реформы в Украине.

Показано, что земли сельскохозяйственного назначения – это наибольшее природное богатство Украины, поэтому его надо использовать как можно более рационально. Доказано, что для этого с переходом к рыночным отношениям необходимо было как можно успешнее провести земельную реформу. Обоснована необходимость трансформации старых и создание новых институтов или «правил игры» в сфере земельных отношений, в частности институтов собственности на земли сельскохозяйственного назначения. Замечено, что среди этих институтов появляются и такие, которые приносят

негативные результаты; В.М. Полтерович определяет их как институциональные ловушки. Установлено, что в процессе реализации земельной реформы в Украине институциональные ловушки были обусловлены некритическим применением теории неолитерализма относительно дерегуляции экономических, в т. ч. и земельных, отношений.

Выделены институциональные ловушки, появившиеся в результате трансформации общенародной собственности на землю в коммунальную и частную, такие как: нарушение конституционных норм по общенародной собственности на землю; появление диссонирующих норм права собственности на землю; переоценка норм собственности на землю на фоне недооценки норм относительно эффективности ее использования; легализация незаконно полученных и приобретенных земельных участков; передача земель из государственной собственности в коммунальную для упрощения схем их приватизации; хищение недр под видом приобретения земельных участков; нарастание земельного мошенничества с регистрации владельцев земельных участков и арендаторов; активизация земельного рейдерства; недооценка стоимости земли из-за нарушения права собственности на нее, снижение значения государства в защите права собственности на землю.

Предложены направления избежания и сглаживания институциональных ловушек, связанных с нормами по изменению форм собственности на землю. Акцент сделан на нормы эффективного использования земель сельскохозяйственного назначения, а не нормы собственности на них.

Ключевые слова: земельная реформа, рыночный оборот земель сельскохозяйственного назначения, институт, институциональная ловушка, форма собственности на землю (государственная, коммунальная, частная).

Institutional traps of land reform in the context of land ownership changes

Zakharchenko V.

The article considers topical issues of institutional support of land reform in Ukraine in the context of changes in ownership of land.

The purpose of the research is to disclose the essence and significance of land ownership institutions to avoid institutional traps associated with the change of forms of land ownership at the final stage of land reform in Ukraine.

It is shown that agricultural land is the largest natural wealth of Ukraine, so it should be used as rationally as possible. It is proved that the land reform was to be carried out as successfully as possible in the transition to market relations. The need to transform old and create new institutions or "rules of the game" in land relations, in particular, property institutions on agricultural land, is justified. It is noted that among these institutions there are also those that produce negative results; V.M. Polterovich defines them as institutional traps. It is found that institutional traps were caused by the uncritical application of the theory of neoliberalism on total deregulation of economic, including land, relations during the implementation of land reform in Ukraine.

Institutional traps that appeared as a result of the transformation of popular land ownership into communal and private land, in particular, such as: violation of constitutional

norms on universal land ownership; the appearance of dissonant norms of land ownership; overestimation of the land appropriation transaction and the background of underestimation of the transaction for its effective use; legalization of illegally obtained and purchased land plots; transfer of land from state property to communal to simplify their privatization schemes; theft of subsoil under the form of acquisition of land plots; increase of land fraud from registration of land owners and tenants; activation of land raiding; underestimation of land value due to infringement of ownership; under-

statement of the role of the state in protecting the ownership of land.

Ways of avoidance and smoothing of institutional traps associated with transactions to change forms of ownership of land are proposed. The emphasis is on the transactions of effective use of agricultural land, and not the transaction of ownership of them.

Key words: land reform, market turnover of agricultural land, institute, institutional trap, form of ownership of land (state, communal, private).

Copyright: Захарченко В.І. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:
Захарченко В.І.

<https://orcid.org/0000-0003-3645-2597>

ЕКОНОМІКА

УДК 338.48:004

JEL Z32, O33

Трансформації індустрії туризму
в умовах цифрової економікиСтрижак О.О.

Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця

 ssssellennnn@gmail.com

Стрижак О.О. Трансформації індустрії туризму в умовах цифрової економіки. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 41–49.

Stryzhak O. Transformation of the tourism industry in the digital economy. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 41–49.

Рукопис отримано: 20.09.2021 р.

Прийнято: 28.09.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-41-49

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Розвиток цифрових технологій впливає на економіку, змінюючи ланцюжок створення товарів і послуг та їх доведення до кінцевих споживачів. Однак трансформації, які привносить діджиталізація суспільних та виробничих відносин, неоднаково впливають на різні сфери та сектори економіки. Індустрія туризму є однією з тих галузей, що виявилися найбільш чутливими до цифрових перетворень.

За обсягами виробництва світового ВВП туристичний сектор займає четверте місце

Статтю присвячено визначенню трансформацій індустрії туризму під впливом цифровізації суспільно-економічних відносин. Індустрія туризму є однією з тих галузей, що виявилися найбільш чутливими до цифрових перетворень. Цифрові технології стосуються всіх аспектів туристичної діяльності – від проєктування ланцюжка створення турпродукту – до формування рейтингу готелів у цифровому просторі. У зв'язку з цим зміни концепції туристичної діяльності в умовах становлення цифрової економіки потребують розробки відповідної науково-методичної бази.

Визначено наявність зв'язку між показниками рівня цифровізації та стану розвитку туризму країни. Встановлено, що рівень цифровізації країни пропонують оцінювати за рейтингом Світової цифрової конкурентоспроможності (World Digital Competitiveness Ranking (WDCR)). Індикатором, що відображає стан розвитку туризму країни, є Індекс конкурентоспроможності подорожей і туризму (Travel & Tourism Competitiveness Index (ТТСІ)). Панельна вибірка дослідження охоплює 63 країни за 2019 р. На основі аналізу зроблено висновок, що подальший розвиток туризму в умовах формування цифрової економіки неможливий без зосередження уваги на особливостях впровадження цифрових технологій в туристичну галузь.

Визначено основні напрями цифровізації індустрії туризму, такі як впровадження систем бронювання готельних та транспортних послуг, розповсюдження технологій доповненої реальності, розвиток соціальних мереж і туристичних інтернет-ресурсів та каналів комунікації тощо, а також вирішування проблем, які з нею пов'язані.

Розроблено матрицю SWOT-аналізу розвитку туристичного сектору України в умовах цифрової економіки, застосування якої дозволяє визначити можливості та загрози, сильні й слабкі сторони та надасть можливість суб'єктам туристичної діяльності реалізувати стратегію розвитку.

Ключові слова: туризм, індустрія туризму, туристична галузь, туристичний продукт, цифрова економіка, цифровізація, цифрові технології, діджиталізація.

після палива, хімікатів і продуктів харчування в міжнародній торгівлі [1], із розвитком цифрової економіки туризм буде завойовувати дедалі більшу частку ринку Інтернет-комерції. Зокрема, за даними UNWTO на міжнародний туризм припадає 29 відсотків світового експорту послуг та 7 відсотків загального експорту товарів і послуг. Експортні доходи від туризму є важливим джерелом іноземних доходів для багатьох країн світу, допомагаючи створювати робочі місця, сприяє розвитку підприємництва та місцевої економіки [2]. Сьогодні нові можливості для розвитку туристичної галузі

відкриває цифрова економіка, основу якої становлять електронні товари та послуги, що виробляє електронний бізнес і продає за допомогою електронної торгівлі.

На думку Садової Н. В. [3], туризм більш ніж інші сектори економіки зазнає впливу цифровізації, що супроводжується відповідними змінами в туристичній діяльності. Інформаційні технології забезпечують високу якість туристичних товарів та послуг, обумовлюють застосування новітніх засобів просування та продажу турпродукту. Дредж Д., Фі Г., Махадеван Р., Міхан Е., Попеску Е. С. зауважують, що цифрові технології привели до значних перетворень в індустрії туризму, революціонізуючи туристичні підприємства, продукти і досвід, бізнес-екосистеми і напрями. Цифровізація також змінила традиційні ролі виробників і споживачів туризму, з'явилися нові ролі, відносини, бізнес-моделі і компетенції [4]. Аналіз поведінки споживачів, проведений Божук С., Плетньовою Н., Масловою Т., Євдокимовим К. [5], показав, що цифрові технології істотно впливають на туризм, розширюючи туристичний попит і популяризуючи туризм як вид відпочинку, зокрема, збільшуючи потік самоорганізованих туристів, кількість яких, на думку дослідників, з поширенням цифрових технологій буде і надалі зростати.

Цифровізація змінює не лише економічний зміст туризму, вона впливає на інші його аспекти. На культурному контексті змін, що відбуваються в туризмі в зв'язку з діджиталізацією, зосереджено дослідження Дичковського С. І. Вчений зазначає, що поширення цифрових технологій формує нові моделі туристичної поведінки, змінює принципи соціокультурної взаємодії [6]. Як стверджують Герчикова Е. З., Спиридонова Е. П. [7], перетворення в сфері дозвілля, рекреації і туризму, які обумовлено впровадженням цифрових технологій, викликають певні соціальні трансформації, зокрема підвищуючи інтерес до таких видів туризму як темний, похмурий, квести жажів і т.п.

Особливості цифровізації відносин туристичної діяльності в контексті вітчизняних реалій відображено в працях українських науковців. Зокрема, Кожухівська Р. Б., Непочатенко В. О. дійшли висновку, що цифровізація, зокрема використання діджитал-технологій, сприяє ефективності туризму в Україні [8]. Кифяк В., Кифяк О. на прикладі західноукраїнських прикордонних дестинацій зосереджують увагу на необхідності аналізу діджиталізації туризму в регіональному аспекті [9].

Отже, незважаючи на відмінності в підходах і методах досліджень, всі автори сходяться

на думці, що діджиталізація стрімко охоплює туристичну галузь. При цьому вплив цифрових технологій на туризм порівняно з іншими галузями більш значущий. Цифрові технології стосуються всіх аспектів туристичної діяльності – від проєктування ланцюжка створення турпродукту – до формування рейтингу готелів у цифровому просторі.

Зміна концепції туристичної діяльності в умовах становлення цифрової економіки потребує розробки відповідної наукової бази і вироблення методичних рекомендацій, що свідчить про актуальність дослідження.

Метою дослідження є визначення трансформацій індустрії туризму під впливом цифровізації суспільно-економічних відносин та обґрунтування напрямів забезпечення гнучкої адаптації вітчизняного туристичного бізнесу до нових ринкових можливостей.

Матеріал і методи дослідження. В процесі дослідження було використано методи кореляційного аналізу, SWOT-аналізу, бібліографічний, монографічний, аналізу, синтезу, узагальнення, графічний. Розрахунки виконано із застосуванням даних Звіту про конкурентоспроможність подорожей і туризму за 2019 рік (опубліковано Платформою Всесвітнього економічного форуму – World Economic Forum) [2] та Світового рейтингу цифрової конкурентоспроможності IMD за 2019 рік (опубліковано Всесвітнім центром конкурентоспроможності IMD – IMD World Competitiveness Center) [14].

Результати дослідження та обговорення. У Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки цифрова економіка визначена як діяльність, в якій основними засобами (чинниками) виробництва є цифрові (електронні, віртуальні) дані як числові, так і текстові [10].

Під цифровою економікою розуміють широкий спектр видів економічної діяльності, які включають використання оцифрованої інформації і знань як ключового чинника виробництва, сучасні інформаційні мережі як важливий простір діяльності та ефективне використання інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ) як важливий чинник зростання продуктивності і оптимізації структури економіки. Інтернет, хмарні обчислення, великі дані, Інтернет речей (IoT), Фінтех та інші нові цифрові технології використовують для збору, зберігання, аналізу та обміну інформацією в цифровому вигляді і перетворення соціальних взаємодій. Цифрові, мережеві та інтелектуальні ІКТ роблять сучасну економічну діяльність більш гнучкою, динамічною та інтелектуальною [11]. Завдяки використанню сучасних цифрових

технологій істотно підвищується продуктивність праці, скорочується час на виробничі операції, покращується якість продукції та послуг, що пропонують споживачам. Крім того, зміни торкнулися і системи реалізації продукції, значну частину якої зараз замовляють та купують через інтернет-канали, що впливає на організацію торгівлі, яка поступово переміщується у цифрову площину.

Бюро економічного аналізу США (БЕА) визначає цифрову економіку насамперед як економіку, що спирається на Інтернет і відповідні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). За оцінками БЕА, в період 2006–2016 рр. середньорічні реальні темпи зростання доданої вартості, що створюється в цифровій економіці, становили 5,6 % і перевищували середньорічні темпи зростання економіки загалом (1,5 %). У 2016 р. цифрова економіка здійснила вагомий внесок у розвиток всієї економіки: на неї припадало 6,5 % ВВП в поточних цінах, 6,2 % валового обсягу виробництва в поточних цінах, 3,9 % зайнятих і 6,7 % фонду оплати праці [12]. Залежно від підходу до визначення цього терміну, розмір цифрової економіки становить від 4,5 до 15,5 % світового ВВП [13].

Рівень цифровізації країни можливо оцінити за рейтингом Світової цифрової конкурентоспроможності (World Digital Competitiveness Ranking (WDCR)). Цифрова конкурентоспроможність характеризується здатністю країни застосовувати та досліджувати цифрові техно-

логії, що приводять до перетворень у державній практиці, бізнес-моделях та суспільстві. Методологія обчислення WDCR цифрової конкурентоспроможності базується на трьох основних чинниках: знаннях, технології та готовності до майбутнього (рис. 1).

Перший чинник – знання – належить до нематеріальної інфраструктури, що підкреслює процес цифрової трансформації через відкриття, розуміння та вивчення нових технологій. Технологічний чинник оцінює загальний контекст, за якого можливий розвиток цифрових технологій. Чинник готовності до майбутнього відображає рівень готовності економіки до цифрової трансформації. Зокрема кожен із цих чинників розділений на 3 субчинники, які виділяють кожен грань аналізованих областей. Загалом, WDCR має 9 таких субчинників [14]. У 2019 р. рейтинг охоплював 63 країни, Україна обіймала 60 місце.

У 2019 р. під час обчислення індексу WDCR за розширення цифрового рейтингу було введено дві нові змінні, пов'язані з робототехнікою: «промислові роботи», які вимірюють загальну кількість робочих роботів та «роботи в освіті та НІОКР» в усьому світі. Перший входить у число показників, що використовують для розрахунку підчинника гнучкості бізнесу (субчинник готовності до майбутнього). Останній включений як частина субчинника наукової концентрації у чиннику «знання». Міжнародна федерація робототехніки надає дані про робототехніку.

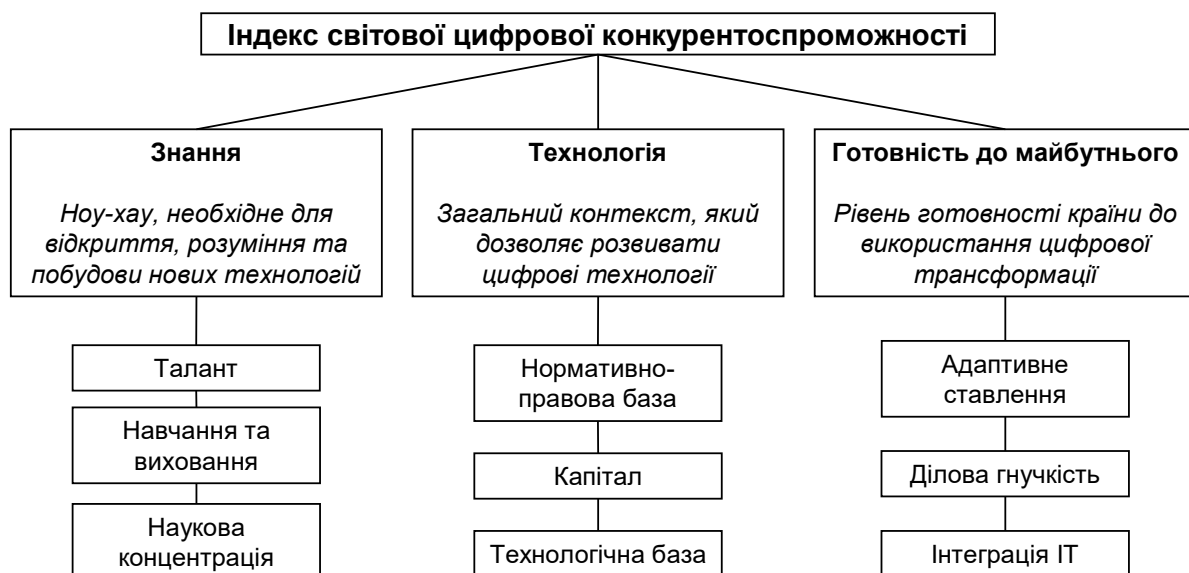

Рис. 1. Структура індексу світової цифрової конкурентоспроможності.

Джерело: IMD World Digital Competitiveness Ranking 2020, p. 31.

Available at: https://digitalswitzerland.com/wp-content/uploads/2020/10/digital_2020.pdf

Індикатором, що відображає стан розвитку туризму країни, є Індекс конкурентоспроможності подорожей і туризму (Travel & Tourism Competitiveness Index (ТТСІ)). ТТСІ, який публікують раз на два роки, оцінює конкурентоспроможність подорожей і туризму 140 економік та вимірює «набір чинників і політики, які забезпечують сталий розвиток сектору подорожей і туризму, що сприяє розвитку і конкурентоспроможності країни» [2, с. IX]. Звіт з конкурентоспроможності подорожей та туризму є стратегічним інструментом порівняльного аналізу для політиків, компаній і додаткових секторів для подальшого розвитку сектору Т&Т, надаючи унікальне уявлення про сильні сторони та сфери розвитку кожної країни/економіки для підвищення конкурентоспроможності галузі. Крім того, він слугує платформою для багатостороннього діалогу з метою розуміння і прогнозування нових тенденцій і ризиків у сфері подорожей і туризму в усьому світі, адаптації їх політики, практики та інвестиційних рішень, а також прискорення впровадження нових моделей, що забезпечують довговічність цього важливого сектору.

Індекс конкурентоспроможності подорожей і туризму складається з чотирьох субіндексів, 14 компонентів і 90 окремих показників, розподілених по різних компонентах. Структуру індексу ТТСІ наведено на рисунку 2.

Результати звіту [11, с. VII] демонструють значне зростання галузі в умовах підвищення конкурентоспроможності у всьому світі на тлі більш повільних темпів вдосконалення та впровадження відповідної інфраструктури та методів управління сталим туризмом. Аналіз ефективності країн/економіки та регіонів на детальному рівні забезпечує зацікавленим та відповідальним сторонам комплексне розуміння прогалин та можливостей не лише для підвищення конкурентоспроможності, а також для забезпечення належної політики, інфраструктури та систем управління для задоволення туристичного попиту, який активізуватиме конкурентоспроможність туризму та подорожей – за збереження туристичних активів, як природних, так і культурних, від яких залежить галузь.

Відповідно до поточної тенденції останніх чотирьох років, конкурентоспроможність Т&Т продовжує покращуватися у всьому світі, зокрема завдяки розширенню можливостей комунікації. Результати ТТСІ за 2019 р. показують, що авіаперевезення, цифровий зв'язок та міжнародна відкритість розвиваються у гло-

бальному контексті зростання напруженості в торгівлі та націоналізму. Покращення інфраструктури повітряного транспорту свідчить про помітне збільшення пропускної спроможності та кількості авіакомпаній, що надають послуги в окремих країнах. Міжнародна відкритість збільшується, причому лідерами є економіки з низькими доходами. Все більша кількість людей користуються Інтернетом, зокрема мобільним, що збільшує загальне число користувачів цифрового зв'язку. Це означає, що зараз більша кількість економік має можливість використовувати зростаючий перелік цифрових послуг Т&Т.

Для визначення взаємозв'язку між показниками ТТСІ та WDCR за 2019 р. було використано дані по 63 країнах.

Графічне представлення кореляційного зв'язку між показниками ТТСІ та WDCR подано на рисунку 3.

Як видно з рисунка 3, наявний зв'язок між ТТСІ та WDCR. Це свідчить про те, що подальший розвиток туризму в умовах формування цифрової економіки неможливий без зосередження уваги на особливостях впровадження цифрових технологій в усі сфери економіки та суспільства і туристичну галузь зокрема.

Підвищення ступеня цифровізації економічних відносин та відповідне впровадження систем бронювання готельних і транспортних послуг збільшить потребу в он-лайн платформах та зменшить – у посередницьких послугах туристичних агентств. Розширяться можливості індивідуального планування туру та маршруту подорожі туристами, що відповідно актуалізує потреби туристичного ринку у онлайн-консультуванні, логістичних послугах і послугах з оптимізації маршруту, візуалізації та 3D-моделюванні турів.

Розвиток соціальних мереж та інтернет-ресурсів, які надають можливості спілкування онлайн, сприяють об'єктивності інформації про курорти, готелі, ресторани та ін., що забезпечує можливості для споживачів як залишати відгуки, так і аналізувати їх та на цій основі формувати власну думку. Неупереджені судження завдяки незалежним інтернет-платформам формують суспільну думку та впливають на мотивацію відвідування тієї чи іншої туристичної дестинації. Відповідно постачальники послуг вимушені пильно контролювати їх якість, інакше в умовах загострення конкуренції в цифрову епоху, надання невідповідних ціні послуг може призвести до значного скорочення попиту.

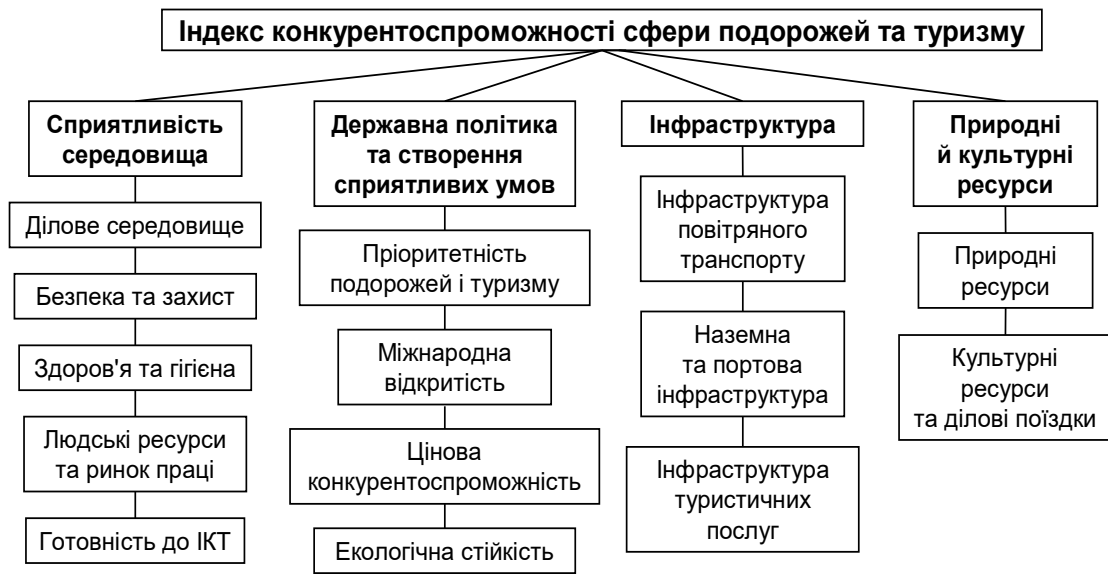

Рис. 2. Структура індексу конкурентоспроможності сфери подорожей та туризму.

Джерело: The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019, p. IX.
 Available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf

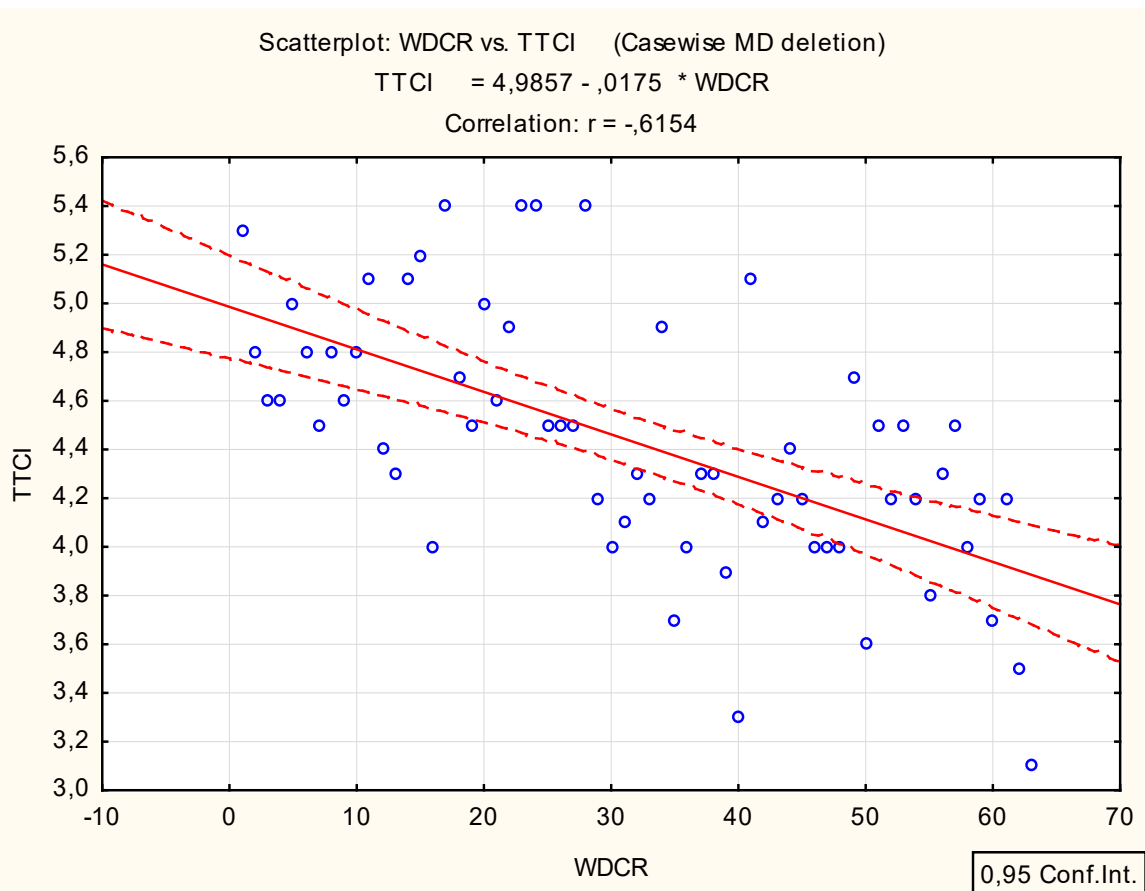

Рис. 3. Зв'язок між TTCI та WDCR.

Джерело: розраховано автором.

Розповсюдження технологій доповненої реальності та використання відповідних додатків у туристичній галузі зменшить попит на послуги гідів, перекладачів та екскурсоводів, однак збільшить – на фахівців з комп'ютерного моделювання в туризмі та гостинності, а також в пов'язаних секторах, переведення даних та зображень у цифрову форму тощо. Вже зараз зростають обсяги відвідування цифрових виставок, експозицій, галерей, музеїв та ін.

Переведення значної частини грошових розрахунків в онлайн-сферу збільшить потребу суб'єктів туристичної діяльності у кібер-безпеці. Вже зараз актуалізуються питання захисту персональних та банківських даних, платежів та іншої інформації, яка проходить через інтернет-канали комунікації. Отже, витрати на забезпечення безпеки даних для компаній, які працюють в цій сфері, будуть зростати і надалі.

Глобалізація економічних відносин загрожує і проблему глобальних ризиків. Взаємопов'язаність країн та економік збільшує можливості для відкритості економічної діяльності, мобільності ресурсів, з іншого боку, це робить країни вразливими до глобальних небезпек.

В умовах глобалізації суспільства кризи, які виникають в ньому, теж мають глобальний прояв, впливаючи на всі сфери країн, кожного разу завдаючи все більших наслідків. Останнім прикладом є глобальна пандемія, зумовлена коронавірусом, яка негативно позначилася на діяльності всіх без виключення галузей народного господарства. При цьому туристичний сектор виявився одним із тих, що постраждали найбільше, через зменшення туристичних потоків, закриття кордонів, посилення туристичних формальностей, ускладнення умов функціонування закладів розміщення та харчування, обмеження туристичної та рекреаційної діяльності у більшості туристичних дестинацій. Пандемія торкнулася переважної більшості сфер суспільно-економічного життя, здійснюючи негативний вплив на сектори економіки загалом.

В Україні є значний нереалізований потенціал розвитку туристичної галузі, який визначається її сприятливим територіальним розташуванням, багатими природно-рекреаційними ресурсами. Однак, незважаючи на це, Україна посідає лише 78 з 140 місць в рейтингу конкурентоспроможності в сфері туризму і подорожей з часткою туризму в ВВП

1,4 % [2]. Це свідчить про те, що туризму не приділяють достатньої уваги, як на державному, так і місцевому рівнях.

Слід зазначити, що в Україні у концепції розвитку цифрової економіки та суспільства на 2018–2020 роки окреслено пріоритетні напрями цифровізації туризму, до яких, зокрема, належить розбудова швидких і доступних мереж на транспортній інфраструктурі, вздовж туристичних маршрутів, у природних заповідниках, на об'єктах культури та історії, дозвілля та відпочинку, що забезпечить повноцінну реалізацію туристичної привабливості України. Там же зазначено, що завдяки цифровим технологіям українські міста зможуть повною мірою використати туристичний потенціал та створити нові можливості його зростання. Модель “розумних” туристичних дестинацій (Smart Tourist Destination) на регіональному та місцевому рівнях є новою моделлю територіального розвитку, управління та маркетингу туристичних дестинацій з метою повноцінного задоволення потреб сучасних туристів [10]. Однак в концепції не визначено необхідні обсяги та напрями залучення ресурсів (у тому числі бюджетного фінансування) для здійснення цих заходів, не обґрунтовано етапи з чіткими термінами цифровізації туристичної галузі, що вказує на відсутність обґрунтованої державної політики розвитку туристичного сектору, яка повною мірою відповідає умовам цифрового суспільства.

Крім того, Піщуліна О. зосереджує увагу на тому, що в Україні на сьогодні наявна низка проблем, які потрібно усунути інструментами державної політики, а саме: відсутність задекларованих механізмів для розрахунків в електронному вигляді; законодавчо не врегульована діяльність більшості суб'єктів електронної торгівлі (крім сфери маркетингу та угод з використанням оферти); не врегульовано питання використання електронних довірчих послуг як складової електронної торгівлі; немає єдиної системи захисту і регулятора прав споживачів у сфері електронної торгівлі; відсутність інституційних механізмів для створення дієвої системи захисту персональних даних у цій сфері [14, с. 252].

На наш погляд, державна підтримка туристичного сектору, особливо в післякризовий період, має розроблятися на основі визначення сильних та слабких сторін, можливостей та загроз розвитку туристичного сектору України в умовах цифрової економіки (табл.).

Таблиця – Матриця SWOT-аналізу розвитку туристичного сектору України в умовах цифрової економіки

Сильні сторони	Можливості
Високий рівень кваліфікації спеціалістів в IT-сфері	Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій
Невисокі витрати на собівартість туристичного продукту	Розширення сфери застосування мобільних додатків та послуг
Наявність значного природно-рекреаційного та культурно-історичного туристичного потенціалу	Широке застосування систем бронювання та резервування туристичних послуг
Вигідне територіально-географічне розташування	Відкладений попит на туристичний продукт в період пандемії
Слабкі сторони	Загрози
Низький рівень інвестицій у розвиток туристичного сектору	Високий ризик карантинних обмежень
Невідповідний умовам цифрової економіки рівень технологічного забезпечення галузі	Недостатнє законодавче врегулювання питань діяльності туристичної сфери
Недостатньо розвинена інфраструктура	Відсутність державної підтримки туристичної галузі
Низький рівень доходів населення	Високий рівень конкуренції в галузі

Джерело: розроблено автором.

Висновки. Цифровізація економічних відносин суттєво впливає на індустрію туризму. Однак такий вплив неоднозначний. З одного боку, значно збільшуються можливості диференціації турпродукту через залучення за допомогою інтерактивних засобів споживача до процесу його створення, розширення переліку туристичних послуг, підвищення рівня якості, розширення каналів збуту та ін. З іншого боку, змінюються вимоги відносно спроможності туристичних підприємств щодо пристосування до швидких технологічних змін, здатності інтегруватися в цифрову економіку, змоги пропонувати унікальний, неповторний, кліє-

ноорієнтований продукт в умовах посилення конкуренції, інтеграції ринків та розширення можливостей туристів до самостійного проектування турів.

В таких умовах актуалізуються питання використання в туристичній діяльності науково обґрунтованого інструментарію, що враховує новітні тенденції діджиталізації індустрії туризму. Застосування запропонованого підходу щодо визначення можливостей та загроз, сильних та слабких сторін розвитку вітчизняного туристичного сектору в цифровій економіці надасть можливість суб'єктам туристичної діяльності реалізувати виважену стратегію розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. World Tourism Organization and Enhanced Integrated Framework, Tourism in the Aid for Trade (AfT) Agenda – Maximizing the Opportunities for Financing with the Enhanced Integrated Framework for Least Developed Countries, UNWTO, Madrid, and EIF, Geneva. 2015. DOI: 10.18111/9789284417124.
2. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019. World Economic Forum. 4 September 2019. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf
3. Садова Н.В. Вплив цифровізації на розвиток туристичної індустрії. Ефективна економіка. 2019. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7267>. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.9.43
4. Digitalisation in Tourism: In-depth analysis of challenges and opportunities. Low Value procedure GRO-SME-17-C-091-A for Executive Agency for Small and Medium-sized Enterprises (EASME) Virtual Tourism Observatory / D. Dredge et al. Aalborg University, Copenhagen. 2018. URL: https://clustercollaboration.eu/sites/default/files/news_attachment/report_tourism_digitalisation_2018.pdf
5. Bozhuk S., Pletneva N., Maslova T., Evdokimov K. Problems of transformation in the tourism industry in the digital economy. SHS Web Conf. 2020. No 73 (01003). DOI: 10.1051/shsconf/20207301003
6. Дичковський С.І. Глобальні трансформації туристичних практик і технологій в контексті становлення

цифрового суспільства (digital society) : дис... д-ра екон. наук: 26.00.01 / Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 2021. URL: https://nakkkim.edu.ua/images/Nauka/Materialy_Desertasii/Dysertatsiya_DychkovskiySI.pdf

7. Герчикова Е.З., Спиридонова Е.П. Социологические аспекты трансформации сферы рекреации и туризма в условиях цифровой экономики. Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2018. № 3 (72). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskie-aspekty-transformatsii-sfery-rekreatsii-i-turizma-v-usloviyah-tsifrovoy-ekonomiki>.

8. Кожухівська Р.Б., Непочатенко В.О. Digital-технології як основа розвитку туристичної діяльності в Україні. Економіка та держава. 2020. № 7. С. 93–98. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.7.93

9. Кифяк В., Кифяк О. Діджиталізація процесів розвитку туристичних дестинацій у західноукраїнських прикордонних регіонах. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2020. Вип. 2. С. 162–173. URL: <http://visnykj.wunu.edu.ua/index.php/visnykj/article/view/1110>.

10. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#n13>

11. G20 Digital Economy Development and Cooperation Initiative. 2016. URL: <https://www.mofa.go.jp/files/000185874.pdf>

12. Определение и измерение цифровой экономики / Подготовлено К. Бэйрфуттом и др. Бюро экономического анализа Соединенных Штатов Америки. 2019. Документ ООН ECE/CES/GE.20/2019/4. URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.20/2019/mtg1/Item_7_RUS.pdf

13. Доклад о цифровой экономике: Создание стоимости и получение выгод: последствия для развивающихся стран организация объединенных наций. Женева, 2019. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_overview_ru.pdf

14. The IMD World Digital Competitiveness Ranking 2019 results. URL: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2019/>

15. Пішуліна О. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти: доповідь / Центр Разумкова. Київ: «Заповіт», 2020. 274 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf

REFERENCES

1. World Tourism Organization and Enhanced Integrated Framework (2015), Tourism in the Aid for Trade (AfT) Agenda – Maximizing the Opportunities for Financing with the Enhanced Integrated Framework for Least Developed Countries, UNWTO, Madrid, and EIF, Geneva. DOI: 10.18111/9789284417124.

2. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019. Available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf

3. Sadova, N. (2019). Vplyv tsyfrovizatsii na rozvytok turystychnoi industrii [The impact of digitalization on the development of the tourist industry]. *Efektivna ekonomika* [Ef-

icient economy]. vol. 9. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7267>. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.9.43

4. Dredge, D., Phi G., Mahadevan, R., Meehan, E., Popescu, E.S. (2018). Digitalisation in Tourism: In-depth analysis of challenges and opportunities. Low Value procedure GRO-SME-17-C-091-A for Executive Agency for Small and Medium-sized Enterprises (EASME) Virtual Tourism Observatory. Aalborg University, Copenhagen. Available at: https://clustercollaboration.eu/sites/default/files/news_attachment/report_tourism_digitalisation_2018.pdf

5. Bozhuk, S., Pletneva, N., Maslova, T., Evdokimov K. (2020). Problems of transformation in the tourism industry in the digital economy. SHS Web Conf. No 73 (01003). DOI: 10.1051/shsconf/20207301003

6. Dychkovskyy, S.I. (2021). Hlobal'ni transformatsii turystychnykh praktyk i tekhnolohij v konteksti stanovlennia tsyfrovoho suspil'stva (digital society). Diss. dokt. econ. nauk [Global transformations of tourism practices and technologies in the context of the formation of a digital society (digital society). Dr. econ. sci. diss.]. Kyiv. Available at: https://nakkkim.edu.ua/images/Nauka/Materialy_Desertasii/Dysertatsiya_DychkovskiySI.pdf

7. Gerchikova, Ye.Z., Spiridonova, Ye.P. (2018). Sociologicheskie aspekty transformatsii sfery rekreacii i turizma v usloviyah cifrovoj jekonomiki [Sociological aspects of the changes in the recreation and tourism industry in the context of digital economy]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-jekonomicheskogo universiteta* [Bulletin of the Saratov State Social and Economic University]. Vol. 3 (72). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskie-aspekty-transformatsii-sfery-rekreatsii-i-turizma-v-usloviyah-tsifrovoy-ekonomiki>.

8. Kozhukhivska, R., Nepochatenko, V. (2020). Digital-tekhnologii iak osnova rozvytku turystychnoi diial'nosti v Ukraini [Digital technologies as a basis for the development of the tourism industry in Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava* [Economy and state]. Vol. 7, pp. 93–98. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.7.93

9. Kyfyak, V., Kyfyak, O. (2020). Didzhitalizatsiia protsesiv rozvytku destynatsii u zakhidnoukrainskykh prykordonnykh rehionakh [Digitalization of processes of tourist destinations development in Western Ukrainian border regions]. *Visnyk Ternopil's'koho natsional'noho ekonomichnoho universytetu* [The Herald of Ternopil National Economic University]. Vol. 2, pp. 162–173. URL: <http://visnykj.wunu.edu.ua/index.php/visnykj/article/view/1110>.

10. Kontseptsiiia rozvytku tsyfrovoy ekonomiky ta suspil'stva Ukrainy na 2018-2020 roky [Concept for the development of the digital economy and society of Ukraine for 2018-2020]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#n13>

11. G20 (2016) G20 Digital Economy Development and Cooperation Initiative Available at: <https://www.mofa.go.jp/files/000185874.pdf>

12. Opredelenie i izmerenie cifrovoj jekonomiki [Defining and measuring the digital economy] / Prepared by K. Bairfoot, D. Curtis, W. Jolliffe, J. R. Nicholson, R. Omohundro. 2019. United States Bureau of Economic Analysis. UN document ECE/CES/GE.20/2019/4. Available at: https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.20/2019/mtg1/Item_7_RUS.pdf

13. Doklad o cifrovoj jekonomike: Sozdanie stoimosti i poluchenie vygod: posledstvija dlja razvivajushhhsja stran organizacija obedinennyh nacij [Digital Economy Report: Value Creation and Benefits: Implications for Developing Countries United Nations]. 2019. Geneva. Available at: https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_overview_ru.pdf

14. The IMD World Digital Competitiveness Ranking 2019 results. (2019). Available at: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2019/>

15. Pischulina, O. (2020). Tsyfrova ekonomika: trendy, ryzyky ta sotsial'ni determinanty: dopovid' [Digital Economy: Trends, Risks and Social Determinants: Report] / Tsentr Razumkova. Vyd-vo «Zapovit» [Razumkov Center. Publishing house "Zapovit"]. Kyiv, 274 p. Available at: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf

Трансформации индустрии туризма в условиях цифровой экономики

Стрижак Е.О.

Статья посвящена определению трансформаций индустрии туризма под влиянием цифровизации общественно-экономических отношений. Индустрия туризма является одной из тех отраслей, которые оказались наиболее чувствительными к цифровым преобразованиям. Цифровые технологии затрагивают все аспекты туристической деятельности – от проектирования цепочки создания турпродукта – до формирования рейтинга отелей в цифровом пространстве. В связи с этим изменения концепции туристической деятельности в условиях становления цифровой экономики требуют разработки соответствующей научно-методической базы.

В исследовании было определено наличие связи между показателями уровня цифровизации и состояния развития туризма страны. Уровень цифровизации страны предлагают оценивать по рейтингу Всемирной цифровой конкурентоспособности (World Digital Competitiveness Ranking (WDCR)). Индикатором, отражающим состояние развития туризма страны, является Индекс конкурентоспособности путешествий и туризма (Travel & Tourism Competitiveness Index (TTCI)). Панельная выборка исследования охватывает 63 страны за 2019 г. На основе анализа сделан вывод, что дальнейшее развитие туризма в условиях формирования цифровой экономики невозможно без сосредоточения внимания на особенностях внедрения цифровых технологий в туристическую отрасль.

Определены основные направления цифровизации индустрии туризма, такие как внедрение систем бронирования гостиничных и транспортных услуг, распространение технологий дополненной реальности, развитие социальных сетей и туристических интернет-ресурсов и каналов коммуникации и др., а также те проблемы, которые с ней связаны.

Предложена матрица SWOT-анализа развития туристического сектора Украины в условиях цифровой экономики. Применение подхода к определению возможностей и угроз, сильных и слабых сторон развития отечественного туристического сектора в цифровой экономике позволит субъектам туристической деятельности реализовывать взвешенную стратегию развития.

Ключевые слова: туризм, индустрия туризма, туристическая отрасль, туристический продукт, цифровая экономика, цифровизация, цифровые технологии, диджитализация.

Transformation of the tourism industry in the digital economy

Stryzhak O.

The article is devoted to defining the transformations of the tourism industry under the influence of the digitalization of socio-economic relations. The tourism industry is one of those industries that have proven to be the most sensitive to digital transformation. Digital technologies affect all aspects of tourism activities - from designing creating a chain of tourist product- to forming a hotel rating in the digital space. In this context, changes in the concept of tourism activity in the context of the formation of a digital economy require the development of an appropriate scientific and methodological base.

The study determined the existence of a relationship between indicators of the level of digitalization and the state of tourism development in the country. The level of digitalization of the country is proposed to be assessed by the World Digital Competitiveness Ranking (WDCR). An indicator reflecting the state of tourism development in a country is the Travel & Tourism Competitiveness Index (TTCI). The panel sample of the study covers 63 countries in 2019. Based on the analysis, it was concluded that the further development of tourism in the context of the formation of the digital economy is impossible without focusing on the features of the introduction of digital technologies in the tourism industry.

The main directions of digitalization of the tourism industry have been identified, such as the introduction of booking systems for hotel and transport services, the spread of augmented reality technologies, the development of social networks and tourist Internet resources and communication channels, etc., as well as the problems that it causes.

A matrix of SWOT analysis of the development of the tourism sector of Ukraine in the digital economy is proposed. Applying an approach to identifying opportunities and threats, strengths and weaknesses in the development of the domestic tourism sector in the digital economy will allow tourism entities to implement a balanced development strategy.

Key words: tourism, tourism industry, tourism product, digital economy, digitalization, digital technologies.

Copyright: Стрижак О.О. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:
Стрижак О.О.

<https://orcid.org/0000-0002-9367-9061>

УДК 338.242:637.1(477)

JEL I38, O38, Q18

Ефективність державної підтримки виробництва молока в Україні

Семсал А.В. , Шупик С.М.

Білоцерківський національний аграрний університет

Семсал А.В., Шупик С.М. Ефективність державної підтримки виробництва молока в Україні. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 50–62.

Semsal A., Shupyk S. Efficiency of state support for milk production in Ukraine. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 50–62.

Рукопис отримано: 14.09.2021 р.

Прийнято: 28.09.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-50-62

Стаття присвячена оцінюванню ефективності державної підтримки виробництва молока в Україні.

Доведено, що з метою подолання негативних тенденцій в галузі та підвищення інвестиційної привабливості молочного скотарства у стратегічній перспективі необхідно підвищити дієвість інструментів державного регулювання галузі, нарощування обсягів державної підтримки і вдосконалення механізмів надання субсидій.

Вважаємо, що позитивний вплив на забезпечення ефективності виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах було досягнуто також завдяки запровадженню такого інструменту як надання дотацій на фінансування будівництва нових ферм, доцільним було б передбачити держпідтримку на розвиток та запровадження інноваційних технологій товаровиробниками галузі. Водночас необхідно запроваджувати здешевлення витрат на модернізацію виробничих потужностей у сільськогосподарських підприємствах, будівництво інноваційних переробних потужностей.

Доведено, що внаслідок низької дієвості інструментів державного регулювання молочного скотарства та значних обсягів капіталовкладень, галузь не приваблює нових товаровиробників. Крім цього у країні не створено відповідних умов до переходу ОСГ з виробництва молока у малі підприємницькі структури та нарощенню виробничого потенціалу фермерськими господарствами, що також сприяє появі нових гравців на ринку сирого молока. При цьому експертами було враховано ризик входження нових зарубіжних гравців.

Встановлено, що основними чинниками зовнішнього середовища, які впливають на ефективний розвиток молочного скотарства є: державна підтримка галузі та інновацій, покращення інвестиційного клімату. Внутрішні чинники ефективного розвитку галузі пов'язані із наявністю та оптимальною структурою основних і оборотних засобів; раціональним підбором та розміщенням персоналу; раціональним використанням кормових угідь; покращенням породного складу стада; розвитком матеріально-технічної бази; підвищенням коефіцієнта оновлення основних засобів; підвищенням рівня механізації та автоматизації технологічних процесів; впровадженням інноваційних технологій утримання худоби та годівлі; додержанням наукових вимог відтворення стада; інтегрованою диверсифікацією; розвитком системи планування та прогнозування, нормування та контролю затрат; дієвою системою мотивації працівників, гнучкою системою управління і відповідним соціальним забезпеченням працівників.

Ключові слова: державна підтримка, сільськогосподарське підприємство, молочне скотарство, ефективність, господарство населення.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Молочне скотарство в Україні є провідною і найбільш складною підгалуззю тваринництва, має специфічний характер, що виявляється в наступному: молоко і молочні

продукти споживають усі вікові групи населення незалежно від рівня доходів; виробництво молока здійснюється практично у всіх регіонах країни незалежно від природних умов; сезонність виробництва продукції молочного

скотарства; молоко належить до категорії швидкопсувних продуктів, потребує негайної переробки; широкий ареал виробництва, переробки, споживання молокопродукції; підвищення вимог до її якості, розробки відповідних стандартів якості сировини і готової продукції щодо дотримання необхідних умов виробництва, транспортування, переробки, упаковки та реалізації; молочне скотарство належить до категорії капіталомістких підгалузей, виробництво в яких супроводжується різними видами ризиків. Важливість молочного скотарства у забезпеченні продовольчої безпеки країни потребує раціонального поєднання ринкового саморегулювання з інструментами державного регулювання галузі. Держава виконує в молочній галузі три основні функції: нормативне забезпечення через формування відповідної законодавчої бази відносин між учасниками ринку, визначення правил безпеки продукції, сертифікації племінних господарств і репродукторів; забезпечення контролю від виробництва кормів до споживання молокопродуктів кінцевим споживачем – населенням: фінансова державна підтримка спрямована на формування мотивації сільськогосподарських товаровиробників щодо нарощення виробництва молока в корпоративному секторі аграрної економіки, забезпечуючи при цьому високу її якість та створення умов для прискорення трансформування високотоварних особистих селянських господарств в суб'єкти підприємницької діяльності у сфері агробізнесу.

Розгляду багатоаспектних проблем розвитку молочного скотарства, питанням підвищення ефективності виробництва молока присвячені праці вітчизняних учених-аграрників: П. Березівського, В. Зубченко, М. Ільчука, М. Пархомця, Т. Божидарніка, І. Свиноуса та багатьох інших.

Метою дослідження є розробка методичних підходів та практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності державної підтримки виробників молока.

Матеріал та методи дослідження. В процесі проведення дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи економічних досліджень, зокрема: системний підхід – за вивчення зв'язків між явищами і процесами в системі забезпечення економічної стійкості підприємств; порівняльний – для зіставлення економічних процесів за виробництва молока у різні часові періоди з метою виявлення причинно-наслідкового зв'язку; діалектичний та абстрактно-логічний – за проведення теоретичних узагальнень, формування висновків.

Результати дослідження та обговорення.

З метою подолання негативних тенденцій в галузі та підвищення інвестиційної привабливості молочного скотарства у стратегічній перспективі необхідно підвищити дієвість інструментів державного регулювання галузі, нарощування обсягів державної підтримки і вдосконалення механізмів надання субсидій.

Основними цілями державної агропродовольчої політики в сфері розвитку молочного скотарства є гарантоване виробництво молока в обсязі, що забезпечує досягнення порогового значення за питомою вагою вітчизняного молока і молокопродуктів (у перерахунку на молоко) в загальному обсязі товарних ресурсів внутрішнього ринку (з урахуванням перехідних запасів), встановленому Доктриною продовольчої безпеки України; підвищення конкурентоспроможності молока і молочної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках; підвищення ефективності виробництва молока, що забезпечує розширене відтворення в галузі [1].

Встановлено, що у 2016–2017 рр. підтримка розвитку молочного скотарства здійснювалась через виплату часткового відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення телиць, нетелей, корів вітчизняного походження та племінних телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного напрямку. Законом України «Про державний бюджет України на 2017 рік» за КПКВК 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» було передбачено виділення 170 000,0 тис. грн, з яких – 11 655,0 тис. грн було спрямовано для виплати часткового відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення телиць, нетелей, корів вітчизняного походження та племінних телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного і м'ясного напрямку продуктивності, племінних свинок та кнурців, племінних вівцематок, баранів, ярок; 158 345,0 тис. грн – для погашення бюджетної кредиторської заборгованості, зареєстрованої в органах Казначейства.

У 2018 р. підтримка забезпечувалася виплатами спеціальної бюджетної дотації за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності суб'єктам господарювання, які є юридичними особами, за кожен наявну станом на 1 січня та на 1 липня поточного року корову, а також надання часткового відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин, а саме телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного напрямку продуктивності. Законом України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» були передбачені видатки

обсягом 4 000,0 млн грн за бюджетною програмою 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» для підтримки розвитку галузі тваринництва за рахунок коштів загального фонду державного бюджету. Після внесення змін до Державного бюджету, обсяг фінансування зазначеної програми становив 2 401,00 млн гривень. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107 (зі змінами). Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2018 р. № 128 здійснено розподіл за напрямками коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» (зі змінами).

Зазначимо, що у 2018 р. за цією бюджетною програмою спрямовано 2393294,84 тис. грн одержувачам державної підтримки за напрямками: для надання часткової компенсації відсоткової ставки за банківськими кредитами, залученими для покриття витрат, пов'язаних із провадженням діяльності у галузях: вівчарство, козівництво, бджільництво, звірівництво, кролівництво, шовківництво та аквакультура – 3 747,71 тис. грн, отримано 4 суб'єктами господарювання; для надання часткової компенсації вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції в частині витрат, профінансованих за рахунок банківських кредитів – 62 926,11 тис. грн, отримано 7 суб'єктами господарювання; для надання спеціальної бюджетної дотації за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності суб'єктам господарювання, які є юридичними особами, за кожну наявну станом на 1 січня та на 1 липня поточного року корову – 514 503,75 тис. грн; отримали 1280 суб'єктів господарювання за утримання ними 366 798 гол. корів; для надання фізичним особам спеціальної бюджетної дотації за утримання молодняку великої рогатої худоби, отримали 152 503 фізичні особи за утримання 272 471 гол. молодняку великої рогатої худоби; для надання часткового відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції – 1276679,90 тис. грн, отримано 28 суб'єктами господарювання за будівництво та реконструкцію 51 об'єкта; для надання часткового відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин, а саме телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктив-

ності, свинок та кнурців, вівцематок, баранів, ярок і сперми бугаїв та ембріонів великої рогатої худоби, які мають племінну (генетичну) цінність – 214 572,47 тис. грн, отримали 252 суб'єкти господарювання.

Зазначимо, що державна підтримка як дотація за молодняк ВРХ фізичним особам у 2018 р. надана вперше за останні п'ять років, що стимулювало домогосподарства утримувати ВРХ. Фінансування цього напрямку сприяло також збільшенню наповнення Єдиного державного реєстру тварин даними про поголів'я великої рогатої худоби, яке утримують в господарствах фізичних осіб [2].

За цим напрямком здійснено розподіл коштів для надання фізичним особам спеціальної бюджетної дотації за вирощування молодняку великої рогатої худоби, який народився в господарствах фізичних осіб, у загальній сумі 320864,9 тис. грн, державні кошти у сумі 1135,1 тис. грн залишилися нерозподіленими, оскільки не було претендентів на отримання такої дотації.

Згідно з пунктом 9 Порядку № 107 структурними підрозділами облдержадміністрацій, що забезпечують виконання функцій з питань агропромислового розвитку, подаються до Мін-агрополітики зведені відомості для надання фізичним особам спеціальної бюджетної дотації за вирощування молодняку великої рогатої худоби, який народився в господарствах фізичних осіб. На підставі зведених відомостей Мін-агрополітики здійснює розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою за КПКВК 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» на 2018 р. за відповідними наказами.

Встановлено, що в 2018 р. 1272 суб'єктам господарювання, які є юридичними особами, нарахована спеціальна бюджетна дотація за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямків продуктивності на суму 514 503,8 тис. грн, що на 496,2 тис. грн менше, ніж передбачено паспортом бюджетної програми (515000 тис. грн). Виділено кошти для надання спеціальної бюджетної дотації за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямків продуктивності у загальній сумі 514503,8 тис. грн, невикористаними залишилися кошти у сумі 496,25 тис. грн, оскільки не було заявок від суб'єктів господарювання на отримання цієї дотації.

Отже, відповідно до наказів у 2018 р. нараховано суб'єктам господарювання дотації у сумі 514503,8 тис. грн за утримання 397609 голів корів, або в середньому по 1294 грн за голову.

Відповідно до звіту про виконання паспорта за 2018 р. за напрямом «Спеціальна бюджетна дотація за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності» касові видатки становлять 511906,6 тис. грн, що на 2597,2 тис. грн менше, ніж нараховано цієї дотації (514503,75 тис. гривень). Кошти державного бюджету у сумі 2597,2 тис. грн повернено на рахунок Мін-агрополітики у зв'язку з порушенням суб'єктами господарювання абзацу десятого пункту 8 Постанови № 107 (щодо зменшення поголів'я корів) та закриттям банківських рахунків одержувачів коштів.

Обсяг коштів, передбачений паспортом бюджетної програми «Часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин, а саме телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності, свинок та кнурців, вівцематок, баранів, ярки і сперми бугаїв та ембріонів великої рогатої худоби, які мають племінну (генетичну) цінність» становив 215000 тис. грн, а спрямовано суб'єктам господарювання та касові видатки – 214572,5 тис. гривень. Кошти у сумі 427,5 тис. грн залишилися нерозподіленими після задоволення всіх належним чином оформлених заявок, що надійшли від суб'єктів господарювання на отримання часткового відшкодування за цим напрямом.

Загалом за цим напрямом використання бюджетних коштів відшкодовано 130 суб'єктам господарювання за закуплену в Україні ідентифіковану сперму бугаїв або за ввезену в режимі імпорту (172358 доз) – 12 239,7 тис. грн, із них фермерським господарствам – 539 тис. грн, або 4,4 %. Заявки на відшкодування часткової вартості ембріонів великої рогатої худоби не надходили.

Заплановані результативні показники продуктивності за цим напрямом досягнуто, однак поголів'я великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах порівняно з попереднім роком не збільшилося у зв'язку з низькою зацікавленістю суб'єктів господарювання та населення в розведенні тварин з причини високих витрат виробництва та низької вартості реалізації продукції [3].

Щодо особливостей інструментів держпідтримки товаровиробників продукції молочного скотарства у 2019 р., то вона забезпечувалась виплатами спеціальної бюджетної дотації за утримання корів молочного, молочно-м'ясного напрямку продуктивності, а також надання часткового відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тва-

рин, а саме: телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного напрямку продуктивності.

Законом України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» за бюджетною програмою КПКВК 1201140 «Державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)» у загальному фонді державного бюджету передбачено видатки у розмірі 2930000,0 тис. гривень. Напрями та механізми надання державної підтримки визначені Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті за цією програмою, здійснювався на основі постанови Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 107 (зі змінами).

Зокрема, на 1 січня 2020 р. за цією бюджетною програмою нараховано та спрямовано 2433689,42 гривень, а саме: для надання часткової компенсації відсоткової ставки за банківськими кредитами, залученими для покриття витрат, пов'язаних із провадженням діяльності у галузях: вівчарство, козівництво, бджільництво, звівівництво, кролівництво, шовківництво та аквакультура, одержано 7 суб'єктами господарювання; для надання часткової компенсації вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції в частині витрат, профінансованих без урахування податку на додану вартість за рахунок банківських кредитів – 75000,0 тис. грн, надано 9 суб'єктам господарювання; для надання спеціальної бюджетної дотації за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності суб'єктам господарювання, які є юридичними особами і власниками корів – 531233,10 тис. гривень, спрямовано 1074 суб'єктам господарювання за утримання ними 358929 гол. корів; для надання фізичним особам спеціальної бюджетної дотації за утримання молодняку великої рогатої худоби – 615469,80 тис. грн, її одержали 230925 фізичних осіб за утримання 440735 голів молодняку великої рогатої худоби; крім того, відповідно до наказу Мін-агрополітики від 11 липня 2019 року № 380 спрямовано 113,3 тис. грн на погашення бюджетної кредиторської заборгованості за цим напрямом; для надання часткового відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин, а саме: телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного і м'ясного напрямку продуктивності, свинок та кнурців, вівцематок, баранів, ярки і сперми бугаїв та ембріонів великої рогатої худоби, які мають племінну (генетичну) цінність – 15000,0 тис. гривень, які спрямовані 246 суб'єктам господарювання; для надання

часткового відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції – 526000,0 тис. грн, отримали 35 суб'єктів господарювання для відшкодування вартості 49 об'єктів; для надання часткового відшкодування сільськогосподарським товаровиробникам вартості будівництва та реконструкції підприємств із зберігання та переробки зерна – 526261,58 тис. грн, відшкодування отримали 55 суб'єктів господарювання для відшкодування вартості 61 об'єкта.

У 2020 році підтримка молочного скотарства здійснювалась через надання часткового відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин, а саме телиць, нетелей, корів молочного, молочного-м'ясного напрямку продуктивності.

У зв'язку з обмеженістю видатків часткова компенсація витрат на будівництво та реконструкцію тваринницьких об'єктів у 2016–2017 роках не здійснювалась.

У 2020 році частково відшкодовано вартість 15 тваринницьких об'єктів у скотарстві на суму майже 6 млн гривень і за минулі роки відшкодовано майже 3,5 млн гривень.

У 2021 р. кошти в обсязі 5308,8 млн гривень передбачено спрямувати на підтримку розвитку скотарства, зокрема: дотація за утримання суб'єктами господарювання корів усіх напрямів продуктивності – 550,0 млн грн, а розмір дотації становив 2500 грн за одну голову. Очевидно, що державні дотації забезпечують здешевлення утримання 220,0 тис. голів корів усіх напрямів продуктивності, що сприятиме стабілізації та нарощуванню поголів'я корів, виробництву молока високої якості і збільшенню обсягів виробництва яловичини.

Державна дотація за вирощування суб'єктами господарювання телиць парувального віку усіх напрямів продуктивності становила 455,0 млн грн, у розмірі 3000 грн за одну голову. Ці дотаційні виплати забезпечили здешевлення вирощування 152,0 тис. голів телиць (455,0 млн грн : 3000 грн = 152,0 тис. гол.) що сприятиме ремонту стада завдяки власним джерелам відтворення (протягом року потреба в оновленні стада становить 25–30 %).

У 2020 р. дотація за відгодівлю суб'єктами господарювання молодняка великої рогатої худоби (бичків) становила 500,0 млн грн, а її величина склала 2500 грн за одну голову. Державна дотація зорієнтована на утримання до високовагових кондицій 200,0 тис. голів бичків (500,0 млн грн : 2500 грн = 200,0 тис. гол.), що забезпечить збільшення обсягів виробництва яловичини.

Виплати дотації за утримання фізичними особами корів усіх напрямів продуктивності були передбачені у розмірі 2543,6 млн грн, або 2500 гривень за одну голову. Дотування державою здешевило утримання 1017,4 тис. голів корів, що забезпечить зупинення спаду та стабілізацію поголів'я ВРХ у господарствах населення. Крім цього у 2020 р. передбачено дотацію за вирощування фізичними особами молодняка великої рогатої худоби у сумі 1260,2 млн грн, або 2500 грн за одну голову. Дотування державою забезпечить утримання до високовагових кондицій 504,1 тис. голів молодняка великої рогатої худоби, що сприятиме збільшенню обсягів виробництва яловичини.

Вважаємо, що ефективність державної підтримки в молочному скотарстві доцільно визначати на основі її результатів, зокрема, призупинення спаду поголів'я корів як у сільськогосподарських підприємствах, так і господарствах населення.

У період карантину для протидії поширенню коронавірусу Covid-19 попит на молочні продукти в магазинах України скоротився внаслідок зниження купівельної спроможності населення країни. У цей період також не працювали тривалий час бюджетні установи, обмежена робота готельно-ресторанного бізнесу, унаслідок чого товаровиробниками втрачено споживачів цільових сегментів, а, отже, прибутки, які могли отримати від продажів молока та молочної продукції.

Як свідчать результати проведеного дослідження рентабельність виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах знизилася у 2020 р., яка за даними аналітиків коливається у межах 1–17 %. Зазначимо, що такого значення прибутковості спеціалізовані господарства, у яких продуктивність корів становить понад 9 тис. л на корову, забезпечили інвестиційні вкладення на інноваційне переобладнання виробничих потужностей лише на 30 %. Більшість сільськогосподарських підприємств на сьогодні балансують на межі лише 1 % прибутковості та перебувають перед двоїстим рішенням диверсифікувати виробничу діяльність або визначити напрями інвестиційного оновлення виробничих потужностей.

Цьому сприяли також чинники зовнішнього середовища, зокрема відбулися зміни у аграрній політиці, які проявилися через ліквідацію галузевого міністерства та посилили нестабільність у досліджуваній галузі, а то й намір повністю скасувати програми підтримки молочного скотарства, а також дії із впровадження ринку землі без будь-яких механізмів захисту й підтримки молочно-товарних ферм

та надання їм гарантій того, що земельні ресурси для них збережуться [4–5].

Водночас сільськогосподарські підприємства з виробництва молока, які залучили або планували отримати дотації на будівництво ферм не змогли реалізувати свої наміри унаслідок запровадження карантину. Зазначимо, якщо у 2019 р. на державне відшкодування вартості тваринницьких об'єктів у молочному скотарстві було подано 46 об'єктів, то на початку 2020 р. близько 60 декларували своє рішення інвестувати у реконструкцію або мали намір будувати нові комплекси потужністю понад 8 тис. корів. Однак, Covid-19 вніс серйозні корективи, які у перші три місяці були особливо відчутними, коли ні будівельні організації не могли працювати, ні дозвільні документи не можна було оформити, відчутними були затримки з доставкою техніки та обладнання.

На сьогодні посилено невизначеність та ризики у молочному скотарстві унаслідок відкриття ринку землі, адже вони не зможуть купувати нові ділянки під будівництво ферм та для розширення господарської діяльності, оскільки у них відсутнє пріоритетне право на викуп ділянок [6]. З метою забезпечення сприятливого нормативно-правового регулювання ринку землі, доцільно внести зміни у Закон України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення». Зокрема, на законодавчому рівні закріпити пільгове пріоритетне право купівлі сільськогосподарських земель для господарств, які у своєму складі мають молочно-товарну ферму. Вважаємо, що це стане дієвим інструментом, який сприятиме посиленню кризових явищ у молочному скотарстві та відновленню зростаючої динаміки в галузі [7].

Сільськогосподарські товаровиробники з виробництва молока відчували у попередньому році стрімке збільшення витрат на корми, що продовжується і поточному році. Це зумовлено продовженням пандемії Covid-19, посиленням погодно-кліматичних ризиків, зокрема підвищення температурних режимів, що ускладнило заготівлю грубих кормів. Крім цього, значні площі посівів під зерновими, кукурудзою довелися в екстремному порядку скошувати під силос, що мало певну невідповідність, оскільки це була не силосна, а листяно-сінова маса.

Унаслідок цього відбулося зниження конкурентоспроможності вітчизняного молока на зовнішніх ринках, одним із чинників такої ситуації стало те, що в період карантину для подолання коронавірусу у країнах-конкурентах по експорту уряди надавали додаткову держпідтримку молочному скотарству. Молокопродукти іноземних товаровиробників стали

конкурентоспроможними не лише за якісними параметрами, а й за ціновими [8].

Очевидно, що посилення кризових умов у виробництві молока потребує розробки відповідних стратегічних програм розвитку галузі молочного скотарства у країні, яка б передбачала підвищення рівня продовольчої безпеки власним виробництвом, прибутковості та досягнення стійкості сільгосптоваровиробниками молока-сировини та переробними підприємствами галузі, нарощення величини доданої вартості на всіх рівнях молокопродуктового ланцюга, забезпечення прибутковості для малих товаровиробників молока на основі інтеграції та кооперації, удосконалення економічних відносин між виробниками сировини та переробними підприємствами тощо.

Відомо, що у 2015 р. Мінагрополітики було розроблено галузеву програму розвитку молочного скотарства, яка мала необґрунтовані статистичні показники. Зазначимо, що за період дослідження відсутні розробки стратегічних програм розвитку досліджуваної галузі, хоча окремі інструменти щодо її перспектив та державної підтримки знаходимо у різних нормативно-правових документах. Крім цього у середовищі дослідників та практиків в галузі молочного скотарства часто розглядається пропозиція щодо розробки стратегічної програми.

Необхідність розробки комплексу стратегічних інструментів для сегменту молочно-товарних ферм доводиться тим, що за умови активізації інвестиційних процесів у галузі із державною підтримкою виробництво молока може бути економічно привабливим для усіх стейкхолдерів [9]. Результати дослідження переконують, на сьогодні прибутковими є сільськогосподарські товаровиробники, які в останні десять років забезпечили вкладення інвестицій у розмірі 6–10 тис. дол. США в одне стійломісце, що дозволило їм стати ефективними товаровиробниками. Доказом цього є та обставина, що незважаючи на стрімке скорочення поголів'я корів не спостерігаємо аналогічного катастрофічного зменшення у обсягах виробництва молока. Зазначимо, що якщо врахувати показники першого півріччя 2020 р. молочнотоварні ферми забезпечили переробку навіть більших обсягів молока, ніж у 2019 році.

Вважаємо, що позитивний вплив на забезпечення ефективності виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах було досягнуто також завдяки запровадженню такого інструменту як надання дотацій на фінансування будівництва нових ферм, доцільним було б передбачити держпідтримку на розвиток та запровадження інноваційних технологій

товаровиробниками галузі. Вважаємо, що необхідно запроваджувати здешевлення витрат на модернізацію виробничих потужностей у сільськогосподарських підприємствах, будівництво інноваційних переробних потужностей.

Зазначимо, що метою державної підтримки не може бути компенсація збитків сільськогосподарських товаровиробників протягом тривалого часу. Дотаційні виплати мають бути інструментом оздоровлення та стимулювання, а не самоціллю. У зв'язку з цим є необхідність чіткого визначення пріоритетів стратегічного розвитку молочного скотарства та інструментів їх реалізації у межах часового горизонту цього документу [10].

Зазначимо, що одним із стримуючих чинників у забезпеченні ефективного виробництва молока в Україні є тривалий термін окупності (до 10 років і більше) інвестиційних проєктів створення нових ферм, а також пов'язані з цим високі ризики. Це знижує інвестиційну активність у галузі. З метою вирішення цієї проблеми необхідно забезпечити для таких проєктів особливий режим кредитування, який би передбачав більш вигідні умови, ніж у рослинництві та інших галузях тваринництва, де кошти повертаються у більш короткі терміни. Очевидно, що інвестпроєкти з реконструкції ферм, поліпшення кормової бази, закупівлі нетелей тощо окупуються швидше, хоча терміни їх окупності є тривалими, а обсяги вкладень значними. Саме тому можливість отримання довгострокового фінансування на умовах повернення, але під низький відсоток (найприйнятніше – безвідсоткового) стало б дієвим стимулом для розвитку сільськогосподарських підприємств – виробників молока [11]. Вважаємо, що такий підхід до формування інструментів державної підтримки більше відповідає потребам сільського господарства, ніж субсидування ціни.

Отже, на сьогодні існує необхідність у передбаченні інструменту здешевлення кредитів також для інноваційного оновлення виробничої бази товаровиробників молока, який доцільно додати до тих напрямів держпідтримки, які діють. Основною вимогою до нього має бути забезпечення дійсно рівних можливостей доступу для всіх без винятку господарств, які мають на це право відповідно до чинного законодавства. Це стане можливим лише за умови, якщо правила будуть простими і зрозумілими, а державні службовці не братимуть участі у прийнятті рішення щодо надання дотацій. Їх участь має перетворитися на суто технічну (перевірка документів, здійснення необхідних розрахунків відповідно до встановленої ме-

тодики тощо). Приклади саме такого підходу можна спостерігати в деяких колишніх соціалістичних країнах [12].

За умови об'єднання усіх інструментів підтримки виробників молока в один, відпаде необхідність у виділенні дотації за приріст поголів'я корів власного відтворення, закуплених племінних нетелей чи корів, або телиць у фізичних осіб, доплати за якість молока, інноваційне оновлення виробничої бази тощо виявляться непотрібними, оскільки товаровиробник самостійно буде приймати рішення про напрями спрямування залучених кредитів на основі врахування власних пріоритетів, однак при цьому необхідно вписати параметри результатуючих показників та їх динаміку за період використання кредитних ресурсів, які могли розглядатися як зобов'язання щодо раціонального використання державних коштів.

Незатребуваними у більшості випадків стануть також різноманітні цільові програми розвитку аграрного сектору, що найчастіше так чи інакше стосуються виробників молока [13]. Порядок розподілу коштів на ці програми щороку визначає Кабінет Міністрів України спеціальними постановами, тобто, правила постійно змінюються. Фактично щороку починається боротьба за перерозподіл коштів між цими програмами, при цьому багато з них не фінансуються. Окремі програми фактично так і не почали виконувати через відсутність механізму їх реалізації (до прикладу, прийнята 12 грудня 2007 р. Програма розвитку молочного скотарства України до 2015 року, яка передбачала державну підтримку галузі у розмірі 5,8 млрд грн).

Очевидно, що чим більше видів держпідтримки діятиме одночасно, тим складнішим буде механізм її надання і ширшими можливості для зловживання різними учасниками, які залучені до цього процесу [14]. Механізм державної підтримки має бути простим і прозорим, а правила гри – стабільними, це потребує внесення певних змін у порядок надання державної підтримки. Вважаємо, що обґрунтований вище механізм підтримки через часткову компенсацію відсотків за кредитами є універсальним інструментом, який дозволяє у перспективі замінити більшість інших, зокрема й цільові програми. Основні правила слід закріпити на законодавчому рівні, що різко зменшить можливості для зловживань та запобігатиме їх постійним змінам.

Зазначимо, що гра за правилами, які постійно змінюються (що наразі спостерігається в Україні), створює серйозні ризики для всіх типів виробників молока [15]. Для них незро-

зуміло, на що можна розраховувати (як через постійну зміну правил надання підтримки, так і через відсутність гарантій щодо її отримання). Тому цю допомогу, зазвичай, не враховують під час складання бізнес-планів, у які закладаються лише песимістичні сценарії. Отриманий під час таких розрахунків результат часто відштовхує тих, хто вже був готовим вкладати кошти у виробництво молока. На сьогодні важливо внести та затвердити нові правила надання державної підтримки, яких доцільно дотримуватися упродовж тривалого часу.

Існує також необхідність провести реформування державної підтримки виробників молока на основі внесення певних змін у чинне законодавство. Зокрема, необхідно повністю переглянути Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», перетворивши його на базовий документ, який би об'єднував усі механізми та положення державної політики стосовно аграрного сектору України [16].

Зокрема, починаючи із 1 січня 2019 р. набрав чинності ДСТУ 3662:2018 «Молоко-сировина коров'яче. Технічні умови». Новий стандарт містить характеристики та технічні умови для здійснення закупівлі та приймання молока коров'ячого.

Таке рішення передбачалося у наказі Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» (ДП «УкрНДНЦ») від 27.06.2018 №188 «Про прийняття та скасування національного нормативного документа; про внесення зміни до наказу від 18 грудня 2017 р. № 420».

Водночас, із 1 січня 2019 р. скасовано національний нормативний документ ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі» в частині вимог до молока екстра, вищого та першого гатунків. Загалом зазначений стандарт передбачає, що все молоко, залежно від рівня бактеріального забруднення і вмісту соматичних клітин, поділяється на екстра, вищий, перший і другий сорти. Із 1 січня 2020 р. до 1 січня 2022 р. встановлюється перехідний період, протягом якого молоко другого гатунку приймається переробними підприємствами, але вже виключно в технічних цілях – для виробництва нехарчових продуктів. Відповідно до зобов'язань в межах Угоди про асоціацію з ЄС Україна має гармонізувати своє законодавство з положеннями Регламенту (ЄС) № 853/2004 щодо спеціальних правил для гігієни харчових продуктів, зокрема сирого молока.

На думку науковців, уведений новий стандарт на молоко стане основним чинником

для прискорення подальших трансформацій розвитку молочної галузі в Україні [17]. Нові вимоги стосуються всіх операторів ринку молока і молочних продуктів незалежно від форми власності, крім первинного виробництва молока і молозива, призначених для власного споживання, приготування, обробки і зберігання в домашніх умовах молочних продуктів для власного споживання.

Прийнятий стандарт ДСТУ 3662:2018 передбачає три гатунки молока: екстра-клас, вищий і перший. Це означає, що молоко другого гатунку не зможе надходити на переробні підприємства. Також за новим стандартом молоко має бути охолодженим і профільтованим, отриманим від здорових корів, не містити слідів «антибіотиків, ветеринарних препаратів, мийно-дезінфікуючих засобів, формаліну, консервантів, перекису».

Відповідно до зобов'язань в межах Угоди про асоціацію та Всеохоплюючої стратегії СФЗ Україна має гармонізувати своє законодавство з положеннями Регламенту (ЄС) № 853/2004, що встановлює спеціальні гігієнічні правила для гігієни харчових продуктів, зокрема сирого молока, молочних продуктів. Зазначимо, що у країнах-членах ЄС до переробки допускається лише молочна сировина з показниками бактеріальної забрудненості, які відповідають українському гатунку екстра (тобто з мінімальним рівнем бактеріальної забрудненості). Також до країн ЄС дозволено імпортувати лише молоко класу екстра. Близько 30 % усього молока, що спрямовується на переробку зараз в Україні – це молоко другого гатунку. Причому здебільшого таке молоко постачається від господарств населення.

З метою імплементації нового стандарту необхідно застосувати наступні заходи: удосконалити технологію утримання – встановлення гноєтранспортерів, регулярне прибирання гною, підготовка вим'я до доїння, слідкування за чистотою обладнання для доїння та чистотою рук оператора машинного доїння, тобто виконувати заходи із зниження рівня бактеріального обсіменіння; перехід на машинне доїння – доїльний апарат виключає ручне доїння і контакт молока з повітрям, у результаті у продукт не потрапляють бактерії, які впливають на його гатунок; ведення ветеринарного контролю – лікар ветеринарної медицини має виявляти тварин, хворих на мастит, і перед запуском не допускати їх до доїння у загальний молокопровід, а молоко від таких тварин не зливати до загальної цистерни; первинна обробка молока – подовжити бактерицидну фазу молока (коли у сировині не розмножується мікрофлора) мож-

ливо із застосуванням холодильних установок, системи фільтрів, без використання марлі чи інших тканинних матеріалів, а використовувати обладнання – очисники-охолоджувачі [18].

Навіть останнє потребує від сільськогосподарських товаровиробників вкладення інвестицій. За розрахунками науковців, засіб для обробки вим'я можна придбати за 2–3 тис. грн за 20 кг, звідси на одну тварину припадає 0,2 грн. На доїльні апарати в середньому треба витратити 20 тис. грн, на придбання молокопроводу на 100 голів – 150 тис. грн, на холодильний агрегат – від 20 до 30 тис. грн.

Вважаємо, що у перехідний період необхідно створити відповідні умови для одержання якісного молока, а саме – забезпечення сільських територій, на яких функціонують сільськогосподарські підприємства з виробництва належною інфраструктурою: спеціальними доїльними пунктами, обладнаними молокопроводом, холодильною і фільтрувальною технікою, щоб молоко здоювалося безконтактним способом і було охолоджено. Очевидно, що таке молоко вищої якості може бути проданим товаровиробником-селянином за вищою ціною. Розраховано, що на встановлення сучасних молокоприймальних пунктів у селах необхідно спрямувати майже 7 млрд гривень, що також потребує розробки стратегічних програм розвитку на регіональному та локальному рівнях щодо підтримки розвитку молочного скотарства та передбачення певних інструментів підтримки інвестиційних проєктів на принципах державно-приватного партнерства.

Забезпечення продовольчої безпеки в межах фізіологічних норм споживання молокопродуктів українського виробництва може бути гарантовано розвитком високотехнологічного виробництва, завдяки підвищенню продуктивності корів та створенню стійких молочних зон на території України. Це потребує державної підтримки на будівництво та реконструкцію молокопереробних підприємств, що сприятиме виробництву експортно-орієнтованої продукції, створюючи додану вартість [19].

Наявна система селекції у тваринництві за окремими параметрами (система збору інформації, система випробування і методологія оцінки племінної цінності тварин, ведення обліку продуктивності тварин, механізмів управління та підтримки від держави тощо) не відповідає міжнародним стандартам і практично комплексно не діє. Як наслідок, це впливає на зниження конкурентоспроможності вітчизняних племресурсів порівняно із зарубіжними, та збільшення обсягів їх імпорту. У зв'язку із цим, доцільно визначити джерела фінансуван-

ня запровадження систем селекції у тваринництві України, яка відповідатиме міжнародним стандартам.

Економічну доцільність необхідності посилення державної підтримки галузі молочного скотарства доводять розрахунки Асоціації виробників молока: якщо буде забезпечено надання підтримки у розмірі 2 млрд грн, то можна довести виробництво молока до 5 млн т за умови чисельності поголів'я корів 600 тис. голів і середньодобових надоїв 8,5 тис. кг. Очевидно, що такий прогноз буде мати різнобічний позитивний вплив. Зокрема, за статистикою країн Європи та США один працюючий на молочнотоварній фермі генерує робочі місця як мінімум 10–12 осіб у суміжних галузях. Водночас, в Україні значно нижчий рівень розвитку обслуговуючої сфери для молочнотоварних ферм. Величина надходжень, які генеруватимуть прибутки та заробітні плати для додаткових робочих місць – це 1 млрд грн відрахувань від працівників, які отримують роботу на молочнотоварних фермах і ще 9 млрд грн від суміжних галузей. Отже, державна підтримка для молочного скотарства буде сприяти не лише підвищенню прибутковості виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах, а також забезпечить синергетичний ефект у інших суміжних підгалузях. Молочне скотарство залишається важливою галуззю у створенні робочих місць у сільській місцевості та за відрахуваннями до бюджету у вигляді ЄСВ, ПДФО, військового збору, податків та зборів, які накладаються на заробітну плату.

У зв'язку з цим пропонується на рівні державних і місцевих органів влади та самоуправління запровадити наступні заходи: відновлення спеціального режиму оподаткування ПДВ для сільськогосподарських підприємств – виробників молока, можливо скотарства загалом; запровадження системи контрактації на закупівлю телиць в ОСГ для задоволення потреб сільськогосподарських підприємств та молодняку великої рогатої худоби для відгодівлі; запровадження державної програми підтримки створення тваринницьких сімейних ферм на базі високотоварних особистих селянських господарств (з поголів'ям корів понад 3 голови); розробити і прийняти Закон України «Про загальнодержавну програму селекції в тваринництві до 2030 р»; забезпечення адресної державної підтримки суб'єктів племінної справи у скотарстві; покласти контролюючі функції за проведення ідентифікації сільськогосподарських тварин на Мінагрополітики; запровадження дотацій не менше 5000 грн за утримання однієї корови як у сільськогосподарських

підприємствах, так і господарствах населення; посилення взаємодії Мінагрополітики з галузевими асоціаціями з питань розвитку галузі тваринництва та переробної промисловості; знизити ставку ПДВ на молочну продукцію, яка виробляється молокопереробними підприємствами, для підвищення рівня споживання молока на одну особу; зменшити або відмінити сплату ПДВ під час закупівлі імпортного обладнання для переробки молока, яке не виробляється в Україні; вдосконалення інструментів підтримки, зокрема компенсації відсоткових ставок, розділивши їх на державний та регіональний рівні за кредитами залученими на будівництво і реконструкцію тваринницьких приміщень та переробки тваринницької продукції; створення глибокоінтегрованих об'єднань виробників тваринницької продукції та її переробників, що дозволить сформувавши сировинні зони, значно здешевити вартість готової продукції, зменшити витрати на перевезення молока та усунути з ринку посередницькі структури; вдосконалення договірної бази інтеграційних відносин в умовах партнерської діяльності у ланцюгу виробництво–переробка–оптовий збут; створення передумов для мотивації переробників до встановлення довготривалих сировинних зон через надання виробникам пільгових кредитів, лізингу та оренди устаткування для виробництва молока; спрощення дозвільної процедури будівництва об'єктів тваринництва та запровадження конструктивних змін до нормативної бази будівництва; сприяння відведенню земель на умовах довгострокової оренди та влаштування податкових канікул для реалізації інвестиційних проєктів із виробництва продукції скотарства; встановити державні дотації за приріст поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах, фермерських та особистих селянських господарствах; на державному та місцевому рівнях стимулювати поліпшення пасовищ, сінокосів та посилити контроль щодо ефективності їх використання; розглянути питання застосування підтримки виробництва продукції тваринництва через встановлення державних дотацій із застосування еквівалентних цін на продукцію тваринництва, які б забезпечували рівновелику прибутковість на рівновеликі вкладення у виробничий капітал; для конкретного визначеного періоду розвитку молочного скотарства провести обстеження сільськогосподарських підприємств з виробництва молока фахівцями департаментів агропромислового розвитку облдержадміністрацій спільно з науковцями зональних і регіональних науково-дослідних центрів продуктивності

агропромислового комплексу НДІ «Укראгропромпродуктивність» з метою реальної оцінки стану молочного скотарства в Україні та врахування пропозицій товаровиробників тваринницької продукції; створення сприятливого правового поля.

Крім цього, внаслідок низької дієвості інструментів державного регулювання молочного скотарства та значних обсягів капіталовкладень, галузь не приваблює нових товаровиробників [19–20]. Водночас у країні не створено відповідних умов до переходу ОСГ з виробництва молока у малі підприємницькі структури та нарощенню виробничого потенціалу фермерськими господарствами, що також не сприяє появі нових гравців на ринку сирого молока. При цьому експертами було враховано ризик входження нових зарубіжних гравців.

Висновки. Узагальнюючи зазначене вище можна зробити висновок про те, що основними чинниками зовнішнього середовища, які впливають на ефективний розвиток молочного скотарства є: державна підтримка галузі та інновацій, покращення інвестиційного клімату. Внутрішні чинники ефективного розвитку галузі пов'язані із наявністю та оптимальною структурою основних і оборотних засобів; раціональним підбором та розміщенням персоналу; раціональним використанням кормових угідь; покращенням породного складу стада; розвитком матеріально-технічної бази; підвищенням коефіцієнта оновлення основних засобів; підвищенням рівня механізації та автоматизації технологічних процесів; впровадженням інноваційних технологій утримання худоби та годівлі; додержанням наукових вимог відтворення стада; інтегрованою диверсифікацією; розвитком системи планування та прогнозування, нормування і контролю затрат; дієвою системою мотивації працівників, гнучкою системою управління та відповідальним соціальним забезпеченням працівників.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шиян Н., Колоша В. Формування ціни на молоко в Україні в контексті світових тенденцій. *Agricultural and resource economics: international scientific e-journal*. 2020. Vol. 6, № 4. С. 232–250.
2. Іщук С.О., Ляховська О.В. Розвиток молокопереробних виробництв у регіонах України: сировинний аспект. *Регіональна економіка*. 2020. № 1. С. 42–51.
3. Шупик С. Функціонування молочного скотарства сільськогосподарських підприємств в умовах членства України в СОТ. *Економічний дискурс*. 2021. Вип. 1–2. С. 74–81.
4. Юрченко Н.С. Стратегічні орієнтири підприємств молокопродуктового підкомплексу. *Молодий вчений*. 2021. № 1(2). С. 220–231.

5. Соломон А.М., Бондар М.М. Забезпечення сировиною молокопереробні підприємства Вінницької області. Аграрна наука та харчові технології. 2019. Вип. 5(2). С. 115–125.

6. Козак О.А. Оцінка ролі та значення молокопродуктового підкомплексу для вирішення продовольчого забезпечення та національної економіки. Економіка АПК. 2020. № 11. С. 39–51.

7. Шиян Д.В., Чумак Г.М. Рівень розвитку молочного скотарства як фактор формування молокопродуктового підкомплексу в регіонах. Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки. 2019. № 1. С. 8–90.

8. Паска І.М., Гринчук І.Ю., Артимонова І.В. Організаційно-економічні відносини в ланцюзі поставок молока та молокопродукції. Економіка та управління АПК. 2020. № 2. С. 73–82.

9. Ніценко В.С., Данько Ю.І. Розвиток виробництва молока в Україні та економічна стійкість молокопродуктового підкомплексу. Український журнал прикладної економіки. 2019. Т. 4, № 4. С. 8–15.

10. Юрченко Н.С. Вплив вертикальної інтеграції на формування доданої вартості молокопродуктового підкомплексу. Продовольчі ресурси. 2020. № 14. С. 296–311.

11. Мошковська О.А. Аналіз сучасного стану молокопродуктового підкомплексу України, проблем його розвитку та шляхів їх вирішення. Агросвіт. 2019. № 18. С. 16–23.

12. Скопенко Н.С., Євсєєва-Северина І.В., Бовкун А.О. Сучасний стан та перспективи розвитку ринку молока та молокопродуктів України. Продовольчі ресурси. 2019. № 13. С. 279–290.

13. Чмут А.В., Антош Н.В. Гармонізація відносин молокопереробних підприємств із постачальниками сировини в умовах посилення контролю якості та безпечності харчових продуктів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки. 2017. Вип. 26(2). С. 24–27.

14. Барілович О.М. Тенденції розвитку інтеграційних процесів у молокопродуктовому підкомплексі України. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2018. Вип. 284. С. 211–218.

15. Міняйло О., Міняйло В., Лінецька Я. Молокопродуктовий підкомплекс України: тенденції розвитку. Товари і ринки. 2018. № 4. С. 20–35.

16. Ларіна Я.С., Гречуха А.О. Аналіз сировинної бази, обсягів виробництва і збуту продукції молокопереробних підприємств в Україні. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2018. Вип. 290. С. 153–163.

17. Варченко О.М., Крисанов Д.Ф. Формування доданої вартості у молокопродуктових ланцюгах. Продовольчі ресурси. 2017. № 9. С. 33–43.

18. Петриченко О.А. Розвиток сировинної бази молокопродуктового підкомплексу АПК України. Економіка АПК. 2018. № 3. С. 31–37.

19. Петриченко О.А. Тенденції й особливості розвитку молокопродуктового підкомплексу України. Економіка АПК. 2018. № 4. С. 42–50.

20. Микитюк В.М., Чугасвська С.В. Адаптація підприємств молокопродуктового підкомплексу України до

міжнародних стандартів якості та безпечності харчової продукції: нормативно-правові та статистичні аспекти. Економіка АПК. 2018. № 8. С. 68–76.

REFERENCES

1. Shiyan N., Kolosha V. (2020). Formuvannya czini na moloko v Ukraini v konteksti svitovikh tendenczij [Formation of milk prices in Ukraine in the context of world trends]. Agricultural and resource economics: international scientific e-journal [Agricultural and resource economics: International scientific e-journal]. Vol. 6, no. 4, pp. 232–250.

2. Ishhuk, S.O., Lyakhovska, O.V. (2020). Rozvitok molokopererobnikh virobnicztv u regionakh Ukraini: sirovinnij aspekt [Development of milk production in the regions of Ukraine: raw material aspect]. Regionalna ekonomika [Regional economy]. No. 1, pp. 42–51.

3. Shupik, S. (2021). Funkczionuvannya molochного skotarstva silskogospodarskikh pidpriemstv v umovakh chlenstva Ukraini v SOT [The functioning of dairy farming of agricultural enterprises in terms of Ukraine's membership in the WTO]. Ekonomichnij diskurs [Economic discourse]. Vol. 1–2, pp. 74–81.

4. Yurchenko, N.S. (2021). Strategichni oriyentiri pidpriemstv molokoproduktovogo pidkompleksu [Strategic guidelines for dairy enterprises under the complex]. Molodij vchenij [Young scientist]. No. 1(2), pp. 220–231.

5. Solomon, A.M., Bondar, M.M. (2019). Zabezpechennya sirovinoyu molokopererobni pidpriemstva Vinniczkoji oblasti [Supply of raw materials to dairy enterprises in Vinnytsia region]. Agrarna nauka ta kharchovi tekhnologii [Agricultural science and food technology]. Vol. 5(2), pp. 115–125.

6. Kozak, O.A. (2020). Oczinka roli ta znachennya molokoproduktovogo pidkompleksu dlya virishennya prodovolchogo zabezpechennya ta naczionalnoi ekonomiki [Assessment of the role and importance of the dairy subcomplex to address food security and the national economy]. Economics of agro-industrial complex [Ekonomika APK]. No. 11, pp. 39–51.

7. Shiyan, D.V., Chumak, G.M. (2019). Riven rozvitku molochного skotarstva yak faktor formuvannya molokoproduktovogo pidkompleksu v regionakh [The level of development of dairy farming as a factor in the formation of the dairy subcomplex in the regions]. Visnik KhNAU. Seriya: Ekonomichni nauki [Bulletin of KhNAU. Series: Economic Sciences]. No. 1, pp. 82–90.

8. Paska, I.M., Grinchuk, I.Yu., Artimonova, I.V. (2020). Organizacijno-ekonomichni vidnosini v lanczyuzi postavok moloka ta molokoprodukcziyi [Organizational and economic relations in the supply chain of milk and milk products]. Ekonomika ta upravlinnya APK [Economics and management of agro-industrial complex]. No. 2, pp. 73–82.

9. Niczenko, V.S., Danko, Yu.I. (2019). Rozvitok virobnicztva moloka v Ukraini ta ekonomichna stijkist molokoproduktovogo pidkompleksu [Development of milk production in Ukraine and economic stability of dairy products under the complex]. Ukrainiskij zhurnal prikladnoi ekonomiki [Ukrainian Journal of Applied Economics]. Part 4, no. 4, pp. 8–15.

10. Yurchenko, N.S. (2020). Vpliv vertikalnoi integracziyi na formuvannya dodanoi vartosti molokoproduktovogo pidkompleksu [Influence of vertical

integration on the formation of value added of dairy products under the complex]. *Prodovolchi resursi* [Food resources]. No. 14, pp. 296–311.

11. Moshkovska, O.A. (2019). Analiz suchasnogo stanu molokoproduktovogo pidkompleksu Ukrayini, problem jogo rozvitku ta shlyakhiv yikh virishennya [Analysis of the current state of the dairy subcomplex of Ukraine, problems of its development and ways to solve them]. *Agrosvit* [Agrosvit]. No. 18, pp. 16–23.

12. Skopenko, N.S., Yevsyeyeva-Severina, I.V., Bovkun, A.O. (2019). Suchasniy stan ta perspektivi rozvitku rinku moloka ta molokoprodukti v Ukrayini [Current state and prospects of the market of milk and dairy products of Ukraine]. *Prodovolchi resursi* [Food resources]. No. 13, pp. 279–290.

13. Chmut, A.V., Antosh, N.V. (2017). Garmonizacziya vidnosin molokopererobnikh pidpriyemstv iz postachalnikami sirovini v umovakh posilennya kontrolyu yakosti ta bezpechnosti kharchovikh produktiv [Harmonization of relations between dairy enterprises and suppliers of raw materials in terms of strengthening quality control and food safety]. *Naukovij visnik Khersonskogo derzhavnogo universitetu. Ser.: Ekonomichni nauki* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Ser.: Economic Sciences]. Vol. 26(2), pp. 24–27.

14. Barilovich, O.M. (2018). Tendencziyi rozvitku integracijnikh procesiv u molokoproduktovomu pidkompleksi Ukrayini [Trends in the development of integration processes in the dairy subcomplex of Ukraine]. *Naukovij visnik Nacziionalnogo universitetu bioresursiv i prirodokoristuvannya Ukrayini. Seriya: Ekonomika, agrarnij menedzhment, biznes* [Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Economics, agricultural management, business]. Vol. 284, pp. 211–218.

15. Minyajlo, O., Minyajlo, V., Lineczka, Ya. (2018). Molokoproduktovij pidkompleks Ukrayini: tendencziyi rozvitku [Dairy subcomplex of Ukraine: development trends]. *Tovari i rinki* [Goods and markets]. No. 4, pp. 20–35.

16. Larina, Ya.S., Grechukha, A.O. (2018). Analiz sirovinnoi bazi, obsyagiv virobnicztva i zbutu produkcziji molokopererobnikh pidpriyemstv v Ukrayini [Analysis of raw materials, production and sales of dairy products in Ukraine]. *Naukovij visnik Nacziionalnogo universitetu bioresursiv i prirodokoristuvannya Ukrayini. Seriya: Ekonomika, agrarnij menedzhment, biznes* [Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Economics, agricultural management, business]. Vol. 290, pp. 153–163.

17. Varchenko, O.M., Krisanov, D.F. (2017). Formuvannya dodanoi vartosti u molokoproduktovikh lanczyugakh [Formation of value added in dairy chains]. *Prodovolchi resursi* [Food resources]. No. 9, pp. 33–43.

18. Petrichenko, O.A. (2018). Rozvitok sirovinnoi bazi molokoproduktovogo pidkompleksu APK Ukrayini [Development of raw material base of dairy subcomplex of agro-industrial complex of Ukraine]. *Ekonomika APK* [Economics of agro-industrial complex]. No. 3, pp. 31–37.

19. Petrichenko, O.A. (2018). Tendencziyi j osoblivosti rozvitku molokoproduktovogo pidkompleksu Ukrayini [Trends and features of the dairy subcomplex of Ukraine]. *Ekonomika APK* [Economics of agro-industrial complex]. No. 4, pp. 42–50.

20. Mikityuk, V.M., Chugayevska, S.V. (2018). Adaptacziya pidpriyemstv molokoproduktovogo pidkompleksu Ukrayini do mizhnarodnikh standartiv yakosti ta bezpechnosti kharchovoyi produkcziji: normativno-pravovi ta statistichni aspekti [Adaptation of enterprises of the dairy subcomplex of Ukraine to international standards of quality and safety of food products: regulatory and statistical aspects]. *Ekonomika APK* [Economics of agro-industrial complex], no 8, pp. 68–76.

Эффективность государственной поддержки производства молока в Украине

Семсал А.В., Шупик С.М.

Статья посвящена оценке эффективности государственной поддержки производства молока в Украине.

Доказано, что с целью преодоления негативных тенденций в отрасли и повышения инвестиционной привлекательности молочного скотоводства в стратегической перспективе необходимо повысить действенность инструментов государственного регулирования отрасли, наращивание объемов государственной поддержки и совершенствование механизмов предоставления субсидий.

Считаем, что положительное влияние на обеспечение эффективности производства молока в сельскохозяйственных предприятиях было достигнуто также благодаря внедрению такого инструмента как предоставление дотаций на финансирование строительства новых ферм, целесообразным было бы предусмотреть господдержку на развитие и внедрение инновационных технологий товаропроизводителями отрасли. Одновременно необходимо вводить удешевление затрат на модернизацию производственных мощностей в сельскохозяйственных предприятиях, строительство инновационных перерабатывающих мощностей.

Доказано, что вследствие низкой действенности инструментов государственного регулирования молочного скотоводства и больших объемов капиталовложений отрасль не привлекает новых товаропроизводителей. Кроме этого, в стране не созданы соответствующие условия для перехода ОСГ по производству молока в малые предпринимательские структуры и наращиванию производственного потенциала фермерскими хозяйствами, что также не приводит к появлению новых игроков на рынке сырого молока. При этом эксперты учли риск вхождения новых зарубежных игроков.

Установлено, что основными факторами внешней среды, которые влияют на эффективное развитие молочного скотоводства, являются: государственная поддержка отрасли и инноваций, улучшение инвестиционного климата. Внутренние факторы эффективного развития отрасли связаны с наличием и оптимальной структурой основных и оборотных средств; рациональным подбором и размещением персонала; рациональным использованием кормовых угодий; улучшением породного состава стада; развитием материально-технической базы; повышением коэффициента обновления основных средств; повышением уровня механизации и автоматизации технологических процессов; внедрением инновационных технологий содержания скота и кормления; соблюдением научных требований воспроизводства стада; интегрированной диверсификацией; развитием системы планирования и

прогнозирования, нормирования и контроля затрат; действенной системой мотивации работников, гибкой системой управления и соответствующим социальным обеспечением работников.

Ключевые слова: государственная поддержка, сельскохозяйственное предприятие, молочное скотоводство, эффективность, хозяйство населения.

Efficiency of state support for milk production in Ukraine

Semsal A., Shupyk S.

The article is devoted to the evaluation of the effectiveness of state support for milk production in Ukraine.

It is proved that in order to overcome the negative trends in the industry and increase the investment attractiveness of dairy farming in the strategic and future perspective, it is necessary to increase the effectiveness of state regulation, increase state support and improve subsidy mechanisms.

We believe that the positive impact on ensuring the efficiency of milk production in agricultural enterprises has also been achieved through the introduction of such a tool as subsidies to finance the construction of new farms. We believe that it is necessary to introduce cheaper costs for the modernization of production facilities in agricultural enterprises, construction of innovative processing facilities.

It is proved that the low efficiency of state regulation instruments of dairy farming and large amounts of investment,

the industry does not attract new producers. In addition, the country has not created appropriate conditions for the transition of OSG from milk production to small businesses and increasing the production capacity of farms, which also does not lead to the emergence of new players in the raw milk market. At the same time, the experts took into account the risk of entering new foreign players.

It is established that the main factors of the external environment that affect the effective development of dairy farming are: state support of the industry and innovation, improving the investment climate. Internal factors of effective development of the industry are related to; availability and optimal structure of fixed and current assets; rational selection and placement of staff; rational use of forage lands; improving the breed composition of the herd; development of material and technical base; increasing the rate of renewal of fixed assets; increasing the level of mechanization and automation of technological processes; introduction of innovative technologies of cattle keeping and feeding; compliance with scientific requirements for herd reproduction; integrated diversification; development of the system of planning and forecasting, rationing and cost control; an effective system of employee motivation, a flexible management system and appropriate social security for employees.

Key words: state support, agricultural enterprise, dairy cattle breeding, efficiency, population economy.

Copyright: Семсал А.В., Шупик С.М. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:
Семсал А.В.

<https://orcid.org/0000-0002-5918-4233>

ЕКОНОМІКА

УДК 330.322:631.11

JEL D25, E22, Q13

Формування системи інституційного забезпечення інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємствСвиноус Н.І.¹ , Гаврик О.Ю.¹ , Свиноус І.В.¹ , Ємчик Т.В.² , Сало І.А.³ ¹ Білоцерківський національний аграрний університет² Вінницький національний аграрний університет³ Інститут аграрної економіки

Свиноус Н.І., Гаврик О.Ю., Свиноус І.В., Ємчик Т.В., Сало І.А. Формування системи інституційного забезпечення інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 63–75.

Svynous N., Gavryk O., Svynous I., Yemchuk T., Salo I. Formation of the institutional support system for investment activities of agricultural enterprises. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 63–75.

Рукопис отримано: 21.09.2021 р.

Прийнято: 04.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-63-75

Стаття присвячена проблемі формування системи інституційного забезпечення інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств.

Суттєве підвищення інвестиційної привабливості мікросільськогосподарських підприємств відбудеться за формування на їх основі сімейних фермерських господарств, де керівниками будуть колишні трудові мігранти. Зароблені кошти вони вкладуть у розвиток власного господарства, у підприємницькій діяльності використовуватимуть набутий досвід трудової діяльності в сільському господарстві Європейського Союзу. Вважаємо, що в найближчому майбутньому в Україні можливе протистояння «бразильської» та «європейської» моделей аграрного устрою.

Водночас рівень концентрації активів та сільськогосподарських угідь не завжди формує передумови для ефективного їх використання. За підтвердження цієї думки слугує низьке значення інвестиційної ефективності великих сільськогосподарських підприємств. Така ситуація може виникнути внаслідок волатильності цін на основні види сільськогосподарської продукції, зниження обсягів державної підтримки сільського господарства, а також посилення інтеграційних процесів на світовому ринку, що полегшить доступ на внутрішній ринок іноземних сільськогосподарських товаровиробників, для яких притаманний вищий рівень продуктивності.

Виділено напрями підтримки інвестиційної діяльності в сільському господарстві провідними країнами світу на основі використання інструментів прямого та непрямого впливу, основним завданням яких є розширення доступу товаровиробників до довгострокових кредитів та інших фінансових послуг. Серед напрямів непрямого впливу, що актуально для вітчизняних умов, слід виділити: наукове та виробниче обслуговування сільськогосподарських товаровиробників через систему сільськогосподарського консультування за рахунок бюджетних коштів; фінансування та стимулювання наукової діяльності; розвиток державно-приватного партнерства щодо стимулювання впровадження інноваційних проєктів; використання державних закупівель як інструменту інвестиційної діяльності.

Ключові слова: сільськогосподарське підприємство, інвестиція, інвестиційна привабливість, кредитні спілки, страхування.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Сучасні умови розвитку сільськогосподарських підприємств характеризуються неоднозначністю, оскільки, з одного боку, окремі господарюючі суб'єкти, особливо вертикально інтегровані структури холдингового типу, демонструють високу результативність та стійкість економічного розвитку, а з іншого – малі та середні – мають прояви кризового

стану. Здебільшого така ситуація зумовлена високим рівнем зношення та нижчим порівняно із сучасними вимогами продуктивності рівнем основних засобів виробництва сільгоспдприємств, що спричиняє недоодержання доходів, нестачу інвестиційних ресурсів та відповідно стримує процеси впровадження інноваційних технологій, модернізації, технічного переозброєння, оновлення виробничого потенці-

алу, розширеного відтворення засобів виробництва, активізації інвестиційної діяльності в сільськогосподарських підприємствах.

Ефективність інвестиційної діяльності найчастіше оцінюють за окремими інвестиційними проектами сільськогосподарських підприємств без ретроспективного аналізу фактично здійсненої діяльності та її впливу на результативність виробництва. Однак інвестиційна діяльність сільськогосподарських підприємств передбачає одержання не лише економічного, а також виробничого, фінансового, соціального, бюджетного та екологічного ефектів, що потребує формування дієвої системи управління процесами інвестування.

Прикладні аспекти активізації інвестиційних процесів та особливості системи інвестиційного забезпечення сільськогосподарських підприємств висвітлювали у своїх працях І. Абрамова, О. Булуй, О. Варченко, Г. Вишняк, О. Гудзь, Є. Данкевич, В. Дутчак, С. Кальченко, М. Кісіль, С. Корчинська, О. Козак, Н. Кравчук, А. Кучер, В. Лаврук, А. Малиновський, М. Орликовський, М. Плотнікова, О. Прокопчук, С. Нестеренко та інші дослідники.

Визнаючи значимість проведених цими науковцями досліджень та наявність фундаментальних підходів до розкриття окремих питань у наукових дослідженнях, слід зазначити про недостатність теоретичних і прикладних досліджень щодо формування системи управління інвестиційною діяльністю сільськогосподарських підприємств в умовах підвищеної невизначеності, зумовлених не лише нестабільною економічною ситуацією.

Метою дослідження є розробка практичних рекомендацій щодо формування інституційного забезпечення інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств.

Матеріал та методи дослідження. В процесі проведеного дослідження використано комплексні методи за визначення інтегрального показника інвестиційної привабливості, метод імітаційного моделювання – за обґрунтування економічної доцільності інвестиційних проектів, абстрактно-логічний, розрахунково-конструктивний та оптимізаційний методи – за визначення стратегічних пріоритетів розвитку інвестиційної діяльності та ефективності інвестування в малих, середніх і великих сільськогосподарських підприємствах.

Результати дослідження та обговорення. Важливе місце у складових організаційно-економічного забезпечення управління інвестиційною діяльністю сільськогосподарських підприємств відводиться економічним інструментам, вплив яких зорієнтований на підви-

щення інвестиційної привабливості підприємства та активізацію процесів інвестування. Саме тому важливо обґрунтувати дієві економічні важелі активізації інвестиційної діяльності з метою досягнення сталого розвитку сільськогосподарських підприємств та аграрного сектору економіки загалом.

Очевидно, що ринкове середовище впливає на вибір пріоритетного напрямку інвестування на основі стану і тенденцій розвитку кон'юнктури інвестиційного ринку, величини віддачі інвестицій та рівнем ризиків, які виникають за прийняття рішень про вибір об'єкта інвестування. Отже, поведінка інвестора формується на основі інвестиційної привабливості господарюючого суб'єкта, а також ефективності використання інвестицій [1].

Зважаючи на це, варто розглянути інвестиційну привабливість сільськогосподарських підприємств стосовно великих, середніх і малих. З метою проведення розрахунків визначено інтегральних показників інвестиційної привабливості та ефективності використання інвестицій по основних категоріях сільськогосподарських підприємств. Під час розрахунку інтегрального показника інвестиційної привабливості враховано наступні його складові за 2013–2019 рр.: обсяги виробництва продукції на одного зайнятого, обсяги реалізації продукції на одного зайнятого, додана вартість на одного зайнятого, інвестиції на одного зайнятого, вартість необоротного капіталу на одного зайнятого, коефіцієнт фінансової незалежності, коефіцієнт мобільності.

Для розрахунку інтегрального показника ефективності використання інвестицій враховано значення наступних його складових: коефіцієнти загальної оборотності капіталу, оберненості власного капіталу, фондвіддача необоротних активів, дохідність інвестицій, рентабельність виробничо-господарської діяльності, капіталу (за чистим доходом), власного капіталу.

Включені у дослідження показники відповідають основним принципам побудови системи показників, викладених у методиці Державної служби статистики України [2], а саме: системний підхід; забезпечення комплексного підходу регіональної оцінки, тобто охоплення основних чинників регіонального розвитку; доступність показників у регіональному аспекті; однозначність трактування показників стимуляторів та дестимуляторів розвитку; прозорість, зручність, лаконічність; достовірність джерел формування показників [3]. Із метою формування системи показників по основних категоріях використовували лише достовірні джерела.

За одержаними результатами досліджень інвестиційної привабливості господарств корпоративного сектору аграрної економіки по його основних категоріях можна констатувати наявність тенденції до зниження інтегрального показника інвестиційної привабливості (рис. 1).

Наведені дані свідчать, що найвищим значенням інтегрального показника інвестиційної привабливості упродовж досліджуваного періоду вирізнялися великі, тоді як найнижчим – мікросільськогосподарські підприємства. Така тенденція очевидна, оскільки у великих сільськогосподарських підприємствах спостерігається вища віддача інвестиційного капіталу, а також допустимі рівні ризику внаслідок достатньої стійкості. У малих і мікропідприємствах, навпаки, спостерігається зворотна ситуація, що ускладнює залучення інвестицій.

Встановлено, що за період дослідження найсуттєвіше зниження інтегрального індексу інвестиційної привабливості відбулося у середовищі великих господарств корпоративного сектору аграрної економіки. Зазначимо, що саме у цей період досліджувана група підприємств одержала значні вливання фінансових ресурсів в їх матеріально-технічну базу у вигляді державної підтримки. Нині у відкритих джерелах з'являються повідомлення про складний фінансовий стан чи навіть загрозу банкрутства висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств. Вважаємо, що основні причини такої ситуації наступні: неефективність менеджменту, відсутність раціональної організації виробничих і бізнес-процесів, формування невваженої бю-

джетної політики на рівні суб'єкта господарювання.

Однією з основних причин банкрутств вертикально-інтегрованих агрокомпаній слід вказати агресивне зростання на основі очікування стабільно зростаючого попиту і позитивну цінову динаміку ринку. Саме останні тенденції можна спостерігати на світовому ринку, що зумовлені комплексом чинників та пандемією Covid-19. Однак їх зростання відбувалося через необґрунтовану політику залучення кредитів, повернення яких на певному етапі стало неможливим. Така тенденція зумовила ситуацію, коли більшість агрохолдингів не просто розвивалися в борг, а фінансували короткостроковими грошима довгострокові проекти. Ця стратегія спрацювала до тих пір, поки була можливість здійснювати перекредитування залучених кредитів.

Систематизовано основні чинники, які вплинули на зниження інвестиційної привабливості великих сільськогосподарських підприємств та аграрного сектору загалом. Серед таких: відсутність адекватної реакції держави на можливий колапс одного з агрохолдингів країни; надзвичайно слабка державна політика щодо захисту прав кредиторів, інвесторів, лізингодавців, що слугує сигналом для інвесторів про припинення фінансових вливань в українську економіку, а для недобросовісних партнерів – про безкарність за зловживання; заангажованість судової системи та низька функціональність державної виконавчої служби, що дозволяє боржникам уникати відповідальності та виводити кошти за кордон.

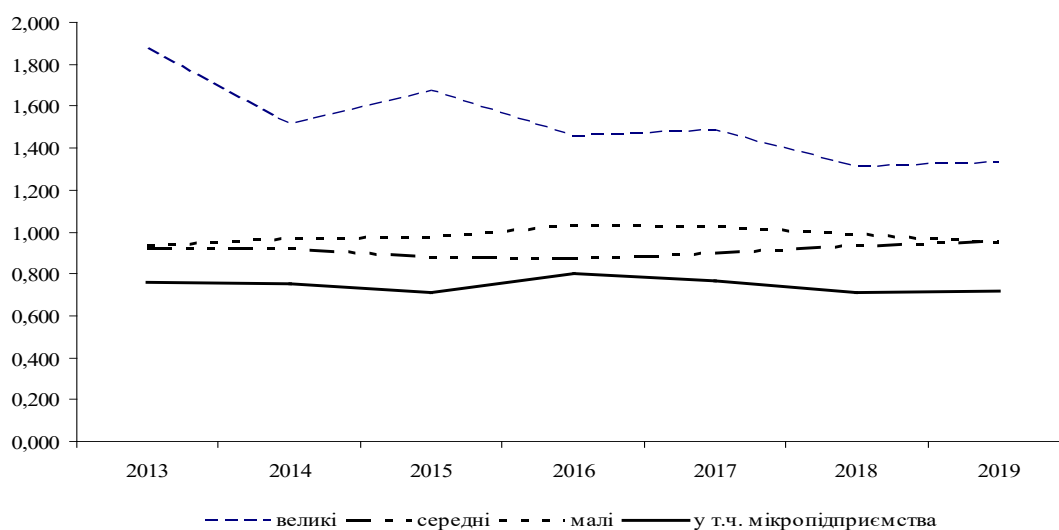

Рис. 1. Динаміка інтегрального показника оцінки інвестиційної привабливості по основних категоріях сільськогосподарських підприємств.

Джерело: розраховано автором.

Посилення кризових явищ у середовищі агрохолдингів виявило низку прорахунків в українському законодавстві, які потребують оперативного усунення. Зокрема, ситуація навколо агрохолдингу «Мрія», а також поширення практики фіктивних банкрутств потребує розробки заходів щодо посилення відповідальності власників та менеджменту компаній у випадках виникнення проблем із платоспроможністю [4]. Зокрема, з метою ліквідації правових колізій, що дозволяють боржникам уникати відповідальності та виводити фінансові ресурси за кордон, необхідно удосконалити Закон України «Про банкрутство».

На протигагу великим суб'єктам господарювання у сфері агробізнесу в середніх і малих сільськогосподарських підприємствах спостерігається підвищення інвестиційної привабливості. Це обумовлено насамперед використанням власних фінансових ресурсів в інвестиційній діяльності, що приводить до мінімізації ризиків. Однак подібне не дозволяє повною мірою використати ринкові можливості щодо технічної модернізації виробничої бази сільськогосподарських підприємств, у зв'язку з чим можливо підвищити ефективність господарської діяльності та інвестиційної привабливості. Крім того, більшість підприємств цієї групи не належать до вузькоспеціалізованих суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу, що також знижує негативний вплив зовнішнього середовища і, як результат, мінімізує виробничі ризики.

Подібні чинники вплинули і на підвищення інвестиційної привабливості в малих сільськогосподарських підприємствах, оскільки ними освоєно найприбутковіші нішеві напрями для

фермерів. Зокрема, на сьогодні основні прибуткові нішеві напрями сільськогосподарського виробництва такі: вирощування мікрогрину, розведення равликів, вирощування спаржі, а також павловнії, амаранту та ін. [5].

Встановлено, що зниження інвестиційної привабливості негативно вплинуло і на ефективність використання інвестицій у великих сільськогосподарських підприємствах (рис. 2). Зауважимо, що основним чинником, який вплинув на ситуацію, стало суттєве зниження рентабельності виробництва зернових та олійних культур. За даними Держстату, в 2019 р. прибутковість виробництва зернових культур знизилася до 11,8 %, тимчасом за попередні роки в середньому вона становила близько 30 %. Це значення найнижче, починаючи з 2014 р. Зниження прибутковості також спостерігається і за виробництва олійних культур. Зокрема, рентабельність соняшнику, який належить до найбільш прибуткових культур, в минулому році був на рівні лише 23,5 %, за середнього показника попередніх років 50 %.

Основною причиною зниження прибутковості слід вказати зростання вартості ресурсів агровиробництва на фоні зниження цін зернових та олійних. Зокрема, лише за останніх три роки орендна плата за землю підвищилася на 55 %, заробітна плата працівників збільшилася у 2 рази, а також зросли податкові відрахування через скасування спецрежиму оподаткування ПДВ. Зниження середньої рентабельності призвело до погіршення показника боргового навантаження (який НБУ рахує як чистий борг/ЕВІТДА), що значно ускладнює доступ до зовнішнього фінансування.

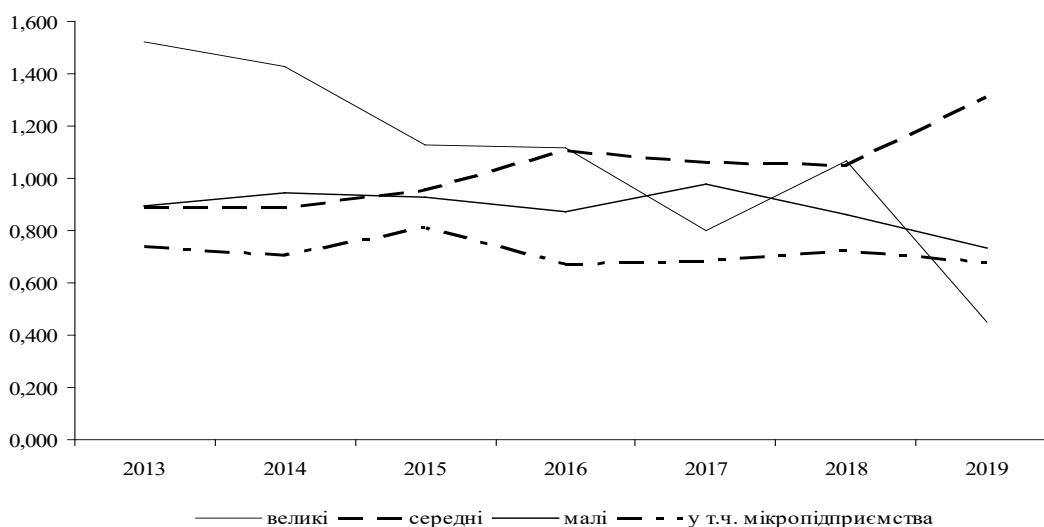

Рис. 2. Динаміка інтегрального показника ефективності використання інвестицій по основних категоріях сільськогосподарських підприємств.

Джерело: розраховано автором.

Виявлено зниження ефективності використання інвестицій в середніх сільськогосподарських підприємствах (на 47,4 %), переважно через виробництво високомаржинальної сільськогосподарської продукції.

З метою обґрунтування напрямів стратегічного розвитку інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств проведено розрахунок прогнозних значень основних показників інвестиційної привабливості та ефективності використання інвестицій за виділеними групами підприємств. Зокрема, за визначення загальної тенденції зміни рівнів динамічного ряду у часі здійснено аналітичне вирівнювання рядів динаміки.

Прогноз здійснювали за абсолютними значеннями: кількість зайнятих; вартість капітальних інвестицій; дохід (виручка) від реалізації продукції. Зокрема з метою прогнозу кількості зайнятих скористалися для згладжування способом ковзної середньої, який є одним з ефективних методів виявлення загальної тенденції розвитку явища в часі. Суть його полягає в тому, що середній рівень обчислюється спочатку з певного числа перших рівнів ряду, потім – з такої ж кількості рівнів, але починаючи з другого, далі – починаючи з третього і т.д. Розраховані за таким підходом середні рівні ряду ніби ковзають по ряду динаміки від його початку до кінця, при цьому щоразу відкидається один рівень спочатку і додається наступний.

За одержаними результатами розрахунків визначено прогнозні значення інвестицій по основних категоріях сільськогосподарських підприємств.

Як засвідчили наведені розрахунки, загалом по корпоративному сектору аграрної економіки спостерігатиметься зростання обсягів інвестицій, що зумовлено рядом причин: наявність ринку земель сільськогосподарського призначення, підвищення попиту на агропродовольство на світовому ринку, де вітчизняні товаровиробники серед основних гравців, а також законодавчі ініціативи, прийняті в найближчій перспективі, що сприятимуть залученню інвестицій в розвиток аграрного виробництва.

Вважаємо, що понад дворазове зростання обсягів інвестицій в розвиток матеріально-технічної бази великих сільськогосподарських підприємств зумовить відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення для іноземців, які виступають фінансовими донорами висококонцентрованих, вертикально інтегрованих сільськогосподарських підприємств. Водночас збільшення інвестицій у групі малих сільгоспідприємств, зокрема мікро-

здійснюватиметься за рахунок коштів громадян України, переважно трудових іммігрантів. Подібному сприяє можливість придбання земель сільськогосподарського призначення фізичними особами. Чинним законодавством регламентовано до 100 га, що дозволяє створити сімейне фермерське господарство.

Зауважимо, що за розрахунок прогнозних результатів інвестиційної привабливості та ефективності наявний розрахунок очікуваного значення доходу.

За розрахунками прогнозного значення виручки в майбутньому спостерігатиметься подальше зростання показника в усіх групах сільськогосподарських підприємств. У цьому випадку за причину вважаємо збільшення обсягів валового виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок інтенсифікації технологічних процесів. Визначено, що найбільший приріст доходу від реалізації сільськогосподарської продукції буде одержано у великих та мікросільськогосподарських підприємствах.

Водночас, зростання доходу від реалізації продукції у великих сільськогосподарських підприємствах забезпечить нарощування обсягів виробництва, а також підвищення цін на продовольство на внутрішньому ринку, слугуючи дзеркальним відображенням позитивної тенденції на світовому ринку агропродовольства. Зростання обсягів виручки в мікросільськогосподарських підприємствах у 2 рази зумовлено передусім орієнтацією на виробництво високомаржинальної сільгосппродукції, зокрема органічної та нішевої.

Наведені розрахунки свідчать, що в 2030 р. проти 2013 р. кількість зайнятих у сільськогосподарському виробництві скоротиться на 37,1 %, або 254 388 осіб. Головною причиною стане модернізація матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств, яка передбачає використання широкозахватних комплексів, ІТ-технологій у технологічних процесах.

При цьому найбільше скорочення зайнятих працівників відбудеться у середніх суб'єктах господарської діяльності у сфері агробізнесу, за перебігу трансформаційних процесів у корпоративному секторі аграрної економіки. Однак спостерігатиметься суттєве зростання чисельності працівників у висококонцентрованих сільськогосподарських підприємствах, де пришвидшиться відродження найбільш трудомістких галузей тваринництва – молочного скотарства і свинарства, а також нарощування виробничих потужностей. Можна розраховувати і на зростання кількості зайнятих у

виробництві за очікуваного нарощування потужностей з переробки сільськогосподарської продукції.

Очевидно, запровадження «бразильської» моделі аграрного устрою в Україні призвело до ситуації, за якої найвищої інвестиційної привабливості в 2030 р. досягнуть великі сільськогосподарські підприємства. Серед головних слід виокремити значно вищу продуктивність праці порівняно з іншими категоріями господарств корпоративного сектору аграрної економіки.

Зауважимо, що найвищі темпи зростання показника інвестиційної привабливості спостерігатимуться у середніх та мікросільськогосподарських підприємствах. Адже більшість потенційних інвесторів вбачають у середніх суб'єктах господарської діяльності у сфері агробізнесу основу формування вертикально-інтегрованих підприємницьких структур через нарощування земельного банку та інших активів. Передумовою стане відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення, що призведе до банкрутства малих і середніх сільськогосподарських підприємств та створення потужних аграрних формувань.

Суттєве підвищення інвестиційної привабливості мікросільськогосподарських підприємств відбудеться за формування на їх основі сімейних фермерських господарств, де керівниками будуть колишні трудові мігранти. Зароблені кошти вони вкладуть у розвиток власного господарства, у підприємницькій діяльності використовуватимуть набутий досвід трудової діяльності в сільському господарстві Європейського Союзу. Вважаємо, що в найближчому майбутньому в Україні можливе протистояння «бразильської» та «європейської» моделей аграрного устрою.

Водночас рівень концентрації активів та сільськогосподарських угідь не завжди формує передумови для ефективного їх використання. За підтвердження цієї думки слугує низьке значення інвестиційної ефективності великих сільськогосподарських підприємств. Така ситуація може виникнути внаслідок волатильності цін на основні види сільськогосподарської продукції, зниження обсягів державної підтримки сільського господарства, а також посилення інтеграційних процесів на світовому ринку, що полегшить доступ на внутрішній ринок іноземних сільськогосподарських товаровиробників, для яких притаманний вищий рівень продуктивності.

Отже, зазначені проблеми характерні переважно для середніх і малих сільськогоспо-

дарських підприємств, які посилюються за відсутності дієвих інструментів реалізації інвестиційних проєктів та активізації їх інвестиційної діяльності.

У зв'язку з цим пропонується запровадити алгоритм обґрунтування економічної доцільності реалізації інвестиційного проєкту та включення його до програми реального інвестування сільгоспідприємства.

Запропонований алгоритм складається із трьох ключових етапів: оцінки рівня інвестиційної активності сільськогосподарського підприємства; вибору оптимального напрямку інвестування, джерел фінансування, програми та бюджету; оцінки ефективності вкладення інвестицій, реалізації та моніторингу інвестиційних проєктів.

На першому етапі слід оцінити рівень поточної інвестиційної діяльності суб'єкта господарювання у сфері агробізнесу, використовуючи коефіцієнт інвестиційної активності.

Зниження значення коефіцієнта інвестиційної активності слугує підставою для переходу до другого етапу і визначення напрямів інноваційного інвестування та обґрунтування джерел інвестицій.

Вважаємо, що на сьогодні для сільськогосподарських підприємств пріоритетними напрямками інноваційного інвестування мають стати наступні: розумне фермерство, точне землеробство, автоматизовані та роботизовані технології, технологічна модернізація, оновлення активної частини основних засобів, нанотехнології, розвиток соціальної інфраструктури села, охорона навколишнього середовища та ін. Очевидно, вибір напрямів реалізації інвестпроєктів і джерел їх фінансування визначається конкретними виробничими та іншими потребами і можливостями сільгоспідприємства.

Наступний етап передбачає формування пакета можливих варіантів реалізації інвестпроєктів та альтернативного вибору найбільш економічно доцільного для реалізації за обраними критеріями відбору. Після вибору інвестиційного проєкту розробляють комплекс програм його реалізації і капітальний бюджет, перевіряють ключові та специфічні показники ефективності, відбувається його реалізація з використанням системи моніторингу програми реального та фінансового інвестування. Реалізація такого алгоритму передбачає циклічне оцінювання стану інвестиційної діяльності сільгоспідприємства з рекомендованим часовим лагом у один рік, що дозволить своєчасно виявити зниження інвестиційної активності і

на основі цієї оцінки здійснити відповідні заходи щодо її підвищення.

Запропонований алгоритм характеризується простотою у використанні та високою ефективністю, оскільки відсутність складних схем і загальних рекомендацій, чітка покроковість дій, використання показників на основі конкретних формул і розрахунків обумовлюють високу дієвість його використання і сприятимуть активізації інвестиційної діяльності для низькоприбуткових та збиткових сільськогосподарських підприємств.

Зауважимо, що важливим інструментом активізації інвестиційної діяльності вирізняються програми державної підтримки сільського господарства, зокрема система пільгового оподаткування. Вона покликана забезпечити підвищення ефективності виробництва, зокрема завдяки прискореному освоєнню досягнень науково-технічного прогресу. Державною програмою підтримки інвестиційного процесу в сільському господарстві є система лізингу, яка має реалізуватися за рахунок коштів державного та обласних бюджетів [6]. Очевидно, що згадана державна програма забезпечує сільськогосподарським товаровиробникам можливість оновлювати технічну базу сільськогосподарського виробництва, заводам-виробникам сільськогосподарської техніки, а також галузям, які здійснюють забезпечення сільськогосподарською технікою та її сервісом, формує замовлення та створює попит на технічні ресурси.

Зазначимо, державні програми підтримки сільського господарства мають включати економічні важелі впливу на його учасників: гарантовані ціни, кредитування, бюджетне фінансування, субсидії, пільгові ставки податків, обмеження імпорту, локалізацію виробництва технічних засобів. До найефективніших інструментів розширеного відтворення основного капіталу сільгосппідприємств належить амортизаційне регулювання, зокрема використання прискореної амортизації, яка передбачає скорочення термінів служби продуктивного капіталу і надання права суб'єктам господарювання списувати на витрати більшу частку вартості основних засобів протягом перших років його використання. Однак проблема нинішньої економічної ситуації багатьох сільськогосподарських підприємств полягає в низькому рівні завантаження виробничих потужностей через значне скорочення обсягів виробництва.

Наслідком скорочення обсягів вкладення інвестицій стало повільне оновлення основних засобів, що зумовило зниження ефективності виробництва продукції сільськогосподарського виробництва. Крім цього, значна частина

основних засобів сільськогосподарських підприємств виробила свій термін і тому не може брати участь у формуванні амортизаційного фонду. У сільськогосподарських підприємств рівень зносу основних засобів сільськогосподарського призначення становить понад 50 %, коефіцієнт вибуття – 8,5, коефіцієнт оновлення – не перевищує 2–3 %. Отже, нарахована в господарському обороті амортизація в більшості випадків перетворилася в чисто фінансову категорію і втратила своє цільове призначення за забезпечення відтворення основного капіталу [7].

Одним з інструментів активізації інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств визнано страхування. Серед основних чинників, які обмежують розвиток різних видів страхування, виділяють наступні: високий рівень ставок страхових внесків, що пов'язано із загальною кризою страхової галузі і практично повною відсутністю попиту від сільських товаровиробників; низькою платоспроможністю більшості господарств; високим ступенем залежності виробництва від неконтрольованих кліматичних умов. Водночас щороку внаслідок несприятливих погодних умов в Україні спостерігаються значні втрати врожаю сільськогосподарських культур від негоди, посухи, злив, повеней. Зокрема, у 2020 р. втрати зафіксовано на загальній площі 357,8 тис. га.

Із метою компенсації збитків, понесених сільськогосподарськими товаровиробниками, з державного бюджету необхідно додатково виділити близько 2,0 млрд гривень [8]. Виділення з державного бюджету коштів на державну підтримку страхування сільськогосподарської продукції в обсязі 672 млн грн у 2019 р. забезпечило збереження власного доходу сільськогосподарських товаровиробників у сумі близько 90 млрд грн (застраховані посіви на площі понад 2,8 млн га).

Досвід провідних країн, які розглядають сільське господарство як стратегічно важливу галузь та в яких на продукцію сільського господарства припадає значна частка в експорті, створили дієву систему державної підтримки сільськогосподарського страхування. Такі системи є, зокрема, у США, Канаді, Іспанії, Китаї, Туреччині, а також низці інших країн. До прикладу, завдяки існуванню подібної системи у США основні сільськогосподарські культури – пшениця, кукурудза, бавовна та соя, застраховано на 86 % площ їх посіву, решта польових культур – на 70 % площ. У Канаді основні сільськогосподарські культури застраховано на 65 % посівних площ. Зазначимо, що в Україні у 2018 р. було застраховано сільськогосподарських культур на площі, що становить лише

3 % загальної площі сільськогосподарських угідь. Зокрема, озиму пшеницю застраховано на 11,1 % її посівної площі, яру пшеницю – відповідно на 3 %, соняшник – на 0,8 % та кукурудзу – на 1,3 % від площі посіву [9].

У країнах, де держава застосовує системний підхід для підтримки сільськогосподарського страхування, сільськогосподарським виробникам надається широкий спектр страхових продуктів, який покриває більшість погодних ризиків та відповідає їхнім потребам, зокрема й ризики системного прояву, такі як посуха. При цьому в Україні страхові компанії пропонують сільськогосподарським виробникам захист від обмеженого кола малоймовірних ризиків. Як наслідок, рівень страхових виплат украї низький – 4,2 %, незважаючи на намагання держави починаючи з 2001 р. змінити ситуацію стосовно забезпечення захисту сільгосптоваровиробників від ризиків загибелі сільськогосподарської продукції.

Зокрема, у 2001 р. запроваджено обов'язковість страхування, у 2005–2008 рр. – програма субсидованого агрострахування через здешевлення страхових платежів. Однак через брак бюджетних коштів та недосконалість законодавства у сфері агрострахування уряд був змушений відмовитися від згаданої програми [10]. Серед причин виникнення подібної ситуації слід виділити: по-перше, на сьогодні сільськогосподарське страхування охоплює лише рослинництво і, фактично, не впливає на тваринництво, водне господарство, не поширене на майно сільськогосподарських товаровиробників, тому не можна вважати його комплексним стосовно захисту від ризиків в аграрному виробництві; по-друге, часто прямі й непрямі витрати сільськогосподарських товаровиробників на агрострахування стають для багатьох із них непосильними, незважаючи на надані суми держпідтримки; по-третє, натепер відсутні єдині схеми і правила оцінки завданих збитків та розрахунку збитків на основі проведення експертизи за участю професійних незалежних оцінювачів, що спричинює виникнення «сірих» схем у системі агрострахування та демотивує потенційних клієнтів; по-четверте, часто виникають проблеми з дублюванням джерел компенсації збитку від катастрофічних ризиків сільськогосподарським товаровиробникам, зумовлюючи неефективне використання системи агрострахування; по-п'яте, відсутні загальнодержавні підходи до здійснення агрострахування з держпідтримкою і комплексна система сільськогосподарського перестраховування, із наступною кумуляцією збитків і ризиків, що призводить до значної диференціації

тарифів страхування на різних територіях країни, перетворюючись на одну з визначальних причин, які гальмують розвиток всієї системи страхування. Висока концентрація ринку страхування у незначній кількості страхових компаній, що поєднується з незначним ступенем конкуренції між ними, ще більше ускладнює цю проблему; по-шосте, низький рівень знань сільськогосподарських товаровиробників про переваги агрострахування і незначний ступінь інформаційної підтримки агрострахування державою обмежують можливість широкого запровадження сільгоспстрахування з державною підтримкою.

Вважаємо, що основні завдання подальшого розвитку страхування в корпоративному секторі аграрної економіки це: визначення законом системи сільгоспстрахування та його основних умов, які мають бути зафіксовані на тривалу перспективу. Законом має бути визначено обсяги бюджетних зобов'язань держави щодо субсидування сільськогосподарського страхування, безумовно виконуватися в повному обсязі та в установлені законом терміни з урахуванням сезонної специфіки сільськогосподарського виробництва; диференціація розмірів страхових тарифів набору сільгоспкультур, прийнятих на страхування, з урахуванням реальних умов сільгоспвиробництва; комплексне і системне субсидування з бюджету страхування врожаю для забезпечення надійного страхового захисту сільських товаровиробників, тобто страхуванню має підлягати урожай всіх сільськогосподарських культур на всій площі посіву як єдиний об'єкт страхування; створення загальнодержавного і міжобласних фондів страхових резервів для забезпечення страхових виплат у роки з аномальними погодними умовами, використання яких має виконуватися цільовим призначенням за встановленими законом правилами; здійснення підтримки сільськогосподарського страхування за принципом поділу витрат (держава – 50 %, область – 25–30 %, страховальник – 20–25 %). Частка відповідальності страховика не має перевищувати 70–80 % від страхової вартості врожаю, тимчасом інша частина відповідальності – належить безпосередньо сільськогосподарському товаровиробнику; розробка нових програм, зокрема комплексного (пакетного) змісту. Комплексне страхування об'єднує ризики, які виникають у процесі матеріально-технічного забезпечення господарств, їх виробничої та маркетингової діяльності, банківського кредитування, що дозволяє максимально ефективно управляти такими, сприятиме зниженню загальних витрат на агрострахування.

Зазначимо, що попит на страхові послуги унаслідок низького рівня платоспроможності агрострахувальників є основною причиною, що гальмує розвиток вітчизняного ринку страхування. Саме тому головною метою держрегулювання у страховій сфері має стати формування надійних і рівноправних взаємин між постачальниками та споживачами страхових послуг, спроможних забезпечувати взаємовигідне співробітництво між ними. Отже, лише на основі модернізації ринку страхування можна забезпечити вигідні умови для створення принципово нової системи страхових взаємин, які будуть орієнтовані, передусім, на розширення обсягів добровільного страхування. Однак збільшення обсягів добровільного страхування не має бути наслідком перетворення системи обов'язкового страхування та передбачати вирішення власних завдань, за наукового обґрунтування.

Очевидно, що розуміння підприємцями необхідності вибору стратегії економічного розвитку, зорієнтованої на впровадження інноваційних технологій, сприятиме підвищенню продуктивності праці, збільшенню частки готової продукції малого бізнесу в структурі економіки. Це давно доведено західними країнами, про що свідчить зарубіжний досвід розвитку підприємництва, зокрема їх модель кооперативного розвитку [11].

Зазначимо, що 30 листопада 2016 р. програму «Ідея і практика досягнення спільних інтересів за допомогою об'єднання в кооперативи (товариства)» було занесено до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. У 2018 р. кооперативи (товариства) охоплювали понад 800 мільйонів осіб у всьому світі. У Німеччині 8 тис. товариств об'єднують більше ніж 22 млн членів. Ці кооперативи вирішують завдання у фінансовому секторі, торгівлі та ремеслах [12]. Новий імпульс розвитку сільськогосподарські кооперативи отримали в таких сферах як відновлювальна енергетика, виховання дітей і догляд за людьми похилого віку, а також організація постачання матеріально-технічних ресурсів у регіони сільськогосподарського виробництва.

З історичної довідки, особливо потужний розвиток кооперативний рух на території України отримав на початку ХХ ст., коли сільськогосподарська кооперація набула народногосподарського значення, стала загальною селянською справою. Кількість кооперативів різко зросла. Відомо, що кооперативне підприємство створюється не для отримання прибутку на вкладений капітал, а для «збільшення, завдяки загальному веденню господарства,

трудоих доходів своїх членів або зменшення їх витрат на споживчі потреби» [13]. Очевидно, економічна взаємодія у кооперативі покликана значною мірою протистояти стихії ринку, захистити товаровиробників або споживачів в економічному і соціальному аспекті.

На сьогодні кооперація в сільському господарстві досить актуальна і це явище набагато ширше, ніж об'єднання селянських господарств. Інтенсивне ведення господарства із застосуванням нових технологій потребує глибоких знань у різних сферах діяльності. Однак незважаючи на те, що впровадження наукового підходу від сфери управління до біотехнологій – непосильне завдання навіть для найбільших господарств, кооперативам та їх об'єднанням вдається вирішувати питання щодо застосування наукових методів для всіх членів, а також із підготовки та перепідготовки кадрів. Вони надають в розпорядження своїх членів весь доступний науково-технічний потенціал на рівних умовах, незалежно від розміру господарства і частки вкладника.

Більше того, найважливіше завдання об'єднань кооперативів протистояти корумпованим діям монополістів і захищати інтереси своїх членів на національному та міжнародному рівнях. Досить показова робота кооперативів на прикладі Німеччини. Зокрема, оборот сільськогосподарських кооперативів цієї країни становить близько 50 млрд євро в рік, із них 50 % припадає на власну продукцію, 50 % – диверсифіковані: кооперативам належать заправні станції, ринки з торгівлі будівельними матеріалами та продовольчі ринки.

З'єднувальною ланкою між самостійними суб'єктами господарювання і членами кооперативу з ринками всередині Німеччини і за кордоном слугують підприємства, засновані об'єднаннями кооперативів. Зокрема, найбільший сільськогосподарський концерн BayWa, заснований в 1923 р. у Мюнхені, має підрозділи або дочірні підприємства в 34 країнах. Основні сфери діяльності – сільське господарство, енергетика, будівництво і нерухомість. Концерн надає повний сервіс для членів об'єднання: планування, облік, складування, підготовки і продаж рослинних і тваринних продуктів сільгоспвиробництва, з'єднує сільгоспвиробників зі споживачами й переробною промисловістю. У концерну наявна власна складська і транспортна інфраструктура, що дозволяє створити необхідні резерви для подолання сезонних і погодних коливань у виробництві та споживанні [14].

Нині в сільській місцевості сформувався прошарок малих виробників сільськогоспо-

дарської продукції, які функціонують на основі приватної власності: фермерські господарства, особисті селянські господарства громадян, на частку яких припадає понад 50 % виробленої в Україні сільськогосподарської продукції, що підтверджує значну участь малих форм господарювання у забезпеченні населення країни продуктами харчування. Однак їхній розвиток стримується через відсутність необхідної інфраструктури, оскільки потужності банківської інфраструктури орієнтовані на акумуляцію фінансових ресурсів і кредитування насамперед великих товаровиробників. Зазначимо, що малі сільськогосподарські підприємства і фізичні особи, суб'єкти підприємницької діяльності у сфері агробізнесу практично не мають доступу до фінансових ресурсів, зокрема й до мікрокредитів. Банківські кредити для таких форм господарювання практично недоступні з низки причин, зокрема: через високий ризик, який пов'язаний із низькою їх фінансовою стійкістю. Це призводить до послаблення інтересу банку стосовно роботи з дрібними клієнтами, адже обслуговування таких затратне.

У зв'язку з цим виникає необхідність організації на селі мікрофінансових інститутів, які зможуть задовольнити фінансові потреби малих сільськогосподарських підприємств та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агробізнесу. Сегмент мікрофінансування представлений різними організаційно-правовими формами мікрофінансових інститутів. Зазначимо, що в широкому сенсі мікрофінансування являє собою великий спектр послуг, який охоплює, окрім кредитування, розміщення заощаджень, страхування, лізингові послуги та ін. Це допомагає знизити соціальну напруженість у сільській місцевості, підвищити рівень життя населення завдяки розвитку і підтримці малого підприємництва [15].

Мікрофінансування відносно новий інструмент у фінансово-кредитній системі, який довів свою ефективність у багатьох країнах світу. Накопичений міжнародний, а також і вітчизняний досвід доводять, що сільськогосподарська кредитна кооперація поряд з іншими формами небанківського фінансування слугує альтернативною моделлю організації кредитно-фінансового обслуговування на селі.

Нинішні умови зумовлюють необхідність подальшого розвитку всіх сегментів фінансового ринку, зокрема, формування розвинутої системи кредитної кооперації, яка сприяє підвищенню рівня довіри населення до фінансової системи держави, створює умови для

сталого економічного зростання. Відомо, що діяльність установ системи кредитної кооперації базується на принципах фінансової взаємодопомоги. Фізичні особи, зокрема суб'єкти малого підприємництва, які з різних причин не можуть отримати необхідні фінансові послуги від фінансово-кредитних установ, об'єднуються, створюючи власні колективні фінансові організації для надання відповідних послуг. Отже, члени кредитних спілок це одночасно їх власники і користувачі послуг [16].

Відповідно до статті 1 Закону України від 20 грудня 2001 року № 2908-III «Про кредитні спілки» з відповідними змінами, кредитна спілка є неприбутковою організацією, яка заснована фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків членів кредитної спілки [17].

Перевага створення кредитних спілок полягає в їх соціальній спрямованості, пов'язаній з формуванням членської бази з жителів села, в яких наявні потреби у фінансових ресурсах. Такі організації працюють за прикладом каси взаємодопомоги, коли спілка видає позики, за які не одержує прибутку, що принципово відрізняє її від банківських структур. Нині постає проблема залучення фінансових ресурсів малих суб'єктів господарювання у сфері агробізнесу через об'єднання у кредитні кооперативи з подальшим інвестуванням залучених фінансових ресурсів у розвиток меліорації сільськогосподарських угідь, що сприятиме мінімізації прояву кліматичних ризиків та підвищення урожайності сільськогосподарських культур.

Висновки. Виділено напрями підтримки інвестиційної діяльності в сільському господарстві провідними країнами світу на основі використання інструментів прямого та непрямого впливу, основним завданням яких є розширення доступу товаровиробників до довгострокових кредитів та інших фінансових послуг. Серед напрямів непрямого впливу, що актуально для вітчизняних умов, слід виділити: наукове та виробниче обслуговування сільськогосподарських товаровиробників через систему сільськогосподарського консультування за рахунок бюджетних коштів; фінансування та стимулювання наукової діяльності; розвиток державно-приватного партнерства щодо стимулювання впровадження інноваційних проєктів; використання державних закупівель як інструменту інвестиційної діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Коростелев С.П. Теория и практика оценки для целей девелопмента и управления недвижимостью. Москва: Маросейка, 2009. 416 с.
2. Будяєва М.О. Інвестиційна стратегія як основа ефективного функціонування системи забезпечення інвестиційної привабливості підприємства. Економічний форум. 2016. № 3. С. 177–182.
3. Батир Ю.Г., Чуйко Н.В., Храпач К.Г. Інвестиційна стратегія розвитку аграрної сфери. Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини. 2016. Вип. 31(1). С. 276–280.
4. Названо найбільш прибуткові нішеві напрямки для фермерів. Agravery.com. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/nazvano-najbils-pributkovi-nisevi-napramki-dla-fermeriv>
5. Скоцик В.Є. Організаційно-економічні засади використання технічних засобів сільськогосподарськими підприємствами. Інноваційна економіка. 2018. № 5–6. С. 11–17.
6. Свиноус Н.І. Амортизація як джерело інвестиційних ресурсів сільськогосподарського підприємства. Інноваційна економіка. 2019. № 7–8. С. 78–84.
7. Мармуль Л.О. Стратегічне позиціонування підприємств з іноземними інвестиціями в аграрній сфері економіки. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. 2017. № 4. С. 43–48.
8. Нагорна О.В. Особливості агрострахування. Молодий вчений. 2019. № 11(2). С. 552–554.
9. Третяк К.В. Агрострахування: зарубіжний досвід та ресурси щодо його імплементації в українську страхову практику. Ефективна економіка. 2019. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2019_1_17.
10. Дудич Л. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація як перспективний напрям розвитку аграрної економіки. Вісник Львівського національного аграрного університету. Архітектура і сільськогосподарське будівництво. 2019. № 20. С. 161–164.
11. Буднік О.М. Сільськогосподарська кооперація в умовах ринкових трансформацій: сучасний стан та перспективи розвитку. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління. 2019. Т. 30(69), № 6(1). С. 48–53.
12. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / предисл., коммент.: Л.А. Булочкина, Г.Н. Сорвина, Т.П. Субботина. Москва: Экономика, 1989. 496 с.
13. Лук'янова М.М., Гурська І.С. Кооперація як один із аспектів розвитку сільської економіки на інноваційних засадах. Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки. 2018. № 1. С. 217–230.
14. Леонов С.В., Сапожнікова М.В. Мікрофінансування як кредитний інструмент стимулювання соціально-економічного розвитку. Вісник Чернігів. держ. технол. ун-ту. Серія: Економічні науки. 2014. № 4. С. 187–191.
15. Гнатківський Б.М., Бульботка О. Національна кредитна кооперація в контексті міжнародного досвіду: теоретичні аспекти. Економіка Крима. 2013. № 1. С. 116–122.
16. Бланк И.А. Управление инвестициями предприятия: энцикл. Киев: Эльга, Ника-Центр, 2003. 479 с.
17. Про кредитні спілки: Закон України від 20 грудня 2001 року № 2908-III із відповідними змінами. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14#Text>

18. Кушнір С.О., Журавльова А.К. Інвестиції в сільськогосподарську галузь України: реалії та перспективи у зв'язку з відкриттям ринку землі. Підприємництво та інновації. 2020. Вип. 12. С. 63–68.
19. Смик Р.Ю. Інвестиції у аграрному секторі економіки України. Інтелект XXI. 2020. № 1. С. 127–130.
20. Зарицька Н. Новий погляд на інвестиції в агробізнес. Економіст. 2018. №2. С. 6–7.

REFERENCES

1. Korostelev S.P. (2009). Teoryja y praktyka ocenky dlja celej developmenta y upravlenija nedvyzhymost'ju [Theory and practice of valuation for real estate development and management]. Moscow: Marosejka, 416 p.
2. Budjajeva M.O. (2016). Investycijna strategija jak osnova efektyvnogo funkcionuvannja systemy zabezpechennja investycinoj' pryvabyvosti pidpryjemstva [Investment strategy as a basis for the effective functioning of the system of investment attractiveness of the enterprise]. Ekonomichnyj forum. No 3, pp. 177–182.
3. Batur Ju.G., Chujko N.V., Hrapach K.G. (2016). Investycijna strategija rozvytku agrarnoj' sfery [Investment strategy for the development of the agricultural sector]. Problemy zootsinerii' ta veterynarnoj' medycyny [Problems of zooengineering and veterinary medicine]. Iss. 31(1), pp. 276–280.
4. Nazvano najbil'sh prybutkovi nishevi naprjamky dlja fermeriv [Named the most profitable niche areas for farmers]. Agravery.com. Available at: <https://agravery.com/uk/posts/show/nazvano-najbils-pributkovi-nisevi-napramki-dla-fermeriv>
5. Skocyk V.Je. (2018). Organizacijno-ekonomichni zasady vykorystannja tehnicnyh zasobiv sil'skogospodars'kymy pidpryjemstvamy [Organizational and economic principles of using technical means by agricultural enterprises]. Innovacijna ekonomika [Innovative economy]. No 5–6, pp. 11–17.
6. Svinous N.I. (2019). Amortyzacija jak dzherelo investycijnyh resursiv sil'skogospodars'kogo pidpryjemstva [Depreciation as a source of investment resources of an agricultural enterprise]. Innovacijna ekonomika [Innovative economy]. No 7–8, pp. 78–84.
7. Marmul' L.O. (2017). Strategichne pozycionuvannja pidpryjemstv z inozemnymy investycijamy v agrarnij sferi ekonomiky [Strategic positioning of enterprises with foreign investment in the agricultural sector]. Visnyk Berdjans'kogo universytetu menedzhmentu i biznesu [Bulletin of Berdyansk University of Management and Business]. No 4, pp. 43–48.
8. Nagorna O.V. (2019). Osoblyvosti agrostrahuvannja [Features of agricultural insurance]. Molodyj vchenyj [Young scientist]. No 11(2), pp. 552–554.
9. Tretjak K.V. (2019). Agrostrahuvannja: zarubizhnyj dosvid ta resursy shhodo jogo implementacii' v ukrai'ns'ku strahovu praktyku [Agricultural insurance: foreign experience and resources for its implementation in Ukrainian insurance practice]. Efektyvna ekonomika [Efficient economy]. No 1. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2019_1_17.
10. Dudych L. (2019). Sil'skogospodars'ka obslugovujucha kooperacija jak perspektyvnyj naprjam rozvytku agrarnoj' ekonomiky [Agricultural service cooperation as a promising area of agricultural economy]. Visnyk L'viv's'kogo nacional'nogo agrarnogo universytetu. Arhitektura i sil'skogospodars'ke budivnyctvo [Bulletin of Lviv National

Agrarian University. Architecture and agricultural construction]. No 20, pp. 161–164.

11. Budnik O.M. (2019). Sil's'kogospodars'ka kooperacija v umovah rynkovyh transformacij: suchasnyj stan ta perspektyvy rozvytku [Agricultural cooperation in the conditions of market transformations: current state and prospects of development]. Veheni zapysky Tavrijs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. I. Vernads'kogo. Serija: Ekonomika i upravlinnja. [Scientific notes of Tavriya National University named after VI Vernadsky. Series: Economics and Management]. Vol. 30(69). No 6(1), pp. 48–53.

12. Tugan-Baranovs'kij M.I. (1989). Social'nye osnovy kooperacii [Social foundations of cooperation] / predisl., komment.: L.A. Bulochkina, G.N. Sorvina, T.P. Subbotina. Moscow: Jekonomika, 496 p.

13. Luk'janova M.M., Gurs'ka I.S. (2018). Kooperacija jak odyn iz aspektiv rozvytku sil's'koj ekonomiky na innovacijnyh zasadah [Cooperation is one of the aspects of the development of the Silk economy at innovative ambushes]. Visnyk HNAU. Serija: Ekonomichni nauky. [Visnik KhNAU. Series: Economics of Science]. No 1, pp. 217–230.

14. Ljeonov S.V., Sapozhnikova M.V. (2014). Mikrofinansuvannja jak kredytnyj instrument stymuljuvannja social'no-ekonomichnogo rozvytku [Mikrofinansuvannja as a credit instrument for stimulating social and economic development]. Visnyk Chernigiv. derzh. tehnol. un-tu. Serija: Ekonomichni nauky. [Visnik Chernigiv. holding technol. un-tu. Series: Economics of Science]. No 4, pp. 187–191.

15. Gnatkivs'kyj B.M., Bul'botka O. (2013). Nacional'na kredytna kooperacija v konteksti mizhnarodnogo dosvidu: teoretychni aspekty [National credit cooperation in the context of international advice: theoretical aspects]. Jekonomika Kryma [Economy of Crimea]. No 1, pp. 116–122.

16. Blank I.A. (2003). Upravlenie investicijami predprijatija: Jencykl. [Enterprise Investment Management: Encyclopedia]. Kyiv: Jel'ga, Nika-Centr, 479 p.

17. Pro kredytni spilky: Zakon Ukrainy vid 20 grudnja 2001 roku № 2908-III iz vidpovidnymu zminamy [About credit links: Law of Ukraine dated 20 March 2001 No. 2908-III for reasons of change]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14#Text>

18. Kushnir S.O., Zhuravl'ova A.K. (2020). Investycii' v sil's'kogospodars'ku galuz' Ukrainy: realii' ta perspektyvy u zv'jazku z vidkryttjam rynku zemli. [Investments in the Syklogospodarsku Galuz of Ukraine: the realities and perspectives of the link to the market of the earth]. Pidpryjemnyctvo ta innovacii' [Education and innovation]. Iss. 12, pp. 63–68.

19. Smyk R.Ju. (2020). Investycii' u agrarnomu sektori ekonomiky Ukrainy. Intellect XXI. [Investments in the agricultural sector of the Ukrainian economy. Intellect XXI]. No 1, pp. 127–130.

20. Zaryc'ka N. (2018). Novyj pogljad na investycii' v agrobiznes [New Look at Investments in Agricultural Business]. Ekonomist. No 2, pp. 6–7.

Формирование системы институционального обеспечения инвестиционной деятельности сельскохозяйственных предприятий

Свиноус Н.И., Гаврик А.Ю., Свиноус И.В., Емчик Т.В., Сало И.А.

Статья посвящена проблеме формирования системы институционального обеспечения инвестиционной деятельности сельскохозяйственных предприятий.

Существенное повышение инвестиционной привлекательности микросельскохозяйственных предприятий произойдет при формировании на их основе семейных фермерских хозяйств, где руководителями будут бывшие трудовые мигранты. Заработанные средства они вложат в развитие собственного хозяйства, в предпринимательской деятельности будут использовать приобретенный опыт трудовой деятельности в сельском хозяйстве Европейского Союза. Считаем, что в ближайшем будущем в Украине возможно противостояние бразильской и европейской моделей аграрного устройства.

В то же время, уровень концентрации активов и сельскохозяйственных угодий не всегда формирует предпосылки для эффективного их использования. В подтверждение этого мнения служит низкое значение инвестиционной эффективности крупных сельскохозяйственных предприятий. Такая ситуация может возникнуть в результате волатильности цен на основные виды сельскохозяйственной продукции, снижения объемов государственной поддержки сельского хозяйства, а также усиления интеграционных процессов на мировом рынке, что облегчит доступ на внутренний рынок иностранных сельскохозяйственных товаропроизводителей, для которых присущ более высокий уровень производительности.

Выделены направления поддержки инвестиционной деятельности в сельском хозяйстве ведущими странами мира на основе использования инструментов прямого и косвенного воздействия, основной задачей которых выступало расширение доступа товаропроизводителей к долгосрочным кредитам и другим финансовым услугам.

Среди направлений косвенного воздействия, что актуально для отечественных условий, следует выделить: научное и производственное обслуживание сельскохозяйственных товаропроизводителей через систему консультирования за счет бюджетных средств; финансирование и стимулирование научной деятельности; развитие государственно-частного партнерства по стимулированию внедрения инновационных проектов; использование государственных закупок как инструмента инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: сельскохозяйственное предприятие, инвестиция, инвестиционная привлекательность, кредитные союзы, страхование.

Formation of the institutional support system for investment activities of agricultural enterprises

Svynous N., Gavryk O., Svynous I., Yemchuk T., Salo I.

The article is devoted to the problem of formation of the system of institutional support of investment activity of agricultural enterprises.

A significant increase in the investment attractiveness of micro-agricultural enterprises will occur with the formation of family farms based on them, where former migrant workers will be the leaders. They will invest the earned money in the development of their own economy, and in entrepreneurial activity they will use the gained work experience in agriculture of the European Union. We believe that in the near future in Ukraine it is possible to oppose the "Brazilian" and "European" models of agriculture.

At the same time, the level of concentration of assets and agricultural lands does not always create the preconditions for their effective use. This opinion is confirmed by the low

importance of investment efficiency of large agricultural enterprises. This situation may be due to volatility in prices for basic agricultural products, reduced state support for agriculture, and increased integration processes in the world market, which will facilitate access to the domestic market of foreign agricultural producers, which are characterized by higher productivity.

The directions of support of investment activity in agriculture by the leading countries of the world on the basis of tools use of direct and indirect influence which main task was the expansion of access of commodity producers to long-

term credits and other financial services are allocated. Among the areas of indirect influence that are relevant for domestic conditions, we should highlight: scientific and production services for agricultural producers through the system of agricultural consulting at the expense of budget funds; financing and stimulation of scientific activity; development of public-private partnership to stimulate the implementation of innovative projects; use of public procurement as an instrument of investment activity.

Key words: agricultural enterprise; investment, investment attractiveness, credit unions, insurance.

Copyright: Свиноус Н.І. та ін. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Свиноус Н.І.

<https://orcid.org/0000-0003-3640-0519>

Гаврик О.Ю.

<https://orcid.org/0000-0001-9816-0253>

Свиноус І.В.

<https://orcid.org/0000-0002-0346-1596>

Ємчик Т.В.

<https://orcid.org/0000-0001-6998-4325>

Сало І.А.

<https://orcid.org/0000-0001-6413-1550>

УДК 338.439.02:005.21(477)

JEL L1, Q18, Q12

Стратегічні пріоритети розвитку агропродовольчого сектору економіки України

Ібатуллин І.І.¹, Варченко О.О.², Артимонова І.В.² , Вернюк Н.О.³

¹ Інститут продовольчих ресурсів НААН України

² Білоцерківський національний аграрний університет

³ Уманський НУС

 Варченко О.О. E-mail: 1207olia@gmail.com

Ібатуллин І.І., Варченко О.О., Артимонова І.В., Вернюк Н.О. Стратегічні пріоритети розвитку агропродовольчого сектору економіки України. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 76–86.

Ibatullin I., Varchenko O., Artimonova I., Vernyuk N. Strategic priorities for the development of the agri-food sector of Ukraine's economy. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 76–86.

Рукопис отримано: 21.09.2021 р.

Прийнято: 03.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-76-86

У статті доведено, що сучасний етап розвитку агропродовольчого сектору економіки країни характеризується сильними позиціями в світовому експорті сільськогосподарської сировини і продуктів невисокого ступеня переробки (зернові, соняшникова олія тощо) та має імпортозалежність за окремими продуктами глибокої переробки, а також критично потребує засобів їх виробництва. Очевидно, що така ситуація не лише не сприяє забезпеченню продовольчої безпеки, а також є перешкодою до підвищення глобальної конкурентоспроможності досліджуваного сектору та країни загалом.

Аргументовано, що нові ризики, загрози та можливості обумовлюють необхідність обґрунтування стратегічних пріоритетів розвитку агропродовольчого сектору економіки країни із урахуванням сучасних трендів інноваційності та сталості. Визначено, що пріоритетним напрямом у галузі м'ясопереробної промисловості має стати розвиток глибокої переробки продукції тваринництва та ідентифіковано стримуючі чинники його реалізації. Обґрунтовано заходи щодо реалізації цього стратегічного пріоритету, а саме введення в дію нових потужностей по забою та глибокій переробці, забезпечення високоефективним енергоощадним інноваційним обладнанням, налагодження організації збору сировини (у т.ч. побічних продуктів).

Визначено, що пріоритетними напрямками розвитку ланцюгів поставок молокопродукції мають стати: технічне переозброєння, модернізація та реконструкція молокопереробного виробництва, впровадження ресурсощадних та екологічнобезпечних технологічних ліній; будівництво нових і модернізація функціонуючих молокоприймальних пунктів охолодження та первинної обробки молока, створення малогабаритних молокопереробних цехів на кооперативних засадах; розвиток глибокої переробки молокосировини та створення виробництва таких продуктів як казеїн, суха молочна сироватка, лактоза, сироваткові білки та ін. Наведено напрями розвитку глибокої переробки зерна та цукрових буряків, що сприятиме диверсифікації товарного асортименту.

Доведено, що у нинішніх умовах розвитку агропродовольчого сектору інструменти державного регулювання окремих видів виробництва доцільно розглядати у комплексі підтримки як товаровиробників сільськогосподарської сировини, так і підприємств переробної промисловості, що сприятиме прояву синергетичного ефекту для кожного рівня учасника ланцюга поставок.

Аргументовано, що розвиток агропродовольчого виробництва буде відбуватися під впливом науково-технічних змін, посилення глобальних викликів, підвищення попиту на продукти харчування, уповільнення темпів росту продуктивності в цьому секторі та скорочення його ресурсного потенціалу, зростання чисельності міського населення та реалізації принципів сталого розвитку, які необхідно врахувати у стратегічній перспективі.

Обґрунтовано, одним із пріоритетних напрямів є розвиток сектору переробки відходів в агропродовольчому виробництві та продовольства на стадії споживання, що є необхідною умовою забезпечення сталості та конкурентоспроможності агропродовольчого виробництва. Це дозволить збільшити величину доданої вартості та, відповідно, створити нові робочі місця, знизити негативний вплив на навколишнє природне середовище та ін.

Ключові слова: агропродовольчий сектор, стратегічні пріоритети, поглиблена переробка, м'ясо- і молоковиробництво, інноваційність, сталість.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Розвиток агропродовольчого сектору економіки потребує обов'язкового державного регулювання відтворювальних процесів, оскільки міжгалузєва конкуренція не спроможна бути ефективною на принципах саморегулювання. Важливе значення агропродовольчого сектору економіки визначається природними чинниками, просторовою розосередженістю, структурною складністю, системністю, взаємозв'язком з іншими галузями, що виробляють життєво важливу продукцію. Очевидно, що структура міжгалузєвих зв'язків у агропродовольчому секторі значною мірою залежить від обґрунтованості й дієвості державних заходів, спрямованих на підтримку окремих складових галузей. Крім того, необхідно приділити поглиблену увагу організаційній структурі досліджуваного сектору з метою врахування інтересів забезпечення його стабільного розвитку, а також підвищення ефективності виробництва на основі інтеграції та кооперації. Набуває важливості об'єднання економічно слабких господарств із прибутковими організаціями (переробними, торговими, логістичними), а також організаціями-постачальниками, які надають інвестиційні ресурси, техніку, оборотні засоби тощо.

Результати дослідження свідчать, що в аграрному секторі економіки України досить відчутні структурні дисбаланси в розвитку підгалузей, різних категорій господарств, посилилася диференціація за рівнем та ефективністю виробництва як по регіонах країни, так і окремих аграрних виробників. На сьогодні залишаються невирішеними такі питання як підвищення ефективності й конкурентоспроможності виробництва агропродовольчої продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, забезпечення економічної та фізичної доступності продовольства для всіх груп населення, досягнення зростаючої відтворюваної динаміки в учасників агропродовольчого виробництва, переважання ланцюгів поставок із низькими значеннями доданої вартості та ін. За таких умов спостерігається збільшення обсягів імпорту продовольчих товарів, переважно тваринницького походження, які традиційно виробляють українські сільськогосподарські товаровиробники. У зв'язку з цим постала необхідність розробки системи ефективною політики державного протекціонізму стосовно вітчизняних товаровиробників агропродовольства, особливо підкомплексів, де відчувається недостатня товарна пропозиція, та сприяння формуванню цивілізованої розподільчої інфраструктури.

Метою дослідження є узагальнення наявних диспропорцій у розвитку вітчизняного агропродовольчого сектору та обґрунтування стратегічних пріоритетів щодо підвищення його конкурентоспроможності на основі нарощення доданої вартості у ланцюгах поставок через модернізацію виробничих та створення інноваційних потужностей глибокої переробки.

Матеріал і методи дослідження. Методичною основою вивчення слугували фундаментальні засади концепції вартості ланцюга, який передбачає урахування діяльності усіх його акторів (учасників) по доведенню агропродовольства від виробника до кінцевого споживача. З метою досягнення поставлених завдань використано відповідну систему наукових методів: монографічний – за формулювання мети та висновків дослідження, результати якого знайшли відображення в статті. Метод теоретичного узагальнення зарубіжних і вітчизняних науковців використано за критичного аналізу щодо визначення кризових явищ та нереалізованих можливостей у розрізі галузей агропродовольчого сектору. За обґрунтування заходів щодо нарощення доданої вартості у ланцюгах поставок агропродовольства на основі модернізації інструментів державної підтримки галузей харчової промисловості в напрямі стимулювання інноваційного оновлення виробничих потужностей щодо налагодження глибокої переробки сільськогосподарської продукції використано загальнонаукові методи пізнання, такі як діалектичний метод, аналіз та синтез, індукція та дедукція, системний комплексний підхід.

Результати дослідження та обговорення. Агропродовольчий сектор економіки є провідним рушієм економічного зростання, особливо це чітко проявляється після кризи 2014 р. Внаслідок несприятливих макроекономічних умов розширення експорту сільськогосподарської продукції сприяло скороченню дефіциту платіжного балансу, також стримувало девальваційні процеси [1, 2]. Водночас, харчова і переробна промисловість є однією із важливих сфер, завданням якої є задоволення потреб населення країни у продовольстві з науково обґрунтованими нормами продовольчої безпеки. Очевидно, що харчова промисловість замикає технологічний агропродовольчий ланцюг та впливає на ефективність всіх його складових, а першочерговим завданням є виробництво харчових продуктів високої якості, конкурентоспроможних на внутрішньому та зовнішньому ринках. Успішне вирішення цього завдання залежить від створення інноваційної основи

виробництва сільськогосподарської продукції, наявність високотехнологічного обладнання, створення інноваційних виробництв по глибокій, безвідходній переробці сировини.

Очевидно, що пріоритетним напрямом у галузі м'ясопереробної промисловості має стати розвиток глибокої переробки продукції тваринництва, що дозволить науково обґрунтовано та в інтересах населення в перспективі задовольнити платоспроможний попит на м'ясо і м'ясопродукцію завдяки вітчизняному виробництву та переробці. Для нарощення обсягів виробництва наша країна має потенційні можливості, оскільки наявні умови для створення власної кормової бази, будівництва нових та модернізації діючих тваринницьких комплексів і переробних потужностей м'ясопереробних підприємств, достатня кількість відповідних фахівців. Основними перешкодами для успішної реалізації наявного потенціалу розвитку м'ясопереробної галузі розглядають: досить низький рівень технічного і технологічного забезпечення; висока зношеність і технологічна невідповідність основних фондів у сільськогосподарських підприємствах з виробництва тваринницької продукції; ризик підвищення карантинних захворювань.

Однією з вагомих проблем у галузі постає недостатність інноваційних потужностей із забою та переробки сільськогосподарських тварин, а також відносно невисокий рівень глибини переробки на функціонуючих м'ясокомбінатах. Крім цього, в умовах недоодержання високоякісної яловичини від м'ясних порід великої рогатої худоби в країні задоволення душевого споживання м'яса у найближчій перспективі буде забезпечуватися через швидкостиглі галузі тваринництва – свилярство і птахівництво.

Зазначимо, що на сьогодні в Україні практично відсутні потужності з переробки супутньої продукції (крові, шкур, жиросировини, кишок, ендокринно-ферментної та спеціальної сировини тощо). Працюючі в галузі підприємства із забою та переробки худоби, птиці й обробки супутньої продукції забезпечені обладнанням здебільшого вітчизняного виробництва, яке фізично і технічно застаріло. За таких умов вихід продукції з 1 т живої маси тварини не перевищує 70 %. Як наслідок, сільськогосподарські підприємства недоодержують прибуток, несуть додаткові витрати на утилізацію відходів, а неперероблені відходи справляють негативний вплив на довкілля.

З метою вирішення цієї проблеми необхідно вводити в дію нові потужності по забою та глибокій переробці, що будуть забезпечені високоефективним енергоощадним інновацій-

ним обладнанням. За цих умов, для повного завантаження виробничих потужностей необхідно налагодити організацію збору сировини (у т.ч. побічних продуктів). Це буде стимулювати виробництво її у фермерських та особистих селянських господарствах, що сприятиме працевзайнятості сільського населення та підвищенню його добробуту. З метою забезпечення конкурентоспроможності м'ясопродуктового ланцюга поставок необхідно передбачити розвиток таких пріоритетних напрямів у м'ясопереробній промисловості: створення нових, реконструкція і модернізація наявних потужностей з первинної переробки худоби і птиці; розвиток мережі мобільних боєнь, для обслуговування віддалених точок виробництва тваринницької продукції; створення у місцях розміщення м'ясохолодобоєнь та цехів первинної переробки худоби ділянок з переробки вторинної продукції забою – технічних фабрикатів, шкур, харчових жирів, фармацевтичної та парфумерної сировини, меланжу, пухо-перової сировини; створення тваринницьких комплексів із цехами первинної переробки худоби та виробництва охолодженого м'яса, зокрема розфасованого для торгових мереж; розширення асортименту м'ясопродуктів через випуск дієтичних, лікувально-профілактичних, геронтологічних, дитячих, кошерних і валяльних продуктів.

Водночас реалізація передбачених ініціатив сприятиме створенню сировинного потенціалу для розвитку глибокої переробки продукції тваринництва, зокрема, виробництва кісткового борошна, желатину, лікувальних препаратів, побутової хімії.

Пріоритетними напрямками розвитку ланцюгів поставок молокопродукції мають стати: технічне переозброєння, модернізація та реконструкція молокопереробного виробництва, впровадження ресурсоощадних та екологічнобезпечних технологічних ліній; будівництво нових і модернізація функціонуючих молокоприймальних пунктів охолодження та первинної обробки молока, створення малогабаритних молокопереробних цехів на кооперативних засадах; організація виробництва сирів із високою температурою нагрівання та виробництва м'яких сирів; розширення асортименту виробництва молочної продукції з незбираного молока, використання інноваційних безвідходних технологій виробництва продуктів функціонального харчування на основі знежиреного молока, пахти й сироватки, а також продуктів із йодоказеїном; випуск спеціальних молочних продуктів із використанням ацидо- та біфідодільних бактерій, полівітамінних преміксів і

β-каротину; виробництво молочних продуктів, адаптованих для немовлят. Перелічені вище напрями можуть бути доповнені пріоритетами розвитку глибокої переробки молокосиrowини та створенням виробництва таких продуктів як казеїн, суха молочна сироватка, лактоза, сироваткові білки та ін.

Не повною мірою реалізовані можливості у зернопродовольчому виробництві, оскільки наша країна є провідним постачальником на експорт зерна. З метою підвищення конкурентоспроможності цієї галузі поставок доцільно нарощувати обсяги виробництва продукції глибокої переробки з високою доданою вартістю та поставляти її на експорт. Вважаємо, що розвиток глибокої переробки зерна сприятиме товарній пропозиції високоякісних комбікормів, модифікованих крохмалів, біохімікатів, цукрів (ГФС, сиропи), біопластика. Зазначимо, що на сьогодні цей сегмент активно розвивають у країнах світу: в Росії працює чотири таких профільних заводів, у США – 21, в країнах ЄС – 78, на противагу в Україні не побудовано жодного. Позитивним є та обставина, що в країні схвалено українсько-болгарський проєкт з будівництва заводу з виробництва обладнання для глибокої переробки зернових та олійних культур, який передбачено ввести в експлуатацію у 2020–2021 рр. [3]. Вважаємо, що саме цей проєкт сприятливо вплине на формування конкурентоспроможного та сталого зерноланцюга поставок.

Щодо цукропродуктового виробництва також не реалізовані потенційні можливості, з одного боку, через диверсифікацію товарного асортименту цукру, збільшення обсягів виробництва цукру-рафінаду, цукру-піску із різними добавками, вітамінізованого, а також виробництва біоетанолу на основі інноваційних технологій [4], з іншого – глибокої переробки меляси, жому, а також продажу землі у квіткових магазинах, яку цукрові заводи одержують в результаті миття буряків.

З метою оцінювання сильних і слабких сторін, загроз та можливостей нами проведено SWOT-аналіз розвитку галузі глибокої переробки сільськогосподарської продукції, супутньої продукції та відходів виробництва і переробки (табл.).

Крім того, необхідно врахувати ряд виробничо-економічних особливостей глибокої переробки сільськогосподарської продукції та відходів (біомаси): висока частка малих форм господарювання у виробництві молочної сировини та окремих видів м'яса; наявність значної кількості переробних підприємств із недостатнім рівнем використання виробничих

потужностей; обмежена кількість високотехнологічних підприємств, які є потенційними споживачами продуктів глибокої переробки; високі собівартість та ціна виробництва м'ясної і молочної сировини; труднощі, пов'язані з відведенням земельних ділянок під будівництво, а також утруднений процес розширення земельних ділянок під виробництво кормів; недостатній рівень розвитку логістичної інфраструктури. Водночас слід врахувати невисокі вхідні бар'єри для оптового продажу продукції глибокої переробки, оскільки на ринку окремих видів продукції існує незадоволений попит (біодизель, біоетанол та ін.), стабільний та зростаючий (комбікорми для галузі м'ясного та яєчного птахівництва, свинарства), що переконує про наявність ринкових перспектив у розвитку галузі глибокої переробки сільськогосподарської продукції.

Доведено, що забезпечення конкурентоспроможності виробництва біопалива досягається на основі підвищення ефективності функціонування економічних суб'єктів на кожному його рівні, входження на ринок нових учасників, розширення внутрішнього ринку та його окремих сегментів. Розвиток малих форм аграрного бізнесу у сфері біоенергетики приводить до зростання економіки та аграрної галузі зокрема, створення нових робочих місць і розширення податкової бази.

Актуальним для країни є дослідження питань щодо розвитку виробництва біопалива, необхідність вивчення яких підтверджено даними Всесвітньої асоціації біоенергетики (WBA), зокрема у 2017 р. обсяг поставок енергії, одержаної з переробки біомаси, становив 55,6 ЕДж. Обсяги поставок енергії скоротилися, однак займають основну частку до 70 % від загального обсягу відновлюваної енергії [5]. Орієнтація більшості країн світу на виробництво біопалива обумовлена прагненням до реалізації принципів сталого розвитку в сільському господарстві [6]. Існує думка, що виробництво та використання біоенергетики і біопалива може менш негативно впливати на навколишнє середовище, ніж нафтові аналоги [7]. У зв'язку з цим провідні країни світу розробили відповідне нормативно-правове законодавство та стратегічні програми щодо розширення галузі біопалива. Зокрема, у США Закон про енергетичну незалежність та безпеку, прийнятий у 2007 р., передбачає довести до 2022 р. річні обсяги виробництва біопалива в країні до 36 млрд галонів [8]. За таких умов дослідники наголошують на опрацюванні заходів щодо уникнення несприятливого впливу на продовольче забезпечення населення. Законом

передбачено, що 16 із 36 млрд галонів біопалива мають бути вироблені у 2022 р. із некрохмальної сировини [9]. В Україні ведеться дискусія щодо необхідності узгодження питань продовольчого забезпечення та виробництва енергії з біомаси, однак на сьогодні ще не налагоджено раціональне використання решток сільськогосподарських культур та переробки органічних відходів. Зазначимо, що лише 6 % від загального обсягу світового виробництва зерна використовують для отримання етанолу [10], для України цей показник не досягає навіть 1 %. Крім того, створення сучасної виробничої бази для біопалив потребує значних

інвестицій, що не можна розглядати як швидкий процес, однак вивчення питань функціонування ланцюгів поставок біопалива та напрямів їх розширення є надзвичайно актуальним для вітчизняної практики. Ця думка підтверджується тим, що виробничі потужності для формування пропозиції біопалива у всьому світі менше 1 млрд галонів, однак галузь буде зростати в перспективі, що потребує розробки рекомендацій щодо формування стійких ланцюгів поставок біомаси та біоенергії, зниження виробничих витрат, а також негативного впливу на навколишнє природне середовище та одержання соціальних вигід [11–13].

Таблиця – SWOT-аналіз середовища функціонування підприємств глибокої переробки сільськогосподарської продукції

	Сильні сторони	Слабкі сторони
Внутрішнє середовище	<ol style="list-style-type: none"> 1. Можливість розвитку та використання інноваційних технологій. 2. Забезпечення нарощення доданої вартості у ланцюгах поставок. 3. Наявність кваліфікованих фахівців, науково-дослідних установ та аграрних закладів освіти. 4. Організація замкнутого циклу виробництва (циклічна економіка). 5. Сприяння у реалізації принципів сталого розвитку сільського господарства, забезпечення сталості та конкурентоспроможності агропродовольчих ланцюгів поставок. 6. Диверсифікація товарного асортименту. 7. Можливості розширення послуг наукового супроводу, розробки проєктної документації, консультаційної підтримки. 8. Розвиток галузі вітчизняного виробництва технічних засобів (обладнання, устаткування і т.д.). 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Значні початкові капітальні затрати на будівництво та введення в експлуатацію. 2. Сезонність виробництва сільськогосподарської сировини (особливо продукції рослинництва). 3. Низька стабільність поставок сировини та значні коливання її якості. 4. Тривалий термін окупності інвестицій. 5. У разі використання обладнання іноземного виробництва можливе виникнення проблем з організацією поставок запасних частин. 6. Постійний ріст у структурі затрат енергетичних ресурсів. 7. Ускладнений процес одержання дозвільних документів та необхідність сертифікації окремих видів продукції. 8. Низький рівень переробки супутньої сільськогосподарської продукції та відсутність практики переробки біомаси вітчизняними товаровиробниками.
	Можливості	Загрози
Зовнішнє середовище	<ol style="list-style-type: none"> 1. Можливості забезпечення імпортозаміщення на внутрішньому ринку. 2. Залучення коштів держпідтримки, регіонального бюджету, об'єднаних територіальних громад. 3. Наявність широкого переліку джерел сировини. 4. Доступність ринку, відсутність конкурентів. 5. Наявність споживчого попиту на продукцію глибокої переробки. 6. Необхідність додержання екологічних норм та вимог. 7. Можливість розвитку кооперації та інтеграції у співпраці із постачальниками сировини. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Нестабільність середовища здійснення зовнішньоторговельної діяльності. 2. Висока конкуренція з боку імпортованої продукції. 3. Коливання курсу національної гривні до іноземних валют. 4. Високі процентні ставки за кредитами. 5. Необхідність формування попиту на готову продукцію. 6. Підвищені ризики у реалізації інвестиційних проєктів. 7. Високі вхідні бар'єри на ринку. 8. Необхідність розвитку зовнішніх торгових зв'язків з метою формування експортних поставок.

Джерело: узагальнено авторами.

Поділяємо позицію вітчизняної дослідниці Ю.М. Гальчинської, що стримувальним чинником в ефективному функціонуванні ланцюга поставок біопалива є те, що на сьогодні не сформовано (недостатньо гравців на ринку) ланки виробників тепла з біомаси. Ще одним чинником розглядають відсутність чітких правил взаємодії на цьому сегменті ринку, його розширення може бути трансформоване у стратегію розвитку ринку [15, 16]. Отже, несформованість ринку зумовлює істотні обсяги експорту біопалива, що не дозволяє повною мірою вирішити питання формування доданої вартості від функціонування ланцюга та створення додаткових робочих місць.

З метою визначення економічної доцільності формування потужностей поглибленої переробки сільськогосподарської продукції, супутньої та відходів необхідно провести фінансово-економічні розрахунки щодо величини доданої вартості. Нами здійснено економічні розрахунки за формування ланцюга поставок на основі використання за різними виробничими напрямками як сировини кукурудзи на зерно. Кукурудза є стратегічною продовольчою та кормовою культурою, а також може використовуватися як сировина за виробництва біопалива. Нами розроблено методичний підхід до розрахунку економічної доцільності виробничого використання певного виду продукції відповідно до різних цілей. Однак за спрямування сільськогосподарської продукції на виробництво біопалива необхідно врахувати рівні продовольчого забезпечення за окремими видами продукції. Вважаємо, що оцінювання економічного потенціалу відходів, енергетичних культур у ринковому обігу має базуватися на обчисленні оптимальних обсягів переробки відходів на біопаливо за окремими видами та передбачає встановлення обмежувальних критеріїв за розміром мінімально допустимих площ посіву та поголів'я тварин для ефективного забезпечення наявних потужностей для переробки біосировини.

З метою визначення величини доданої вартості за виробництва та реалізації кукурудзи на зерно використано показник фактичної площі, зібрано урожай культури в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки за 2020 р., що відображено у відповідній статистичній формі. За визначення обсягів реалізації кукурудзи на зерно на внутрішній ринок і рівня закупівельних цін, а також цін на молоко і свиней (живою масою) використано дані Державної служби статистики України, які формуються на підставі даних державного статистичного спостереження за формою № 21-заг

(місячна) «Звіт про реалізацію продукції сільськогосподарства». Джерелом інформації щодо обсягів експорту кукурудзи на зерно та рівня експортних цін слугували дані Державної фіскальної служби.

За визначення обсягів виробництва молока припускали, що сільськогосподарські підприємства замість кукурудзи на зерно вирощують кукурудзу на силос за нормативної врожайності 500 ц/га. За розрахунків виробництва молока та продукції свинарства нами використано дані Державної служби статистики України щодо рівня витрат кормів на 1 ц молока та приросту свиней, відображені у формі ф№ 24 (річна) «Стан тваринництва».

Величина витрат (по відповідних статтях) за виробництва кукурудзи на зерно, силосу, молока, м'яса свиней у живій вазі формувалися на основі даних Державної служби статистики України, за формою № 50-сг «Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств за 2020 рік», частково – підсумки державного статистичного спостереження за формою № 2-ферм «Основні показники господарської діяльності фермерського господарства, малого підприємства у сільському господарстві за 2020 рік».

Показник виходу гною у розрахунку на 1 голову свиней і корів, а також співвідношення ваги зерна кукурудзи до побічної продукції, вихід пелет з одиниці ваги стебел кукурудзи базувалися на основі нормативних значень, які відображено у відповідній довідковій літературі. Для проведення розрахунків щодо формування показника доданої вартості за спрямування силосу на виробництво біогазу було використано результати дослідження провідного експерта в цій галузі Г. Гелетухи [17].

Проведені розрахунки свідчать, що найбільшу величину доданої вартості з 1 га посіву можна одержати за вирощування кукурудзи на силос і використання її як сировини за виробництва біогазу. За оцінками експертів, з 1 т кукурудзяного силосу можна отримати від 200 до 400 м³ біогазу, а вихід біогазу з 1 т сухої речовини стебел кукурудзи буде становити 420 м³. Наявність ремонтантних форм кукурудзи дозволяє ефективно використовувати листостеблову масу для переробки (ферментації) на біогаз. Відомо, що цей вид біопалива з високою результативністю може трансформуватися в інші види енергії, зокрема, за його використання як палива на газогенераторах, коефіцієнт корисної дії може досягти 83 %. У результаті виробництва біогазу в спеціальних біореакторах – метантенках, отримують високоякісні органічні добрива (біогумус) [18].

За вирощування кукурудзи для виробництва біопалива необхідно вносити мінеральні добрива та застосовувати засоби захисту рослин, тому такі технології вирощування досить енерговитратні й потребують удосконалення щодо оптимізації витрат. Очевидно, що забезпечення наукового підбору гібридів кукурудзи для використання зерна на біопаливо, з метою пристосування до умов конкретного регіону країни, знижуватиме собівартість як крохмалю, так і біопалива.

Водночас економічна привабливість використання кукурудзи на енергетичні цілі загрожує зменшенням продуктів харчування та кормів. На основі цього ЄС прийняв новий Закон про поновлювані джерела енергії (EEG 2012), відповідно до якого масова частка кукурудзи в живильному субстраті для біогазових установок має становити не більше 60 %. Тому країни ЄС схилиються до вибору цукрових буряків, як альтернативи кукурудзі [19]. Вважаємо, що найбільш ефективним способом стимулювання будівництва біогазових комплексів у сільському господарстві країни має стати запровадження градації за визначеної потужності й підвищення величини «зеленого» тарифу для невеликих виробників біоенергетики.

У нинішніх умовах розвитку агропродовольчого сектору інструменти державного регулювання окремих видів агропродовольчого виробництва доцільно розглядати у комплексі підтримки як товаровиробників сільськогосподарської сировини, так і підприємств переробної промисловості, що сприятиме прояву синергетичного ефекту для кожного рівня учасника ланцюга поставок. Крім того, важливим напрямом розвитку міжгалузевих зв'язків у м'ясопродуктовому підкомплексі, на нашу думку, є забезпечення паритету цін на м'ясо та м'ясопродукцію і промислову матеріально-технічну продукцію, що сприятиме досягненню паритетності обміну між учасниками ланцюга поставок.

З метою розвитку міжгалузевих зв'язків і забезпечення взаємовигідного товарного обміну між сферами м'ясопродуктового виробництва необхідно забезпечити використання обґрунтованого комплексу інструментів регулювання. Результати дослідження переконують, що основними елементами економічного механізму міжгалузевих зв'язків між I та II сферами м'ясопродуктового підкомплексу є: дотації, які сприяють підтримці еквівалентності товарообміну; на основі інструментів часткового відшкодування будівництва тваринницьких комплексів та придбання племінних тварин, компенсації витрат за приросну голову

молочного, молочно-м'ясного, м'ясного напрямку продуктивності. Одним із інструментів державного регулювання розглядаємо спеціальним нульовою ставкою ПДВ товаровиробникам, які передають сировину на глибоку переробку.

Очевидно, що розвиток агропродовольчого сектору буде відбуватися під впливом науково-технічних змін, з одного боку, які змінять функцію виробництва продовольства, а з іншого – глобальні виклики, зумовлені підвищенням попиту на продукти харчування на тлі уповільнення темпів росту продуктивності в цьому секторі та скорочення його ресурсного потенціалу, зростання чисельності міського населення та реалізації принципів сталого розвитку на кожному рівні ланцюга поставок. На сьогодні виробництво продовольства є достатнім за обсягами, однак за економічною та фізичною доступністю населення країни та регіонів різняться між собою. Порівняно із 2012 р. попит на продовольство, воду та енергію, за оцінками експертів, до 2030 р. зросте на 35; 40 і 50 % відповідно, внаслідок збільшення чисельності населення і підвищення доходів [20].

Крім того, буде загострюватися питання мінімізації та раціонального використання продовольчих відходів у ланцюгах поставок. За даними ФАО, частка втрат і відходів становить близько 30 % для зернових культур, 40–50 – для коренеплодів, 30 – для риби та 20 % – для олійних і м'яса [21]. Без сумніву, питання продовольчих відходів пов'язано із посиленням екологічної небезпеки та неефективності діючої системи виробництва й розподілу агропродовольства. За даними ФАО, майже 54 % втрат відбувається на етапі виробництва, збирання та зберігання сільськогосподарської продукції, а 46 % – на етапах переробки, розподілу і споживання продовольства. Зазначимо, що у провідних країнах світу ці втрати формуються внаслідок викидання зіпсованої їжі, а в країнах, що розвиваються, через втрати на стадії виробництва.

Наступною особливістю розвитку агропродовольчого сектору слід виділити інтеграцію продовольчого й енергетичного сектору на основі використання біомаси для виробництва альтернативних видів палива. З огляду на це постає необхідність визначення оптимальних часток виробленої сільськогосподарської продукції, яка спрямовується на виробництво продовольства та альтернативні види палива в країні, оскільки це призводить до підвищення цін на продовольство. Водночас, у перспективі, функціонування ланцюгів поставок агропродовольства буде супроводжуватися зростанням загроз нестачі ресурсів для забезпечення деда-

лі більших споживчих потреб на фоні кризи сформованих моделей продовольчих систем і посилення проблем гарантування біобезпеки. Виробництво агропродовольства в майбутньому більшою мірою залежатиме від технологій підвищення врожайності, продуктивності та мінімізації втрат, а також впливів зовнішніх кліматичних і біологічних чинників.

Зазначимо, що на функціонування агропродовольчого сектору економіки у майбутньому впливатиме купівельна поведінка споживачів, яка також змінюється. Характерними особливостями споживчого попиту на продовольство буде прояв таких трендів як часткове залучення споживачів у виробничі функції (в Україні селянські домогосподарства виробляють сільськогосподарську продукцію та продовольство, яке спрямовується на власне споживання), а також підвищення попиту на оброблені продукти та готову їжу, на лікувальну і «здорову» їжу тощо.

Слід також враховувати розвиток нових форм розподілу продукції з метою мінімізації відходів, які ґрунтуються на принципах економіки спільного використання та краудсорсингу. У продовольчій сфері набув поширення «crowdfarming» – модель аутсорсингу. За якою споживач інвестує в конкретний об'єкт (рослина, тварина, земельна ділянка і т.д.), а фермер вирощує продукцію відповідно до вимог споживача. Набуває поширення підхід «foodsharing» через соціальні платформи, які пов'язують споживачів із найближчими роздрібними мережами для безкоштовної передачі незатребуваних продуктів. Посилиться вплив розвитку онлайн-торгівлі, що зумовить поступове скорочення частки сектору роздрібної торгівлі. Стрімкого розвитку онлайн-торгівля набула у періоди карантину, пов'язаного із COVID-19.

Важливий чинник, який впливатиме на розвиток агропродовольчого сектору – це волатильність цін, яка в наступне десятиліття буде визначатися дією двох різнонаправлених чинників: підвищення – збільшення чисельності населення світу, дефіциту ресурсів, росту цін на енергоресурси й посилення природно-кліматичних ризиків; пониження – запровадження інноваційних технологій та збільшення обсягів виробництва в окремих країнах, вивільнення сільськогосподарських угідь через перехід до технологій біорефайнінгу 2-го покоління та активізації міжнародної торгівлі [22].

Посилюватиметься вплив вертикально інтегрованих компаній, оскільки великі агропромислові групи володіють значною ринковою, а в окремих випадках й політичною силою та

спроможні витіснити із ринку дрібних товаровиробників, або інтегрувати середніх і малих товаровиробників, що загострюватиме питання працевзятості сільського населення.

За оцінками експертів, в умовах посилення кризових явищ уряди країн будуть схилитися до проведення політики протекціонізму, яка розглядає залежність продовольчої безпеки від зовнішніх поставок як загрозу. За такого підходу забезпечення продовольчої безпеки визначатиметься на основі альтернативного бачення, що передбачає зменшення залежності від міжнародної торгівлі та ставить як пріоритетне самозабезпечення (концепція продовольчого суверенітету) [23].

Необхідно враховувати прояв глобального тренду – реалізація принципів сталості на основі стратегії біоекономіки та концепції економіки замкнутого циклу, що потребує додержання принципів сталого розвитку на кожній стадії ланцюга поставок агропродовольства, що сприятиме підвищенню його конкурентоспроможності як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Водночас перехід до економіки знань, моделі постіндустріальної економіки, за якої знання та технології розглядають як важливі ресурси, а виробництво товарів і послуг спирається на когнітивні й соціальні навички працівників. Очевидно, що новітні виклики та зміни, які впливатимуть на формування і функціонування агропродовольчого сектору, будуть визначати інший рівень доданої вартості, створюючи для окремих видів продукції в країнах та галузях нові ринкові можливості для підвищення конкурентоспроможності.

Агропродовольчий сектор країни має сильні позиції у світовому експорті за окремими видами сільськогосподарської сировини та продовольства невисокого ступеня переробки, однак критично потребує новітніх засобів їх виробництва, високоякісних племінної худоби та птиці, кормових добавок, генетичного матеріалу, технологій та обладнання іноземного виробництва. Очевидно, що подібна ситуація є несприятливою в аспекті забезпечення конкурентоспроможності ланцюгів поставок агропродовольства, оскільки закуповуючи матеріально-технічні ресурси іноземного походження наша країна формує низький ресурс для досягнення цінової переваги на зовнішніх ринках. Відповідно підвищення продовольчої безпеки по всьому ланцюгу її створення, а не лише готової продукції, є важливим поточним завданням.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що перспективними напрямками розвитку агропродо-

вольчого сектору стануть такі: забезпечення продуктивності технологій селекції та покращення генетичного потенціалу в поєднанні із запровадженням еколого- та інноваційно орієнтованих технологій виробництва продукції рослинництва і тваринництва, що сприятиме підвищенню ефективності товаровиробників сільського господарства. Крім того, запровадження цифрових технологій і роботизованих систем, що необхідно для скорочення відставання від провідних країн за показниками продуктивності праці, підвищення врожайності сільськогосподарських культур, продуктивності тварин та зниження продовольчих втрат.

Вважаємо за необхідне на рівні харчової промисловості розглянути питання диверсифікації продуктового асортименту та вибору позицій із пріоритетами високомаржинальних сегментів здорового, функціонального та персоналізованого харчування, продуктів глибокої переробки сільськогосподарської сировини, для яких характерний підвищений споживчий попит на внутрішньому і зовнішньому ринках. Важливо акцентувати увагу на підвищенні та забезпеченні стабільно високої якості й безпечності вітчизняної агропродукції як умови ефективного включення її у світові продовольчі ланцюги.

Розвиток сектору переробки відходів в агропродовольчому виробництві та продовольства на стадії споживання є необхідною умовою забезпечення сталості та конкурентоспроможності агропродовольчого виробництва, що дозволить збільшити величину доданої вартості та, відповідно, створити нові робочі місця, знизити негативний вплив на навколишнє природне середовище та ін. Тим більше, що світові технології доводять можливості ефективної переробки відходів не лише в енергоресурси (тепло- та електроенергію, паливо), але й інші продукти із високою доданою вартістю, а також їх конкурентоспроможності. Зокрема, сучасні технології стерилізації, консервації та упаковки дають змогу подовжити терміни зберігання продуктів без зміни цінних поживних і фізичних властивостей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Волатильність світових сільськогосподарських цін та заходи убезпечення від неї сільськогосподарського виробництва і продовольчого ринку. Ресурсні можливості розвитку аграрного сектору економіки України: колективна монографія / О.В. Шубравська та ін.; за ред. д-ра екон. наук О.В. Шубравської; НАН України. ДУ «Інститут економіки та прогнозування». Київ, 2017. 440 с. С. 423–439.

2. Варченко О.О. Сучасний стан та тенденції формування міжгалузевих відносин в агропродовольчому комп-

лексі України. Економіка та управління АПК. 2020. № 2. С. 41–54. DOI: 10.33245/2310-9262-2020-159-2-41-54.

3. Розвиток глибокої переробки зерна життєво необхідний для України. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/dumka-ukraini-neobhidno-rozvivati-gliboku-pererobku-zerna>

4. Жак Базен, Ганс ван Клінк. Альтернативні технології переробки цукрових буряків. URL: <http://betaprocess.eu/betaprocess-your-bio-booster.php>

5. Bioenergy Association. Global Bioenergy Statistics 2019 World. URL: <https://www.greengrowthknowledge.org/research/global-bioenergy-statistics-2019>

6. Soratana K., Khanna V., Landis A.E. Re-envisioning the renewable fuel standard to minimize unintended consequences: A comparison of microalgal diesel with other biodiesels. *Appl. Energy*, 2013. Vol. 112. P. 194–204.

7. An H.J., Wilhelm W.E., & Searcy S.W. Biofuel and petroleum-based fuel supply chain research: A literature review. *Biomass & Bioenergy*, 2011, vol. 35. P. 3763–3774.

8. EISA. Energy Independence and Security Act of 2007. 110th Congress. EISA. Public Law. P. 110–140.

9. Model estimates food-versus-biofuel trade-off. / D. Rajagopal et al. *California Agriculture*, 2009. 63 p. URL: <https://doi.org/10.3733/ca.v063n04p199>

10. Shiv Prasad, Avinash P. Ingle. Impacts of sustainable biofuels production from biomass. Book: *Sustainable Bioenergy: Advances and Impacts*. 2019. DOI: 10.1016/C2018-0-02-02445-7.

11. Gerald C. Shurson. The Role of Biofuels Coproducts in Feeding the World Sustainably. *Annual Review of Animal Biosciences*. 2017. Vol. 5. P. 229–254. DOI: 10.1146/annurev-animal-022516-022907.

12. Elia J.A., Baliban R.C., & Floudas C.A. Nationwide energy supply chain analysis for hybrid feedstock processes with significant CO₂ emissions reduction. *AIChE Journal*, 2012. Vol. 58. P. 2142–2154.

13. Hosseini, S.A., & Shah N. Multi-scale process and supply chain modelling: From lignocellulosic feedstock to process and products. *Interface Focus*, 2011. 1. P. 255–262.

14. Sharma B., Ingalls R.G., Jones C.L., & Khanchi A. Biomass supply chain design and analysis: Basis, overview, modeling, challenges, and future. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 2013. Vol. 24. P. 608–627.

15. Гальчинська Ю.М. Прогнозування енергетичного потенціалу біомаси як передумови розвитку біоенергетики в Україні. Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. 2019. Вип.1. С. 120–127.

16. Perspectives of Ukrainian bioenergy development: estimation by means of cluster analysis and marketing approach / J. Galchynska et al. *Economic Annals-XXI*. 2021. Vol. 187(1-2). P. 63–74.

17. Гелетуха Г.Г., Железна Т.А. Стан та перспективи розвитку біоенергетики в Україні. *Пром. теплотехніка*, 2017. Т. 39, № 2. С. 60–63.

18. Калетнік Г.М. Розвиток ринку біопалив в Україні: монографія. Київ: Аграрна наука, 2008. 464 с.

19. Mathias Schindler Verdrengt die rebe bald den mais? *Zuckerrebe*. 2014. No. 1. P. 36–39.

20. Global Trends 2030: *Alternative Worlds: A Publication of the National Intelligence Council*, 2012 (December). NIC 2012-001/ P. 31–38.

21. FAO SOFA report 2019: New insights into food loss and waste. URL: <https://www.ifpri.org/blog/fao-sofa-report-2019-new-insights-food-loss-and-waste#>

22. FAO. Agricultural markets and sustainable development: Global value chains, small holder farmers and digital innovations. Rome, 2020. 164 p.

23. The State of Agricultural Commodity Markets 2015–2016. Trade and food security: achieving a better balance between national priorities and the collective good. Rome: FAO, 2015. URL: <http://www.fao.org/3/i5090e/i5090e.pdf>

REFERENCES

1. Martyshev, P.A. (2017). Volatyl'nist' svitovoy sil'skogospodars'kyh cin ta zahody ubezpechennja vid nei' sil'skogospodars'kogo vyrobnyctva i prodovol'chogo rynku. Resursni mozhyvosti rozvytku agrarnogo sektoru ekonomiky Ukraïny: kolektyvna monografija [Volatility of world agricultural prices and measures to protect agricultural production and the food market from it. Resource opportunities for the development of the agricultural sector of the economy of Ukraine: a collective monograph]. Kyiv. 440 p., pp. 423–439.

2. Varchenko, O.O. Suchasnyj stan ta tendencii' formuvannja mizhgaluzevykh vidnosyn v agroprodovol'chomu kompleksy Ukraïny. [Current state and trends in the formation of intersectoral relations in the agri-food complex of Ukraine]. *Ekonomika ta upravlinnja APK*. 2020, no. 2, pp. 41–54. DOI: <https://doi.org/10.33245/2310-9262-2020-159-2-41-54>

3. Rozvytok glybokoi' pererobky zerna zhyttjevo neobhidnyj dlja Ukraïny. [The development of deep grain processing is vital for Ukraine]. Available at: <https://agravery.com/uk/posts/show/dumka-ukraini-neobhidno-rozvivatigliboku-pererobku-zerna>

4. Zhak Bazan, Gans van Klink. Al'ternatyvni tehnologii' pererobky cukrovoy burjakiv. [Alternative technologies of sugar beet processing]. Available at: <http://betaprocess.eu/betaprocess-your-bio-booster.php>

5. Bioenergy Association. Global Bioenergy Statistics 2019 World. Available at: <https://www.greengrowthknowledge.org/research/global-bioenergy-statistics-2019>

6. Soratana, K., Khanna, V., Landis, A.E. (2013). Re-envisioning the renewable fuel standard to minimize unintended consequences: A comparison of microalgal diesel with other biodiesels. *Appl. Energy*. Vol. 112, pp. 194–204.

7. An, H.J., Wilhelm, W.E., & Searcy, S.W. (2011a). Bio-fuel and petroleum-based fuel supply chain research: A literature review. *Biomass & Bioenergy*. Vol. 35, pp. 3763–3774.

8. EISA. (2007). Energy Independence and Security Act of 2007. 110th Congress. EISA. Public Law, pp. 110–140.

9. Rajagapol, D., Sexton, S., Hochman, G., Roland-Holst, D., & Zilberman, D.D. (2009). Model estimates food-versus-biofuel trade-off. *California Agriculture*, 63 p. Available at: <https://doi.org/10.3733/ca.v063n04p199>

10. Shiv Prasad. Avinash P. Ingle. (2019). Impacts of sustainable biofuels production from biomass. Book: *Sustainable Bioenergy: Advances and Impacts*. Available at: <https://doi.org/10.1016/S2018-0-02-02445-7>

11. Gerald, C. Shurson. (2017). The Role of Biofuels Coproducts in Feeding the World Sustainably. *Annual Review of Animal Biosciences*. Vol. 5, pp. 229–254. DOI: 10.1146/annurev-animal-022516-022907

12. Elia, J.A., Baliban, R.C., & Floudas, C.A. (2012). Nationwide energy supply chain analysis for hybrid feedstock processes with significant CO₂ emissions reduction. *AIChE Journal*. Vol. 58, pp. 2142–2154.

13. Hosseini, S.A., & Shah, N. (2011). Multi-scale process and supply chain modelling: From lignocellulosic feedstock to process and products. *Interface Focus*, 1, pp. 255–262.

14. Sharma, B., Ingalls, R.G., Jones, C.L., & Khanchi, A. (2013). Biomass supply chain design and analysis: Basis, overview, modeling, challenges, and future. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 24, pp. 608–627.

15. Gal'chyn'ska, Ju.M. (2019). Prognozuvannja energetychnogo potencialu biomasy jak peredumovy rozvytku bioenergetyky v Ukraïni. [Forecasting the energy potential of biomass as a prerequisite for the development of bioenergy in Ukraine]. *Visnyk Chernivec'kogo torgovel'no-ekonomichno-go instytutu. Ekonomichni nauky*. [Bulletin of the Chernivtsi Trade and Economic Institute. Economic sciences]. Vyp.1, pp. 120–127.

16. Galchynska, J., Larina, Ya., Varchenko, O., Struk, N., & Gryshchenko, O. (2021). Perspectives of Ukrainian bioenergy development: estimation by means of cluster analysis and marketing approach. *Economic Annals-XXI*. Vol. 187(1-2), pp. 63–74.

17. Geletuha, G.G., Zheljezna, T.A. (2017). Stan ta perspektyvy rozvytku bioenergetyky v Ukraïni. [Status and prospects of bioenergy development in Ukraine]. *Prom. teplotehnyka*. Vol. 39, no. 2, pp. 60–63.

18. Kaletnik, G.M. (2008). Rozvytok rynku biopalyv v Ukraïni: monografija. [Development of the biofuels market in Ukraine: monograph]. Kyiv: Agrarna nauka, 464 p.

19. Mathias Schindler. (2014). Verdrengt die rebe bald den mais? Zuckerrebe. No. 1, pp. 36–39.

20. Global Trends 2030: Alternative Worlds: A Publication of the National Intelligence Council, 2012 (December). NIC 2012-001, pp. 31–38.

21. FAO SOFA report 2019: New insights into food loss and waste. Available at: <https://www.ifpri.org/blog/fao-sofa-report-2019-new-insights-food-loss-and-waste#>

22. FAO. Agricultural markets and sustainable development: Global value chains, small holder farmers and digital innovations. Rome, 2020. 164 p.

23. The State of Agricultural Commodity Markets 2015–2016. Trade and food security: achieving a better balance between national priorities and the collective good. Rome: FAO, 2015. Available at: <http://www.fao.org/3/i5090e/i5090e.pdf>

Стратегические приоритеты развития агропродовольственного сектора экономики Украины

Ибатуллин И.И., Варченко О.А., Артимонова И.В., Вернюк Н.А.

В статье доказано, что современный этап развития агропродовольственного сектора экономики страны характеризуется сильными позициями в мировом экспорте сельскохозяйственного сырья и продуктов невысокой степени переработки (зерновые, подсолнечное масло и др.) и имеет импортозависимость по отдельным продуктам глубокой переработки, а также нуждается в способах их производства. Очевидно, что такая ситуация не только не способствует обеспечению продовольственной безопасности, а также препятствует повышению глобальной

конкурентоспособности исследуемого сектора и страны в целом.

Приоритетными направлениями развития цепей поставок молокопродукции должны стать: техническое перевооружение, модернизация и реконструкция молокоперерабатывающего производства, внедрение ресурсосберегающих и экологически безопасных технологических линий; строительство новых и модернизация функционирующих молокоприемных пунктов охлаждения и первичной обработки молока; создание малогабаритных молокоперерабатывающих цехов на кооперативных началах; развитие глубокой переработки молока сырья и создание производства таких продуктов как казеин, сухая молочная сыворотка, лактоза, сывороточные белки и т.д. Приведены направления развития глубокой переработки зерна и сахарной свеклы, что будет способствовать диверсификации товарного ассортимента.

Доказано, что в нынешних условиях развития агропродовольственного сектора инструменты государственного регулирования отдельных видов производства целесообразно рассматривать в комплексе поддержки как товаропроизводителей сельскохозяйственного сырья, так и предприятий перерабатывающей промышленности, что будет способствовать проявлению синергического эффекта каждого уровня участника цепи поставок.

Аргументировано, что развитие агропродовольственного производства будет происходить под влиянием научно-технических изменений, усиления глобальных вызовов, повышения спроса на продукты питания, замедления темпов роста производительности в данном секторе и сокращения его ресурсного потенциала, при росте численности городского населения и реализации принципов устойчивого развития, которые необходимо учесть в стратегической перспективе.

Обосновано, что одним из приоритетных направлений является развитие сектора переработки отходов в агропродовольственном производстве и продовольствия на стадии потребления, что является необходимым условием обеспечения постоянства и конкурентоспособности агропродовольственного производства. Это позволит увеличить величину добавленной стоимости и соответственно создать новые рабочие места, снизить негативное влияние на окружающую среду и др.

Ключевые слова: агропродовольственный сектор, стратегические приоритеты, углубленная переработка, мясо- и молокопроизводство, инновационность, устойчивость.

Strategic priorities for the development of the agri-food sector of Ukraine's economy

Ibatullin I., Varchenko O., Artimonova I., Vernyuk N.

The article proves that the current stage of development of the agro-food sector of the country's economy holds a strong

positions in the world exports of agricultural raw materials and low-processed products (cereals, sunflower oil, *etc.*) and has import dependence on certain deep-processed products. It is obvious that this situation does not contribute to food security, but is an obstacle to increasing the global competitiveness of the studied sector and the country as a whole.

It is proved that new risks, threats and opportunities necessitate the substantiation of strategic priorities for the development of the agri-food sector of the country's economy, taking into account current trends of innovation and sustainability. It has been determined that the development of deep processing of livestock products should be a priority in the meat processing industry and the deterrents of its implementation have been identified. Measures to implement this strategic priority are substantiated, namely the commissioning of new facilities for slaughter and in-depth processing, equipped with high-efficiency energy-saving innovative equipment, setting up the organization of raw material collection (including by-products).

It is determined that the priority directions of milk supply chains development should be technical re-equipment, modernization and reconstruction of milk production, introduction of resource-saving and environmentally friendly technological lines; construction of new and modernization of functioning milk-receiving cooling and primary milk processing points, creation of small-sized milk processing shops on a cooperative basis; development of deep processing of raw milk and creation of production of such products as casein, whey powder, lactose, whey proteins, *etc.* The study defines trends in grain and sugar beets deep processing development which will promote the diversification of the product range.

It is proved that the instruments of state regulation of certain types of production in the current conditions of agri-food sector development should be considered in along with the support of both agricultural producers and processing enterprises, which will promote synergy for each level of the supply chain.

It is argued that the development of agri-food production will be influenced by scientific and technological changes, increasing global challenges, increasing demand for food, slowing productivity growth in the sector and reducing its resource potential, growing urban population and implementing sustainable development principles that should be taken into account in the strategic perspective.

It is substantiated that the development of waste processing and food production in agri-food production at the stage of consumption is one of the priority areas. It is a necessary condition for ensuring sustainability and competitiveness of agri-food production and it will increase added value, create new jobs, reduce the environmental stress, etc.

Key words: agri-food sector, strategic priorities, in-depth processing, meat and dairy production, innovation, sustainability.

Copyright: Ібатуллін І.І. та ін. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:
Артимонова І.В.
Вернюк Н.О.

<https://orcid.org/0000-0003-1054-1356>
<https://orcid.org/0000-0001-9478-5088>

ЕКОНОМІКА

УДК 330.341.1:636.4.022(477)

JEL O15, O32, Q12

Економічні засади інноваційного розвитку
племінного свинарства в УкраїніІбатуллін М.І.¹, Хахула Б.В.²¹ Національний університет біоресурсів і природокористування України² Білоцерківський національний аграрний університет

Ібатуллін М.І., Хахула Б.В. Економічні засади інноваційного розвитку племінного свинарства в Україні. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 87–100.

Ibatullin M., Khahula B. Economic principles of innovative development of breeding pig breeding in Ukraine. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 87–100.

Рукопис отримано: 28.09.2021 р.

Прийнято: 05.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-87-100

Стаття присвячена економічним засадам формування інноваційного розвитку племінного свинарства в Україні.

Встановлено, що комплектування маточного стада племінних заводів здійснюється за принципом саморемонту, розведення свиней за методом «закритої» популяції, племінних репродукторів – здебільшого, ремонтними свинками власної репродукції, отриманими і вирощеними безпосередньо в господарстві. Ремонтних кнурців для поповнення стада закупають в інших господарствах, а за організації прабатьківського стада вирощують безпосередньо в об'єднанні. У товарних стадах свинарських ферм і комплексів комплектування маточного стада бажано проводити ремонтними кнурцями і свинками з племінних господарств, а в разі необхідності за чіткого ведення первинного зоотехнічного обліку вирощування ремонтних свинок для заміни вибулих маток можна буде проводити безпосередньо в підприємстві.

В умовах обмеженості імпорту племінних свиней внаслідок поширення у світі АЧС, основним завданням племінних господарств є вирощування та реалізація високоякісного молодняка. Однак, в останні роки, ремонтні кнурці і свинки, отримані й вирощені на вітчизняних племінних підприємствах, часто не мають попиту на ринку.

За результатами проведеного аналізу можна зробити висновок, що створена вітчизняна племінна база не потребує безсистемного масового імпорту за винятком невеликої кількості високоцінного племінного молодняка або спермодоз видатних кнурів-плідників, щоб оновити кров деяких стад під методичним контролем відповідних інститутів, а також проводити фундаментальні і прикладні дослідження, передбачені державними науково-технічними програмами.

Ситуація, що склалася в промисловому свинарстві, насамперед потребує вирішення завдань автоматизації управління селекційною та племінною роботою з використанням сучасної комп'ютерної техніки. Вирішення цього завдання набуває особливої ваги, якщо за виробництва товарної свинини використовують системи гібридизації, що потребує чіткої організації племінного стада за умови роботи з великими популяціями тварин.

Водночас стабілізацію та подальший ефективний розвиток племінних підприємств неможливо забезпечити без модернізації інструментів державної підтримки племінних господарств, збереження й ефективного використання кращих вітчизняних генетичних ресурсів і світового генофонду порід свиней, поліпшення виробничої діяльності та посилення інтеграції з великими промисловими комплексами, фермерськими й особистими селянськими господарствами.

Ключові слова: племінне свинарство, сільськогосподарське підприємство, державна підтримка, товарне свинарство, інновація.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Необхідність впровадження у галузі свинарства України сучасних технологій та високопродуктивних тварин обумовлена посиленням економічної конкуренції на ринку. Лише використання передових технологій, кращих порід вітчизняної та зарубіжної селекції, збалансоване та повноцінне годування дозволить зробити цю галузь прибутковою та конкурентоспроможною. При цьому організаційна структура інноваційного свинарства має будуватися за ринково-державною моделлю функціонування та системою інноваційного менеджменту на підприємствах.

Сьогодні основні показники у вітчизняному свинарстві суттєво відстають від європейських стандартів, згідно з якими від однієї свиноматки можна отримати 24–27 і навіть 27–30 поросят на рік, виростивши яких за інтенсивної відгодівлі, можна мати 2,5–3,0 тони свинини. Все це стало наслідком того, що багато років російське сільське господарство працювало на екстенсивній основі, використовувало ресурсомісткі малоефективні технології. В умовах переходу вітчизняної економіки на інноваційний розвиток виникла потреба у розробці теоретико-методичних засад інноваційного розвитку свинарства та створенні на цій основі ефективної системи управління інноваціями. Планомірний та успішний розвиток інновацій у тваринництві можливий за умови дії ефективного організаційно-економічного механізму, використання прогресивної техніки та технології, а також ефективного менеджменту. Необхідно зазначити, що на відміну від ввезеного з-за кордону генетичного матеріалу вітчизняна племінна продукція добре адаптована до місцевих погодно-кліматичних умов, ветеринарно-санітарного супроводу і сучасних технологій утримання тварин.

Теоретичні та практичні питання обґрунтування ефективного розвитку сільськогосподарських підприємств з виробництва продукції свинарства є предметом досліджень багатьох учених-економістів. Найбільш істотний внесок у цю галузь знань зробили такі вітчизняні науковці: В. Герасимов, Л. Гнатишин, Б. Данилів, К. Жадько, М. Ібатуллін, Г. Калетнік, А. Мазур, О. Мазуренко, В. Месель-Веселяк, В. Ніценко, І. Охріменко, С. Приліпко, В. Рибалко, І. Свиноус, В. Топіха та ін. Водночас, незважаючи на значну опрацьованість питань підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств з виробництва продукції свинарства, в нинішніх умовах потребують удосконалення методичні підходи до оцінки ефективності виробництва з урахуванням

принципів сталого розвитку та інноваційності, здійснення модернізації технологічних процесів, упровадження екологічних технологій вирощування свиней, що сприятиме раціональному використанню сформованих ресурсів та збільшенню обсягів виробництва конкурентоспроможної продукції.

Метою дослідження є розробка практичних рекомендацій щодо інноваційного розвитку племінного свинарства в Україні.

Матеріал та методи дослідження. Під час проведення дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи економічних досліджень, зокрема: системний підхід – за вивчення зв'язків між явищами і процесами в системі забезпечення ефективного розвитку племінного свинарства у сільськогосподарських підприємствах; статистичний аналіз – за визначення динаміки, структури та результативності розвитку сільськогосподарських підприємств з виробництва продукції племінного свинарства; групування – для з'ясування впливу різних чинників на рівень ефективності виробництва продукції племінного свинарства та її якості; порівняльний – для зіставлення економічних процесів за виробництва племінної продукції у різні часові періоди з метою виявлення причинно-наслідкового зв'язку; діалектичний та абстрактно-логічний – під час здійснення теоретичних узагальнень, формування висновків.

Результати дослідження та обговорення. З метою збереження та найбільш ефективного використання генетичних ресурсів тварин Інститут свинарства і АПВ НААН проводять роботу з постійного моніторингу стану племінної бази, дослідження непоширених й особливо цінних порід тварин, підвищення їх продуктивного потенціалу та удосконалення породоутворювального процесу, здійснюють контроль за реалізацією племінного поголів'я на території нашої країни. Очевидно, що на сьогодні племінна база вітчизняного свинарства є основним чинником ефективного розвитку галузі свинарства, яка визначає потенційні можливості виробництва продукції в умовах відповідних технологічних вимог годівлі й утримання сільськогосподарських тварин.

Нині особливо увагу слід приділити організації племінної роботи. Однак в Україні через невдалу реорганізацію племінної служби порушено систему комплектування маточних стад товарних комплексів: племзавод – племрепродуктор – товарне стадо, що призвело до зниження використання генетичного потенціалу на 30–50 % [1].

Науковцями встановлено, що у свинарстві, як і в інших галузях тваринництва, рівень та

прояв продуктивності тварин залежать від їх породності й племінних якостей [2]. Отже, постановка відповідної селекційно-племінної роботи з поліпшення продуктивних якостей тварин є невід'ємною складовою частиною процесу виробництва продукції свинарства, а рентабельне ведення промислового свинарства можливо лише за використання здорових, міцних тварин із високим генетичним потенціалом.

Узагальнення досвіду роботи висококонцентрованих спеціалізованих свинарських господарств переконує, що в умовах обмеженого моціону свинарські комплекси необхідно поповнювати міцними тваринами, здатними виявляти високу продуктивність в умовах промислової технології [3]. У зв'язку з відмінностями в основних пріоритетах діяльності різних підприємств племінного свинарства існує необхідність у запровадженні різних технологічних режимів утримання та годівлі на племінних і неплемінних фермах.

Однак, незважаючи на кризу в галузі, суб'єкти підприємницької діяльності – виробники продукції племінного свинарства продовжують вживати заходів щодо збереження порід свиней, яких нині налічується 11. Найбільш поширеними є (90 % поголів'я) велика біла, полтавська м'ясна і українська м'ясна.

За даними Державного племінного реєстру, свиней великої білої породи розводять майже в усіх областях України (за винятком Івано-Франківської та Тернопільської), водночас для Житомирської, Закарпатської і Чернігівської областей це монопорода. За останні роки значно збільшилася чисельність породи ландрас, яку ефективно використовують для отримання двопородних свинок на першому етапі гібридизації (розведенням цієї породи займаються у більшості областей України) і породи п'єтрен, кнурів якої використовують на заключному етапі гібридизації для отримання фінальних гібридів із високим виходом м'яса в туші. Водночас зменшується ареал розповсюдження поголів'я вітчизняних порід свиней, а саме: полтавську м'ясну породу розводять лише у Луганській, Миколаївській, Полтавській і Хмельницькій областях, розведенням локальних порід займаються лише 1–2 племінних господарства з чисельністю основних свиноматок від 33 (українська степова ряба) до 130–150 голів (українська степова біла і миргородська). Порода Уельс має обмежене розповсюдження (Харківська обл.), її використовують як батьківську форму в зональних системах схрещування [4].

На сьогодні кризовий розвиток вітчизняного племінного свинарства зумовлений, з одного боку, недосконалістю організаційно-економіч-

них інструментів регулювання досліджуваного ринку, з іншого – відставанням вітчизняної племінної бази за основними параметрами продуктивності, що характеризується як неефективною організацією племінної справи, так і відставанням методів удосконалення генетичного потенціалу й отримання нових селекційних досягнень із залученням інноваційних підходів у провідних країнах світу.

Результати групування свідчать, що протягом 2002–2018 рр. спостерігається суттєве зниження поголів'я свиней у суб'єктах племінної справи, що зумовлено, насамперед, кризовими явищами як у свинарстві корпоративного сектору аграрної економіки, так і племінному зокрема.

Протягом 2002–2018 рр. за чисельністю поголів'я свиней зменшилося на 61 % із середньорічними темпами – 5,72 %. Найбільше скорочення поголів'я свиней у досліджуваному періоді зафіксовано в сільськогосподарських підприємствах – суб'єктах племінної справи з поголів'ям до 500 голів – відповідно 87,9 і 92,5 %. Отже, можна зробити висновок про те, що зазначені вище суб'єкти підприємницької діяльності де-факто призупинили свою діяльність як суб'єкти племінної справи, оскільки за аналізований період у них були найвищі темпи зниження поголів'я свиней. Ними є організаційно самостійні суб'єкти господарювання, які суттєво знизили рівень селекційно-племінної роботи, що призвело до збитковості свинарства загалом, та племінного зокрема.

Результати групування свідчать, що за період 2002–2018 рр. суттєво зменшилася кількість суб'єктів племінної справи, які утримують 251–500 голів у господарстві (табл. 1).

При цьому зростає кількість господарств корпоративного сектору аграрної економіки – суб'єктів племінної справи, які утримують понад 2000 голів, що свідчить про посилення концентрації та монополізації на ринку продукції племінного свинарства. Зокрема, за період аналізу частка таких підприємств зросла на 20,2 в.п., а частка у виробництві продукції на 26,1 відсоткових пункти.

За нашими розрахунками, суб'єкти племінної справи перших двох груп (із поголів'ям до 500 голів), враховуючи наявність кнурів та основних свиноматок, зокрема, класу еліта-рекорд і еліта, зорієнтовані на малі та середні сільськогосподарські підприємства та господарства населення. Наявність високої частки у структурі поголів'я свиней основних свиноматок свідчить про низьку інтенсивність їх використання внаслідок недостатньої результативності селекційно-племінної роботи в гос-

подарстві. Водночас у висококонцентрованих суб'єктах племінної справи дотримуються оптимального значення структури поголів'я, що забезпечує ефективне використання та оновлення племінного поголів'я свиней.

Висока концентрація поголів'я племінних свиней є доказом того, що сільськогосподарські підприємства 6 і 7 груп орієнтовані на забезпечення племінним молодняком суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють промислове виробництво продукції свинарства.

Необхідно зазначити, що ефективне функціонування вітчизняного свинарства в умовах ринкової економіки потребує обов'язкового дотримання двох найважливіших умов: розведення тварин має бути зорієнтовано на запити й вимоги ринку продукції товарного свинарства; ефективне виробництво племінної продукції може бути забезпечено лише високопродуктивним спеціалізованим свинарством, розвиток якого базується на інноваційних технологіях і сучасних досягненнях селекції та генетики.

Як наголошують науковці, упродовж останніх років у більшості сільськогосподарських підприємств – суб'єктів племінної справи в свинарстві практично не проводили селекцію свиней за товщиною шпиків з тієї причини, що не надавали значення цим показникам продуктивності, внаслідок відсутності умов для поглибленої роботи в цьому напрямі [5]. У більшості племінних господарств корпоративного сектору аграрної економіки постійно відчувається дефіцит кормового білка в раціонах свиней, насамперед тваринного, без якого неможливо збільшити питому частку м'яса в туші. Крім цього, варто наголосити, що був відсутній від-

повідний економічний стимул для такої роботи, оскільки закупівельні ціни на живих м'ясних і беконних свиней не суттєво відрізнялися від сальних та м'ясо-сальних. Зазначимо також, що й досі в більшості суб'єктів господарювання відсутні прилади для прижиттєвого визначення товщини шпиків. Навіть у господарствах, де оцінювали кнурів і свиноматок за м'ясними і відгодівельними якостями потомства методом контрольної відгодівлі, не проводили вибракування перевіреного поголів'я за товщиною шпиків, тварин частіше бракували не за м'ясними, а відгодівельними якостями. Дотепер не набуло поширення в племінному свинарстві проведення оцінки якості отриманих туш з урахуванням вмісту в них м'язової тканини.

Оцінюючи відтворювальні ознаки основних свиноматок племінних суб'єктів господарювання, необхідно приділити увагу такому показникові як вихід поросят на 100 свиноматок, що характеризує як інтенсивність їх використання, так і природну здатність до плодючості. За результатами проведених досліджень, протягом 2002–2018 рр. зросло значення цього показника на 30,2 %, що є свідченням покращення роботи селекційно-племінної служби суб'єктів племінної справи (табл. 2). При цьому суттєво зростає вихід приплоду за період аналізу в сільськогосподарських підприємствах, які отримують до 800 голів поросят на 100 свиноматок, а зниження спостерігається в суб'єктах господарювання, де вихід перевищує 1200 голів. Таку ситуацію можна пояснити зниженням ефективності діяльності селекційно-племінної служби, а також деякою мірою зниженням природної здатності тварин до багатоплідності.

Таблиця 1 – Групування сільськогосподарських підприємств – суб'єктів племінної справи за рівнем концентрації поголів'я свиней, голів

Група за рівнем поголів'я, гол.	2002 р.		2010 р.		2018 р.	
	частка підприємств, %	частка поголів'я свиней, %	частка підприємств, %	частка поголів'я свиней, %	частка підприємств, %	частка поголів'я свиней, %
до 250	18,8	2,8	8,2	0,6	12,2	0,9
251–500	22,4	8,3	13,0	2,4	8,2	1,6
501–750	17,3	10,3	14,2	4,4	12,2	4,1
751–1000	12,5	10,4	7,0	3,0	12,2	5,2
1001–1500	12,3	14,1	17,0	10,1	10,2	6,3
1501–2000	6,3	10,6	12,7	11,1	14,3	12,4
більше 2000	10,4	43,4	27,9	68,3	30,6	69,5
Загалом	100	100	100	100	100	100

Джерело: розраховано за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Таблиця 2 – Групування суб'єктів племінної справи за виходом приплоду на 100 свиноматок, голів

Група господарств за виходом приплоду на 100 свиноматок	2002 р.		2010 р.		2018 р.	
	частка підприємств, %	одержано приплоду на 100 свиноматок, гол.	частка підприємств, %	одержано приплоду на 100 свиноматок, гол.	частка підприємств, %	одержано приплоду на 100 свиноматок, гол.
до 800	21,1	729	4,5	738	2,0	788
801–900	20,1	851	12,1	859	6,1	862
901–1000	22,4	947	28,8	965	24,5	957
1001–1100	19,0	1049	36,4	1045	25,5	1055
1101–1200	6,6	1129	9,1	1139	22,4	1158
1201–1300	2,7	1256	1,8	1227	8,2	1229
більше 1300	8,0	1679	7,3	1862	11,2	1517
Загалом	100,0	950	100,0	1066	100,0	1237

Джерело: розраховано за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Отже, показник виходу приплоду до 100 свиноматок є надзвичайно низьким і не забезпечить прибуткового ведення племінного свинарства у господарюючих суб'єктах.

Встановлено, що у племінних господарствах за показником виходу поросят на 100 свиноматок до 900 голів під час осіменіння свиноматок переважно використовують кнурів, що призводить до додаткових витрат на їх утримання, до багатопліддя, низького рівня заплід-

неності свиноматок, не забезпечуються високі показники потомства через ймовірність низької природної продуктивності (табл. 3). Доказом ефективного використання інтенсивних методів у племінному свинарстві є збільшення кількості свиноматок, запліднених штучно. Із підвищенням показника багатоплідності зростає показник опоросності, що характеризує ефективність діяльності селекційно-племінної служби господарств.

Таблиця 3 – Групування сільськогосподарських підприємств – суб'єктів племінної справи за виходом поросят на 100 свиноматок у 2018 р., голів

Група господарств за виходом поросят від 100 свиноматок	Одержано приплоду на 100 свиноматок, гол.	Спаровано та штучно осіменено свиноматок, гол.		Опоросилося свиноматок	
		загалом	у т.ч. штучно осіменено	загалом	свиноматок, яких перевіряють
до 800	788	129	50	72	32
801–900	862	129	0	103	16
901–1000	957	231	180	212	49
1001–1100	1055	506	407	390	79
1101–1200	1158	650	615	526	129
1201–1300	1229	806	786	661	183
більше 1300	1517	1637	1572	1447	293
Загалом	1237	592	527	494	110

Джерело: розраховано за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Результати досліджень вчених переконують, що багатоплідність у свиноматок, включаючи тих, що перевіряють, по всіх породах і категоріях господарств має становити 10,6 голів, молочність – 52,7 кг, кількість поросят в 60-добовому віці – 9,8 голів, маса гнізда за відлучення – 174,9 кг, маса поросяти в 2-місячному віці – 17,8 кг. Загалом по всіх породах відтворювальні якості маток відповідають стандарту першого класу. Водночас у племзаводах і племрепродукторах по всіх породах відтворювальні здатності свиноматок були такими: багатоплідність – 11,0 і 11,0 голів, молочність – 55,4 і 53,8 кг, кількість поросят у 2 міс. – 9,8 і 9,9 голів, маса гнізда у 2 міс. – 184,6 і 182,5 кг, маса поросяти в першому місяці – 18,8 і 18,4 кг відповідно [6].

Очевидно, що потреба одержання якісного молодняку, який реалізують вітчизняні племінні господарства, вимагає постійного оновлення поголів'я свиней. Згідно з планом племінної роботи, за яким мають працювати всі племінні заводи, ферми і репродуктори, за вдосконалення основного стада слід використовувати кращих тварин, перевірених за спадковими якостями. Із числа основних маток і кнурів має бути сформована провідна група стада (25–30 %), продуктивність якої на 25–30 % перевищувала б відповідні показники в середньому по стаду. Від свиней провідної групи слід отримувати племінний молодняк для ремонту власного основного стада, від інших маток і кнурів – племінну продукцію для комплектування маточного стада дочірніх господарств та для продажу іншим господарствам.

Високі експлуатаційні якості свиноматок вітчизняних порід обумовлюють необхідність раціонального використання цих тварин у товарних господарствах. Один із таких способів – встановлення оптимальної вікової структури (в опоросах) маточного стада. Вікова структура формується через вибракування із стада маток після кожного опоросу. Для того щоб вікова структура була оптимальною, потрібно обґрунтовано визначити принцип і розміри бракування маток різного віку. Слід враховувати, що за одного й того ж відсотка вибракування стада в рік від вікової структури безпосередньо залежить середня тривалість використання свиноматки в стаді, а отже раціональне використання племінних ресурсів сільськогосподарського підприємства за виробництва продукції товарного свинарства.

З метою отримання від свиноматок упродовж продуктивного їх використання найбільше опоросів слід мати тварин, пристосованих до тривалої та інтенсивної експлуатації

за високого рівня продуктивності, тобто, щоб старша група свиноматок залишалася в стаді якомога довше; зоотехнічно обґрунтувати відсоток вибракування свиноматок кожного віку і тим самим підтримувати вікову структуру, оптимальну для певного підприємства.

Варіантів вибракування маточного стада може бути багато, що дає можливість зоотехніку-селекціонерів оперативно регулювати вікову структуру, дотримуючи певні для стада вікові межі й не порушуючи загального принципу вибракування по вікових групах. Вікову межу для свиноматок великої білої породи, найбільш поширеної в сільськогосподарських підприємствах–виробниках продукції товарного свинарства, визначено на рівні восьми–десяти опоросів. Тому перед вітчизняними науковцями-селекціонерами постає завдання збільшити тривалість експлуатації маточного поголів'я в господарстві. Основний принцип вікового вибракування полягає в тому, що в першій половині періоду використання тварин основного стада потрібно вибракувати менше 50 % маток, інакше знизиться середнє число опоросів у розрахунку на свиноматку, і тим більше, чим більше буде вибраковано молодих маток. При цьому зростає собівартість виробництва свинини через підвищення вартості поросят під час народження, яка у молодих маток значно вища, ніж у дорослих (в 1,5–2 рази) [7].

Підставою до вибракування молодих тварин може бути стан їх здоров'я і продуктивність. За правильного вирощування ремонтних свинок і вжиття заходів для збереження їх здоров'я на початку експлуатації знижується рівень вибракування з технологічних причин. Щодо продуктивності, то вибракувати свиноматку відразу після першого опоросу з тієї причини, що вона дала невелику кількість поросят, не зовсім раціонально. Імовірність малоплідності свиноматки в наступному опоросі не надто велика. Ця обставина потребує своєчасного оновлення основного стада племінних господарств за системою показників.

Результати досліджень переконують, що за період 2002–2018 рр. суттєво зросла частка суб'єктів племінної справи, які не купують кнурців і свиноматок – з 47,1 % в 2002 р. до 82,7 % у 2018 р. Поясненням подібної ситуації можуть бути дві взаємопротилежні думки. По-перше, згадана вище категорія сільськогосподарських підприємств оновлює поголів'я основних свиноматок і кнурів завдяки власним ресурсам. Однак такий підхід може призвести до зниження продуктивних якостей потомства. По-друге, вони купують спермопродукцію для свинома-

ток, що забезпечує підвищення природних якісних характеристик отриманого приплоду.

Результат деталізованого аналізу придбання кнурців і свиноматок сільськогосподарськими підприємствами–суб'єктами племінної справи переконує, що господарства першої та другої груп орієнтуються на придбання спермопродукції замість племінних тварин. Такий підхід пов'язаний з певною орієнтацією на малі сільськогосподарські підприємства, що ведуть товарне виробництво свинини, та особисті селянські господарства, які будуть займатися виробництвом продукції як племінного, так і товарного свинарства.

Водночас суб'єкти господарювання, які придбають понад 200 голів, на нашу думку, є складовими вертикально інтегрованих структур, орієнтуючись на задоволення власних потреб. Господарства цієї групи не купують спермопродукцію, отже вони перебувають у процесі формування, а фаховий рівень спеціалістів селекційно-племінної справи достатній для того, щоб використовувати інноваційні методи.

Розрахунки доводять, що генетичні можливості вітчизняних та імпортованих порід свиней, адаптованих до умов України, реалізуються за всіма можливими видами племінної продукції. Отже, основними причинами, які стримують розвиток та ефективність вітчизняного свинарства, є не племінна робота, а організаційно-технологічні чинники, з-поміж яких, передусім, слід виділити недоліки в організації праці, зокрема некваліфіковане використання методів схрещування та гібридизації, недостатню і незбалансовану годівлю, низький рівень розвитку матеріально-технічної бази. Очевидно, що для успішної реалізації стратегічної програми розвитку галузі свинарства необхідно вдосконалити племінні та продуктивні якості порід свиней на рівні показників продуктивності провідних країн світу з розвиненим свинарством. Саме тому робота з підвищення продуктивних якостей у племінних стадах «материнських» порід має бути зорієнтована на досягнення таких показників: багатоплідність не менше 11,5 голів, кількість відібраних поросят на гніздо 10 голів, отримання 2,3 опоросу на свиноматку в рік, кількість відібраних поросят у рік 23,0 голів, середньодобовий приріст живої маси на відгодівлі не менше 800 г, конверсії корму не більше 2,7 кг, з виходом м'яса 58 %. Щодо продуктивності «батьківських» порід необхідно забезпечити: багатоплідність не менше 9,5 голів, кількість відібраних поросят на гніздо – 8,5 голів, кількість опоросів на 1 свиноматку в рік 2,3, кількість відібраних поросят в рік 19,5 голів, середньодобовий приріст живої маси на

відгодівлі не менше 900 г, конверсія корму не більше 2,5 кг, з виходом м'яса 61 % [8].

Встановлено, що комплектування маточного стада племінних заводів здійснюється за принципом саморемонту, розведення свиней за методом «закритої» популяції, племінних репродукторів – здебільшого, ремонтними свинками власної репродукції, отриманими і вирощеними безпосередньо в господарстві. Ремонтних хрячків для поповнення стада закупають в інших господарствах, а за організації прабатьківського стада вирощують безпосередньо в об'єднанні. У товарних стадах свинарських ферм і комплексів комплектування маточного стада бажано проводити ремонтними хрячками і свинками з племінних господарств, а в разі необхідності за чіткого ведення первинного зоотехнічного обліку вирощування ремонтних свинок для заміни вибулих маток можна буде проводити безпосередньо на підприємстві.

В умовах обмеженості імпорту племінних свиней внаслідок поширення у світі АЧС, основним завданням племінних господарств є вирощування та реалізація високоякісного молодняку. Однак, в останні роки, ремонтні хрячки і свинки, отримані й вирощені у вітчизняних племінних підприємствах, часто не мають попиту на ринку.

Свинокомплекси, які використовують інтенсивну технологію, мають забезпечувати виробництво високопродуктивного помісного або гібридного молодняку для відгодівлі. Ремонтних свинок для заміщення вибулих свиноматок доцільно отримувати з племінних ферм, племінних репродукторів або племінних секторів комплексів. Вони мають відповідати вимогам інструкції з бонітування свиней і бути не нижче першого класу. Осіменіння ремонтних свинок проводять за живої маси не менше 120 кг [9]. Водночас стадо кнурів-плідників слід оновлювати через завезення молодняку з племінних господарств та елевєрів.

Результати досліджень науковців свідчать, що щорічна потреба галузі свинарства на рівні ферми чи комплексу в ремонтних свинках парувального віку масою 120 кг становить не менше 70 % від середньорічної кількості свиноматок стада даного суб'єкта господарювання. Кількість ремонтних кнурів, яких необхідно завести в господарство, має відповідати кількості кнурів-плідників, що використовують для запліднення. Щорічне вибракування стада кнурів має становити 50 %. У сільськогосподарських підприємствах за наявності більше 600 свиноматок слід застосовувати штучне запліднення [10].

Зарезультатами досліджень у 2002–2018 рр., частка сільськогосподарських підприємств, які не реалізують племінних свиноматок, зростала. Цю обставину можна пояснити, насамперед, низькою конкурентоспроможністю продукції порівняно з імпортними аналогами як за ціною, так і якісними ознаками сільськогосподарських тварин.

Результати досліджень свідчать про ускладнення збутової діяльності сільськогосподарських підприємств – суб'єктів племінної справи, що підтверджується зниженням частки господарств корпоративного сектору аграрної економіки, які реалізують понад 80 голів у рік з розрахунку на одне господарство.

Дослідження показує, що в структурі реалізації свиноматок переважають тварини класу еліта (80–85 %), що потребує посилення державної підтримки племінних підприємств (табл. 4).

Зазначимо, що лише дві групи господарств корпоративного сектору аграрної економіки купують племінний молодняк, що є свідченням посилення діяльності селекційно-племінної служби в досліджуваній галузі. За даними таблиці 4 можна зробити висновок, що наявність значного поголів'я свинок у всіх категоріях сільськогосподарських підприємств є підтвердженням прояву зниження попиту на вітчизняних племінних тварин внаслідок кризи товарного свинарства, що зумовлено економічними чинниками та АЧС, а також порівняно нижчою конкурентоспроможністю порівняно із імпортними племінними свинками за співвідношенням ціна – якість.

Результати групування сільськогосподарських підприємств – суб'єктів племінної справи за кількістю реалізації племінних свинок і кнурців свідчать, що протягом досліджуваного періоду проявляються дві протилежні тенденції (табл. 5). Зокрема, у 2002–2010 рр. частка суб'єктів господарювання, які не реалізовували тварин, знизилася на 12,1 в.п., що зумовлено, передусім, розвитком товарного свинарства та певними заходами захисту внутрішнього ринку; із 2010 р. – понині частка суб'єктів господарювання зазначеної вище категорії зросла на 24,6 в.п. внаслідок низької конкурентоспроможності вітчизняного племінного свинарства в умовах зниження рівня попиту як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках продукції товарного свинарства.

Наведені розрахунки в таблиці 5 свідчать, що за 2002–2018 рр. зросла частка суб'єктів племінної справи, які реалізують до 10 голів, до 3,7 в.п., що є свідченням орієнтації їх на малі та середні сільськогосподарські підприємства та господарства населення. Водночас, у 2018 р. в другій групі підприємств у структурі реалізації переважає продаж кнурців, що підтверджує можливість цих суб'єктів господарювання щодо задоволення потреб особистих селянських господарств, які утримують свиноматки. Щодо сільськогосподарських підприємств третьої групи, які у 2018 р. реалізували 16 голів свиноматок і кнурців, то можна зробити висновок про їх орієнтацію на задоволення попиту малих і середніх господарств аграрної економіки та особистих селянських господарств.

Таблиця 4 – Групування сільськогосподарських підприємств – господарств корпоративного сектору аграрної економіки у 2018 р., голів

Група господарств за кількістю реалізації свиноматок, гол.	Реалізовано свиноматок, гол.	Із них класу еліта, гол.	Наявність свинок для реалізації на початок року, гол.	Придбано, гол.
0	0	0	53	18
до 10	7	6	25	0
11–20	15	14	21	0
21–40	31	23	43	0
41–80	59	57	41	16
81–200	144	139	153	0
більше 200	341	325	98	0
Загалом	36	34	58	13

Джерело: розраховано за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Таблиця 5 – Групування сільськогосподарських підприємств – суб'єктів племінної справи за обсягами реалізації кнурців і свиноматок у 2018 р., голів

Група господарств за кількістю реалізації кнурців та свиноматок, гол.	2002 р.		2010 р.		2018 р.	
	частка підприємств, %	реалізовано кнурців та свиноматок, гол.	частка підприємств, %	реалізовано кнурців та свиноматок, гол.	частка підприємств, %	реалізовано кнурців та свиноматок, гол.
0	45,7	0	33,6	0	58,2	0
до 10	5,5	6	10,3	6	9,2	4
11–20	5,7	15	6,7	15	4,1	16
21–40	8,2	28	12,1	33	5,1	30
41–80	11,0	59	13,0	59	8,2	55
81–200	11,4	130	13,6	124	9,2	139
більше 200	12,5	534	10,6	438	6,1	373
Загалом	100,0	91	100,0	77	100,0	43

Джерело: розраховано за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Таблиця 6 – Групування сільськогосподарських підприємств – суб'єктів племінної справи за обсягом реалізації кнурців і свиноматок у 2018 р., голів

Група господарств за обсягом реалізації кнурців та свиноматок, гол.	Реалізовано племінних тварин, голів					Наявність племінних тварин для реалізації на початок року	
	Загалом	у тому числі					
		кнурців		свинок			
		загалом	із них класу еліта	загалом	із них класу еліта	кнурців	свинок
0	0	0	0	0	0	5	23
до 10	6	4	4	2	2	7	39
11–20	15	8	7	7	7	17	34
21–40	33	8	8	24	20	14	39
41–80	59	16	15	43	38	12	47
81–200	124	37	34	84	79	18	75
Більше 200	438	80	78	358	323	31	151

Джерело: розраховано за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Показники в таблиці 6 свідчать про те, що у структурі реалізації суб'єктів господарювання 6–7 груп переважає продаж свиноматок. Це дає підстави для висновку, що основними споживачами є висококонцентровані сільськогосподарські підприємства-виробники продукції товарного свиначства. Така тенденція зумовлює певні труднощі із заміною кнурів у товарних господарствах, що в кінцевому підсумку знижує якісний склад кнурів-плідників і призводить до стихійного інбридингу в свиначстві.

Очевидно, що скорочення племінного поголів'я, здебільшого, негативно впливає на то-

варну продукцію галузі. Однак систематичне завезення більшої кількості племінного молодняку в товарні господарства без налагодженої системи відбору кращих тварин і закріплення в умовах господарства результатів високої продуктивності не може забезпечити бажаного підвищення або підтримання на належному рівні продуктивності свиней. Отже, суттєвого підвищення показників їх продуктивності у товарних підприємствах можна досягти, якщо налагодити контроль за породним складом тварин і ефективно управляти структурою маточного стада, розділивши його на відповідні виробничі групи.

Зазначимо, що до останнього часу більшість племінних свиней м'ясних порід і термінальних кнурів, яких використовують як покращувачі м'ясних якостей на останньому етапі селекції, завозили в Україну із селекційних центрів Європи і Північної Америки, зважаючи на істотне відставання вітчизняної племінної бази від генетичних ресурсів зарубіжних селекційних компаній. Водночас, у зв'язку з прийняттям відповідних заходів і санкцій, девальвацією національної валюти і напруженою епізоотичною обстановкою в ряді країн, завезення племінних тварин від європейських генетичних компаній фактично припинено, а імпорт з Північної Америки значно ускладнився й може бути припинений у будь-який момент. При цьому досвід використання свиней іноземної селекції переконує, що завезені породи мають певні недоліки.

Крім того, закордонні селекційні компанії нечасто продають свої кращі генетичні ресурси або обумовлюють у контрактах обмеження щодо використання, а це істотно знижує можливість проведення селекції та негативно позначається на розвитку племінної бази галузі. За умовами контрактів, покупці мають надати будь-які дані обліку за запитом компанії та заплатити так зване «генетичне мито» – роялті [11].

У зв'язку з цим необхідність вкладення значних фінансових ресурсів, висока конкуренція на світовому ринку генетичних ресурсів і доступність іноземного племінного матеріалу для свинарів створює перешкоду для розвитку

вітчизняної племінної бази. Зосередження селекційно-племінної роботи у свинарстві України на імпортних генетичних ресурсах може істотно скоротити вітчизняний генофонд, позбавити галузь ресурсів для подальшого селекційного перетворення та високоцінного поголів'я тварин, адаптованого до місцевих умов утримання і господарювання.

Крім цього, органам державної влади й управління необхідно приділити особливу увагу опрацюванню комплексу заходів з підтримки підприємств, що проводять інтенсивну роботу з поліпшення генетичних ресурсів і розвитку племінної бази галузі. Зокрема, Племінній інспекції слід невідкладно розробити і прийняти ряд спеціальних програм, спрямованих на сталий розвиток вітчизняного генофонду, збереження й збільшення чисельності рідкісних і зникаючих порід та популяцій тварин, здатних впливати на подальше удосконалення селекційного і породоутворювального процесу в галузі.

Встановлено, що протягом 2002–2019 рр. виробництво продукції племінного свинарства було прибутковим (рис. 1), однак рівень рентабельності низький і не забезпечує розширене відтворення. Зазначимо, що рівень прибутковості племінного свинарства суттєво нижчий, ніж товарного, за винятком 2016 року, що зумовлено високою собівартістю та низькою закупівельною ціною. Склалася парадоксальна ситуація: рівень реалізаційних цін на живих племінних і товарних свиней суттєво не відрізняється.

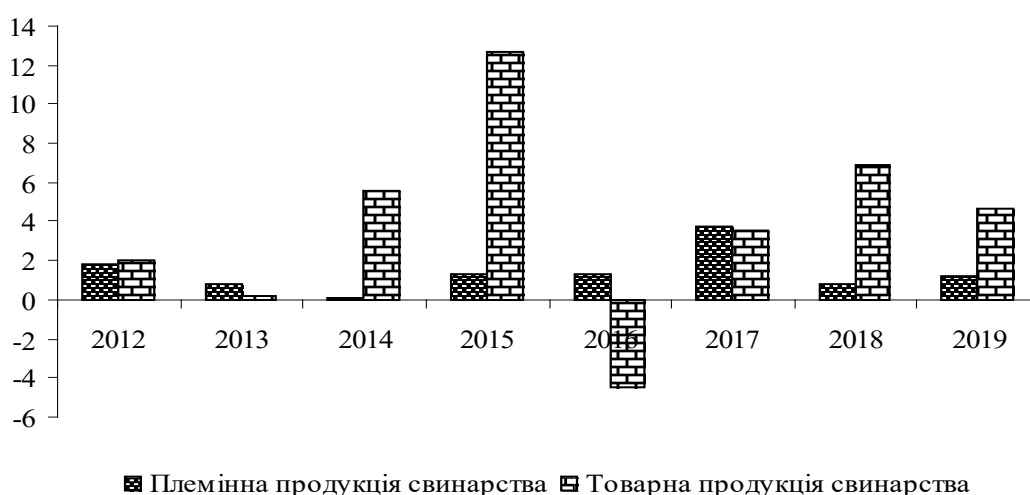

Рис. 1. Рентабельність виробництва продукції племінного та товарного свинарства в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки, %.

Джерело: складено за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Отже, трансформаційні процеси призвели до руйнації більшості виробничо-технологічних ланцюгів, неповноцінного комплектування товарних підприємств молодняком і відсутності протягом останніх двадцяти років значних селекційних досягнень у галузі, вітчизняні породи за основними показниками продуктивності відчутно поступаються племінному матеріалу кращих іноземних селекційних компаній. Через низьку конкурентоспроможність вітчизняної племінної бази в кінцевому підсумку зменшилася кількість порід свиней, що їх розводять на території України, та подальше заміщення більш ефективними зарубіжними генетичними ресурсами.

Одним із напрямів підвищення рентабельності виробництва племінної продукції є зростання інвестиційної привабливості галузі, яка передбачає будівництво сучасних і реконструкцію наявних свинарських підприємств, активне впровадження інноваційних розробок та технологій виробництва свинини. Поряд зі створенням інфраструктури, появою інноваційного виробничого ланцюга від приготування кормів до реалізації готової продукції особливого значення для сталого розвитку галузі набуло ефективне використання генетичних ресурсів.

Завдяки наданій державній підтримці в межах реалізації відомчих програм розвитку аграрного сектору економіки та сприятливій ситуації на ринку, свинарським компаніям вдалося придбати від кращих селекційних корпорацій закордонний племінний матеріал із високим потенціалом продуктивності. Генерація завезених генетичних ресурсів із подальшим виробництвом на їх основі високопродуктивного ремонтного молодняку дозволила істотно прискорити розвиток племінного свинарства, збільшити кількість виробленого племінного поголів'я та його продуктивність, організувати ефективну систему репродукції стада і повністю забезпечити потреби відгодівельних підприємств у товарних гібридах.

Отже, висококонцентровані сільськогосподарські виробники свинини в Україні змушені приділяти дедалі більше уваги розвитку власної племінної бази на репродукторах, чисельність тварин в яких у два-чотири рази перевищує чисельність стада традиційного племінного заводу. При цьому, з метою збільшення м'ясної продуктивності свиней, в Україні все більше купують іноземні генетично спеціалізовані лінії для розведення їх у подальшому в умовах власного господарства. За такого підходу, організація роботи в племінному репродукторі комплексу неминує переходити на більш

якісний рівень: створюється локальний селекційний центр, однак зростає кількість завдань, що постають перед племінною службою підприємства [12].

Негативним явищем у племінному свинарстві розглядається зникнення батьківських осіб вітчизняних порід свиней, виведених за незалежної України, як українська м'ясна. Ця порода була створена за унікальною схемою методом складного відтворювального поетапного схрещування із використанням 11 кращих вітчизняних та зарубіжних генотипів. Вона була створена в стислі терміни завдяки централізованому керівництву процесом на рівні значної кількості господарств. Вітчизняні генотипи здебільшого не встигають забезпечити швидке виробництво значної кількості дешевого м'яса. Водночас на межі зникнення опинилися сальні породи свиней, як традиційні для України. Втраченими у 2018 р. слід вважати миргородську і велику чорну породи, які були віднесені до тих порід, від яких отримували найвищої якості сало в Україні [13]. Зазначимо, що велика чорна порода тривалий період підтримувалася лише завдяки зусиллям окремих учених і практиків.

Варто наголосити, якщо залишаються поодинокі племінні господарства по породах, завжди є ризик втратити якусь із них, причиною цього може бути не лише африканська чума свиней. Отже, важливо запровадити державну програму з підтримки та збереження нечисленних порід. Подібний підхід у минулому використала Великобританія, коли промислове виробництво свинини витіснило ряд порід, які не витримали конкуренції. Серед них була і третя за чисельністю материнська порода Великобританії – уельська. Розроблені програми збереження місцевих порід і державна підтримка позитивно вплинули на розвиток племінного свинарства, у результаті – за короткий період уельська порода була поліпшена й повернула свої позиції. Для таких порід як Темворс, знайшли нішеве використання на пасовищах за виробництва органічної свинини. Ще в 1973 р. у Великобританії був створений «Фонд виживання рідкісних порід сільськогосподарських тварин», який дбає за збереження традиційних британських порід [14].

Високий рівень селекції у племінному свинарстві слід розглядати як найважливіший елемент ресурсозберігаючої технології, що забезпечує не лише зниження витрат кормів на одиницю продукції, а також збільшення виходу м'яса, поліпшення здоров'я тварин, стійкості до захворювань, кращий ріст. Селекція практично задіює всі чинники, від яких певною мі-

рою залежить ефективність виробництва свинини. У зв'язку із цим, у концепції розвитку свинарства передбачено, що генетичний прогрес порід країни буде реалізовуватися на основі спрямованої роботи з кожним конкретним генотипом, відновлення систематичної оцінки тварин, застосування комп'ютерних програм селекційного процесу й управління виробництвом загалом.

Висновки. За результатами проведеного аналізу можна зробити висновок, що створена вітчизняна племінна база не потребує безсистемного масового імпорту за винятком невеликої кількості високоцінного племінного молодняка або спермодоз видатних кнурів-плідників, щоб освіжити кров деяких стад під методичним контролем відповідних інститутів, а також проводити фундаментальні і прикладні дослідження, передбачені державними науково-технічними програмами.

Ситуація, що склалася в промисловому свинарстві, насамперед потребує вирішення завдань автоматизації управління селекційною та племінною роботою з використанням сучасної комп'ютерної техніки. Вирішення цього завдання набуває особливої ваги, якщо за виробництва товарної свинини використовують системи гібридизації, що потребує чіткої організації племінного стада за умови роботи з великими популяціями тварин.

Водночас стабілізацію та подальший ефективний розвиток племінних підприємств неможливо забезпечити без модернізації інструментів державної підтримки племінних господарств, збереження й ефективного використання кращих вітчизняних генетичних ресурсів і світового генофонду порід свиней, поліпшення виробничої діяльності та посилення інтеграції з великими промисловими комплексами, фермерськими й особистими селянськими господарствами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ібатуллин М.І. Племінне свинарство в Україні: сучасний стан та проблеми вирішення. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2016. № 3. С. 70–76.
2. Волощук В.М. Інноваційні аспекти наукового забезпечення галузі свинарства. Свинарство. 2020. Вип. 74. С. 123–129.
3. Смирненко І.В. Свиноводство как успешный бизнес. Свинарство України. 2019. № 9. С. 9.
4. Тваринництво України: стан, проблеми, шляхи розвитку (1991–2017–2030 pp.) / за ред. акад. НААН М.І. Бащенко. Київ: Аграр. наука, 2017. – 160 с.
5. Підтереба О.І. Спосіб визначення площі "м'язового вічка" у свиней. Свинарство. 2020. Вип. 74. С. 43–49.
6. Березовський М.Д. Відтворювальні якості чистопородних і помісних свиноматок у поєднанні з терміналь-

ними кнурами власного відтворення та іншими батьківськими формами. Свинарство. 2020. Вип. 74. С. 26–34.

7. Рибалко В.П. М'ясні генотипи свиней та їх подальше використання. Свинарство. 2019. Вип. 72. С. 145–146.

8. Волощук В.М. Теоретичне обґрунтування і створення конкурентоспроможних технологій виробництва свинини: монографія. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2012. 350 с.

9. Сусол Р.Л. Вплив енергії росту ремонтних свинок великої білої породи на їх продуктивність. Зб. наук. праць Подільського державного аграрно-технологічного університету. 2012. Вип. 20. С.266–269.

10. Халак В.І. Зоотехнічна та економічна оцінка відгодівельних і м'ясних якостей молодняка свиней різного генетичного походження. Свинарство. 2019. Вип. 72. С. 52–60.

11. Мазуренко О.В. Промислове свинарство в умовах сучасного ринку. Економіка АПК. 2016. № 8. С. 27–32.

12. Лимар В.О. Резерви підвищення ефективності промислового виробництва на свиномкомплексі ТОВ "Агропрайм Холдинг". Свинарство. 2017. Вип. 69. С. 34–40.

13. Миргородські свині під загрозою зникнення. URL: <http://ridneselo.com/~node/17255>.

14. Селекційні, генетичні та біотехнологічні методи удосконалення і збереження генофонду порід сільськогосподарських тварин / М.В. Гладій та ін. ІПГТ ім. М.В. Зубця НААН. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2018. 791 с.

REFERENCES

1. Ibatullin M.I. (2016). Pleminne svinarstvo v Ukraini: suchasniy stan ta problemi viri'shennya. [Breeding pigs in Ukraine: current status and solutions]. Zbirnik naukovikh pracz Tavrijskogo derzhavnogo agrotekhnologichnogo universitetu (ekonomichni nauki) [Collection of scientific works of the Tavriya State Agrotechnological University (economic sciences)], no. 3, pp. 70–76.
2. Voloshhuk V.M. (2020). Innovacijni aspekti naukovoogo zabezpechennya galuzi svinarstva. Svinarstvo [Innovative aspects of scientific support of the pig industry. Swine breeding]. No. 74, pp. 123–129.
3. Smirenko I.V. (2019). Svinovodstvo kak uspeshnyj biznes Svinarstvo Ukraini [Pig breeding as a successful business Pig breeding of Ukraine]. No 9, 9 p.
4. Tvarinnicstvo Ukraini: stan, problemi, shlyakhi rozvitku (1991–2017–2030.) [Livestock of Ukraine: state, problems, ways of development (1991-2017-2030)]. 2017, 160 p.
5. Pidtereba O.I. (2020). Sposib viznachennya ploshhi "myazovogo vichka" u svinej. Svinarstvo [Method of determining the area of the "muscle eye" in pigs. Swine breeding]. No. 74, pp. 43–49.
6. Berezovskij M.D. (2020). Vidtvoryvalni yakosti chistoporodnikh i pomisnikh svinomatok u poyednanni z terminalnimi knurami vlasnogo vidtvorennya ta inshimi batkivskimi formami [Reproductive qualities of purebred and local sows in combination with terminal boars of own reproduction and other parental forms]. Svinarstvo [Swine breeding]. No 74, pp. 26–34.
7. Ribalko V.P. (2019). Myasni genotipi svinej ta yikh podalshe vikoristannya [Meat genotypes of pigs and their further use]. Svinarstvo [Swine breeding]. Vol. 72, pp. 145–146.

8. Voloshchuk V.M. (2012). Teoretichne obgruntuvannya i stvorennya konkurentospromozhnikh tekhnologij virobnicztva svinini: monografiya. [Theoretical substantiation and creation of competitive technologies of pork production: monograph]. Poltava: TOV «Firma «Tekhservis». 350 p.

9. Susol R.L. (2012). Vpliv energiyi rostu remontnikh svinok velikoyi biloyi porodi na yikh produktivnist [Influence of growth energy of repair pigs of large white breed on their productivity]. Nauk. pracz Podilskogo derzhavnogo agrarnotekhnologichnogo universitetu [Scientific works of Podolsk State Agrarian and Technological University]. Vol. 20, pp. 266–269.

10. Khalak V.I. (2019). Zootehnikhna ta ekonomichna ocsinka vidgodivelnikh i myasnikh yakostej molodnyaka svinej riznogo genetichnogo pokhodzhennya [Zootechnical and economic evaluation of fattening and meat qualities of young pigs of different genetic origin]. Svinarstvo [Swine breeding]. No 72, pp. 52–60.

11. Mazurenko O.V. (2016). Promislove svinarstvo v umovakh suchasnogo rinku [Industrial pig farming in the modern market]. Ekonomika APK. [Economics of agro-industrial complex]. No 8, pp. 27–32.

12. Limar V.O. (2017). Rezervi pidvishhennya efekтивности promislavogo virobnicztva na svinokompleksi TOV "Agroprajm Kholding" [Reserves to increase the efficiency of industrial production at the pig farm LLC "Agroprim Holding"]. Svinarstvo [Swine breeding]. No. 69, pp. 34–40.

13. Myrhorods'ki svyni pid zagrozoju znyknennja. [Myrhorod pigs endangered]. Available at: <http://ridneselo.com/-node/17255> (Accessed 01 November, 2011).

14. Selekcijni, genetični ta biotekhnologični metodi udoskonalennja i zberezhennja genofondu porid silskogospodarskikh tvarin. [Breeding, genetic and biotechnological methods of improving and preserving the gene pool of farm animal breeds]. Poltava: TOV «Firma «Tekhservis», 2018. 791 p.

Экономические основы инновационного развития племенного свиноводства в Украине **Ибатуллин М.И., Хахула Б.В.**

Статья посвящена экономическим устоям формирования инновационного развития племенного свиноводства в Украине.

Установлено, что комплектование маточного стада племенных заводов осуществляется по принципу саморемонта, разведение свиней методом «закрытой» популяции, племенных репродукторов – в основном, ремонтными свинками собственной репродукции, полученными и выращенными непосредственно в хозяйстве. Ремонтные хрячки для пополнения стада закупают в других хозяйствах, а при организации прародительского стада выращивают непосредственно в объединении. В товарных стадах свиноводческих ферм и комплексов комплектования маточного стада желателно проводить ремонтными хрячками и свинками из племенных хозяйств, а при необходимости при четком ведении первичного зоотехнического учета выращивание ремонтных свинок для замены выбывших маток можно будет проводить непосредственно в предприятии.

В условиях ограниченности импорта племенных свиней вследствие распространения в мире АЧС ос-

новной задачей племенных хозяйств является выращивание и реализация высококачественного молодняка. Однако, в последние годы, ремонтные хрячки и свинки, полученные и выращенные в отечественных племенных предприятиях, часто не пользуются спросом на рынке.

По результатам проведенного анализа можно заключить, что созданная отечественная племенная база не нуждается в бессистемном массовом импорте за исключением небольшого количества высокоценного племенного молодняка или спермодоз выдающихся хряков-производителей, чтобы освежить кровь некоторых стад под методическим контролем соответствующих институтов, а также проводить фундаментальные и прикладные исследования, предусмотренные государственными научно-техническими программами.

Сложившаяся в промышленном свиноводстве ситуация первоначально требует решения задач автоматизации управления селекционной и племенной работой с использованием современной компьютерной техники. Решение этой задачи приобретает особое значение, если при производстве товарной свинины используют системы гибридизации, что требует четкой организации племенного стада при условии работы с обширными популяциями животных.

В то же время, стабилизацию и дальнейшее эффективное развитие племенных предприятий невозможно обеспечить без модернизации инструментов государственной поддержки племенных хозяйств, сохранения и эффективного использования лучших отечественных генетических ресурсов и мирового генофонда пород свиней, улучшения производственной деятельности и усиления интеграции с крупными промышленными комплексами, фермерскими и личными крестьянскими хозяйствами.

Ключевые слова: племенное свиноводство, сельскохозяйственное предприятие, государственная поддержка, товарное свиноводство, инновация.

Economic principles of innovative development of breeding pig breeding in Ukraine

Ibatullin M., Khahula B.

The article is devoted to the economic principles of formation of innovative development of breeding pig breeding in Ukraine.

It is established that the breeding herd of breeding plants is carried out on the principle of self-repair, breeding pigs by the method of "closed" population, breeding breeders - mainly repair pigs of own reproduction, obtained and raised directly on the farm. Repair boars to replenish the herd are purchased from other farms, and when the ancestral herd is organized, they are raised directly in the association. In commodity herds of pig farms and breeding complexes it is desirable to carry out repair boars and pigs from breeding farms, and if necessary with a clear primary zootechnical record breeding repair pigs to replace lost queens can be carried out directly in the enterprise.

Given the limited import of breeding pigs due to the spread of ASF in the world, the main task of breeding farms is the cultivation and sale of high quality young stock. However, in recent years, repair boars and pigs obtained and raised in domestic breeding enterprises are often not in demand in the market.

Based on the results of the analysis, it can be concluded that the established domestic breeding base does not require unsystematic mass imports except for a small number of high-value breeding young or sperm odes of prominent breeding boars to refresh the blood of some herds under the methodical control provided by the state scientific and technical programs.

The current situation in industrial pig breeding primarily requires solving the problems of automation of management of breeding and breeding work with the use of modern computer technology. The solution of this problem is especially important if the production of commercial

pork uses hybridization systems, which requires a clear organization of the breeding herd when working with large populations of animals.

At the same time, stabilization and further effective development of breeding enterprises cannot be ensured without modernization of instruments of state support of breeding farms, preservation and efficient use of the best domestic genetic resources and world gene pool of pig breeds, improvement of production activities and strengthening of integration with large industrial complexes.

Key words: breeding pig breeding, agricultural enterprise, state support, commercial pig breeding, innovation.

Copyright: Ібатулін М.І., Хахула Б.В. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

МАРКЕТИНГ

УДК 339.138:35:369.5
JEL M38

Державний маркетинг в удосконаленні пенсійного забезпечення в Україні

Сафін О.Р. , Сендецька С.В.

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

 Сафін О.Р. E-mail: oleksandrsafin063@gmail.com;
Сендецька С.В. E-mail: svitlana.sendetska@gmail.com

Сафін О.Р., Сендецька С.В. Державний маркетинг в удосконаленні пенсійного забезпечення в Україні. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 101–109.

Safin O., Sendetska S. State marketing in the improvement of pension provision in Ukraine. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 101–109.

Рукопис отримано: 28.09.2021 р.
Прийнято: 03.10.2021 р.
Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-101-109

Метою статті є визначення особливостей та обґрунтування необхідності застосування державного маркетингу для задоволення суспільних потреб як одного з видів маркетингу. Визначено, що основною метою державного маркетингу є дослідження та формування комплексу потреб (індивідуальних, групових, загальносуспільних) та розробка ефективних шляхів їх задоволення з врахуванням реальних економічних можливостей та інших обмежуючих чинників.

Показано відмінність державного маркетингу від політичного та соціального. Зазначено, що державний маркетинг разом із загальновідомими маркетинговими інструментами використовує адміністративні, організаційні, нормативно-правові та інші важелі впливу.

Встановлено, що основним суб'єктом державного маркетингу є держава в особі органів державного управління та місцевого самоврядування. Держава може брати безпосередню участь у задоволенні потреб та (або) створювати середовище і умови для їх реалізації.

Розглянуто окремі аспекти використання державного маркетингу на прикладі задоволення потреби в матеріальному забезпеченні осіб пенсійного віку. Визначено основні складові комплексу державного маркетингу пенсійного забезпечення. Доведено, що всі вони взаємозв'язані й взаємобумовлені і потребують дослідження, подальшого удосконалення та розвитку.

Розглянуто основні важливі завдання пенсійної реформи. Доведено визначальне значення держави в пенсійному забезпеченні. Зазначено, що за реформування пенсійної системи недоцільно застосовувати радикальні заходи, потрібно прогнозувати соціальні наслідки прийнятих рішень, оскільки часто вони супроводжуються активними громадськими протестами. Тому будь-яке реформування пенсійного забезпечення має супроводжуватися відповідними маркетинговими комунікаціями.

Визначено основну мету державного маркетингу у сфері пенсійного забезпечення, яка полягає у вдосконаленні пенсійної системи, спрямованої на якісне задоволення індивідуальних та колективних потреб у пенсійному забезпеченні, а також в створенні умов, які б сприяли її ефективному функціонуванню.

Вказано, що до реформування пенсійної системи необхідний комплексний підхід з одночасним удосконаленням всієї системи соціального захисту в державі, стимулюванням розвитку економіки, підвищенням рівня оплати праці та зайнятості населення.

Ключові слова: потреби, державний маркетинг, маркетинг, пенсійне забезпечення, пенсія, політичний маркетинг, соціальний маркетинг.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Потреби людей постійно розвиваються і змінюються, на зміну одним потребам приходять інші, або ті ж потреби задовольняються новими товарами чи послугами. Основними чинниками, які впливають на ці процеси, є науково-технічний прогрес, виробництво, розвиток особистості. Одночасно потреби мають зворотній вплив на ці визначальні чинники та стимулюють їх розвиток.

Ринкові механізми регулюють процес формування і задоволення потреб споживачів, однак зробити це із врахуванням рівня доходів населення, стану розвитку економіки, екологічної безпеки і т. п. доволі складно без застосування важелів державного впливу. Тому ефективне задоволення суспільних потреб вимагає від держави застосування маркетингових підходів або державного маркетингу.

Результати досліджень змін у методах державного управління в умовах ринку відобразили у своїх працях Гаврилечко Ю. [1], Гавриш-Мусяфір А. [2], Гончаренко К. [3], Горбик В. [4], Дейнега О. [5], Кіслов Д. [6, 7], Лікарчук Н. [8], Окландер М. [9], Олійник В. [10], Подольчак Н. [11], Романенко Є. [12, 13], Романенко К. [14], Ромат Є. [15], Чаплай І. [16], Янчук Т.В. [17] та інші вітчизняні і зарубіжні вчені. У результаті наукових розвідок обґрунтовано необхідність використання маркетингу для ефективного задоволення потреб як держави та суспільства загалом, так і окремих груп громадян, для вдосконалення системи державного управління, визначено особливості використання маркетингових механізмів у державному управлінні.

Подальший розвиток теоретичних і прикладних аспектів державного маркетингу пов'язаний з дослідженням і обґрунтуванням його застосування як в окремих напрямках державного управління [4, 5, 10], так і аналізом окремих складових комплексу державного маркетингу і його концепцій. Про особливу важливість маркетингових комунікацій за здійснення державного управління відзначають Кіслов Д. [6, 7], Ромат Є. [15], Романенко Є. [14], Чаплай І. [13] та інші вчені. Необхідність застосування концепції і принципів соціально-етичного маркетингу на сучасному етапі провадження управлінських функцій в органах державної влади доводять Романенко Є. і Чаплай І. [12].

Державний маркетинг активно використовують в багатьох розвинених країнах. Доцільність використання апробованого світового досвіду маркетингових механізмів у державному управлінні обґрунтовує в своїх працях Романенко К. [14].

Водночас в окремих публікаціях є деякі дискусійні моменти. Зокрема, Гончаренко К. стверджує, що «маркетинг в державному управлінні є маркетингом послуг» [3]. В переважній більшості видів державного управління це твердження є прийнятним, однак держава в особі державних підприємств є і доволі крупним виробником. Відповідно до чинного законодавства в Україні існує державна монополія на виробництво зброї, на діяльність, пов'язану з виробництвом і обігом наркотичних засобів, крім того існує багато державних підприємств, які часто є збитковими, здебільшого, власне через незастосування маркетингових інструментів під час здійснення виробничої діяльності. Лікарчук Н. [8] вважає основним завданням маркетингу в сфері державного управління є «сприяння впровадженню в суспільну свідомість та в соціальну практику різноманітної політичної продукції», що, ймовірно, значно звужує сферу застосування державного маркетингу.

Однак, на наш погляд, в сучасних наукових публікаціях використання державного маркетингу в окремих сферах державного управління є малодослідженим, зокрема щодо сфери пенсійного забезпечення.

Мета дослідження. Обґрунтування необхідності і визначення особливостей державного маркетингу як одного з видів маркетингу для задоволення потреб в суспільстві. Для досягнення мети було вирішено наступні завдання: визначено основні завдання державного маркетингу, проаналізовано специфіку його об'єктів, розглянуто застосування маркетингових підходів для вдосконалення пенсійного забезпечення.

Матеріал і методи дослідження. Інформацією для дослідження слугували публікації в періодичних та інтернет-виданнях, монографії за темою дослідження, дані статистичної звітності, власні спостереження.

У процесі дослідження використовували низку економічних методів, серед яких: монографічний (за опрацювання наукових публікацій з питань державного маркетингу), абстрактно-логічний (за узагальнення та формування висновків), аналізу і синтезу, спостереження, систематизації, порівнянь тощо.

Результати дослідження та обговорення. Котлер Ф. визначає маркетинг як вид людської діяльності, спрямований на задоволення потреб споживачів за допомогою обміну [18, с. 22].

Тому основною метою державного маркетингу має бути дослідження і формування комплексу потреб (індивідуальних, групових, загальносуспільних) та визначення ефектив-

них методів їх задоволення з врахуванням реальних економічних можливостей та інших обмежуючих чинників.

Виділення державного маркетингу в окремий вид пов'язано із специфікою завдань, які він має вирішувати, а також наявністю специфічних потреб, які не можуть забезпечити окремі підприємства, зокрема охорона навколишнього середовища, безпека, розвиток науки, підготовка кадрів тощо.

Слід також зазначити, що державний маркетинг не тотожний політичному, оскільки він має вирішувати завдання задоволення потреб в інтересах усього суспільства, а не окремих політичних партій з метою одержання або утримання влади.

Поряд з цим, хоча державний маркетинг спрямований на задоволення потреб суспільства, його не слід ототожнювати з соціальним маркетингом. Найімовірніше можна стверджувати, що соціальний маркетинг є складовою державного маркетингу. Саме про соціальну мету державного маркетингу наголошують в своїх публікаціях Кіслов Д. [7], Романенко Є. [12], Романенко К. [6], Чаплай І. [12] та інші дослідники.

Одним з основних завдань державного маркетингу є науковий аналіз сучасного стану задоволення суспільних потреб та їх прогнозування, оптимізація і гармонізація, визначення пріоритетів з урахуванням розвитку економіки, наявних ресурсів, науки та інновацій. Це дозволяє встановити орієнтири розвитку суспільства, і тим самим визначити перспективи для розвитку як окремих галузей так і підприємств.

Наступне завдання – визначення ефективних шляхів задоволення цих потреб. Для цього використовують методи, які також мають певну специфіку. Це стимулювання діяльності окремих підприємств чи галузей загалом у необхідному напрямі, наприклад через залучення інвестицій, надання податкових та інших пільг, пропаганди, стимулювання пріоритетних напрямів наукових досліджень тощо. Державний маркетинг разом з загальноприйнятими маркетинговими інструментами використовує нормативно-правові, адміністративні, організаційні та інші важелі впливу.

На основі аналізу потреб державний маркетинг має розробляти заходи для гармонізації ринку, сприяти врівноваженню платоспроможного попиту та пропозиції на життєво необхідні товари. Наприклад, регулювання ринку газу здійснюють через ряд механізмів, які можуть включати встановлення граничних цін, надання субсидій населенню, стимулювання газовидобування, регулювання експорту та імпорту.

Водночас держава через відповідні органи влади, державні організації та підприємства безпосередньо задовольняє значну частину потреб громадян.

Розглянемо окремі аспекти використання державного маркетингу на прикладі задоволення потреби в матеріальному забезпеченні осіб пенсійного віку. Пенсійне забезпечення набуло значного розвитку в світі. Воно суттєво вплинуло на економічні і соціальні відносини в суспільстві. В розвинутих країнах люди стали фактично економічно незалежними в старості від своїх дітей. Це значною мірою відобразилось на добробуті людей похилого віку і на демографічних процесах в цих країнах.

Економічні та соціальні проблеми в Україні вимагають особливої уваги до пенсійного забезпечення. І значення держави тут залишається першорядним. Через законодавство визначаються основні параметри пенсійної системи: структура системи, умови призначення пенсій та визначення їх розміру, розмір страхових внесків, бюджетні дотації, вимоги до роботи пенсійних фондів, компаній з управління активами, приватних страхових організацій тощо.

Крім того, держава формує і відповідну інфраструктуру пенсійного забезпечення – органи, які безпосередньо займаються страхуванням (збором страхових внесків, призначенням і виплатою пенсій, інвестуванням коштів) та контролює роботу організацій, які надають послуги з пенсійного забезпечення та забезпечують роботу пенсійної системи.

Щоб досягти успіху в цій роботі слід забезпечити належний науковий супровід, зокрема використовувати й можливості державного маркетингу. Основною метою державного маркетингу у сфері пенсійного забезпечення є формування пенсійної системи, спрямованої на якісне задоволення індивідуальних та колективних потреб у пенсійному забезпеченні, а також формування умов, які б сприяли її ефективному функціонуванню.

З погляду класичного комплексу маркетингу (4P) пенсійне забезпечення включає:

- 1) продукт – пенсія;
- 2) ціна – страхові внески, бюджетні асигнування та інші фінансові джерела;
- 3) доведення до споживачів – створення необхідної інфраструктури (формування структури пенсійної системи) та організація її роботи;
- 4) просування продукту – інформаційно-роз'яснювальна робота, інформування населення, роботодавців, реклама тощо [19].

Кожна з цих складових потребує удосконалення, оскільки всі вони взаємозв'язані і взаємоумовлені.

Пенсія є продуктом пенсійного страхування та одночасно виступає елементом соціального забезпечення окремих категорій осіб (військовослужбовців, державних службовців, суддів). Пенсія є складною соціально-економічною категорією, де перетинаються інтереси різних соціальних груп населення та суб'єктів економіки. Можна стверджувати, що пенсійне забезпечення є дзеркальним відображенням процесів в економічному, соціальному та духовному житті суспільства. Тому для більш глибокого його дослідження доцільно застосовувати більш складні моделі системи маркетингу, такі як 5P або 7P, коли до базового маркетингового комплексу додаються людські ресурси (модель 5P), в особі працівників пенсійних фондів, пенсіонерів, платників єдиного соціального внеску (ЄСВ), процеси (процеси наповнення і функціонування пенсійного фонду та здійснення пенсійних виплат), фізичне оточення послуги, яке вказує на якість її надання (модель 7P).

Середній розмір пенсії в нашій країні є нижчим від мінімальної заробітної плати (рис.). За минулі 10 років середня пенсія зросла в 3,4 раза, тоді як мінімальна заробітна плата – в 5,8 раза, і в 2021 р. вона становила лише 70 % від мінімальної середньомісячної заробітної плати, що не дозволяє особам пенсійного віку за рахунок пенсії задовольнити навіть свої базові потреби.

Для збільшення розміру пенсійних виплат, тобто для удосконалення продукту з позиції державного маркетингу, потрібно удосконалити систему наповнення пенсійного фонду (ціну). Це можна зробити за рахунок підвищення економічної зацікавленості роботодавців та найманих працівників у здійсненні пенсійного страхування; боротьби з тіньовим сектором економіки і виведення значної частини українського бізнесу з офшорних зон; збільшення пенсійних виплат з усіх рівнів пенсійної системи; створення надійного джерела інвестиційних ресурсів. Ще один важливий напрям зростання пенсій – впровадження *другого рівня обов'язкової накопичувальної пенсійної системи, за якою формуватимуться особисті пенсійні рахунки* через відповідне зменшення ставки ЄСВ і ставки податку на доходи фізичних осіб.

Складність пенсійного забезпечення пов'язана з різноманітністю умов і особливостями праці застрахованих осіб. На сьогодні застосовують різні підходи для визначення розміру пенсії. Встановлення уніфікованого підходу до нарахування пенсій є досить проблематичним, хоча й можливим. Для цього необхідно запроваджувати певну диференціацію окремих критеріїв. Наприклад, це можуть бути підвищені коефіцієнти під час зарахування стажу (для шахтарів) та встановлення різного віку виходу на пенсію (для робіт з шкідливими та небезпечними умовами праці).

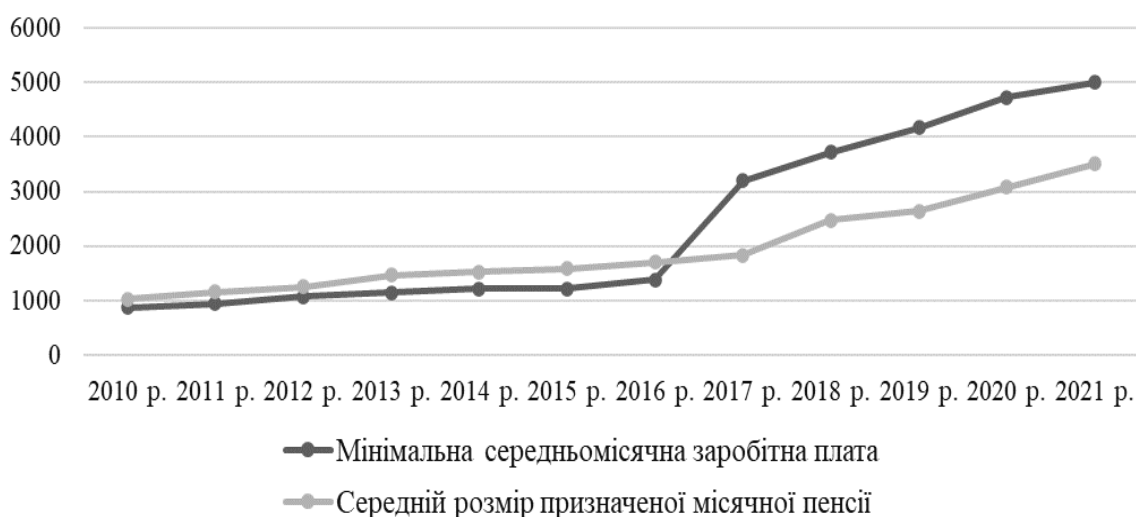

Рис. Середній розмір призначеної місячної пенсії і мінімальної середньомісячної заробітної плати на початок року (грн).

Джерело: за даними Державної служби статистики і Законів України «Про державний бюджет України...» на відповідні роки.

Актуальним є удосконалення пенсійного забезпечення таких осіб як держслужбовці та військові. Для цієї категорії громадян доцільно врахувати особливості їх роботи та проходження служби, наявність певних обмежень, зокрема, щодо отримання доходів з інших джерел. У цьому випадку можна застосувати (за використання методики нарахування пенсій в солідарній системі) підвищені коефіцієнти зарахування стажу, а також різний вік виходу на пенсію. Такі стимули сприяли б залученню здібної молоді та кваліфікованих спеціалістів до виконання важливих функцій в державі та вдосконаленню системи державного управління.

Однак, на нашу думку, кардинально змінювати підходи до нарахування пенсій є недоцільним, оскільки це порушує стабільність і передбачуваність системи пенсійного забезпечення та негативно сприймається громадянами. Такі рішення потребують активної комунікативної підтримки, обґрунтування і роз'яснень.

Ще один важливий аспект пенсійного забезпечення – це глобалізація ринку праці, що потребує міжнародного співробітництва в організації пенсійного забезпечення громадян і що знову посилює роль держави у цій сфері.

Як зазначено вище, державний маркетинг має розглядати задоволення потреб в комплексі. Тому ефективно вирішення питань пенсійного забезпечення має відбуватися в поєднанні з системою пільг, допомог та субсидій, регулюванням податків та зборів, цін на соціально важливі товари і послуги. Адже фінансове забезпечення Пенсійного фонду України є досить складним. З одного боку, про це свідчить відносно низький розмір пенсійних виплат, а з іншого, станом на 1 січня 2021 року заборгованість Пенсійного фонду за позиками на покриття тимчасових касових розривів перед Казначейством становила 62,1 млрд грн [21]).

Реформування пенсійного забезпечення через впровадження другого рівня *обов'язкової накопичувальної пенсійної системи тягне за собою відповідне реформування* структури пенсійних фондів. Потрібно розробити механізм формування і розподілу накопичувальних фондів, інвестування коштів фондів, тобто все це потребуватиме відповідного удосконалення і системи розподілу в комплексі державного маркетингу пенсійного забезпечення.

Особливе значення державного маркетингу в розробці пенсійного забезпечення пов'язано також з тим, що за реформування необхідно прораховувати і соціальні наслідки прийнятих рішень. У зв'язку з цим можна пригадати соціальні протести під час зміни умов пенсій-

ного забезпечення як в Україні, так і в інших європейських країнах, а також значну кількість судових позовів щодо пенсійного забезпечення та інших питань до органів Пенсійного фонду України (47,4 тис. позовів у 2019 році [20]). Тобто будь-яке реформування пенсійного забезпечення має супроводжуватися активною превентивною комунікативною діяльністю, яка полягає в роз'ясненні, обговоренні і обґрунтуванні прийдешніх реформ їх переваг, аналізі досвіду інших країн насамперед через засоби масової інформації і, звичайно, через відповідні виконавчі державні органи. Маркетингові ж комунікації, здійснювані органами пенсійного забезпечення, мають бути комплексними, системними та систематичними, і мати зворотній зв'язок. Це стосується і актуального сьогодні запровадження *другого рівня обов'язкової накопичувальної пенсійної системи*.

Характеризуючи специфічні елементи комплексу державного маркетингу пенсійного забезпечення, слід зазначити, що людський чинник значною мірою впливає на задоволеність відвідувачів пенсійних фондів. Від компетентності, професіоналізму, практичних навиків та особистих якостей їх працівників часто залежить і якість наданої послуги. Саме тому в останні роки органи пенсійного забезпечення з однієї сторони велику увагу приділяють цій складовій комплексу маркетингу, а з іншої – відбувається активна діджиталізація пенсійних послуг, зокрема, розширення можливостей інформування застрахованих осіб і пенсіонерів. Застраховані особи тепер самі можуть отримувати інформацію про сплату страхових внесків, страховий стаж, а також самостійно передати документи он-лайн для автоматичного призначення пенсії без відвідання органів Пенсійного фонду. Крім того, організовано прийом громадян незалежно від місця їх проживання, а призначення пенсій і обробка документів проводиться окремими підрозділами, які не контактують безпосередньо з клієнтами (це працівники, які перебувають в інших районах та отримують документи в електронному вигляді).

Робота органів пенсійної системи стає все більше клієнтоорієнтованою, що відповідає базовому принципу маркетингової діяльності. Адже саме від роботи працівників пенсійного фонду значною мірою залежить ефективність функціонування системи, імідж системи і держави загалом в очах громадян. Цьому сприятимуть ефективна система матеріального і морального заохочення працівників, покращення умов надання послуг (наприклад, впровадження електронних черг), розробка ефективного зворотного зв'язку. Проте зростання рівня сер-

вісного обслуговування осіб пенсійного віку не може повною мірою компенсувати незадоволеність більшості пенсіонерів розміром призначених їм пенсійних виплат.

Висновки. Складність соціально-економічних процесів і активна участь держави в їх здійсненні, особливо в соціальній сфері, вимагає виділення в системі маркетингу такого його різновиду як державний маркетинг. Основними завданнями державного маркетингу є аналіз, виявлення і формування суспільних потреб, дослідження закономірностей і чинників їх появи, розвитку і змін, розробка ефективних методів, заходів і стимулів для їх задоволення.

Використання державного маркетингу може значно підвищити ефективність системи пенсійного забезпечення в Україні. Основною метою державного маркетингу у цій сфері є формування пенсійної системи, спрямованої на якісне задоволення індивідуальних та колективних потреб у пенсійному забезпеченні, а також формування умов, які б сприяли її ефективному функціонуванню.

Система пенсійного забезпечення в Україні потребує свого удосконалення і реформування, оскільки в ній відносно низький розмір пенсійних виплат поєднується з великою заборгованістю Пенсійного фонду, а середній розмір пенсії не дозволяє громадянам пенсійного віку задовольнити навіть свої базові, першочергові потреби.

Удосконалення системи пенсійного забезпечення не буде ефективним без удосконалення всіх складових комплексу маркетингу в даній сфері, оскільки всі вони взаємопов'язані і взаємообумовлені. Зокрема, збільшення розміру пенсії неможливе без удосконалення системи наповнення пенсійного фонду, реформування структури пенсійних фондів, активного впровадження відповідних маркетингових комунікацій, клієнтоорієнтованої роботи персоналу і структури загалом, підвищення якості наданих послуг. Лише комплексна цілеспрямована зміна всіх цих складових державного маркетингу в сфері пенсійного забезпечення уможливить ефективне функціонування пенсійної системи загалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гаврилечко Ю.В. Комплекс маркетингових комунікацій суб'єктів державного управління. *Public Administration Aspects*. 2018. № 6 (11–12). С. 5–12. DOI: 10.15421/151868.
2. Гавриш-Мусафір А. Маркетинг органів державної влади як механізм підвищення рівня життя населення. *Молодий вчений*. 2016. № 8. С. 221–225.
3. Гончаренко К.І. Особливості застосування дер-

жавного маркетингу в управлінській діяльності. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2018. № 1 (18). С. 48–51. URL: <http://customs-admin.umsf.i.ua/archive/2018/1/7.pdf> (дата звернення: 15.03.2021).

4. Горбик В. Адаптація маркетингової складової функціонування механізму державного управління природно-економічним потенціалом регіонів. *Public Administration Aspects*. 2019. Т. 7. № 1–2. DOI: 10.15421/15193.

5. Дейнега О.В., Дейнега І.О. Маркетинг як інструмент розвитку потенціалу послугової діяльності територіальних громад. *ΛΟΓΟΣ.ONLINE*. 2020. DOI: 10.36074/2663-4139.12.03.

6. Кіслов Д. Система маркетингових комунікацій у державному управлінні. *Вісник КНТЕУ*. 2013. № 1. С. 29–37. URL: <http://visnik.knute.edu.ua/files/2013/01/3.pdf> (дата звернення: 15.03.2021).

7. Кіслов Д. В. Соціокомунікаційний маркетинг як механізм державного управління: основні принципи. *Світ соціальних комунікацій*. 2013. № 10. С. 26–29. URL: <http://wsc.kyumu.edu.ua/toms/10/026-029.pdf> (дата звернення: 15.03.2021).

8. Likarchuk N. State marketing: factors of development. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*, 2015. Vol. 3. Available at: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=WXIcuG0AAAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=WXIcuG0AAAAAJ:3fE2CSJlrl8C (дата звернення: 15.03.2021).

9. Oklander M.A. Government and marketing. *Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Маркетингові інновації в освіті, туризмі, готельно-ресторанній, харчовій індустрії та торгівлі”*. 3–5 жовтня 2017 р. Харківський державний університет харчування та торгівлі, 2017. С. 7–8. URL: <http://oklander.info/?p=1867> (дата звернення: 15.03.2021).

10. Олійник В. Формування системи державного маркетингу післядипломної освіти. *Вісник післядипломної освіти. Серія: Управління та адміністрування*, 2017. Вип. 3(32). С. 78–91.

11. Подольчак Н.Ю., Білик О.І., Ханик Ю.-Б.Р. Поняття публічного маркетингу та приклади його застосування в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 1. С. 155–160. DOI: 10.32702/2306-6814.2020.1.155.

12. Романенко Є.О., Чаплай І.В. Соціально-етичний маркетинг в державному управлінні. *Публічне адміністрування: теорія та практика: електронний збірник наукових праць*. 2016. Вип. 1 (15). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01\(15\)/6.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01(15)/6.pdf) (дата звернення: 15.03.2021).

13. Романенко Є.О., Чаплай І.В. Система маркетингових комунікацій в механізмах державного управління. *Актуальні проблеми економіки*. 2016. № 4. С. 69–78.

14. Романенко К.М. Державний маркетинг як механізм максимізації соціальної ефективності державного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 10. С. 85–88. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/10_2010/25.pdf (дата звернення: 15.03.2021).

15. Ромат Є. Маркетинг у публічному управлінні. *Вісник КНТЕУ*. 2016. № 4. С. 56–65. URL: <http://visnik.knute.edu.ua/files/2016/04/5.pdf> (дата звернення: 15.03.2021).

16. Чаплай І. Аналіз використання інструментів маркетингу у системі державного управління. *Ефективність*

державного управління. 2015. Вип. 44. С. 198–202. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/edu_44/fail/ch_1/27.pdf (дата звернення: 15.03.2021).

17. Янчук Т. В. Використання сучасних інформаційних технологій в маркетинговому механізмі державного управління у регіональному розвитку. Економіка і організація управління. 2017. № 2 (26). С. 100–108. URL: <https://jeou.donnu.edu.ua/article/view/4783> (дата звернення: 15.03.2021).

18. Котлер Ф., Келлер К.Л. Маркетинг менеджмент. 14-е изд. СПб.: Питер, 2015. 800 с.

19. Другов А.А., Сафин А.Р., Сендецкая С.В. Государственный маркетинг как важный фактор совершенствования механизма управления социально-экономическими процессами в обществе. Маркетинг в России и за рубежом. 2005. № 4. С. 16–19.

20. Звіт про роботу та виконання бюджету Пенсійного фонду України у 2019 році. URL: <https://www.pfu.gov.ua> (дата звернення: 15.03.2021).

21. Борг Пенсійного фонду перед ДКСУ зріс на 3 млрд грн – до 65 млрд грн. Finbalance, 28.02.2021. URL: <http://finbalance.com.ua/news/borh-pensiynoho-fondu-pere-d-derzhkaznacheystvom-u-sichni-zbilshivsya-do-65-mlrd-hrn> (дата звернення: 15.03.2021).

REFERENCES

1. Gavrylechko, Ju.V. (2018). Kompleks marketyngovyh komunikacij sub'ektiv derzhavnogo upravlinnja. [Complex of marketing communications of subjects of public administration]. Public Administration Aspects. No 6 (11–12), pp. 5–12. DOI: 10.15421/151868.

2. Gavrysh-Musafir, A. (2016). Marketyng organiv derzhavnoi' vlady jak mehanizm pidvyshhennja rivnja zhyttja naselennja. [Marketing of public authorities as a mechanism to improve living standards]. Molodyj vchenyj. No 8, pp. 221–225.

3. Goncharenko, K.I. (2018). Osoblyvosti zastosuvannja derzhavnogo marketyngu v upravlins'kij dijalnosti. [Features of the application of public marketing in management]. Publichne upravlinnja ta mytne administruvannja. [Public administration and customs administration]. No 1 (18), pp. 48–51. Available at: <http://customs-admin.umsf.i.ua/archive/2018/1/7.pdf>

4. Gorbyk, V. (2019). Adaptacija marketyngovoi' skladovoi' funkcionuvannja mehanizmu derzhavnogo upravlinnja pryrodno-ekonomichnym potencialom regioniv. [Adaptation of the marketing component of the functioning of the mechanism of state management of natural and economic potential of the regions]. Public Administration Aspects. Vol. 7. No 1–2. DOI: 10.15421/15193.

5. Dejnega, O.V., Dejnega, I.O. (2020). Marketyng jak instrument rozvytku potencialu poslugovoi' dijalnosti terytorial'nyh gromad. [Marketing as a tool for developing the service potential of local communities]. LOGOS.ONLINE. DOI: 10.36074/2663-4139.12.03.

6. Kislov, D. (2013). Systema marketyngovyh komunikacij u derzhavnomu upravlinni. [The system of marketing communications in public administration]. Visnyk KN-TEU. No 1, pp. 29–37. Available at: <http://visnik.knute.edu.ua/files/2013/01/3.pdf>

7. Kislov, D.V. (2013). Sociokomunikacijnyj marketyng jak mehanizm derzhavnogo upravlinnja: osnovni pryncyry.

[Socicomunication marketing as a mechanism of public administration: basic principles]. Svit social'nyh komunikacij. [World of Social Communications]. No 10, pp. 26–29. Available at: <http://wsc.kyumu.edu.ua/toms/10/026-029.pdf>

8. Likarchuk, N. (2015). State marketing: factors of development. Social and Human Sciences. Vol. 3. Available at: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=WXIcuG0AAAAAJ&sortBy=pubdate&citation_for_view=WXIcuG0AAAAAJ:3fE2CSJrl8C

9. Oklander, M.A. (2017). Government and marketing. Materialy Mizhnarodnoi' nauko-vo-praktyčnoj internet-konferencii' "Marketynгови innovacii' v osviti, turyzmi, gotel'no-restorannij, harchovij industrii' ta torgivli". [Proceedings of the International Scientific and Practical Internet Conference "Marketing Innovations in Education, Tourism, Hotel and Restaurant, Food Industry and Trade"]. 3–5 zhovtnja 2017 r. Harkivs'kyj derzhavnyj universytet harchuvannja ta torgivli, pp. 7–8. Available at: <http://oklander.info/?p=1867>

10. Olijnyk, V. (2017). Formuvannja systemy derzhavnogo marketyngu pisljadyplomnoi' osvity. [Formation of the system of state marketing of postgraduate education]. Visnyk pisljadyplomnoi' osvity. Serija: Upravlinnja ta administruvannja. Iss. 3(32), pp. 78–91.

11. Podol'chak, N.Ju., Bilyk, O.I., Hanyk, Ju.-B.R. (2020). Ponjattja publichnogo marketyngu ta pryklady jogo zastosuvannja v Ukraini. [The concept of public marketing and examples of its application in Ukraine]. Investycii: praktyka ta dosvid. No 1, pp. 155–160. DOI: 10.32702/2306-6814.2020.1.155.

12. Romanenko, Je.O., Chaplaj, I.V. (2016). Social'no-etychnyj marketyng v derzhavnomu upravlinni. [Socio-ethical marketing in public administration]. Publichne administruvannja: teorija ta praktyka: elektronnyj zbirnyk naukovyh prac'. Iss. 1 (15). Available at: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnyk/2016-01\(15\)/6.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnyk/2016-01(15)/6.pdf)

13. Romanenko, Je.O., Chaplaj, I.V. (2016). Systema marketyngovyh komunikacij v mehanizmah derzhavnogo upravlinnja. [The system of marketing communications in the mechanisms of public administration]. Aktual'ni problemy ekonomiky. [Current Economic Problems]. No 4, pp. 69–78.

14. Romanenko, K.M. (2010). Derzhavnyj marketyng jak mehanizm maksymizacii' social'noi' efektyvnosti derzhavnogo upravlinnja. [Public marketing as a mechanism for maximizing the social efficiency of public administration]. Investycii: praktyka ta dosvid. [Investments: Practice and Experience]. No 10, pp. 85–88. Available at: http://www.investplan.com.ua/pdf/10_2010/25.pdf

15. Romat, Je. (2016). Marketyng u publichnomu upravlinni. [Marketing in public administration]. Visnyk KN-TEU. [Bulletin of KNTEU]. No 4, pp. 56–65. Available at: <http://visnik.knute.edu.ua/files/2016/04/5.pdf>

16. Chaplaj, I. (2015). Analiz vykorystannja instrumentiv marketyngu u systemi derzhavnogo upravlinnja. [Analysis of the use of marketing tools in the system of public administration]. Efektyvnist' derzhavnogo upravlinnja. Iss. 44, pp. 198–202. Available at: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/edu_44/fail/ch_1/27.pdf

17. Janchuk, T.V. (2017). Vykorystannja suchasnyh informacijnyh tehnologij v marketyngovomu mehanizmi derzhavnogo upravlinnja u regional'nomu rozvytku. [The

use of modern information technologies in the marketing mechanism of public administration in regional development]. *Ekonomika i organizacija upravlinnja*. No 2 (26), pp. 100–108. Available at: <https://jeou.donnu.edu.ua/article/view/4783>

18. Kotler, F., Keller, K.L. (2015). *Marketing menedzhment*. [Marketing management]. 14-e izd. SPb.: Piter, 800 p.

19. Drugov, A.A., Safin, A.R., Sendekaja, S.V. (2005). Gosudarstvennyj marketing kak vazhnyj faktor sovershenstvovaniya mehanizma upravlenija social'no-jekonomicheskimi processami v obshhestve. obshhestve [Public marketing as an important factor in improving the mechanism of management of socio-economic processes in society]. *Marketing v Rossii i zarubezhom*. [Marketing in Russia and abroad]. No 4, pp. 16–19.

20. Zvit pro robotu ta vykonannja bjudzhetu Pensijnogo fondu Ukraïny u 2019 roci. [Report on the work and execution of the budget of the Pension Fund of Ukraine in 2019]. Available at: <https://www.pfu.gov.ua>

21. Borg Pensijnogo fondu pered DKSU zris na 3 mlrd grn – do 65 mlrd grn. [The debt of the Pension Fund to the SCSU increased by UAH 3 billion to UAH 65 billion]. *Finbalance*, 28.02.2021. Available at: <http://finbalance.com.ua/news/borh-pensijnoho-fondu-pered-derzhkaznacheystvom-u-sichni-zbilshysya-do-65-mlrd-hrn>

Государственный маркетинг в совершенствовании пенсионного обеспечения в Украине

Сафин А.Р., Сендецкая С.В.

Целью статьи является определение особенностей и обоснование необходимости применения государственного маркетинга для удовлетворения общественных потребностей как одного из видов маркетинга. Определено, что основной целью государственного маркетинга является исследование и формирование комплекса потребностей (индивидуальных, групповых, общественных) и разработка эффективных путей их удовлетворения с учетом реальных экономических возможностей и других ограничивающих факторов.

Показано отличие государственного маркетинга от политического и социального. Указано, что государственный маркетинг вместе с общеизвестными маркетинговыми инструментами использует административные, организационные, нормативно-правовые и другие рычаги влияния.

Установлено, что основным субъектом государственного маркетинга является государство в лице органов государственного управления и местного самоуправления. Государство может принимать непосредственное участие в удовлетворении потребностей и (или) создавать среду и условия для их реализации.

Рассмотрены отдельные аспекты использования государственного маркетинга на примере удовлетворения потребности в материальном обеспечении лиц пенсионного возраста. Определены основные составляющие комплекса государственного маркетинга пенсионного обеспечения. Доказано, что все они взаимосвязаны и взаимообусловлены и требуют исследования, дальнейшего совершенствования и развития.

Рассмотрены основные важные задачи пенсионной реформы. Доказано определяющее значение государ-

ства в пенсионном обеспечении. Отмечено, что при реформировании пенсионной системы нецелесообразно применять радикальные меры, нужно прогнозировать социальные последствия принимаемых решений, поскольку часто они сопровождаются активными общественными протестами. Поэтому любое реформирование пенсионного обеспечения должно сопровождаться соответствующими маркетинговыми коммуникациями.

Определена основная цель государственного маркетинга в сфере пенсионного обеспечения, которая заключается в формировании пенсионной системы, направленной на качественное удовлетворение индивидуальных и коллективных потребностей в пенсионном обеспечении, а также в создании условий, способствующих ее эффективному функционированию.

Указано, что к реформированию пенсионной системы необходим комплексный подход с одновременным совершенствованием всей системы социальной защиты в государстве, стимулированием развития экономики, повышением уровня оплаты труда и занятости населения.

Ключевые слова: потребности, государственный маркетинг, маркетинг, пенсионное обеспечение, пенсия, политический маркетинг, социальный маркетинг.

State marketing in the improvement of pension provision in Ukraine

Safin O., Sendetska S.

The paper aims to determine the features and justify the need to use state marketing to meet public needs as one of the types of marketing. It has been found out that the main goal of state marketing is to study and form a complex of needs (individual, group, public) and develop effective ways to satisfy them, taking into account real economic opportunities and other limiting factors.

The study reveals the difference in state marketing and the political and social one. It is indicated that state marketing, along with well-known marketing tools, uses administrative, organizational, regulatory and other levers of influence.

It has been established that the state represented by the central and local government bodies is the main subject of state marketing. The state can directly participate in meeting needs and (or) create an environment and conditions for their implementation.

Some aspects of state marketing use are considered on the example of meeting the need for material support for people of retirement age. The main components of the set of state marketing in pension provision have been determined. It has been proven that they are all interconnected and interdependent and require research, further improvement and development.

The key important tasks of the pension reform are considered. The decisive role of the state in pension provision has been proved. It is noted that radical measures are inappropriate to apply in the pension system reforming - it is necessary to predict the social consequences of the decisions taken, since they are often accompanied with active public protests. Therefore, any pension reform must be accompanied by appropriate marketing communications.

The main goal of state marketing in pension provision is determined. It involves the development of a pension system

aimed at qualitative satisfaction of individual and collective needs in pension provision, as well as in creating conditions conducive to its effective functioning.

It is indicated that a comprehensive approach is required to reform the pension system along with improving the entire social protection system in the state, economic development stimulation, increase in the level of the population wages and employment.

Key words: needs, state marketing, marketing, pension provision, pension, political marketing, social marketing.

Copyright: Сафін О.Р., Сендецька С.В. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Сафін О.Р.

Сендецька С.В.

<https://orcid.org/0000-0003-0978-7455>

<https://orcid.org/0000-0002-2138-4766>

УДК 336.647/.648

JEL C61, G32, O13, Q14

Фінансування аграрних підприємств: аналіз довгострокових трендів та структурних зрушень

Буряк А.В.¹, Бойко С.В.², Дем'яненко І.В.²

¹ Національний університет біоресурсів і природокористування України

² Національний університет харчових технологій

Буряк А.В., Бойко С.В., Дем'яненко І.В. Фінансування аграрних підприємств: аналіз довгострокових трендів та структурних зрушень. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 110–118.

Buriak A., Boiko S., Demianenko I. Agricultural enterprises financing: analysis of long-term trends and structural changes. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 110–118.

Рукопис отримано: 21.09.2021 р.

Прийнято: 03.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-110-118

Стаття присвячена дослідженню довгострокових трендів фінансування аграрних підприємств України.

Аргументовано, що сільське господарство для української економіки є одним з найважливіших видів економічної діяльності, оскільки разом з іншими суміжними видами економічної діяльності (переробна промисловість, торгівля) формують близько половини ВВП. В таких умовах важливим завданням забезпечення сталого розвитку сільського господарства є фінансування сільськогосподарських підприємств з дотриманням одночасно принципів достатності та фінансової стійкості.

Запропоновано застосування системи абсолютних та відносних показників для емпіричної оцінки фінансування аграрних підприємств України, а також технологій регресійного аналізу, кореляційного аналізу.

Встановлено, що фінансові ресурси аграрних підприємств України у досліджуваному періоді (2009–2019 рр.) зросли у 7,2 разів, що перевищує темпи росту сукупних фінансових ресурсів підприємств в економіці та за видами економічної діяльності (транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність, промисловість, будівництво, оптова та роздрібна торгівля, фінансова та страхова діяльність тощо).

Аргументовано, що періодизацію фінансування аграрних підприємств України у довгостроковому періоді доцільно проводити на основі семи ознак (загальний обсяг фінансовий ресурсів, частки власного капіталу, довгострокових зобов'язань, поточних зобов'язань, рівень фінансової стійкості, пріоритети за розмірами підприємств та пріоритети за видами сільськогосподарської діяльності).

Проведена емпірична оцінка фінансового забезпечення діяльності аграрних підприємств України дозволила виокремити три періоди: 2010–2013 рр. – збільшення фінансових ресурсів аграрних підприємств України за умови переважання власного капіталу, забезпечення фінансової стійкості підприємств, порушеного стану платіжної дисципліни; 2014–2016 рр. – зменшення фінансових ресурсів аграрних підприємств за умови переважання позикових коштів, часткової втрати фінансової стійкості підприємств, розвиток в умовах впливу економічної, валютної та політичної нестабільності; 2017–2019 рр. – збільшення фінансових ресурсів аграрних підприємств у напрямі відновлення фінансового потенціалу з переходом вагомості до середніх та малих аграрних підприємств, що спеціалізуються на вирощуванні однорічних і дворічних культур, тваринництві, допоміжній діяльності у сільському господарстві та післяурожайній діяльності.

Ключові слова: сільське господарство, фінансування аграрних підприємств, фінансові ресурси, власний капітал, позиковий капітал, довгострокові тренди.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Сільське господарство для української економіки є одним з найважливіших видів економічної діяльності, оскільки разом з іншими суміжними видами економічної діяльності (переробна промисловість, торгівля) формують близько половини ВВП. Частка сільського господарства у випуску товарів та послуг у 2019 році становила 9,70 % проти 9,42 % у 2013 році, 7,55 % у 2010 році [1].

Соціально-економічна роль сільського господарства в Україні посилюється наступними чинниками: забезпечення продовольчої безпеки держави, сприяння розвитку сільської місцевості та її інфраструктури, створення робочих місць у сільській місцевості та суміжних галузях, а також формування «надходжень від валютної виручки з продажу сільськогосподарської продукції на експорт, що безпосередньо впливає на курс національної валюти» [2] та, відповідно, стан платіжного балансу держави. За таких умов важливо забезпечити реалізацію принципів на основі сталого розвитку сільського господарства, що можливо на основі фінансування сільськогосподарських підприємств з дотриманням одночасно принципів достатності та фінансової стійкості. Тому, важливим та актуальним завданням є ретроспективне дослідження процесів фінансування аграрних підприємств України, виявлення чинників впливу на обсяг та структуру фінансових ресурсів та обґрунтування напрямів її оптимізації з метою максимізації ефективності використання власного капіталу та мінімізації ризиків втрати фінансової стійкості.

Питання фінансового забезпечення діяльності аграрних підприємств України висвітлено у численних працях вітчизняних вчених-фінансистів. Зокрема, Н. Давиденко досліджувала залучення фінансових ресурсів аграрними корпораціями через виходи на іноземних фондових біржах [3]; Я. Дропа та М. Петик – особливості мобілізації фінансових ресурсів аграрними підприємствами на основі довгострокових трендів системи абсолютних та відносних показників [4]; О. Радченко, І. Цвіхун, І. Ясінецька, Л. Будняк – фінансування аграрних підприємств з позиції балансу попиту та пропозиції фінансових ресурсів аграрного сектору [5]; А. Ковальова – альтернативні форми фінансового забезпечення сільськогосподарських підприємств [6]; І. Кравчук, С. Логвиненко – управління фінансовим забезпеченням сільськогосподарських підприємств [7]; О. Яцух – концептуальні основи та домінанти фінансового забезпечення сільськогосподарських підприємств [8]; О. Лемішко, А. Шевченко, Н. Шевченко – еволюцію

теорії фінансів та сільськогосподарського капіталу [9]. Серед іноземних вчених-дослідників варто відмітити: В. Вілкокс (Walter W. Wilcox) [10], К. Бейкер та Дж. Хопкін (С.В. Baker, J.A. Hopkin) [11], Н. Лардер, С. Сіппел та Н. Аргент (N. Larder, S. Ruth Sippel, N. Argent) [12], М. Солівода (M. Soliwoda) [13], Б. Вучкович, Б. Веселінович, М. Дробнякович (B.Vuckovic, V.Veselinovic, M. Drobnyakovic) [14], Т. Хавеманн, К. Негра, Ф. Вернек (T. Havemann, C. Negra, F. Werneck) [15]. На нашу думку, потребує посилення аналітична складова обґрунтування фінансування аграрних підприємств та аграрного сектору економіки загалом.

Метою дослідження є емпірична оцінка довгострокових трендів фінансування аграрних підприємств України для потреб розробки стратегічних напрямів розвитку аграрного сектору України в контексті забезпечення сталого розвитку аграрного сектору та його конкурентоспроможності.

Матеріал і методи дослідження. Для емпіричної оцінки фінансування аграрних підприємств України застосовано систему абсолютних та відносних показників (для визначення динаміки та структури фінансування аграрних підприємств України), регресійний аналіз (для побудови рівнянь регресії фінансування аграрних підприємств України у досліджуваному періоді (2009–2019 рр.), кореляційний аналіз (для визначення ступеня зв'язку між динамікою фінансування аграрних підприємств та іншими показниками сільського господарства). Інформаційною основою проведеного дослідження слугували статистичні дані Державної служби статистики України та Національного банку України.

Результати дослідження та обговорення. Фінансові ресурси аграрних підприємств України як загальна вартість власного капіталу, поточних та довгострокових зобов'язань, а також забезпечень у досліджуваному періоді (2009–2019 рр.) зросли у 7,2 разів (рис. 1), що перевищує темпи росту сукупних фінансових ресурсів підприємств в економіці (3,3 разів) та за іншими видами економічної діяльності (транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність – 3,2 разів, промисловість – 3,4 разів, будівництво – 3,9 разів, оптова та роздрібна торгівля – 3,3 разів, фінансова та страхова діяльність – 2,4 разів тощо).

Зростання номінального розміру фінансових ресурсів у гривневому еквіваленті ($ФР_{\text{UAH}}$) дає підстави виокремити три змістовні періоди: перший період (2009–2013 рр.), коли відбувалося стаке нагромадження фінансових ресурсів аграрних підприємств (рівняння 1, $R^2 = 0,99$):

$$ФР_{\text{UAH},2009-2013} = 49223t + 81032. \quad (1)$$

Нестабільність національної грошової одиниці у довгостроковому періоді та коливання обмінного курсу гривні до іноземних валют роблять актуальним оцінювання динаміки фінансових ресурсів аграрних підприємств України у доларовому еквіваленті, однак підхід до періодизації потребує коригування: перший (2010–2013 рр.) – стає зростання фінансування аграрних підприємств України; другий (2014–2016 рр.) – різкі коливання, зокрема скорочення фінансування аграрних підприємств України у доларовому еквіваленті внаслідок девальвації гривні; третій (2017–2019 рр.) – поступове відновлення капіталізації сільського господарства.

Отже, другий період тривав з 2014 до 2016 рр., коли відбувалося одночасно нагромадження фінансових ресурсів аграрними підприємствами через збільшення випуску товарів і послуг у ринкових цінах, що стало наслідком збільшення насамперед середніх цін продукції як рослинництва, так і тваринництва. Однак протягом 2016 р. сукупні фінансові ресурси аграрних підприємств України зменшилися на 40,7 %, що становило 625705 млн грн.

Зростання номінального розміру фінансових ресурсів у гривневому еквіваленті (ΦP_{UAH}) дає підстави виокремити третій змістовний період: 2017–2019 рр., коли відновилося стає нагромадження фінансових ресурсів аграрних підприємств (рівняння 2, $R^2 = 0,99$):

$$\Phi P_{\text{UAH};2017-2019} = 59376t + 856439. \quad (2)$$

Нині головним джерелом надходження фінансових ресурсів сільськогосподарським

товаровиробникам України залишається чистий дохід від реалізації виробленої продукції. Надто малою є частка фінансових надходжень у сільське господарство за такими каналами надходження фінансових ресурсів як довгострокові позики, кредитування інвестиційних проєктів та отримання іноземних грантів [16]. Основними чинниками, що сприяли нагромадженню фінансових ресурсів у сільському господарстві та мали тісний прямий зв'язок з їх динамікою були: випуск товарів і послуг у ринкових цінах ($r = 0,86$), середні ціни продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами (наприклад, культур зернових та зернобобових ($r = 0,88$), культур олійних ($r = 0,91$), буряка цукрового ($r = 0,90$), культур овочевих ($r = 0,86$)), виробництво продукції тваринництва (молока ($r = 0,80$), яєць ($r = 0,79$)). Водночас, збільшувалася урожайність сільськогосподарських культур, що також корелюється з динамікою фінансових ресурсів: культур зернових та зернобобових ($r = 0,79$), буряка цукрового ($r = 0,76$), соняшника ($r = 0,76$), культур овочевих ($r = 0,75$). На думку І.С. Вдовенко, «основними індикаторами інтересів підприємств аграрного сектору економіки є зростання обсягів виробництва валової продукції сільського господарства, підвищення продуктивності праці, стабілізація доходів сільськогосподарських товаровиробників та зростання прибутковості, рентабельності, зростання фінансового потенціалу, закріплення позитивних результатів агропромислового виробництва» [17].

Рис. 1. Фінансові ресурси аграрних підприємств України у 2009–2019 рр.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України та Національного банку України.

Архітектура фінансування аграрних підприємств України визначається складом та структурою фінансових ресурсів із встановленням частки власного капіталу, довгострокових та поточних зобов'язань [18]. Динаміка складових фінансових ресурсів аграрних підприємств та їх структура за видами капіталу наведена на рисунку 2 та таблиці 1.

Наведені дані рис. 2 свідчать, що власний капітал був основою формування фінансових ресурсів аграрних підприємств. Цю тенденцію забезпечено завдяки таким складовим як зареєстрований капітал, додатковий капітал, резервний капітал, нерозподілений прибуток (непокритий збиток), неоплачений та вилучений капітал. Власний капітал був основою формування фінансових ресурсів аграрних підприємств. Його формування відбувалося завдяки таким складовим як зареєстрований капітал,

додатковий капітал, резервний капітал, нерозподілений прибуток (непокритий збиток), неоплачений та вилучений капітал.

Динаміка власного капіталу аграрних підприємств вказує на щорічні збільшення його номінального розміру, однак темп його приросту коливався від 4,5–4,6 % у 2013–2014 рр. до 67,9 % у 2015 р., що свідчить про неоднорідність динаміки власного капіталу, яка визначається переважно динамікою нерозподіленого прибутку. Дані розрахунків кореляції динаміки власного капіталу та нерозподіленого прибутку з чистим фінансовим результатом аграрних підприємств вказують на наявність прямого тісного зв'язку. Отже, власний капітал – основа формування фінансових ресурсів аграрних підприємств, які поповнюються переважно завдяки чистому прибутку підприємств.

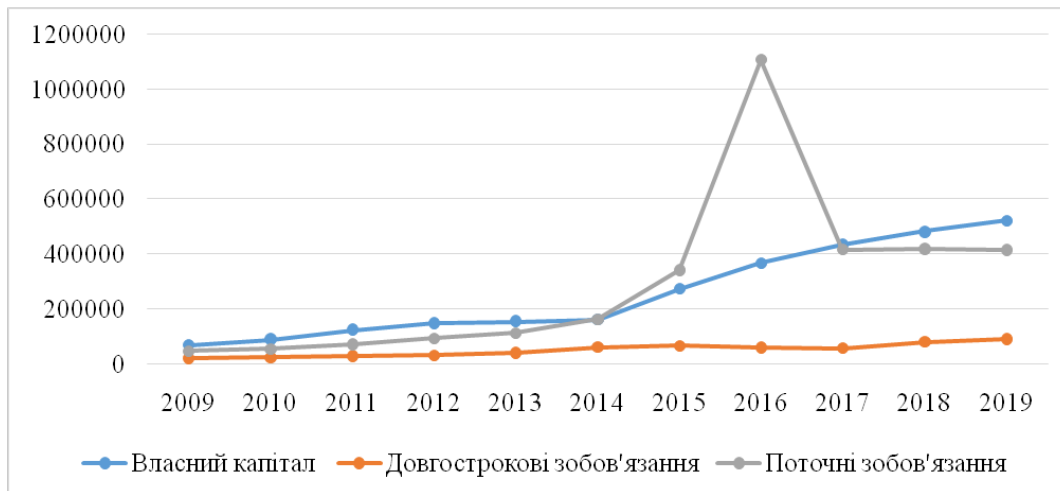

Рис. 2. Фінансові ресурси аграрних підприємств України у 2009–2019 рр., млн грн.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 1 – Структура фінансових ресурсів аграрних підприємств України у 2010–2018 рр., %

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Власний капітал	50,1	53,4	55,1	54,2	50,1	42,0	40,1	24,0	47,9	49,1	50,7
Позиковий капітал, у тому числі	49,9	46,6	44,9	45,8	49,9	58,0	59,9	76,0	52,1	50,9	49,3
Довгострокові зобов'язання	15,8	14,3	13,5	12,1	13,7	16,1	9,9	4,0	6,5	8,4	9,0
Поточні зобов'язання	34,1	32,3	31,4	33,7	36,2	41,9	49,9	71,9	45,6	42,5	40,2
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Згідно з розрахованими показниками структури фінансових ресурсів аграрних підприємств України у таблиці 1 можна зробити наступні висновки: у 2009–2013 рр. переважав власний капітал, що відповідає вимогам фінансової стійкості підприємств. Із 2011 р. розпочалося зменшення частки власного капіталу та часткова втрата фінансової стійкості аграрних підприємств. У 2014–2016 рр. частка власного капіталу становила менше 50 %, що свідчить про недостатність власних коштів аграрних підприємств для забезпечення фінансової стійкості. Отже, темпи росту власного капіталу поступалися темпам росту довгострокових та поточних зобов'язань.

Поточні зобов'язання – другий за пріоритетністю елемент архітекtonіки фінансових ресурсів аграрних підприємств. Їх формування відбувалося завдяки таким складовим як короткострокові кредити банків, кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги та за розрахунками з працівниками, бюджетом та фондами соціального страхування, а також поточних забезпечень та доходів майбутніх періодів. Сільськогосподарські підприємства України найчастіше використовували кредиторську заборгованість для фінансування поточної діяльності та фінансування оборотних активів. Швидке збільшення кредиторської заборгованості, що розпочалося з 2011 р. свідчить про погіршення стану платоспроможності аграрних підприємств та порушення їх платіжної дисципліни у період до 2013 р. У 2014 р. стан платіжної дисципліни аграрних підприємств покращився та середній період погашення в галузі зменшився майже у два рази (із 188 днів у 2013 р. до 102 днів у 2014 р.). У 2016–2017 рр. відбулося погіршення платіжної дисципліни аграрних підприємств із стабілізацією її стану у 2018 р.

Згідно з даними таблиці 1, довгострокові зобов'язання – третій за пріоритетністю елемент архітекtonіки фінансових ресурсів аграрних підприємств, який об'єднує довгострокові кредити банків, довгострокові облігації підприємств, цільове фінансування з державного та місцевих бюджетів тощо. У структурі джерел формування фінансових ресурсів аграрних підприємств частка довгострокових зобов'язань була найменшою з-поміж інших джерел фінансових ресурсів. Основними причинами відсутності чи недостатнього попиту аграрних підприємств на «довгі» гроші є недостатня розвиненість фондового ринку України, низький рівень кредитоспроможності частини аграрних підприємств. Особливо слід відмітити зменшення частки довгострокових зобов'язань у 2,5 разів упродовж 2016–2018 рр.

Зазначимо, що Державна служба статистики України, починаючи з 2013 р. оприлюднює

показники балансу підприємств з деталізованою класифікацією за розмірами підприємств та видами (розділами) економічної діяльності. Зокрема, великі сільськогосподарські підприємства зосереджували 10–17 % всіх фінансових ресурсів з постійними коливаннями, малі підприємства зосереджували 33–61 % з постійними коливаннями. Наведені дані підтверджують висновок, зроблений Н. І. Коваль, О. Д. Радченко про те, що «фінансова криза найбільше торкнулася малих підприємств, що пов'язано з тим, що їм важче залучати зовнішнє фінансування, враховуючи жорсткі кредитні вимоги» [19]. Водночас зарубіжний досвід свідчить, що в країнах Європейського Союзу лише 25 % фермерських господарств мають власні засоби фінансування своєї діяльності, 35 % частково залучають кредитні кошти, а 40 % фермерів повністю залежать від залучених позик [20]. Середні сільськогосподарські підприємства мали найвищу частку у сукупних фінансових ресурсах та були основою забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції. Це є підтвердженням того, що у вітчизняній практиці доцільно запроваджувати механізми щодо формування доступності позикового капіталу для різних аграрних підприємств за розмірами, напрямками діяльності.

Отже, структура фінансових ресурсів аграрних підприємств України була неоднорідною за спеціалізацією підприємств з переважанням фінансових ресурсів у рослинництві: вирощування однорічних і дворічних культур (2013 р. – 70,0 %, 2014 р. – 72,6 %, 2015 р. – 76,6 %, 2016 р. – 85,5 %, 2017 р. – 77,6 %, 2018 р. – 79,5 %, 2019 р. – 78,9 %) та вирощування багаторічних культур (2013 р. – 3,6 %, 2014 р. – 3,0 %, 2015 р. – 1,4 %, 2016 р. – 0,9 %, 2017 р. – 1,9 %, 2018 р. – 1,8 %, 2019 р. – 2,1 %). Збільшення частки рослинництва пояснюється вищим від тваринництва рівнем рентабельності та світовим попитом на продукцію вітчизняного рослинництва.

Встановлено, що частка фінансових ресурсів підприємств, що спеціалізуються у тваринництві зменшилася на 5 в.п.: 2013 р. – 19,8 %, 2014 р. – 19,3 %, 2015 р. – 17,6 %, 2016 р. – 10,1 %, 2017 р. – 16,2 %, 2018 р. – 13,9 %, 2019 р. – 14,7 %. Частка аграрних підприємств, що спеціалізуються на інших видах діяльності (рибне господарство, лісове господарство та лісозаготівлі, мисливство, відловлювання тварин і надання пов'язаних із ними послуг, допоміжна діяльність у сільському господарстві та післяурожайна діяльність, змішане сільське господарство) не перевищувала 4 %.

На основі виділених ознак проведемо періодизацію особливостей фінансування аграрних підприємств України у довгостроковому періоді (табл. 2).

Таблиця 2 – Періодизація особливостей фінансування аграрних підприємств України у 2009–2019 рр.

	Умовний період		
	Перший (2010–2013 рр.)	Другий (2014–2016 рр.)	Третій (2017–2019 рр.)
Загальний обсяг фінансовий ресурсів, млн дол. США	Збільшення	Коливання	Збільшення
Частка власного капіталу, %	Понад 50 %, зменшення	Менше 50 %, зменшення	Менше 50 %, збільшення
Частка довгострокових зобов'язань, %	12–16 %, зменшення	4–16 %, зменшення	7–9 %, збільшення
Частка поточних зобов'язань, %	31–36 %, відсутність єдиної тенденції	41–79 %, збільшення	40–46 %, зменшення
Фінансова стійкість	Нормальна	Нестійкий фінансовий стан	
Пріоритети за розмірами підприємств	Н/д	Відсутність єдиної тенденції	Середні та малі підприємства
Пріоритети за видами діяльності	Н/д	Вирощування однорічних і дворічних культур, тваринництво, вирощування багаторічних культур	Вирощування однорічних і дворічних культур, тваринництво, допоміжна діяльність у сільському господарстві та післяурожайна діяльність

Джерело: узагальнено авторами.

Висновки. Проведена емпірична оцінка фінансового забезпечення діяльності аграрних підприємств України щодо розвитку сільського господарства дозволила виокремити три періоди: 2010–2013 рр. – збільшення фінансових ресурсів аграрних підприємств України за умови переважання власного капіталу, забезпечення фінансової стійкості підприємств, порушеного стану платіжної дисципліни; 2014–2016 рр. – зменшення фінансових ресурсів аграрних підприємств за умови переважання позикових коштів, часткової втрати фінансової стійкості підприємств під час економічної, валютної та політичної нестабільності; 2017–2019 рр. – збільшення фінансових ресурсів аграрних підприємств у напрямі відновлення фінансового потенціалу з переходом вагомості до середніх та малих аграрних підприємств, що спеціалізуються на вирощуванні однорічних і дворічних культур, тваринництві, допоміжній діяльності у сільському господарстві та післяурожайній діяльності. На нашу думку, продовження трендів останнього періоду призведе до подальшого збільшення фінансових ресурсів аграрних підприємств на нарощення фінансового потенціалу як аграрних підприємств, так і аграрного сектору України.

ціалу як аграрних підприємств, так і аграрного сектору України. На нашу думку, продовження трендів останнього періоду призведе до подальшого збільшення фінансових ресурсів аграрних підприємств на нарощення фінансового потенціалу як аграрних підприємств, так і аграрного сектору України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Виробництво та розподіл валового внутрішнього продукту за видами економічної діяльності. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Катан Л.І. Особливості та проблеми фінансового забезпечення діяльності сільськогосподарських підприємств (рецензія на монографію Яцух О.О. "Фінансове забезпечення сільськогосподарських підприємств"). Економіка АПК. 2019. № 4. С. 124–126.
3. Давиденко Н.М. Переваги залучення фінансових ресурсів аграрними корпораціями шляхом виходу на іноземні фондові біржі. Облік і фінанси АПК. 2012. Вип. 3. С. 96–101.
4. Дропа Я., Петик М. Про особливості мобілізації фінансових ресурсів аграрними підприємствами України. Вісник Львівського університету. Серія економічна. 2020. Вип. 59. С. 152–162. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/ves.2020.59.0.5915>.

5. Radchenko O., Tsvihun I., Yasinetska I., Budniak L. Financial resource balance of the agricultural sector: case of Ukraine. *Independent Journal of Management & Production*. 2020. Vol. 11. No 8. P. 615–625. DOI: 10.14807/ijmp.v11i8.1221

6. Ковальова А.О. Альтернативні форми фінансового забезпечення сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*. 2020. № 12. С. 114–120. DOI: 10.32702/2306-6792.2020.12.114

7. Кравчук І.І., Логвиненко С.Л. Управління фінансовим забезпеченням сільськогосподарських підприємств. *Бізнес Інформ*. 2019. №3. С. 136–141. DOI: 10.32983/2222-4459-2019-3-136-141

8. Яцук О.О. Фінансове забезпечення сільськогосподарських підприємств: монографія. Мелітополь: Видавничий будинок ММД, 2018. 467 с.

9. Lemishko O., Shevchenko A., Shevchenko N. Processing of the ories of finance and agricultural capital in research of outstanding financials cientists. *The Scientific Journal of Cahul State University "Bogdan Petriceicu Hasdeu" Economic and Engineering Studies*. 2019. No 2(6). P. 36–41.

10. Wilcox W. Capital In Agriculture. *The Quarterly Journal of Economics*. 1943. Vol. 58. No. 1. P. 49–64. DOI: 10.2307/1885755.

11. Baker C.B., Hopkin J. A. Concepts of Finance Capital for a Capital-Using Agriculture. *American Journal of Agricultural Economics*. 1969. Vol. 51. No. 5. P. 1055–1064. DOI: 10.2307/1237961

12. Larder N., Sippel S. R., Argent N. The redefined role of finance in Australian agriculture. *Australian Geographer*. 2018. Vol. 49:3. P. 397–418. DOI: 10.1080/00049182.2017.1388555

13. Soliwoda M. Financial innovations in Polish agriculture – barriers, challenges and perspectives of development. *Torun business review*. 2020. Vol. 19, No 2. P. 65–78. DOI: 10.19197/tbr.v19i2.329

14. Vučković B., Veselinović B., Drobnjaković M. Financing of permanent working capital in agriculture. *Economics of Agriculture*. 2017. Vol. 64. No 3. P. 1065–1080. DOI: 10.5937/ekoPolj1703065V.

15. Havemann T., Negra C., Werneck F. Blended finance for agriculture: exploring the constraints and possibilities of combining financial instruments for sustainable transitions. *Agric Hum Values*. 2020. No 37. P. 1281–1292. DOI: 10.1007/s10460-020-10131-8

16. Лупенко Ю.О., Коваленко О.В., Ященко Л.О. Забезпечення фінансовими ресурсами аграрних підприємств. *Продовольчі ресурси*. 2020. Т. 8, № 15. С. 219–237.

17. Вдовенко І. Фінансові механізми забезпечення розвитку підприємств аграрного сектору економіки: особливості та недоліки. *Підприємництво та інновації*. 2020. № 15. С. 88–92. DOI: 10.37320/2415-3583/15.14

18. Boiko S., Demianenko I., Skrupnyk H., Yavorska V. Architectonics of financing of agricultural enterprises in Ukraine. *Proceedings of the 2020 International Conference "Economics science for rural development"*. No 53 Jelgava, LLU ESAF, 12–15 May 2020. P. 58–64. DOI: 10.22616/ESRD.2020.53.006

19. Коваль Н.І., Радченко О.Д. Детермінанти стану фінансових ресурсів малих аграрних підприємств. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 3. С. 100–116.

20. Синенко О.О. Фінансовий механізм функціонування аграрних підприємств: зарубіжний досвід. *Фінансовий простір*. 2019. № 2. С. 125–141. DOI: 10.18371/fp.2(34).2019.183583.

REFERENCES

1. Vyrobnystvo ta rozpodil valovoho vnutrishnoho produktu za vydamy ekonomichnoi diialnosti [Production and distribution of gross domestic product by type of economic activity]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 20 September 2021).

2. Katan, L.I. (2016). Osoblyvosti ta problemy finansovoho zabezpechennia diialnosti silskohospodarskykh pidpriemstv (retsenziia na monohrafiu Yatsukh O.O. "Finsanove zabezpechennia silskohospodarskykh pidpriemstv") [Peculiarities and problems of financial support of agricultural enterprises (review of the monograph Yatsukh O.O. "Financial support of agricultural enterprises")]. *Ekonomika APK [Agricultural Economics]*, no. 6, pp. 124–126.

3. Davydenko, N. (2012). Perevahy zaluchennia finansovykh resursiv ahrarnymy korporatsiimamy shliakhom vykhodu na inozemni fondovi birzhi [Advantages of Attracting Financial Resources by Agrarian Corporations Through Entry into Foreign Stock Exchanges]. *Oblik i Finansy APK [Accounting and finance of agriculture]*, no. 3, pp. 96–101.

4. Dropa, Ya., Petyk, M. (2020). Pro osoblyvosti mobilizatsii finansovykh resursiv ahrarnymy pidpriemstvamy Ukrainy [On peculiarities of mobilization of financial resources by agricultural enterprises of Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii ekonomichna [Visnyk of the Lviv University. Series Economics]*, no. 59, pp. 152–162. DOI: 10.30970/ves.2020.59.0.5915.

5. Radchenko, O., Tsvihun, I., Yasinetska, I., Budniak, L. (2020). Financial resource balance of the agricultural sector: case of Ukraine. *Independent Journal of Management & Production*, vol. 11, no. 8, pp. 615–625. DOI: 10.14807/ijmp.v11i8.1221

6. Kovalova, A.O. (2020). Alternatyvni formy finansovoho zabezpechennia silskohospodarskykh pidpriemstv [Alternative forms of financial support for agricultural enterprises]. *Ahrosvit [Agrosvit]*, vol. 12, pp. 114–120. DOI: 10.32702/2306-6792.2020.12.114.

7. Kravchuk, I.I., Lohvynenko, S.L. (2019). Upravlinnia finansovym zabezpechenniam silskohospodarskykh pidpriemstv [Financial management of agricultural enterprises]. *Biznes Inform [Business Inform]*. No 3, pp. 136–141. DOI: 10.32983/2222-4459-2019-3-136-141

8. Yatsukh, O.O. (2018). Finsanove zabezpechennia silskohospodarskykh pidpriemstv: monohrafiia [Financial support of agricultural enterprises]. Melitopol: MMD. 467 p.

9. Lemishko, O., Shevchenko, A., Shevchenko, N. (2019). Processing of theories of finance and agricultural capital in research of outstanding financial scientists. *The Scientific Journal of Cahul State University "Bogdan Petriceicu Hasdeu" Economic and Engineering Studies*, no. 2(6), pp. 36–41.

10. Wilcox, W. (1943). Capital In Agriculture. *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 58, no. 1, pp. 49–64. DOI: 10.2307/1885755.

11. Baker, C.B., Hopkin, J.A. (1969). Concepts of Finance Capital for a Capital-Using Agriculture. *American Journal of Agricultural Economics*, vol. 51, no. 5, pp. 1055–1064. DOI: 10.2307/1237961

12. Larder, N., Sippel, S. R., Argent, N. (2018). The redefined role of finance in Australian agriculture. *Australian Geographer*, vol. 49:3, pp. 397–418. DOI: 10.1080/00049182.2017.1388555

13. Soliwoda, M. (2020). Financial innovations in Polish agriculture – barriers, challenges and perspectives of development. *Torun business review*, vol. 19, no. 2, pp. 65–78. DOI: 10.19197/tbr.v19i2.329

14. Vučković, B., Veselinović, B., Drobnjaković, M. (2017). Financing of permanent working capital in agriculture. *Economics of Agriculture*, vol. 64, no. 3, pp. 1065–1080. DOI: 10.5937/ekoPolj1703065V.

15. Havemann, T., Negra, C., Werneck, F. (2020). Blended finance for agriculture: exploring the constraints and possibilities of combining financial instruments for sustainable transitions. *Agric Hum Values*, no. 37, pp. 1281–1292. DOI: 10.1007/s10460-020-10131-8

16. Lupenko, Yu.O., Kovalenko, O.V., Yashchenko, L.O. (2020). Zabezpechennia finansovymy resursamy ahrarnykh pidpryemstv [Securing financial resources of agricultural enterprises]. *Prodovolchi resursy [Food resources]*, vol. 8, no. 15, pp. 219–237.

17. Vdovenko, I. (2020). Finansovi mekhanizmy zabezpechennia rozvytku pidpryemstv ahrarnoho sektoru ekonomiky: osoblyvosti ta nedoliky [Financial mechanisms for ensuring the development of enterprises of the agricultural sector of the economy: features and disadvantages]. *Pidpryemnytstvo ta innovatsii [Entrepreneurship and innovation]*, no. 15, pp. 88–92. DOI: 10.37320/2415-3583/15.14.

18. Boiko, S., Demianenko, I., Skrypnyk, H., Yavorska, V. (2020). Architectonics of financing of agricultural enterprises in Ukraine. *Proceedings of the 2020 International Conference "Economic science for rural development"*, no. 53 Jelgava, LLU ESAF, 12-15 May 2020, pp. 58–64. DOI: 10.22616/ESRD.2020.53.006

19. Koval, N.I., Radchenko, O.D. (2019). Determinanty stanu finansovykh resursiv malykh ahrarnykh pidpryemstv [Determinants of the state of financial resources of small agricultural enterprises]. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky [Economy. Finances. Management: current issues of science and practice]*, no. 3, pp. 100–116.

20. Synenko, O.O. (2019). Finansovyi mekhanizm funktsionuvannia ahrarnykh pidpryemstv: zarubizhnyi dosvid [Financial mechanism of functioning of agrarian enterprises: foreign experience]. *Finansovyi prostir [Financial space]*, no. 2, pp. 125–141. DOI: 10.18371/fr.2(34).2019.183583.

Финансирование аграрных предприятий: анализ долгосрочных трендов и структурных сдвигов

Буряк А.В., Бойко С.В., Демьяненко И.В.

Статья посвящена исследованию долгосрочных трендов финансирования аграрных предприятий Украины.

Аргументировано, что сельское хозяйство для украинской экономики является одним из важнейших видов экономической деятельности, поскольку вместе с другими смежными видами экономической деятельности (перерабатывающая промышленность, торговля) формируют около половины ВВП. В таких условиях важной задачей обеспечения устойчивого развития сельского хозяйства является финансирование сельскохозяйственных предприятий с соблюдением одновременно принципов достаточности и финансовой устойчивости.

Предложено применение системы абсолютных и относительных показателей для эмпирической оценки финансирования аграрных предприятий Украины, а также технологий регрессионного анализа, корреляционного анализа.

Установлено, что финансовые ресурсы аграрных предприятий Украины в исследуемом периоде (2009–2019 гг.) выросли в 7,2 раза, что превышает темпы роста совокупных финансовых ресурсов предприятий в экономике и по видам экономической деятельности (транспорт, складское хозяйство, почтовая и курьерская деятельность, промышленность, строительство, оптовая и розничная торговля, финансовая и страховая деятельность и т.д.).

Аргументировано, что периодизацию финансирования аграрных предприятий Украины в долгосрочном периоде необходимо проводить на основе семи признаков (общий объем финансовых ресурсов в долларовом эквиваленте, доли собственного капитала, долгосрочных обязательств, текущих обязательств, уровень финансовой устойчивости, приоритеты по размерам предприятий и приоритеты по видам сельскохозяйственной деятельности).

Проведена эмпирическая оценка финансового обеспечения деятельности аграрных предприятий Украины в контексте развития сельского хозяйства позволила выделить три периода: 2010–2013 гг. – увеличение финансовых ресурсов аграрных предприятий Украины при условии преобладания собственного капитала, обеспечение финансовой устойчивости предприятий, нарушенного состояния платежной дисциплины; 2014–2016 гг. – уменьшение финансовых ресурсов аграрных предприятий при условии преобладания заемных средств, частичной потери финансовой устойчивости предприятий во время экономической, валютной и политической нестабильности; 2017–2019 гг. – увеличение финансовых ресурсов аграрных предприятий в направлении восстановления финансового потенциала с переходом весомости к средним и малым аграрным предприятиям, специализирующихся на выращивании однолетних и двухлетних культур, животноводстве, вспомогательной деятельности в сельском хозяйстве и послеурожайной деятельности.

Ключевые слова: сельское хозяйство, финансирование аграрных предприятий, финансовые ресурсы, собственный капитал, заемный капитал, долгосрочные тренды.

Agricultural enterprises financing: analysis of long-term trends and structural changes

Buriak A., Boiko S., Demianenko I.

The article is devoted to the study of long-term trends in the financing of agricultural enterprises in Ukraine.

It is proven that agriculture is one of the most important types of economic activity for the Ukrainian economy and, along with other related types of economic activity (processing industry, trade) makes about half of GDP. In such conditions, agricultural enterprises financing and respecting the principles of sufficiency and financial stability is an important task of ensuring the sustainable development of agriculture.

The application of a system of absolute and relative indicators for empirical assessment of financing of agricultural

enterprises of Ukraine, as well as technologies of regression analysis, correlation analysis is proposed.

It is established that the financial resources of Ukrainian agricultural enterprises in the study period (2009–2019) increased by 7.2 times, which exceeds the growth rate of total financial resources of enterprises in the economy and types of economic activity (transport, warehousing, postal and chickens activities, industry, construction, wholesale and retail trade, financial and insurance activities, etc.).

The paper proposed the periodization of agricultural enterprises financing in Ukraine in the long run on the basis of seven features (total financial resources in dollar terms, equity, long-term liabilities, current liabilities, level of financial stability, priorities by size of enterprises and priorities by type agricultural activity).

The empirical assessment of financial support of agricultural enterprises of Ukraine in the context of agricultur-

al development gives grounds to distinguish three periods: 2010–2013 – increase in financial resources of agricultural enterprises of Ukraine with the predominance of equity, ensuring the financial stability of enterprises, violated payment discipline; 2014–2016 – reduction of financial resources of agricultural enterprises under the condition of predominance of borrowed funds, partial loss of financial stability of enterprises during economic, currency and political instability; 2017–2019 – increase in financial resources of agricultural enterprises in the direction of restoring financial potential with the transition of importance to medium and small agricultural enterprises specializing in the cultivation of annual and biennial crops, livestock, ancillary activities in agriculture and post-harvest activities.

Keywords: agriculture, financing of agricultural enterprises, financial resources, equity, loan capital, long-term trends.

Copyright: Буряк А.В., Бойко С.В., Дем'яненко І.В. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Буряк А.В.

Бойко С.В.

Дем'яненко І.В.

<https://orcid.org/0000-0003-0886-317X>

<https://orcid.org/0000-0002-1333-0397>

<https://orcid.org/0000-0003-3294-9811>

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

УДК 378.014.543

JEL I 22, I 28

Моделі фінансування діяльності закладів вищої освіти

Шуст О.А. , Гринчук Ю.С. , Рибак Н.О.

Білоцерківський національний аграрний університет

 Рибак Н.О. nadia.rybak0315@gmail.com

Шуст О.А., Гринчук Ю.С., Рибак Н.О. Моделі фінансування діяльності закладів вищої освіти. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 119–129.

Shust O., Hrynychuk Yu., Rybak N. Models of higher education institutions work financing. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 119–129.

Рукопис отримано: 14.09.2021 р.

Прийнято: 03.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-119-129

У статті узагальнено практику фінансування закладів вищої освіти, обґрунтовано напрями диверсифікації моделей фінансового забезпечення діяльності ЗВО. Систематизовано підходи до організації фінансування закладів вищої освіти в ринкових умовах, виділено їх переваги та недоліки щодо формування ефектів на рівні індивідууму та суспільства загалом. Охарактеризовано моделі та інструменти фінансування в умовах орієнтації на попит, пропозицію, стратегічні цілі розвитку держави. Доведено необхідність обґрунтування раціонального балансу індивідуального та суспільного ефекту за фінансування закладів вищої освіти, який досягається на основі поєднання інструментів ринкового саморегулювання та державного регулювання ринку послуг вищої освіти.

Використано систему методів: монографічний – за формулювання мети та висновків дослідження; метод теоретичного узагальнення зарубіжних та вітчизняних науковців використано за критичного аналізу наявних підходів до організації фінансування діяльності закладів вищої аграрної освіти. Під час систематизації моделей фінансового забезпечення діяльності закладів вищої аграрної освіти та узагальнення висновків використано загальнонаукові методи пізнання, такі як аналіз і синтез, індукція та дедукція, системний комплексний підхід.

Обґрунтовано, що у фінансуванні закладів вищої освіти держава має займати провідні позиції. Ідентифіковано роль державного фінансування у забезпеченні стійкого розвитку аграрних закладів вищої освіти внаслідок специфічності освітніх послуг та їх значення у забезпеченні сталого розвитку аграрного сектору економіки та сільських територій. Аргументовано, що з урахуванням нинішніх умов розвитку ЗВО та викликів, необхідно формування моделі фінансування орієнтувати до споживчого попиту та коригувати пропозиції освітніх послуг через оперативні зміни освітніх програм на основі результатів сучасних наукових досліджень, залучення до співпраці більшої кількості стейкхолдерів. Розглянуто сучасні тенденції, характерні ринку освітніх послуг, що передбачають розширення учасників організації фінансування діяльності закладів вищої освіти.

Виявлено важливість елементів фінансування, зорієнтованих на розвиток інновацій, значення яких в перспективі буде зростати, особливо у формі конкурентного і цільового фінансування. Доведено, що підхід до організації фінансування, який базується на результатах, одночасно знижує ризики макроекономічної неефективності і сприяє зниженню інформаційної асиметрії.

Обґрунтовано обов'язкову участь держави в організації фінансування наукових досліджень у закладах вищої освіти через позитивний вплив наукових досліджень на якість освітніх послуг та підвищення їх цінності для індивідууму та суспільства.

Розглянуто варіанти фінансування вищої освіти, орієнтовані на ринок і запити держави в розрізі концепції управління, методів державного та приватного фінансування, вартості навчання. Встановлено, що мінливі умови кон'юнктури ринку освітніх послуг зумовлюють перегляд цільових показників фінансування державою ЗВО, унаслідок впливу таких чинників: збільшення потоку іноземних студентів, активізації використання інформаційно-комунікативних технологій, підвищення рівня інтеграції закладів вищої освіти на національному та міжнародному рівнях тощо.

Ключові слова: заклад вищої освіти, вища аграрна освіта, концепції управління закладом вищої освіти, методи фінансування ЗВО, джерела фінансування ЗВО.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Актуальність вивчення питань фінансування закладів вищої аграрної освіти обумовлена тим, що у нових умовах «економіки знань» вища аграрна освіта є важливим чинником конкурентоспроможності країни та визначається наступним: по-перше, забезпечує сталий та інноваційний розвиток аграрного сектору економіки; по-друге, сприяє сталому розвитку сільських територій; по-третє, є важливим сектором економіки, спроможним формувати значні доходи від надання освітніх послуг як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках; по-четверте, надає членам суспільства, зокрема, сільської громади, знання та навички, необхідні для забезпечення високого рівня якості життя. Саме перелічене вище можна розглядати як економічні цілі розвитку будь-якої країни, що пояснює необхідність державного фінансування у розвитку національної системи вищої аграрної освіти [1–3].

Вища освіта є важливим чинником розвитку суспільства, його інтелектуалізації, формування моральних принципів та засад, тому вона формує цінності не лише для окремих індивідів, а також для суспільства загалом. Зазначимо, що природу суспільних інтересів, властивих освітнім послугам, що не виявляються індивідуальними перевагами, пояснює концепція економічної соціодинаміки, у якій послуги вищої освіти проявляються як «опікувані послуги» [4]. Ця властивість освітніх послуг пояснюється формування ними індивідуальної та соціальної значимості, що й передбачає можливість поєднання плати індивідуума та витрат держави.

Оскільки ефект від одержаних освітніх послуг отримують здобувачі освіти, то відповідно є можливість перекладання частини затрат по фінансуванню закладів вищої освіти на студентів та їх родини, що позитивно сприймається науковцями, незважаючи на неоднозначне відношення в суспільстві щодо індивідуальної плати. Водночас, заінтересованість держави у розвитку освітніх послуг є очевидною, тому необхідна підтримка закладів вищої освіти, оскільки індивідууми не будуть фінансувати ефекти, які одержує держава. Сьогодні поширений погляд, що наукові дослідження можуть стати предметом фінансування суб'єктами господарювання, однак є необхідність у проведенні подальших досліджень, оскільки заінтересованість бізнесу в їх результатах проявляється лише тоді, коли фінансовий результат від їх впровадження є очевидним [5]. Наукові дослідження позитивно впливають на якість освітніх послуг, отже,

підвищують їх цінність для індивідуума та суспільства, що вказує на обов'язкову участь держави в організації фінансування наукових досліджень у закладах вищої освіти. Доказом цього є вітчизняна практика щодо скорочення державного фінансування вузівської науки, що зумовили зниження ефективності коштів бюджету, які спрямовували у сферу вищої освіти. Зазначене вище доводить актуальність вимог щодо відповідальності індивідуумів та держави за фінансування закладів вищої освіти, однак важливим є у сучасних умовах диверсифікація джерел фінансування.

Метою дослідження є узагальнення практики фінансування закладів вищої освіти (ЗВО) та обґрунтування напрямів диверсифікації джерел фінансового забезпечення закладів вищої аграрної освіти.

Матеріал та методи дослідження. Дослідження особливостей фінансування закладів вищої аграрної освіти проведено із використанням принципів діалектики, що дозволило виявити чинники та вектори впливу на досліджувані процеси в умовах невизначеності та ризику. Крім цього, за проведення дослідження використано відповідну систему методів дослідження: монографічний – за формулювання мети та висновків дослідження; метод теоретичного узагальнення зарубіжних та вітчизняних науковців – під час здійснення критичного аналізу наявних підходів до організації фінансування діяльності закладів вищої аграрної освіти. За систематизації інструментів фінансового забезпечення діяльності закладів вищої аграрної освіти та узагальнення висновків використано загальнонаукові методи пізнання, такі як аналіз і синтез, індукція та дедукція, системний комплексний підхід.

Результати дослідження та обговорення. На сьогодні фінансування закладів вищої аграрної освіти забезпечується на основі концептуальних підходів, які передбачають скорочення витрат та законодавчого закріплення граничних значень фінансування. За розрахунками науковців, частка бюджетних витрат на вищу освіту, яка забезпечує її конкурентоспроможність має становити 6–8 % ВВП [6]. В Законі України «Про освіту» передбачено, що держава забезпечує витрати на освіту в розмірі не менше ніж 7 відсотків ВВП за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та інших джерел фінансування, не заборонених законодавством. Водночас, за останні роки не досягнуто нормативних вимог у фінансовому забезпеченні закладів освіти.

Зважаючи на посилення кризових умов, які знижують спроможність домогосподарств

покривати витрати на одержання вищої освіти своїх близьких, постає необхідність в обґрунтуванні раціонального розподілу затрат між державою та індивідуумами з метою мінімізації негативного впливу викликів на конкурентоспроможність ЗВО. Зазначимо, що у вітчизняній практиці платна вища освіта одержала широке розповсюдження, однак її не можна вважати справедливою, оскільки частина індивідуумів одержує послуги на безкоштовній основі, а інша – повністю оплачує ці послуги за власний рахунок. За таких умов вища освіта перетворюється у винятково платний вид послуг для індивідуумів, не лише у тій частині, у якій індивідууми одержують ефект порівняно із результатом, який формується у підсумку навчання членів суспільства за рахунок держави.

Заслужують на увагу вітчизняної практики результати дослідження іноземних науковців, які визначили порівняльні характеристики вигід та затрат щодо вищої освіти на рівні конкретних індивідуумів та держави [5]. Зокрема, як фінансові вигоди виділено: індивідуум – вищий рівень заробітної плати; вищі можливості працевлаштування; більш високі заощадження; особистісна та фахова мобільність; суспільство – збільшення національного доходу та податкових надходжень; підвищення еластичності пропозиції робочої сили; підвищення споживання; зниження фінансової залежності. Серед вигід нефінансового змісту дослідники виділили: індивідуум – покращення умов праці; більш високий особистий статус; вищий рівень задоволення у роботі; більш тривалий період життя; покращення процесів прийняття рішень, зокрема по витратах; особистісний розвиток; суспільство – соціальна єдність; зниження правопорушень; посилення стимулів до благодійності; підвищена здатність адаптації до нових технологій; активна громадська позиція.

На сьогодні доведено наявність зв'язку між економічним зростанням та розвитком вищої освіти [7]. Очевидно, що соціальні вигоди завжди будуть проявлятися у результаті фінансування вищої освіти, залежно від того, індивідуум самостійно покриває витрати на своє навчання, бізнесові структури за рахунок власних доходів, держава через податковий механізм.

Саме тому питання щодо визначення раціонального балансу між індивідуальними та суспільними перевагами буде визначатися стратегічними цілями розвитку вищої освіти країни, що відповідно буде різнитися у методах фінансування ЗВО у різних країнах.

Однак, чим вищою є заінтересованість держави у розвитку вищої освіти, тим більший обсяг фінансових вкладень буде нею здійснюватися. Зазначимо, що мінливі умови розвитку ринку освітніх послуг зумовлюють перегляд цільових показників фінансування державою закладів вищої освіти, унаслідок впливу численних чинників: збільшення потоку іноземних студентів, активізації використання інформаційно-комунікативних технологій, підвищення рівня інтеграції ЗВО на національному та міжнародному рівнях тощо.

Слушною у цьому питанні є позиція, що за обґрунтування раціонального балансу індивідуального та суспільного фінансування закладів вищої освіти необхідно враховувати: попит, пропозицію та методи державного регулювання [8]. Варіанти фінансування закладів вищої освіти представлено у таблиці.

Дослідники дійшли висновку, що держава, незалежно від того, які суб'єкти ринку освітніх послуг відіграють провідну роль у взаємодії із ЗВО, завжди бере участь у їх фінансуванні. Обов'язкова участь держави передбачає, що не лише різні країни будуть використовувати різні підходи до організації фінансування закладів освіти, а також в межах держави ці підходи будуть змінюватися внаслідок трансформації системи взаємовідносин між університетами, державою і ринком.

На думку зарубіжних науковців, державна підтримка закладів вищої освіти не залежить від їх юридичного статусу і пов'язана із державною політикою, а обсяг підтримки пов'язаний із обраним способом управління сферою вищої освіти: обсяг, який дозволяє державним органам управління здійснювати регулювальний вплив на діяльність ЗВО; обсяг спрямований на стимулювання досягнень конкретних цілей [9]. Зазначимо, що між цими двома позиціями держави щодо управління системами вищої освіти розробляють методи державного фінансування університетів.

Традиційний підхід фінансування називають методом узгоджених бюджетів [10]. За цього методу держава зазвичай фінансує заклади вищої освіти на основі нормативів фінансового забезпечення. Економічний зміст нормативів базується на структурі затрат, які визначаються на основі аналізу наявних затрат на реалізацію освітніх послуг за певною групою університетів. Зазначимо, що в окремих країнах використовують бенчмаркінг як один із підходів до визначення нормативних затрат, коли структура нормативу визначається до обраного еталону за аналогічними закладами вищої освіти.

Таблиця – Варіанти фінансування вищої освіти

	Орієнтовані на ринок		Орієнтовані на запити держави
	Концепція управління	Попит: свобода вибору, орієнтована на клієнта.	Пропозиція: вільний вибір організації надання освітніх послуг.
	Стимулювання державно-приватного партнерства; участь держави зводиться в організації і контролі якості.	Стимулювання державно-приватного партнерства; стимулювання конкуренції на основі ціни та якості.	Підтримка соціально значимих програм.
Методи державного фінансування	Система ваучерів – використовується лише за затвердженими урядом програмами.	Контрактне фінансування – всі постачальники освітніх послуг можуть конкурувати за контракти; мають свободу вибору способу внутрішнього розподілу фінансових ресурсів.	Фінансування, що базується на показниках затрат та результатів.
Методи приватного фінансування	Приватне фінансування, частково покривається ваучерами.	Приватне фінансування.	Єдина оплата вартості (якщо такі є) для програм, що фінансуються державою.
Вартість навчання	Диференційована оплата встановлюється товаровиробниками послуг.	Рівень оплати залежить від поєднання стратегій і конкуренції. Вартість послуг залежить також від тривалості їх надання, рівня та якості програми.	Вартість навчання не залежить від організації, що надає послуги.
Підтримка студентів	Гранти у поєднанні із освітніми кредитами. Державні позики та стипендії, додаткові виплати соціально незахищеним студентам.	Університети надають пакети підтримки студентів, які базуються на досягненнях та потребах. Державні позики і стипендії, а також пропонуються різні схеми кредитування.	Державні позики та стипендії.

Джерело: складено за [8].

Такий підхід до планування потреби фінансових ресурсів називають «від досягнутого», який найбільш часто використовують у бюджетній сфері. Цей метод дозволяє врахувати трудомісткість окремих освітніх програм, а щорічні зміни для будь-якої статті у структурі затрат частіше залежать від прогнозних показників витрат державного бюджету. Вітчизняна система організації фінансування базується на цьому підході, який тривалий період використовували як основний в англійській, німецькій і французькій національних системах вищої освіти. Однак, в останні роки в організації фінансування закладів вищої освіти нашої країни запроваджують підходи за результатами.

Наступний метод фінансування закладів вищої освіти за результатами також характеризується централізованим підходом. Однак, на відміну від узгоджених бюджетів, він орієнтується

до стимулювання досягнення результатів, є одним із найбільш сучасних методів і вважається інноваційним у розподілі фінансових ресурсів для закладів вищої освіти. Цей метод дозволяє ув'язати обсяги фінансування із результатами, відмінністю якого є оцінка вихідних характеристик – показників, які відображають цілі державної політики, а не поточні потреби закладів освіти. Цей метод використовують у Швеції, де фінансові ресурси закладам освіти виділяють із урахуванням контингенту та одержаних кредитів, в Нідерландах, де фінансування здійснюється як на основі чисельності студентів першого курсу, так і з врахуванням кількості присвоєних магістерських ступенів [11].

Наступний підхід до фінансування закладів вищої освіти орієнтується на ринкові відносини, особливістю якого є конкуренція на надання освітніх послуг або проведення наукових досліджень за ціною, визначеною на ос-

нові результати тендерів, які організують національні системи вищої освіти. Контракти укладають між органами виконавчої влади, відповідальними за організацію фінансування закладів вищої освіти та вищими навчальними закладами, одночасно сторони домовляються про реалізацію освітніх програм відповідно до потреб ринку праці або ринку наукових досліджень, спрямованих на посилення інноваційного потенціалу країни. За такого підходу заклади освіти одержують можливість участі в тендерах лише за умови досягнення узгоджених критеріїв, які можуть включати зобов'язання, прийняті університетами щодо індивідууму або суспільства.

Значного поширення в останні роки набуло державне фінансування на основі контрактів. Зокрема, із закладами освіти, які відповідають спеціальним критеріям, укладають контракти на навчання за програмами додаткової освіти, підвищення кваліфікації, фахової перепідготовки. Наявні й інші форми контрактних угод, які враховують потреби ринку праці. Контракти можуть мати адресний прояв і укладаються не з одним закладом освіти, а із групою і спрямовуються на виправлення ситуації на ринку праці, наприклад сільській території. Найбільшого поширення практика фінансування на основі контрактів набула в США та Південній Африці [10]. Контракти із адресним фінансуванням найкраще підходять для цілеорієнтованого впливу фінансових коштів на окремих заклад освіти або групу у досягненні цілей. Таке фінансування має подібність до інвестування національних проєктів, результати якого більш очевидні для суспільства загалом, а не для окремих індивідуумів, хоча в результаті такого фінансування університети одержують збільшений обсяг ресурсів у розрахунку на одного здобувача освіти. З іншого боку, адресне фінансування на основі контрактів має й недоліки, оскільки заклади освіти, одержуючи збільшене фінансування, можуть втратити стимул до удосконалення.

До найбільш прогресивних методів фінансування закладів вищої освіти належить впровадження системи ваучерів та освітніх кредитів. Прибічники цього методу наголошують, що споживачі можуть зробити кращий, ніж держава вибір, який відповідає інтересам суспільства та економіки [12]. За такого підходу кращим варіантом вважається відмова від централізованого планування та перехід до розподілу фінансових ресурсів на основі ринкових механізмів. Держава при цьому виконує роль регулятора в частині наглядових функцій, а основне фінансування університетів пов'язано зі споживчими перевагами. З метою здобуття

вищої освіти студенти одержують ваучери або кредити, які можна продати обраному ними закладу освіти на основі гнучких параметрів. За цієї системи фінансування вищі освітні заклади мають забезпечувати високу якість освітніх програм, оскільки непривабливі програми не зможуть одержати необхідного фінансування.

Зазначимо, що ця система фінансування не набула широкого поширення. Як приклад дослідників, окрім США, де й започатковано цю систему, вказано таку організацію фінансування в Чилі. У Європі у кінці ХХ – початку ХХІ ст. значного поширення набула підтримка студентів на основі грантів, однак цей підхід вважається помилковим, оскільки подібний до державного фінансування. Фактично держава надає приватним особам бюджетні кошти, а не стимулює використання власних коштів індивідуумами для оплати навчання [13]. Зазначимо, ще в 1994 р. рекомендації Світового банку містили пропозицію введення студентських позик замість студентських грантів, для яких властиві ознаки механізму державного фінансування.

Основною характеристикою будь-яких моделей студентських позик є надання студентам можливості залучити грошові кошти на покриття витрат, пов'язаних із навчанням на умовах платності та повернення. Виділяють такі види кредитів: кредит, подібний до іпотечного, із виплатою певної суми впродовж встановленого часового періоду; кредит на основі процентних платежів від майбутнього річного доходу випускника, який влаштувався на роботу, до повного відшкодування кредиту, виданого на момент зарахування до освітнього закладу [14]. Кредитування студентів за схемою іпотечних кредитів піддається гострій критиці з боку дослідників, які вважають, що на студента накладається частка ризику, пов'язана із відсутністю в умовах ринку чітких гарантій працевлаштування випускників після закінчення навчання. Для позичальника також настають ризики, пов'язані із неповерненням кредитів на одержання вищої освіти. Отже, такий вид кредитування породжує проблеми з боку попиту, і з боку пропозиції.

Зупинимося більш детально на особливостях фінансування вітчизняних ЗВО аграрного профілю, для яких державне фінансування є вагомим. Відповідно до наявної на сьогодні формули розподілу фінансування, його розмір залежить від стабільності та показників діяльності ЗВО. Комплексний показник діяльності ЗВО державної форми власності розраховують як добуток показників [15]: контингент здобувачів державного замовлення; регіональна підтримка; наукова діяльність; міжнародне визнання; працевлаштування випускників.

За результатами звітної інформації, яку формують ЗВО держава оцінює їх діяльність та визначає суму фінансування. На рисунку представлено величину державних видатків у розрізі аграрних університетів країни. Безперечно, ці величини не дозволяють зробити відповідного висновку, оскільки ЗВО відрізняються своїми розмірами, результативністю науково-дослідних робіт, інноваційних розробок тощо.

Наведені дані рисунка свідчать, що у 2021 р. обсяги державного фінансування ЗВО порівняно з 2020 р. зросли в середньому на 14 %, водночас для аграрного спрямування близько на 20 %. Можна припустити, що така тенденція пов'язана з численними чинниками, зокрема, виділенням державного фінансування на розвиток науково-дослідної та інноваційної діяльності аграрних університетів, які за результатами державної атестації наукової діяльності ввійшли до групи «А». Такого результату одержали два університети – Національний університет біоресурсів і природокористування України та Миколаївський національний аграрний університет.

Крім того, держава може бути замовником наукових досліджень та інноваційних розробок, що передбачає одержання державного фінансування через участь у конкурсах проєктів наукових розробок. Тому, аграрні університети, у яких результативно є проєктна наукова діяльність також забезпечують виділення збільшених обсягів державного фінансування.

Очевидно, що на сьогодні перед всіма закладами вищої освіти, зокрема аграрними, постає завдання диверсифікувати джерела фінансування діяльності, зокрема, через залучення коштів за міжнародними та національними грантовими програмами, виконання наукових досліджень та інноваційних розробок за замовленнями бізнесу, повне заповнення ліцензованого контингенту студентами за всіма освітніми програмами тощо. Нині відбувається орієнтація ЗВО до ринку, яка буде проявлятися і в перспективі, однак такий рух має здійснюватися поступово, що пов'язано з наступними причинами та має враховувати привабливість чи непривабливість певних освітніх програм, що спостерігається на ринку освітніх послуг аграрного спрямування.

По-перше, інформаційна асиметрія ускладнює укладення контрактів між університетами та споживачами їх послуг за показниками якості [12, 13], оскільки індивідууми не можуть оцінити якість освітньої послуги не лише на момент вступу до університету, а також впродовж всього терміну навчання, до тих пір поки послуга не буде оцінена працедавцем. Встановлено, що незважаючи на заходи та дії, які приймають на державному рівні щодо надання абітурієнтам необхідної інформації, їх кінцеве рішення ЗВО часто формується на основі обмеженої інформації.

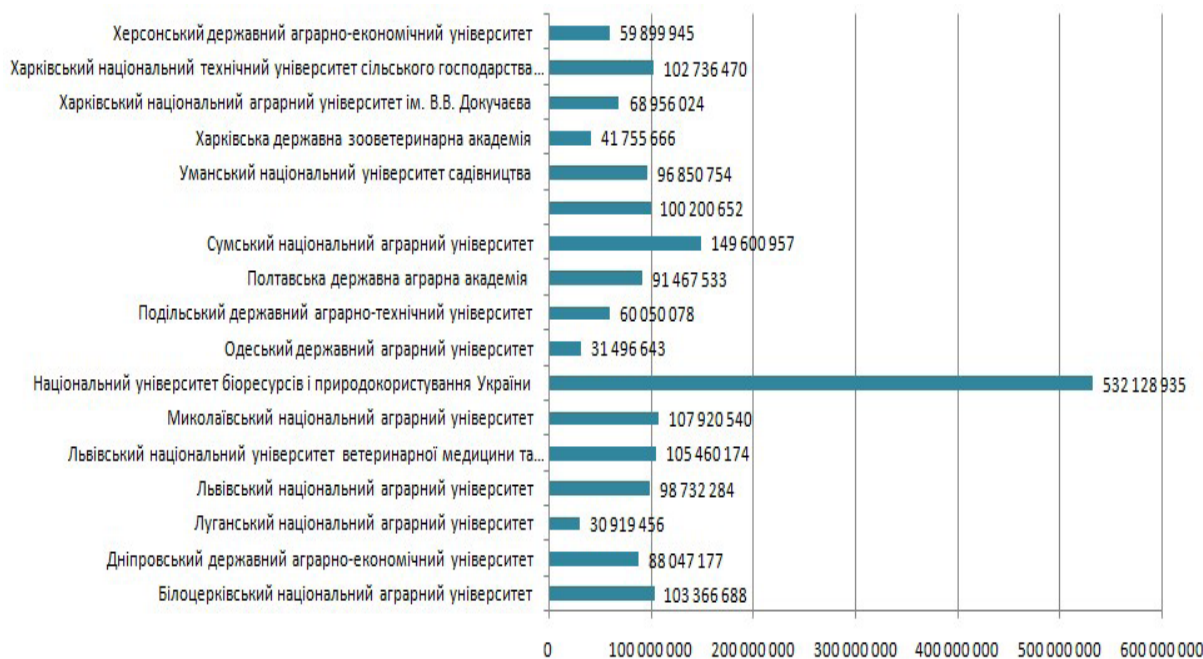

Рис. Державне фінансування аграрних ЗВО у 2021 р., грн.

Джерело: побудовано авторами за даними [16].

По-друге, орієнтована на попит схема фінансування посилює ризики макроекономічної неефективності та може стати причиною згортання важливих для суспільства освітніх програм, які є фінансово непривабливими. У зв'язку з цим підхід, орієнтований на державу, може мати протилежний результат обмеження вибору, однак для нього характерною є перевага, пов'язана із задоволенням потреб суспільства, оскільки держава буде спрямовувати кошти бюджету на такі освітні програми, які є важливими для реалізації стратегічних цілей економіки країни.

По-третє, система фінансування вищої освіти, орієнтована на пропозицію та попит, також мотивує до поєднання державних і приватних інвестицій для розвитку конкуренції, інновацій та ефективності. Однак, іноді таке стимулювання призводить до певних дій, які зумовлюють рівний доступ до державного фінансування приватних і державних ЗВО. Хоч така практика неоднозначно сприймається у середовищі науковців, однак наявна і в українській національній системі вищої освіти. Зазначимо, що у багатьох країнах приватні університети, якщо й не одержують прямої фінансової підтримки через субсидії, мають непрямі канали державного фінансування, такі як державні студентські позики та податкові пільги.

Розглядаючи ринкові варіанти фінансування ЗВО, зокрема аграрні, слід врахувати таку важливу особливість сучасного періоду їх розвитку як орієнтація до розвитку інтеграційної взаємодії із різними суб'єктами ринку, включаючи взаємодію між іншими вітчизняними та зарубіжними університетами, бізнесовими структурами, міжнародну інтеграцію національних систем вищої освіти, які дозволяють реалізовувати великі дослідницькі проекти. Така співпраця дозволяє істотно підвищити якість освітніх програм, які реалізуються, наукових досліджень, розробляти і впроваджувати програми післядипломної освіти та освіти впродовж життя. Новітні технології і побудовані на них освітні платформи масових відкритих курсів онлайн-освіти, які стрімко почали впроваджувати в практичну освітню діяльність внаслідок пандемії Covid-19, дозволяють реалізовувати освітні програми широкому колу споживачів за їх вимогою. Перелічені тенденції зумовлюють розширення учасників організації фінансування діяльності ЗВО.

Отже, на основі зазначеного вище можна зробити такі висновки: у фінансуванні аграрної вищої освіти держава має займати провідні позиції внаслідок специфічності освітніх послуг та їх значення у забезпеченні сталого розвитку

аграрного сектору економіки та сільських територій; державна участь у моделях фінансування ЗВО аграрного профілю буде вагомим до тих пір, поки буде проявлятися суспільний ефект від споживання освітніх послуг індивідуумами; у фінансуванні університетів аграрного профілю буде подовжена орієнтація до споживчого попиту та коригування пропозиції освітніх послуг через оперативні зміни освітніх програм на основі урахування результатів сучасних наукових досліджень, що змушує аграрні університети інтегрувати всі ресурси, залучаючи до співпраці все більшу кількість стейкхолдерів.

За результатами досліджень Світового банку встановлено, що будуть відбуватися зміни в інструментах фінансування в напрямі переходу від традиційних підходів фінансування (за вхідними параметрами) до методів фінансування за результатами (вихідними параметрами) [17]. Це доводить зміну пріоритетів держави у формуванні переліку критеріїв оцінювання результативних характеристик за організації фінансування ЗВО, що спостерігаємо у вітчизняній практиці.

Доказом зазначеного вище є останні дані Організації економічного співробітництва та розвитку, які доводять значні зміни в останнє десятиріччя в механізмах і критеріях розподілу фінансових ресурсів у сфері вищої освіти з метою вирішення недоліків традиційного фінансування (наприклад, число студентів) і переходу до державного управління, орієнтованого на результат (наприклад, Франція, Німеччина, Італія) [18].

У країнах ОЕСР були введені нові інструменти та критерії фінансування, які враховують цілі державної політики, а не поточні потреби університетів [19]. Нові механізми спрямовані на винагороду закладів вищої освіти за фактичні, а не передбачувані результати. Ця тенденція привела до запровадження різних механізмів, які поєднують у собі різні види традиційних інструментів та критеріїв, а також розробки нових критеріїв, які сприяють більш ефективному використанню коштів платників податків, а також стимулюванню диверсифікації джерел фінансування. Зокрема, за традиційного підходу, передбачається адресне фінансування за видами витрат закладів вищої освіти, призначається для фінансування конкретних затрат, включаючи об'єкти, обладнання і програми. Водночас за підходу фінансування за результатами передбачається конкурсне фінансування, за якого ЗВО конкурують на основі розроблених проектних пропозицій з метою досягнення визначених цілей [20].

Іншою характерною особливістю традиційного фінансування є нормативи фінансування, які орієнтуються на чисельність персоналу або чисельність здобувачів. За підходу фінансування, яке орієнтується на результати, характерним є визначення пріоритетів або показників результатів діяльності.

Висновки. У результаті реформування державної системи фінансового забезпечення закладів вищої освіти відбуваються наступні зміни: традиційна система фінансування, побудована на вхідних параметрах (чисельність контингенту студентів, якісний рівень науково-педагогічного персоналу і т.д.), набуває ознак до скорочення; традиційні системи фінансування доповнюються системами зорієнтованими на результат. Незважаючи на те, що традиційна система фінансування закладів вищої освіти ще використовується національними системами вищої освіти, застосування нового підходу, який побудований на оцінюванні результатів, постійного розширюється. Важливість елементів фінансування, зорієнтованих на розвиток інновацій, в перспективі буде зростати, особливо у формі конкурентного і цільового фінансування. Підхід до організації фінансування, який базується на результатах одночасно знижує ризики макроекономічної неефективності і сприяє зниженню інформаційної асиметрії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Коваленко Ю.М., Вітренко Л.О. Фінансування закладів вищої освіти в Україні: монографія. Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. 238 с.
2. Загірняк Д. М. Прагматизм фінансування вищої освіти: інструменти визначення. Соціально-економічний розвиток регіонів у контексті міжнародної інтеграції. 2018. № 28(17). С. 99–105.
3. Ченцов В. В., Дегтярьова І. О., Григораш О. В. Фінансування вищої освіти в Україні: проблеми та ідеї для реформи. Ефективна економіка. 2019. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7183> DOI: 10.32702/2307-2105-2019.7.8
4. Журавльова Ю.О. Еволюція наукових поглядів на категорію «суспільні блага». Evolution of scientific views on the category «PUBLIC GOODS». Причорноморські економічні студії, 2016. 2 Вип. 9–1. С. 12–16.
5. Jongbloed B. and Vossensteyn H. Financing masters: Argumenten en Arrangementen (Funding masters: arguments and arrangements), Studie in opdracht van de Werkgroep Financiering Masters, Ministerie van OC&W, 2002. URL: <https://anzdoc.com/financiering-masters-argumenten-en-arrangementen.html>
6. Муравська В.А. Тенденції фінансування вищої освіти в Україні та за кордоном. URL: <http://magazine.faa.org.ua/tendencii-finansuvannya-vischoi-osviti-v-ukraini-ta-za-kordonom.html>

7. Lucas R.E. On the mechanics of economic development. Journal of Monetary Economics 22. North-Holland, 1988. P. 3–42. URL: http://www.emu.edu.tr/mbalcilar/econ602/Readings_files/LucasMechanicsEconomicGrowth.pdf

8. Salerno C. Financing higher education: the economics of options, trade-offs and dilemmas. The public responsibility for higher education and research. Luc Weber and Sjur Bergan (eds). Council of Europe, April 2005 Printed at the Council of Europe. URL: https://www.coe.int/T/DG4/HigherEducation/Resources/Public-responsibility-for-higher-education-and-research_webversion.pdf

9. World Bank Support to Higher Education in Latvia: Volume 1. System-Level Funding. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29740>

10. Salmi Jamil and Hauptman Arthur M. Innovations in Tertiary Education Financing: A Comparative Evaluation of Allocation Mechanisms. The World Bank September, 2019. URL: https://www.worldscientific.com/doi/10.1142/9789813278752_0011

11. OECD Innovation Policy Platform. Actor brief: higher education institutes (HEIs). Higher education institutes – OECD 2011. URL: <http://www.oecd.org/innovation/policyplatform/48373782.pdf>

12. Psacharopoulos, George and Woodhall, Maureen. Education for Development: An Analysis of Investment Choices. Oxford University Press., 1985. URL: <http://documents.worldbank.org/cu-rated/en/477701468137718173/pdf/multi-page.pdf>

13. Білінець М. Ю. Освітні кредити як джерело фінансування вищої освіти: світова практика та українські реалії. Інвестиції: практика та досвід, 2016. № 15. С. 34–38.

14. Терещенко Г. М. Оцінювання переваг та недоліків фінансування здобуття вищої освіти через механізм кредитування та грантів на навчання студентів. Освітня аналітика України. 2018. № 3 (4). С. 108–126.

15. Про розподіл видатків державного бюджету між закладами вищої освіти на основі показників їх освітньої, наукової та міжнародної діяльності: Постанова Кабінету Міністрів від 24.12.2019. № 1146.

16. Результати моделювання формули розподілу видатків за статтею “Підготовка кадрів ЗВО та забезпечення діяльності їх баз практики” на 2021 рік. Міністерство освіти і науки України. URL: www.mon.gov.ua

17. World Bank Reimbursable Advisory Service on Higher Education Financing in Latvia Higher Education Financing in Latvia: Analysis of Strengths and Weaknesses. 18 March 2014. URL: http://www.viaa.gov.lv/files/news/24067/lv_hef_output_1_final_18mar14.pdf

18. Glaeser, Edward L. and Andrei Shleifer. 2001. Not-for-profit entrepreneurs. Journal of Public Economics. 2001. Vol. 81. P. 99–115. URL: <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/33078971/w6810.pdf?sequence=1>

19. The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2012. URL: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/138EN.pdf

20. Василенко О.І. Проблеми розвитку ринку освітніх послуг вищих навчальних закладів аграрної освіти в Україні. Економіка та держава, 2018. № 10. С. 72–75. DOI:10.2702/2306-6806.2018.10.72

REFERENCES

1. Kovalenko, Yu.M., Vitrenko, L.O. (2020). Finansuvannia zakladiv vyshchoi osvity v Ukraini: monohrafiia [Financing of higher education institutions in Ukraine: monograph]. Irpin: Universytet DFS Ukrainy, 238 p.
2. Zahirniak, D. M. (2018). Prahmatyzm finansuvannia vyshchoi osvity: instrumenty vyznachennia. Sotsialno-ekonomichni rozvytok rehioniv u konteksti mizhnarodnoi intehratsii [Pragmatism of higher education funding: tools for definition. Socio-economic development of regions in the context of international integration]. No 28(17), pp. 99–105.
3. Chentsov, V. V., Dehtiarova, I. O., Hryhorash, O. V. (2019). Finansuvannia vyshchoi osvity v Ukraini: problemy ta idei dlia reformy. Efektyvna ekonomika [Financing higher education in Ukraine: problems and ideas for reform. Efficient economy]. No 7. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7183> DOI: 10.32702/2307-2105-2019.7.8
4. Zhuravlova, Yu.O. (2016). Evoliutsiia naukovykh pohliadiv na katehoriu «suspilni blaha». Evolution of scientific views on the category «PUBLIC GOODS». Prychornomorski ekonomichni studii [Evolution of scientific views on the category of "public goods". Evolution of scientific views on the category «PUBLIC GOODS». Black Sea Economic Studies]. 2-d Issue 9–1, pp. 12–16.
5. Jongbloed, B., Vossensteyn, H. (2002). Financiering masters: Argumentenen Arrangementen (Funding masters: arguments and arrangements), Studie in opdracht van de Werkgroep Financiering Masters, Ministerie van OC&W. Available at: <https://anzdoc.com/financiering-masters-argumenten-en-arrangementen.html>
6. Muravska, V.A. Tendentsii finansuvannia vyshchoi osvity v Ukraini ta za kordonom [Trends in financing higher education in Ukraine and abroad]. Available at: <http://magazine.faa.org.ua/tendencii-finansuvannya-vischoi-osviti-v-ukraini-ta-za-kordonom.html>
7. Lucas, R.E. (1988). On the mechanics of economic development. Journal of Monetary Economics 22. North-Holland. pp. 3–42. Available at: http://www.emu.edu.tr/mbalcilar/econ602/Readings_files/LucasMechanicsEconomicGrowth.pdf
8. Salerno, C. (2005). Financing higher education: the economics of options, trade-offs and dilemmas. The public responsibility for higher education and research. Luc Weber and Sjur Bergan (eds). Council of Europe, April 2005 Printed at the Council of Europe. Available at: https://www.coe.int/T/DG4/HigherEducation/Resources/Public-responsibility-for-higher-education-and-research_webversion.pdf
9. World Bank Support to Higher Education in Latvia: Volume 1. System-Level Funding. Available at: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29740>
10. Salmi, J., Hauptman Arthur, M. (2019). Innovations in Tertiary Education Financing: A Comparative Evaluation of Allocation Mechanisms. The World Bank September. Available at: https://www.worldscientific.com/doi/10.1142/9789813278752_0011
11. OECD Innovation Policy Platform. Actor brief: higher education institutes (HEIs). Higher education institutes – OECD 2011. Available at: <http://www.oecd.org/innovation/policyplatform/48373782.pdf>
12. Psacharopoulos, G., Woodhall, M. (1985). Education for Development: An Analysis of Investment Choices. Oxford University Press. Available at: <http://documents.worldbank.org/cu-rated/en/477701468137718173/pdf/multi-page.pdf>
13. Bilinets, M. Yu. (2016). Osvitni kredyty yak dzherelo finansuvannia vyshchoi osvity: svitova praktyka ta ukraïnski realii. Investytsii: praktyka ta dosvid [Educational loans as a source of funding for higher education: world practice and Ukrainian realities. Investments: practice and experience]. No 15. pp. 34–38.
14. Tereshchenko, H. M. (2018). Otsiniuvannia perevah ta nedolikiv finansuvannia zdobuttia vyshchoi osvity cherez mekhanizm kredytuvannia ta hrantiv na navchannia studentiv. Osvitnia analityka Ukrainy [Assessing the advantages and disadvantages of financing higher education through the mechanism of crediting and grants for student education. Educational analytics of Ukraine]. No 3 (4). pp. 108–126.
15. Pro rozpodil vydatkiv derzhavnoho biudzhetu mizh zakladamy vyshchoi osvity na osnovi pokaznykiv yikh osvitnoi, naukovoï ta mizhnarodnoi diialnosti: Postanova Kabinetu Ministriv [On the distribution of state budget expenditures between higher education institutions on the basis of indicators of their educational, scientific and international activities: Resolution of the Cabinet of Ministers]. No 1146 (24.12.2019).
16. Rezultaty modeliuвання formuly rozpodilu vydatkiv za statteiu "Pidhotovka kadriv ZVO ta zabezpechennia diialnosti yikh baz praktyky" na 2021 rik. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [The results of modeling the formula for the distribution of expenditures under the article "Training of freelancers and ensuring the operation of their bases of practice" for 2021. Ministry of Education and Science of Ukraine]. Available at: www.mon.gov.ua
17. World Bank Reimbursable Advisory Service on Higher Education Financing in Latvia Higher Education Financing in Latvia: Analysis of Strengths and Weaknesses. 18 March 2014. Available at: http://www.viaa.gov.lv/files/news/24067/lv_hef_output_1_final_18mar14.pdf
18. Glaeser, Edward L., Shleifer, A. (2001). Not-for-profit entrepreneurs. Journal of Public Economics. Vol. 81, pp. 99–115. Available at: <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/33078971/w6810.pdf?sequence=1>
19. The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2012. Available at: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/138EN.pdf
20. Vasylenko, O.I. (2018). Problemy rozvytku rynku osvitnikh posluh vyshchykh navchalnykh zakladiv aharnoï osvity v Ukraini. Ekonomika ta derzhava [Problems of development of the market of educational services of higher educational establishments of agrarian education in Ukraine. Economy and state]. No 10. pp. 72–75. DOI:10.32702/2306-6806.2018.10.72

Моделі фінансування діяльності учрежденнй вищого образования

Шуст Е.А., Гринчук Ю.С., Рыбак Н.А.

В статтє обобщена практика фінансування учрежденнй вищого образования, обоснованы направлення диверсифікації моделей фінансового забезпечення діяльності УВО. Систематизированы підходи к організації фінансування учрежденнй вищого образования в рыночных условиях, выделены их преимущества и недостатки формирования эффектов на уровне индивидуума

и общества в целом. Охарактеризованы модели и инструменты финансирования в условиях ориентации на спрос, предложение, стратегические цели развития государства. Доказано необходимость обоснования рационального баланса индивидуального и общественного эффекта при финансировании высшего образования, который достигается на основе сочетания инструментов рыночного саморегулирования и государственного регулирования рынка услуг высшего образования.

Использована система методов: монографический – при формулировании целей и выводов исследования; метод теоретического обобщения зарубежных и отечественных ученых при осуществлении критического анализа существующих подходов к организации финансирования деятельности высшего аграрного образования. При систематизации моделей финансового обеспечения деятельности учреждений высшего аграрного образования и обобщении выводов использованы общенаучные методы познания, такие как анализ и синтез, индукция и дедукция, системный комплексный подход.

Обосновано, что в финансировании высшего образования государство должно занимать ведущие позиции. Идентифицирована роль государственного финансирования в обеспечении устойчивого развития аграрных учреждений высшего образования вследствие специфичности образовательных услуг и их значения в обеспечении устойчивого развития аграрного сектора экономики и сельских территорий. Аргументировано, что с учетом нынешних условий развития УВО и вызовов, необходимо формирование модели финансирования ориентировать на потребительский спрос и корректировать предложения образовательных услуг через оперативные изменения образовательных программ на основе результатов современных научных исследований, привлечения к сотрудничеству большего количества стейкхолдеров. Рассмотрены современные тенденции, характерные для рынка образовательных услуг, обуславливающие расширение участия организации финансирования деятельности учреждений высшего образования.

Выявлена важность элементов финансирования, ориентированных на развитие инноваций, значение которых в перспективе будет расти, особенно в форме конкурентного и целевого финансирования. Доказано, что подход к организации финансирования, основанный на результатах, одновременно снижает риски макроэкономической неэффективности и способствует снижению информационной асимметрии.

Обосновано обязательное участие государства в организации финансирования научных исследований в учреждениях высшего образования через положительное влияние научных исследований на качество образовательных услуг и повышение ценности для индивидуума и общества.

Рассмотрены варианты финансирования высшего образования, нацеленные на рынок и запросы страны в разрезе концепции управления, способов государственного и личного финансирования, стоимости обучения. Установлено, что изменяющиеся условия конъюнктуры рынка образовательных услуг приводят к пересмотру целевых показателей финансирования государством УВО, вследствие влияния таких факторов: увеличения

потока иностранных студентов, активизации использования информационно-коммуникативных технологий, повышения уровня интеграции учреждений высшего образования на национальном и международном уровнях и т.д.

Ключевые слова: учреждение высшего образования, высшее аграрное образование, концепции управления учреждением высшего образования, методы финансирования УВО, источники финансирования УВО.

Models of higher education institutions work financing

Shust O., Hrynychuk Yu., Rybak N.

The paper summarizes the experience in higher education institutions financing, substantiates the trends in their financial support models diversification. The study systematizes approaches to the organization of higher education institutions financing under market conditions and reveals their advantages and disadvantages in terms of the effects at the level of an individual and society as a whole. It defines tools and models of the financing under orientation on demand, supply and strategic purposes of the national development. The study proves the need to substantiate the rational balance of individual and social effects in higher education institutions financing, which can be achieved through a combination of market self-regulation and state regulation of the higher education services market.

The system of methods was used in the study, namely: monographic – to define the research aim and conclusions, the method of theoretical generalization of foreign and domestic scientists was used to critically analyze the existing approaches to the organization of financing the work of agricultural education higher institutions. General scientific methods of cognition, such as analysis and synthesis, induction and deduction, systemic integrated approach, were used to systematize the models of financial support for higher agricultural education institutions and to generalize the conclusions.

The paper substantiated that the state should take leading positions in higher education institutions financing. The role of state funding in ensuring sustainable development of agricultural education higher institutions has been identified considering the specificity of educational services and their role in ensuring sustainable development of the agricultural sector of the economy and rural areas. It is argued that the current conditions of free economic development and challenges the institutions face requires focusing on consumer demand and adjusting their educational services through prompt updating the changing educational programs based on modern research, attracting a larger number of stakeholders in the financing model formation. The modern tendencies typical of the market of educational services determining the expansion of the participants of the organization of financing the higher education institutions activity, are considered.

The importance of financing elements focused on the innovations development, the role of which will grow in the future, especially in the form of competitive and targeted financing is revealed. It is proved that the results-based approach to the organization of financing also reduces the risks of macroeconomic inefficiency and contributes to reducing the information asymmetry.

The obligatory presence of the state in the organization of research funding in higher education institutions is justified due to the positive impact of research on educational services quality and increases their value for an individual and society.

The paper considers options for market-oriented higher education financing and the state's demands in terms of the concept of management, public and private funding methods, the education fee. It is established that the changing conditions of the market of educational services

require a revision of targets for state funding due to the following factors: increased number of foreign students, use of information and communication technologies, increase in the integration of higher education institutions nationally and internationally.

Key words: higher education institution, higher agricultural education, concepts of higher education institution management, methods of free economic education financing, sources of higher education institutions financing.

Copyright: Шуст О.А., Гринчук Ю.С., Рибак Н.О. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Шуст О.А.

Гринчук Ю.С.

Рибак Н.О.

<https://orcid.org/0000-0001-7066-8020>

<https://orcid.org/0000-0003-0297-7432>

<https://orcid.org/0000-0002-0740-2323>

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

УДК 330.33:336.717(477)

JEL G01, G21

Сучасні фінансово-економічні кризи і стійкість фінансово-банківської системи України

Шуст О.А. , Варченко О.М. , Крисанов Д.Ф. ,

Драган О.О. , Ткаченко К.В.

Білоцерківський національний аграрний університет

 Варченко О.М. E-mail: omvarchenko@ukr.net; Крисанов Д.Ф. E-mail: d_krysanov@ukr.net

Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Драган О.О., Ткаченко К.В. Сучасні фінансово-економічні кризи і стійкість фінансово-банківської системи України. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 130–150.

Shust O., Varchenko O., Krysanov D., Dragan O., Tkachenko K. Modern financial and economic crises and the stability of the financial and banking system of Ukraine. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 130–150.

Рукопис отримано: 14.09.2021 р.

Прийнято: 04.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-130-150

Проаналізовано та систематизовано чинники, проблеми і ризики, зокрема, техніко-технологічну та інноваційну відсталість, особливості перебігу економічних циклів у господарських системах країн, які перебувають на різних ступенях розвитку, а також унаслідок підвищення конкурентоспроможності окремих із них у глобалізованому світі формуються передумови для виникнення сучасних криз. Показано, що ситуація загострюється, коли світова економіка зростає, а на її тлі посилюються дисбаланси в глобальній фінансовій системі та поширюється спекулятивний капітал. Розкрито, що першу глобальну кризу 2008–2010 рр. спровокувало безконтрольне поширення іпотечних кредитів на ринках нерухомості США і перенесення цих процесів на інші країни, в результаті чого виникли «фінансові бульбашки», відбувся обвал ринку і внаслідок виникнення ланцюгової реакції в цей процес втяглися інші ринки. Акцентовано увагу на тому, що коли економіка України знаходилась в стані перманентної кризи, вітчизняна банківська система витримала усі внутрішні економічні, фінансові, валютні й інші зміни, а також зовнішні турбуленції, які провокували у ній посилення негативних трендів.

Встановлено, що друга фінансово-економічна криза 2014–2016 рр. більшою мірою обумовлена внутрішніми проблемами: значно нижчим технологічним укладом (третьої-четвертої порівняно з п'ятим-шостим в економічно розвинутих країнах), істотним відставанням української промисловості по рівню інноваційності від індустріальних галузей країн ЄС, високим рівнем зношеності основних засобів, значно вищою ресурсоемісністю і нижчою продуктивністю праці, нерезальністю за кілька років провести інноваційну модернізацію машинобудівних галузей по випуску засобів виробництва. Розкрито гостру загрозу у тому, що унаслідок необмеженого збільшення спекулятивного капіталу посилюються структурні диспропорції між реальним і фінансовим секторами. Систематизовано основні негативні наслідки кризи для фінансово-банківської системи: вони включають понад триразову девальвацію гривні, ліквідацію більше ста банків та приватизацію найбільшого з них «Приватбанку», закриття кількох тисяч банківських структурних підрозділів та масштабне безробіття серед банківських працівників тощо.

Підтверджено, що третя фінансово-економічна криза 2020–2021 рр. має природне походження – її породила пандемія COVID-19, спричинена коронавірусом SARS-CoV, та її наслідками. Встановлено, що коронакриза спровокувала різноплановий негативний вплив на роботу промисловості і закладів соціального обслуговування, принесла суттєві збитки всім країнам і переважній більшості населення світу. Показано, що Україна виявилася більш стійкою до цих негараздів і з другого кварталу поточного року почалося відродження докризового стану. Обґрунтовано, що впровадження заходів макропруденційної політики, яке спрямоване на попередження накопичення та реалізації системних ризиків у фінансовому секторі, сприятиме підвищенню стійкості фінансово-банківської системи, належному виконанню нею своїх основних функцій – фінансовому посередництву та здійсненню платежів – і протистоянню кризовим явищам. Показано, що своєчасна та ефективна реалізація макропруденційних інструментів підвищуватиме стійкість національної економіки і знижуватиме волатильність ВВП.

Ключові слова: фінансово-економічна криза, стійкість фінансово-банківської системи, економічний цикл, ринкова турбулентність, інфляція, рух капіталів, фінансові ринки.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Кризові явища супроводжують розвиток суспільств на усіх етапах, однак особливий інтерес становлять кризи ХХІ століття. Це пов'язано із глобалізацією міжнародних торговельно-економічних відносин і фінансових ринків, миттєвою передачею змін і трансформацій, які відбуваються в різних сферах суспільного життя та на теренах окремих країн, на світовий простір, посиленням турбуленції і невпевненості в прогнозах близького і віддаленого майбутнього. На нинішньому етапі особливий інтерес становлять глобальні фінансово-економічні кризи та їх локальні проєкції – національні кризи. Це пов'язано із суттєвими втратами та тривалими негативними наслідками, які гальмують прогресивний розвиток країн або навіть зумовлюють стагнацію. У цьому зв'язку дослідження фінансово-економічних криз з погляду особливостей їх виникнення, структури джерел рушійних сил, нинішніх і віддалених, слабких і руйнівних наслідків, можливості впливати на процес розвитку кризи з метою забезпечення від згубних турбуленцій і стає предметом дослідження.

Наукові дослідження з теорії криз в економіці, джерел їх виникнення на глобальному рівні, а також національних особливостей перебігу в фінансово-банківських системах проводили зарубіжні і українські вчені. Серед них доцільно назвати роботи О. Барановського, П. Буряка, С. Вайна, В. Гейця, В. Грищенко, О. Кузнецова, І. Ларіонова, І. Лютого, І. Макаренко, О. Мозгового, Д. Сакса, П. Стецюка, Т. Шабельник, А. Шварца, М. Фрідмана, А. Чухно та ін. Водночас ця проблема знову загострилася у зв'язку із появою принципово нових джерел виникнення фінансово-економічних криз і необхідністю пошуку нових підходів та інструментів до організації зниження їх значення в руйнівному розвитку економіки. Проблема набула нових граней і відтінків та потребує нових підходів і методів для зміцнення сталості фінансово-банківських систем з метою успішного виконання ними своїх основних функцій – фінансового посередництва та здійснення платежів.

Мета дослідження. Дослідженню штучних, природних, економічних, фінансових, банківських та інших криз, які супроводжують будь-яке суспільство, присвячено значний спектр досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених. Враховуючи, що за останні дванадцять років це третя глобальна фінансово-економічна криза, які мають відмінне походження, постає завдання виявити рушійні чинники, узагальнити спільні наслідки та розробити й

обґрунтувати конкретні пропозиції, спрямовані на зміцнення стійкості вітчизняної фінансово-банківської системи та розширення можливостей виконання нею основних функцій, незалежно від змін і трансформацій, які відбуватимуться в Україні, та явищ і турбуленцій, що проходять у зовнішньому середовищі.

Матеріал і методи дослідження. Проведене дослідження виконано із застосуванням міждисциплінарного і комплексного підходів до широкого спектру трансформацій і явищ, які впродовж тривалого періоду домінують в суспільному житті країни та охоплюють різнопланову економічну діяльність, а також специфічні природні процеси. За аналізу джерел першої та другої глобальних криз і їх національних особливостей широко використовували дослідження зарубіжних і вітчизняних вчених та статистичні матеріали в розрізі галузей, які розкривали специфіку і наслідки розвитку високотехнологічних виробництв в умовах обмеженого фінансування інноваційної модернізації та структурної перебудови основного капіталу. Під час аналізу особливостей виникнення, поширення і перебігу вірусної інфекції по країнах світу і безпосередньо в Україні, а також наслідків її впливу на населення враховували опубліковані матеріали різних інформаційних, наукових та прогностичних асоціацій.

Результати дослідження та обговорення. Глобальна фінансово-економічна криза, що відбувалася впродовж 2007–2009 рр., спровокувала аналогічну кризу в Україні, яка почалася з певним запізненням і продовжувалася та закінчилася з деяким відставанням від світової. Це свідчило про значну технологічну відсталість (домінуючий – третій технологічний уклад, який представляють добувна і переробна промисловість) і відповідно низький інноваційний рівень (до 1–2 % обсяг випуску інноваційних виробів) національної економічної системи, порівняно із сучасними господарськими системами розвинутих країн (базовий – п'ятий технологічний уклад; у передових країнах до 70 % випуск інноваційної продукції), та її структурну розбалансованість. Технічні, технологічні, інноваційні та інші зрушення в національному господарстві, що відбувалися за безпосередньої участі економічних агентів, пов'язані насамперед із переміщенням сировини, енергетичних ресурсів, впровадженням інновацій, наданням різноманітних послуг, роботою основних засобів та випуском готової продукції учасниками ринку. Вони знаходять своє продовження та відображення в оперативному проведенні банківськими установами фінансово-банківського обслуговування клієнтів.

Щоб зрозуміти, які процеси домінували в фінансово-банківській сфері України в умовах, коли відбувалася світова фінансово-економічна криза, необхідно, по-перше, дати об'єктивну оцінку передумовам виникнення кризи і природи її виникнення та перебігу, по-друге, об'єктивно оцінити передкризовий стан національної економіки, дослідити і виявити вплив глобальних кризових процесів на вітчизняне господарство і особливості перебігу та посилення турбулентності в його фінансовому секторі.

Насамперед необхідно вказати, що класичний економічний цикл поділяється на чотири фази: криза (спад), депресія, поживлення та піднесення (розширення). Тривалість циклів може бути різною, однак теоретично і практично вчені виділяють малі (коливання ділової активності становить 3–4 роки і характеризуються порушенням та встановленням рівноваги на споживчому ринку), середні (коливання ділової активності охоплює 7–11 років і пояснюються періодом оновлення основного капіталу) та великі (періодичність активності 40–60 років і пов'язані із зміною базових технологій, джерел енергії та об'єктів інфраструктури). Однак, починаючи з другої половини ХХ ст., включаючи і першу чверть ХХІ ст., було відмічено наступні характерні особливості [1], які суттєво відрізняються від циклів попередніх періодів:

- у них відсутня фаза депресії як обов'язкова, але якщо падіння дуже глибоке і тривале, то фазу рецесії називають депресією;
- немає чіткого розмежування між поживленням та піднесенням. Ці фази об'єднують в одну, яку називають розширенням виробництва. Виділяють верхню (бум) та нижню (дно) точки ділового циклу;
- визначають рівнодіючу тривалого економічного зростання – тренд, коливання навколо якого утворюють цикл;
- змінилися й економічні показники у фазах циклу.

Водночас відмічено, що тривалість циклів змінюється, точніше скорочується, наступний цикл може наступати тоді, коли ще попередній не закінчився. Також це стосується і окремих фаз, які не обов'язково і не завжди в економічному циклі мають їх усі проходити. До того ж фази змінюються швидко і непрогнозовано. В науці таке явище отримало назву ринкової турбулентності.

Вказане пояснюється тим, що змінилися причини виникнення кризових явищ: якщо на першому етапі (ХІХ та перша половина ХХ ст.) кризи виникали у зв'язку з перевиробництвом товарів, що зумовлювало скорочення споживання і навіть його припинення в силу різних

обставин, то згодом – унаслідок підвищення конкурентоспроможності окремих країн через масове впровадження інноваційних розробок і здійснення проривів на споживчому ринку та глобалізацією руху фінансового капіталу. Як зазначив В.Ю. Шевченко, «в умовах глобальної нестабільності відбуваються зміни структури, напрямів та інтенсивності основних форм міжнародного руху капіталів у результаті глобальних, регіональних і системних змін на міжнародних фінансових ринках, суперечливої взаємодії спонукальних та протидіючих факторів і ризиків» [2, с. 95]. Далі він обґрунтовано стверджує, що «в умовах глобальної нестабільності та обмеженості доступу на міжнародні фінансові ринки зростає необхідність підвищення конкурентоспроможності та стабільності національних фінансових систем. Для України це означає перш за все необхідність збільшення капіталізації, підвищення ефективності та стабільності банківської системи» [2, с. 96].

Отже, за оцінками провідних експертів (Фергюсон Н., Мей Б. та ін.), причини кризових явищ кінця ХІХ – початку ХХІ ст. полягають в наступному [3, с. 90–92]:

- тривале економічне зростання світової економіки на тлі посилення дисбалансів у функціонуванні глобальної фінансової системи, зокрема у сфері заощаджень і накопичень, а також зовнішньоекономічних операцій;
- глобалізація міжнародних фінансових ринків та поширення спекулятивного капіталу;
- поява феномену глобальної асиметрії, який полягає в зміні моделі глобалізації – джерелом росту стали не країни економічного центру, а периферії (країни, що розвиваються);
- домінування теорії монетаризму сприяло надмірному зростанню грошової маси, а пошук шляхів збільшення прибутку призвів до винайдення нових способів нарощування фіктивного капіталу. Йдеться, з одного боку, про утворення «фінансових бульбашок» на ринку цінних паперів (основним доходом за акціями став не дивіденд, а капітальний дохід – перевищення ціни продажу акції над ціною купівлі) та поширенням похідних фінансових інструментів – деривативів, свопів, опціонів (некоректне та необґрунтоване їх використання на тлі тотальної бездіяльності відносно таких складних фінансових інструментів всіх органів державного регулювання фінансових ринків), які стали використовувати з метою сек'ютеризації (перетворення неліквідних фінансових активів на інструменти ринку капіталів, що придатні для продажу), масштабне захоплення якою і стало першопрічиною роз-

витку фінансово-економічної нестабільності [4, с. 108–109].

Із другого боку, причиною виникнення «фінансових бульбашок» на ринку кредитів вважають поширення іпотечних кредитів без дійового контролю банків за кредитоспроможністю позичальників. Зростання обсягів проблемних іпотечних кредитів унаслідок падіння вартості об'єктів застави, а також у поєднанні із зростанням обсягів безробіття, поставили перед загрозою спровокувати масштабну банківську кризу. Однак цей недолік іпотечних кредитів було подолано через створення нового фінансового інструменту – структурованих облигацій (боргові інструменти, що випускають фінансові організації і дохід по яких залежить від фондових індексів, окремих акцій, корзини акцій, процентних ставок, товарно-сировинних ринків та іноземних валют). І дійсно, поява структурованих облигацій привела до суттєвого зростання цін на нерухомість завдяки її кредитуванню. Постійний попит на такі облигації зменшив увагу банків щодо оцінювання платоспроможності позичальників і в результаті ціни на нерухомість навесні 2007 р. в США досягли свого піку. Однак вона перестала бути доступною для більшості позичальників навіть за допомогою використання кредитування. У такий спосіб в середовищі структурованих облигацій виникла низка гострих проблем для нової реальності, а саме:

- почали накопичуватися неплатежі по структурованих облигаціях, які були видані 1–2 роки тому;

- нові випуски таких облигацій не знаходили адекватного попиту і ціна на нерухомість почала поступово знижуватися;

- ненадійні позичальники не виплачували своєчасно значно більше платежів за іпотечними кредитами, ніж це передбачалося теоретично;

- в результаті інвестори зрозуміли, що володіють цінними паперами неплатоспроможних позичальників, а тому почалася ревізія реальної вартості всіх фінансових інструментів. Швидка реалізація сумнівних активів спричинила зниження цін на них і подальшу їх негативну корекцію. Це призвело до обвалу ринку структурованих облигацій. Водночас, внаслідок виникнення ланцюгової реакції в цей процес було втягнуто й інші структуровані папери, банківський та страховий сектори, ринок акцій, а в реальній економіці посилюлися спадні тенденції. Результатом стало «перегрів» економіки та утворення «фінансових бульбашок» на ринку нерухомості і пов'язаних з ним інших ринків [5, с. 137–144].

Дещо по іншому розвивались кризові явища в економіці України, однак її не оминув турбулентний прояв економічних трансформацій. Провідні фахівці вказують, що Україна для досліджуваного періоду ще не пододала наслідків системної кризи, яка відбувалася на теренах колишнього Союзу після його розпаду. Українська економіка після системної кризи 90-их років не вийшла на докризовий рівень розвитку. Фактично вона знаходилася в стані перманентного кризового стану і тому будь-які зміни у зовнішньому середовищі провокували виникнення в національній економіці різних внутрішніх проблем та появу і посилення негативних трендів.

За оцінками провідних експертів, фінансово-економічна криза 2008–2010 рр. не має ознак класичної, а подібна на переважний спад, який періодично змінюється нетривалим зростанням. За 2008 р. ВВП скоротився на 14,8 %, а обмінний курс виріс з 5,05 грн за один долар США у 2007 р. до 5,27 грн у 2008 р. і 7,79 грн у 2009 р., а у 2010 р. тимчасово перетнув позначку 10 грн. Однак рівень інфляції знижувався – у 2008 р. становив 22,3 %, потім 12,3 % і у 2010 р. – 9,4 %, але чисельність безробітних зросла на 7,9 % – до 693,1 тис. осіб у 2009 р., порівняно з 2007 р. За 2008 р. тіньова економіка оцінювалася в 31 % від ВВП, або зросла на порядок, що стало максимальним показником із 2001 р. Відбулося погіршення інвестиційного клімату – третина опитаних (жовтень 2009 р.) іноземних інвестиційних компаній, які працювали в Україні, збираються піти з ринку, а чверть – заморозити свої проекти. Прямі інвестиції після 2008 р. знизилися в 1,3–2,2 рази.

За оцінками експертів НБУ [6, с. 9–10], цю кризу спричинили циклічні чинники, зокрема, швидке нарощування обсягів кредитування. Через доступ до дешевого зовнішнього фондування банки інтенсивно кредитували населення та бізнес в іноземній валюті. Позичальники переважно не хеджували валютний ризик, тому значна девальвація гривні негативно вплинула на їхню платоспроможність. Іпотечний сегмент став джерелом системних ризиків. Доступне кредитування спричинило різке зростання попиту на житло, ціни на житлову нерухомість стрімко підвищилися. Після початку кризи системні ризики реалізувалися сповна. Унаслідок різкої девальвації гривні боргове навантаження на домогосподарства різко зросло, адже вони здебільшого не мали доходів у валюті. Ціни на нерухомість у доларовому еквіваленті різко знизилися, зокрема й на заставлену за кре-

дитами нерухомість. Частка недіючих непрацюючих валютних іпотечних кредитів після кризи різко зросла. Отже, світова криза вплинула на розвиток кризових процесів в Україні в 2008–2010 рр.

Однією із важливих характеристик є те, що на тлі застарілої системної кризи національної економіки відбувалася деформація вітчизняної фінансової системи, яка до того ж ще не закінчила формуватися для нових умов. Важливо також зазначити, що вітчизняна економіка нині характеризується низьким рівнем інноваційності (табл. 1).

Наведені в таблиці 1 дані свідчать, що незважаючи на певне збільшення інноваційних активів за 2008–2010 рр. (на 3 %) впровадження технологічних інновацій (або займалися інноваціями) знизилось на 1,8 % (продуктовими інноваціями – на 1,7 %, процесовими – на 0,8 %). Технологічні інновації, які є провідними для України, охоплюють нові технології виробництва традиційних, удосконалених чи принципово нових продуктів, впровадження інформаційних технологій, нових джерел енергії, також це зміни у засобах і методах організа-

ції виробництва. Завдяки впровадженню нових технологій у розвинених країнах забезпечується до 90 % приросту валового продукту.

За рівнем інноваційності, тобто рівнем впливу наукових здобутків і їх практичної реалізації на економічне зростання, показники досить низькі: випуск інноваційної продукції в 2015 р. становив 1,4 %, 2017 р. – 0,7 %, 2018 р. – 0,8 %, 2019 р. – 1,3 %, у 2020 р. – 1,9 %; зростання ВВП на основі інноваційної діяльності – менше 1 % [7, с. 21]. Водночас, показник зайнятості інноваціями (інноваційна активність підприємств – 18 і 21 %, а впроваджували інновації ще менше – 6,0–8,7 %, табл. 2), що не відповідає показнику інноваційності. Однак навіть у цьому випадку інноваційність українських підприємств була значно нижче європейських – мінімальні показники на рівні 26–29 %, у країн-лідерів – 64–72 %, а в середньому частка інноваційно активних підприємств становила близько 53 % [8, с. 21–22]. Частка інноваційної продукції у країнах-членах ЄС становить 25–35 %, але якщо вона менше 20 %, то національна продукція втрачає свою конкурентоспроможність.

Таблиця 1 – Розподіл підприємств і організацій за типами інновацій* (у % до загальної кількості підприємств)

Тип інновацій	2008 р.	2010 р.
Загальна кількість підприємств і організацій	100	100
Інноваційні активи	18,0	21,0
Займалися технологічними інноваціями	11,6	9,8
Займалися продуктовими інноваціями	7,5	5,8
Займалися процесовими інноваціями	8,4	7,6
Займалися маркетинговими інноваціями	10,5	12,5
Займалися організаційними інноваціями	8,1	10,2
Не займалися жодною з інновацій	82,0	79,0

*Джерело: Обстеження інноваційної діяльності в економіці України за період 2008–2010 рр. (за міжнародною методологією). URL: www.ukrstat.gov.ua > druk > publicat > Arhiv_u > Arch_obs_inov_d.

Таблиця 2 – Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації*

	Загалом			У % до загальної кількості підприємств		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015
Загалом	1280	1208	723**	13,1	12,1	15,2
Зокрема						
– впроваджували нові чи вдосконалені методи обробки або виробництва продукції	537	459	400	5,5	4,6	8,4
з них						
– маловідходні, ресурсозберігаючі	182	141	155	1,9	1,4	3,3
– впроваджували інноваційні види продукції	660	600	414	6,8	6,0	8,7
з них						
нових видів машин, устаткування, апаратів	165	164	162	1,7	1,6	3,4

*Джерело: Промисловість України у 2011–2015 роках. Стат. збірник. Київ: Держстат України, 2016. С. 377.

** Враховані лише підприємства з кількістю працівників 50 осіб і більше.

Низька технологічність реального сектору економіки, яка залишилася у спадок від колишнього Союзу, мала своїм наслідком найвищу енергоємність (у 3,8 рази вища – ніж у країнах ЄС-27, у 3,2 рази – ніж у Польщі та в 1,4 рази – ніж у Росії [9, с. 9–10]) і високу матеріалоємність (тобто, разом ресурсоємність) продукції, а також забезпечувала домінування сировинного напрямку експорту. Висока залежність національної економіки від політичної нестабільності безпосередньо в Україні, а також від негативного впливу посилення турбулентності у зовнішньому середовищі, нерідко її ставила перед загрозою масштабної політичної кризи і докорінної зміни вектора розвитку. Однак, як свідчить 30-річний досвід, здорові сили нації і прагнення народу до збереження національної самобутності та свободи перемагали авторитаризм і забезпечували рух до прогресу.

У зв'язку з цим, за оцінками провідних експертів, криза в Україні 2008–2010 рр. була обумовлена, з одного боку, низьким технологічним рівнем (домінуючий – третій і частково четвертий технологічні уклади, на які відповідно припадає 58 і 38 %, на п'ятий – лише 4 % продукції) [10] вітчизняної економіки, а з другого, – застарілою структурою реального сектору національного господарства. В ній поєднувалися третій-четвертий і навіть зародки п'ятого технологічних укладів у різних пропорціях в межах функціонуючої економічної системи, де переважають базові галузі: важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, автомобілів, тракторів, авіаційного і морського транспорту, неорганічна хімія, кольорова промисловість, органічна хімія, військово-промисловий комплекс тощо.

Водночас нові галузі п'ятого і шостого технологічних укладів – ІТ-технології, роботобудування, електронна і оптиковолоконна промисловість, біо- і нанотехнології, аерокосмічна промисловість, молекулярна й нанофотоніка, оптоелектроніка, телекомунікації, нетрадиційні джерела енергії, штучний інтелект, глобальні мережі – перебували в процесі розвитку, зародковому стані або взагалі були відсутні [11], тобто загалом займали невеликий відсоток. У зв'язку з цим циклічні коливання в економіці розвинутих країн, де домінує п'ятий технологічний уклад, і нашої країни супроводжувалися посиленням розбалансування та створювали додаткові передумови і породжували виникнення нових проблем, які спричиняли посилення турбулентності. Це надає національній економіці більше ознак кризового прояву, а періоди зростання стають все коротшими і спричиняють виникнення додат-

кових проблем на етапах її відновлення. Отже, скорочення тривалості циклів і технологічних укладів обумовлює необхідність прискорення перебудови національної економіки, насамперед промисловості, та її адаптації до сучасних способів господарювання в умовах посилення турбулентності.

Завдання щодо прискорення заміщення третього, завершення переходу на четвертий технологічний уклад і все більш широкого включення промисловості до п'ятого і шостого, а в перспективі і сьомого (технології «термоядерного синтезу», псі-технології – базуються на силі думки та свідомості, біотехнології) – це реальне завдання, яке вже постало у 2000-их роках перед національною економікою. Однак його реалізація можлива лише за умови відчутного збільшення витрат бюджету та інвестицій приватних компаній на потреби технологічної модернізації промислового потенціалу. Однак, як зазначають провідні експерти, «скорочення валових заощаджень залишалось панівною тенденцією упродовж 2004–2013 рр., коли їх рівень зменшився із 30,6 до 10,4 %. Брак інвестиційних ресурсів в Україні унеможливило здійснення інноваційно-технологічного оновлення промислових потужностей та індустріального відродження економіки» [12, с. 18]. Тому подолання структурної кризи, невідповідності структури економіки потребам зовнішнього і внутрішнього ринку, виробничих диспропорцій в промисловому і аграрному секторах на основі технологічного оновлення провідних, широкої розбудови недавно створених та організації нових високотехнологічних галузей вимагало суттєвого перегляду пріоритетів державної політики у сфері бюджетного інвестування наприкінці 2000 – початку 2010 рр., запровадження низки ефективних механізмів, засобів та інструментів перебудови національної економіки.

На поглиблення деформацій в розвитку національної економіки та їх проявів у соціальній, фінансовій, банківській та інших сферах у другій половині 2000-их років наклалися вторинні наслідки глобальної фінансово-економічної кризи. Це знайшло своє продовження в падінні експорту товарів і послуг, відтоку капіталів з України в офшори та тіньову сферу, відчутне зниження поставок за кордон продукції металургійної галузі та спричинило негативні процеси в промисловості, а згодом у фінансовому й інших секторах національної економіки. Зокрема, експортні поставки металопродукції у 2007–2010 рр. становили відповідно 14840; 20890; 9300 та 13420 млн дол. США [13] (у %, відповідно: 100; 141; 63; 90). Отже, фінан-

сово-економічна криза продемонструвала, що більшість регуляторних систем не спроможні своєчасно і адекватно реагувати на необґрунтоване збільшення спекулятивного капіталу, надування «фінансових бульбашок», усунення виникаючих структурних диспропорцій між реальним і фінансовим секторами та ін.

Глобальна, а під її впливом розгортання фінансово-економічної кризи в Україні, відчутно вплинули на її фінансово-банківську сферу та фінанси підприємств реального сектору. Зокрема, якщо в 2005 р. борги підприємств майже не перевищували власний капітал (становили орієнтовно 0,85 млрд грн), то в 2010 р. борги більш як удвічі перевищували власний капітал (відповідно 2,3 і 1,1 млрд грн) [14, с. 83–84]. Швидке накопичення боргів гальмувало міжсекторальний кругообіг капіталу та блокувало процеси модернізації національної економіки. Також це призвело до гострого дефіциту коштів для проведення розрахунків між акторами ринку і спричинило збільшення кредиторської та дебіторської заборгованості. Нарощування боргів більшістю підприємств реального сектору економіки значно підвищило кредитні ризики, блокувало процеси банківського кредитування та спричинило подальшу декапіталізацію підприємницьких структур, тобто вилучення із підприємства частини власного капіталу або частини повторно сформованих власних фінансових ресурсів (прибутків, амортизаційних відрахувань), які не пов'язані з його виробничим розвитком.

Стосовно банківської системи України, то за 2002–2008 рр. зросли її основні показники: активи банків – із 50,7 до 926,1 млрд грн, зобов'язання – із 41,9 до 806,8 млрд грн, власний капітал – із 8,9 до 119,3 млрд грн і цей період оцінюють як етап розвитку і ефективного функціонування [15, с. 809]. Однак, якщо за 2009 р. доходи і витрати банків були приблизно однаковими (орієнтовно 125 млрд грн), то за результатами 2010 р. відбулося суттєве розмежування – доходи становили близько 150 млрд грн, витрати – близько 180 млрд грн. Цей розрив насамперед вплинув на ефективність діяльності банків України: рентабельність активів за 2009–2010 рр. знизилась з 1,03 % до «мінус» 4,51 %, а рентабельність капіталу – із 8,51 % до «мінус» 32,52 %. Отже, висока залежність вітчизняних банків від зовнішнього кредитування призвела до негативних результатів їх діяльності, що стало відчутним наслідком впливу світової фінансової кризи [15, с. 810–811].

Водночас, спостерігали таке явище як криза платіжного балансу, тобто дефіцит рахунку поточних операцій, що покривається здебіль-

шого через короткотермінові зовнішні позики. Зокрема короткотерміновий зовнішній борг України склався у 2008 р. з 26 млрд дол. США короткотермінових зовнішніх зобов'язань банківського сектору і сектору нефінансових корпорацій, а також з частини довгострокового боргу, який, за залишковими термінами погашення слід класифікувати як короткотерміновий борг. У 2009 р. короткостроковий борг досяг 45 млрд дол. США і на 30 % перевищив міжнародні резерви НБУ, що безумовно загрожувало розгортанням серйозної кризи не лише у банківській системі, а також в економіці загалом.

За оцінками вітчизняних експертів, перша криза 2008–2010 рр. призвела до втрати 15,1 % ВВП у 2009 р. (за оцінками МВФ, ВВП скоротилося на 35,6 %), однак з другої половини 2010 р. почалося повільне відродження національної економіки. Друга криза призвела до втрат 6,6 % ВВП у 2014 р. та 9,8 % валового продукту в 2015 р. (промислової продукції – 10,1 і 13 %) і тому була більш затяжною, глибшою і руйнівною, з потужними негативними наслідками як для економіки загалом, так і фінансово-банківського сектору, супроводжувалася банкрутством низки підприємств і установ. Якщо під час першої кризи НБУ завдяки валютним вливанням спромігся утримати курс гривні (до 8 грн за 1 дол.) на докризовому рівні, то вже під час другої кризи він суттєво знизився: у 2012–2013 рр. – 7,99 грн за 1 дол., 2014 р. – 11,89 грн, 2015 р. – 21,84 грн, 2016 р. – 25,55 грн, 2017 р. – 26,6 грн, 2018 р. – 27,2 грн за 1 дол.

ВВП України у 2009 р. (дно кризи) становив 117,2 млрд дол. США і на докризовий рівень національна економіка вийшла у 2013 р. (валовий внутрішній продукт становив 183,3 млрд дол. США, порівняно з 2008 р. – 180,0 млрд дол. США). Однак друга криза була більш руйнівною: ВВП у 2015 р. (дно кризи) становив 90,6 млрд дол. США і на докризовий рівень вийти дотепер не спромоглися – валовий внутрішній продукт у 2020 р. становив лише 155,6 млрд дол. США [16] (84,9 % від докризового рівня 2013 р. – 183,3 млрд дол. США). Це свідчить про те, що основними чинниками виникнення і поглиблення другої кризи, на відміну від першої, були переважно внутрішні фактори, загрози, проблеми і негаразди. Основною причиною першої кризи було масштабне та безпричинне поширення іпотечних кредитів на ринку нерухомості США, просування цих процесів на міжнародні ринки та швидкий обвал акцій, що і спричинило світову фінансово-економічну кризу 2007–2008 рр. З огляду на це

необхідно більш ґрунтовно проаналізувати ви-токи другої кризи в Україні та її вплив на фінансово-банківську систему.

Перші ознаки кризи почали проявлятися ще в 2013 р. (торгова війна з Росією), потім стали наростати негативні наслідки (анексія АР Крим і ряду районів Донецької і Луганської областей, девальвація гривні та ін.), а її дно – зафіксовано в 2015 р. Причини, які спровокували кризу, досліджували вітчизняні і зарубіжні експерти. Своє бачення цього явища в проекції на українські реалії здійснив З.М. Руденко (наведено нижче).

Класифікація чинників, які зумовили кризу 2014–2015 рр. [17, с. 217].

Політичні чинники: 1. Неузгодженість та непоступливість між політичними силами, які займають різні гілки влади, під час розроблення важливих загальнонаціональних законодавчих актів та економічних документів. 2. Формування керівництва органів виконавчої влади, державних установ та організацій на всіх рівнях виключно за участю правлячих політичних сил. 3. Анексія Автономної Республіки Крим та розгортання воєнних дій на Сході держави. 4. Надмірна централізація фінансових ресурсів та влади. 5. Невизначеність з міжнародним вектором. 6. Незахищена законодавча база від втручання та внесення змін з метою пристосування її норм до окремих, вигідних провладній більшості, ситуацій.

Економічні чинники: 1. Відплив капіталу у формі зростання залишків від зовнішньоторговельних операцій на закордонних кореспондентських рахунках банків. 2. Скорочення припливу прямих іноземних інвестицій та падіння інвестиційних рейтингів України. 3. Нестабільність на валютному ринку та його спекулятивний прояв. 4. Зростання дефіциту бюджету та державного боргу. 5. Девальвація гривні. 6. Невпинна тенденція до скорочення міжнародних резервів НБУ. 7. Хронічно від'ємне сальдо торговельного балансу. 8. Прискорене зростання монетарних агрегатів.

Соціальні чинники: 1. Соціальна несправедливість, зменшення середнього класу в суспільстві, значне розшарування населення (поділ на багатих людей і людей, які перебувають за межею бідності). 2. Надмірне зрощення бізнесу та влади, спільна діяльність яких спрямована на задоволення першочергово своїх інтересів. 3. Втрата населенням старих орієнтирів і відсутність нових, як наслідок – зростання рівня психоемоційної напруги в суспільстві.

Відаючи належне автору за оригінальність підходу і широту охоплення чинників, від яких залежало виникнення і розгортання

кризових явищ, водночас слід зазначити, що тут взагалі відсутні проблеми розвитку національної економіки. Саме зрушення в економіці у передкризовий період та подальший різношвидкісний розвиток галузей і є основним каталізатором руху до змін та індикатором, який свідчатиме про виникнення й розгортання кризових явищ, що призвели до глибокого спаду в економіці.

Основні проблеми передкризового (міжкризового) етапу (2010–2012 рр.) розвитку національної економіки, здебільшого пов'язані з її структурною деформацією. Йдеться про те, що у вказаний період спостерігали збереження традиційної структури, де ключове місце належить сировинним галузям, і дуже млявий відгук на виклики сучасності, насамперед щодо необхідності прискореного розвитку інноваційних виробництв в основних видах економічної діяльності. Обсяги промислового виробництва в міжкризовому періоді зросли на 3,1 %, однак не супроводжувалися формуванням необхідних передумов та проведенням структурних змін й інноваційно-технологічної модернізації матеріальної бази.

Зокрема, частка інноваційно активних підприємств у передкризовому періоді становила, відповідно по 2010–2012 роках, 13,8; 16,2 та 17,4 % і це надзвичайно низькі показники. Витрати на інновації становили 8,0; 14,3 та 11,5 млрд грн (0,73–0,82 % від валового внутрішнього продукту України; країни-члени ЄС – 1,93–2,01 %, Китай – 1,73–1,93 %, США – 2,70–2,74 %, Японія – 3,25–3,38 % від ВВП [18]), що свідчить про слабкий та нестійкий прояв інноваційної діяльності, яку проводили вітчизняні промислові підприємства. Позитивні зміни у цей період складались під впливом синергії сприятливих внутрішніх і зовнішніх чинників, але при цьому не були сформовані передумови й не було започатковано реалізацію масштабних заходів по інноваційно-технологічному оновленню матеріально-технічної бази діючого виробництва та проведенню системних реформ. Пізніше це повернулось стрімким розвитком кризових тенденцій і за-тяжним спадом промислового виробництва.

Основними тенденціями [9, с. 4–5], що спричинили поглиблення структурних дисбалансів відтворюваного процесу національної економіки у докризовий період, були: асинхронність розвитку й дедалі більший від-рив фінансової сфери від реального сектору економіки; нестійкість співвідношення між нагромадженням і споживанням, зростання дисбалансів між обсягами заощаджень та ін-вестицій; тривала незбалансованість рахунків

поточних і капітальних операцій [19, с. 35]; прискорене старіння виробничого апарату і збільшення масштабу прихованого вибуття діючих потужностей.

У зв'язку з тим, що у міжкризовий період (2010–2012 рр.) в Україні не було вирішено комплекс структурних, інноваційних, фінансових, банківських та інших проблем, не були реалізовані заходи щодо пом'якшення та усунення диспропорцій структури суспільного капіталу і умов його відтворення, нееквівалентного розподілу доходів між різними секторами національної економіки та напрямів використання прямих інвестицій, – в результаті відбувалося відтворення основного капіталу в традиційних пропорціях (тобто, фактично старої технологічної бази), що провокувало і випуск промислової продукції переважно застарілої номенклатури. Очевидно, що друга криза за низкою параметрів повторювала першу, однак з більш широким охопленням матеріальних галузей і глибиною деструктивного впливу на діючі виробничі зв'язки та економічні відносини між акторами ринку.

У цьому зв'язку доречно привернути увагу до думки відомого економіста-міжнародника В.І. Мазуренко. Він вважає, що до загальних причин фінансових криз, які можуть поєднуватися, перетинатися та посилювати одна одну, будуть належати наступні [20, с. 242]: 1) макроекономічна нестабільність; 2) поглиблення балансової нерівноваги (дисбалансів) в усіх її виявах; 3) несприятливі тенденції у русі окремих форм капіталу; 4) різке зростання цін на фінансові активи, унаслідок чого відбувається завищення цін й утворюються “бульбашки” у вартості фінансових активів; 5) виникнення паніки на фінансових ринках; 6) досягнення критичного рівня зовнішньої заборгованості державного та/або корпоративного секторів; 7) зовнішній вплив та ефект інфікування; 8) регулятивні недоліки та нераціональна політика влади на макроекономічному рівні.

Необхідно зазначити, що у структурі капітальних інвестицій в економіку України частка промислового сектору становила в середньому 35 % (від 30 % у 2010 р. до 40 % у 2014 р.). Водночас, незважаючи на майже двократне збільшення капітальних інвестицій у промислове виробництво України (без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції) за п'ять найбільш показових (передкризових та започаткування і розгортання кризи) років (2010 р. – 56725,3 млн грн, 2011 р. – 89146,3; 2012 р. – 103472,6; 2013 р. – 105593,7; 2014 р. – 82743,8 млн грн),

спостерігається негативна тенденція – зменшення частки інвестицій в основний капітал переробної промисловості (із 53,9 % у 2010 р. до 49,6 % в 2014 р.) [21]. Саме 24 переробні галузі (види економічної діяльності) промисловості виробляють кінцеву і проміжну продукцію. Вона, з одного боку, використовується переважно для задоволення потреб споживачів, зокрема: харчові продукти, одяг, меблі, текстиль, деревина, папір, вироби зі шкіри, фармацевтичні і хімічні препарати, гумові і пластмасові вироби, інша неметалева продукція. А з іншого – металургія (виробництво і обробка сталі) та виробництво різного устаткування із металу, різноманітних транспортних засобів, комп'ютерів, електричної, електронної та оптичної продукції, яке переважно використовують для потреб промислових та інших видів економічної діяльності. Це принципово різні види продукції за своїм кінцевим призначенням і тому машинобудівні галузі мають інвестуватись з позицій прискореного відтворення основного капіталу насамперед в галузях за виробництва засобів виробництва з тим, щоб вони могли забезпечити розвиток високотехнологічних видів економічної діяльності та інноваційних виробничих потужностей.

Водночас у структурі капітальних інвестицій в промислову діяльність домінуюче положення займала харчова промисловість (16,1 % від загального обсягу залучених у промислове виробництво інвестиційних ресурсів у 2014 р.), металургія (14,3 %), хімічний комплекс (8,3 %), машинобудівний комплекс (7,4 %, але в середньому за 2010–2014 рр. всього лише 6,9 %). Однак слід врахувати, що машинобудівний комплекс є рушійною силою науково-технічного прогресу в економіці, забезпечуючи техніко-технологічне оновлення інших галузей завдяки виробництву інвестиційної продукції – прогресивних видів машин та обладнання, транспортних засобів, інструментів та приладів. Тому випереджальне нарощування інвестицій у машинобудівну промисловість є необхідною передумовою забезпечення структурних зрушень в інших галузях української промисловості, розширення її інноваційного та виробничого потенціалу [22, с. 28]. Зважаючи на дуже низький рівень забезпечення інвестиційними ресурсами машинобудівних галузей, можна зробити висновок про те, що мали суттєве порушення щодо основної вимоги технологічної модернізації – переважно продовжувався застій і навіть зниження частки високотехнологічного основного капіталу. Це дуже важливий чинник, який справив негативний вплив щодо провокування кризи.

Ще один показовий приклад пов'язаний із таким показником як дебіторська заборгованість. Цей показник трактується як сума заборгованості дебіторів (боржників) підприємству на певну дату. Протягом останніх років дебіторська заборгованість підприємствам України відчутно змінювалася: 2013 р. – 1778,1 млрд грн, 2014 р. – 1962,8; 2015 р. – 2517,2; 2016 р. – 3945,6; 2017 р. – 3459,2 млрд грн, що свідчить про негативні тенденції стосовно її обсягів. Це пояснюється тим, що: по-перше, дебіторська заборгованість у динаміці має тенденцію до збільшення; по-друге, частка дебіторської заборгованості в структурі оборотних активів підприємств теж невпинно зростає. Зокрема, в економічно розвинених країнах Заходу нормально вважають частку дебіторської заборгованості в активах підприємства близько 20 %. Як свідчать статистичні дані, фактичний розмір дебіторської заборгованості у більшості вітчизняних підприємств в 2008–2017 рр. перевищує 50 % (мінімальна частка становила 54,34 % у 2013 р., максимальна – 68,35 % у 2016 р.) [23].

Безпосередньо для промисловості однією із важливих характеристик слугує зношеність основних засобів. Якщо прийняти для аналізу дві реперні точки (міжкризова і дно кризи), то маємо наступні показники:

– **наприкінці 2010 р.** [24, с. 6–8, 147] ступінь зносу основних засобів промисловості становив 63,0 %; обсяг основних засобів за залишковою вартістю 407,6 млрд грн, а частка промисловості становила 23,5 % від загалу основних засобів України 1731,3 млрд грн;

– за первісною (переоціненою) вартістю вартість основних засобів промисловості становила 1101,2 млрд грн, частка промисловості становила 16,6 % від загалу основних засобів України 6648,9 млрд грн;

– **наприкінці 2015 р.** [25, с. 4–5] ступінь зносу основних засобів промисловості становив 76,9 %; обсяг основних засобів за залишковою вартістю 889,2 млрд грн, а частка промисловості становила 29,2 % від загалу основних засобів України 3047,8 млрд грн;

– за первісною вартістю з урахуванням індексації та переоцінки вартість основних засобів промисловості становила 3842,5 млрд грн, а частка промисловості становила 50,3 % від загалу основних засобів України 7641,4 млрд грн.

Отже, за первісною вартістю частка промисловості за досліджуваній період зросла утричі, а основні засоби промислових галузей значно застаріли – зношеність зросла з 63 до 76,9 %. Оновлення основних засобів станови-

ло лише 0,92–2,09 % [26, с. 3], отже для повної заміни виробничого апарату необхідно близько півстоліття. Навіть кошти амортизаційного фонду не використовуються за призначенням. Це свідчить про те, що переважна частина підприємств працює на фізично зношеному та морально застарілому обладнанні і використовує здебільшого морально застарілі технології, тимчасом у світі вони швидко оновлюються (в середньому через кожні п'ять років). Наприклад, протягом 2013–2015 рр. в Україні впроваджували нові або вдосконалені методи обробки або виробництва продукції лише 4,6–8,4 % підприємств (із 9978 – 4924 суб'єктів господарювання), із них маловідходні і ресурсозберігаючі технології – лише 1,4–3,3 % (таблиця 2) або майже втричі менше. Зрозуміло, що критично низький рівень забезпечення промислових галузей сучасними технологіями обробки та виробництва має своїм продовженням випуск продукції, яка на 95 % є типовою для третього–четвертого технологічних укладів і лише близько 4 % – до п'ятого. До шостого укладу належить продукція, яку фактично недавно почали освоювати, і займає в товарній структурі сегмент менше 0,5 %.

Отже, під впливом глобальних трансформацій, все більшого включення національної економіки в турбулентні явища і процеси, що проходять у зовнішньому середовищі, а головне – унаслідок відсталості матеріально-технічної бази промислових галузей, яка так і не була подолана в міжкризовий період, в Україні розгорнулася друга фінансово-економічна криза 2014–2016 рр. Прямі втрати національної економіки від цієї кризи оцінюють в понад 38 % ВВП. Фіскальні витрати на подолання другої кризи становили 15,7 % від ВВП [6, с. 9] відповідних років (2014–2017 рр.: 2,4; 4,5; 5,7; 3,2 %). Для порівняння: подолання наслідків першої кризи обійшлося лише в 4,5 % від ВВП (2008 р.). Її багатоплановим наслідком стало значне згортання економічного розвитку, девальвація гривні більш як утричі, активний відтік капіталів за кордон і в офшори, різке обмеження банківського кредитування, зростаюча залежність державних фінансів від зовнішніх запозичень, фінансове спустошення і банкрутство низки підприємств, особливо малих, погіршення соціально-економічного становища переважної більшості населення України, його бідність і злиденність тощо.

Важливою відмінністю другої кризи від першої є те, що постраждала загалом фінансова система і банківський сектор України, який в 2014 р. включав 180 різних банків: державних, комерційних депозитних, із іноземним

капіталом, інвестиційних, ощадних, найбільших, великих, середніх, малих (немає з них були кептивними – для обслуговування певних бізнес-груп), спеціального призначення тощо. В результаті тривалого функціонування національної економіки і фінансово-банківської системи в кризових умовах втрати для них були відчутними, однак не катастрофічними.

Зазначимо, що у 2014 р. реальний ВВП знизився на 6,8 %, внутрішній попит – на 10,8 %, експорт продовольчих товарів – на 11,5 % (через «торгові війни» з Росією), реальні доходи домогосподарств – на 8,4 %. Дефіцит платіжного балансу зріс до 13,3 млрд дол. США (10,1 % від ВВП), а міжнародні резерви НБУ знизилися до 7,5 млрд дол. США (наприкінці 2013 р. налічували 20,4 млрд дол. США). Бюджетний дефіцит, рекапіталізація державних банків та Нафтогазу, а також обвальне знецінення гривні призвело до стрімкого зростання державного боргу до 70,3 % від ВВП. Великі квазі-фіскальні операції з державними облигаціями, проблеми на міжбанківському ринку кредитування через падіння банків, обмеження на рефінансування банків (2014 р. – 115 млрд грн, 2015 р. – 17 млрд грн) за винятком стабілізаційних кредитів звужувало значення монетарної політики. Фінансовий ринок надалі продовжив працювати, хоча ряд компаній залишили ринок [27].

Інфляція у 2015 р. становила 43,3 % (в 2014 р. – 24,9 %), зовнішні залучення сектору державного управління становили 3,1 млрд дол. США (в 2014 р. – 3,3 млрд дол. США). Чистий відтік за операціями приватного сектору становив 4,1 млрд дол. США (за 2014 р. – 12,8 млрд дол. США). Профіцит чистого кредитування зовнішнього світу склав 361 млн дол. США (2014 р. – дефіцит 4196 млн дол. США). Чисте зростання прямих іноземних інвестицій оцінено в 3,1 млрд дол. США, більшість з яких (76 %) припадала на банківський сектор. Чисте збільшення зовнішньої позиції банківської системи за операціями з портфельними та іншими інвестиціями становило 5,3 млрд дол. США і зумовлювалося скороченням зовнішніх пасивів. У 2014 р. чисте скорочення зовнішньої позиції банківської системи становило всього 191 млн дол. США. Чисте збільшення зовнішньої позиції реального сектору (без урахування прямих іноземних інвестицій) становило 274 млн дол. США (у 2014 р. – збільшення 13,8 млрд дол. США). Профіцит зведеного платіжного балансу країни становив 849 млн дол. США (у 2014 р. – дефіцит 13307 млн дол. США). Формування профіциту зведеного балансу разом з отриманням фінансування від

Міжнародного валютного фонду (6,5 млрд дол. США) зумовило зростання міжнародних резервів НБУ до 13,3 млрд дол. США [28, с. 11].

Започаткування і розгортання другої кризи зумовило широкий спектр різнопланових масштабних проблем і локальних дисбалансів у національній економіці, фінансовій сфері та банківському сегменті, одні з яких поступово втрачали свою актуальність і гостроту, інші, навпаки, – набирали вагу і поширення. Стосовно фінансово-банківської складової, тут особливо значення набули наступні інституційні протиріччя та фінансові і банківські дисбаланси, структурні диспропорції та асинхронності розвитку, асиметрії та перекося, зокрема:

– структурні перекося та інституційні диспропорції, що тривалий час супроводжують формування макроекономічних пропорцій в країні, розвиток різних сфер і галузей національної економіки (нагромадження і споживання; заощадження та інвестиції; фінансова сфера і реальний сектор; експорт сировини та імпорт товарів з високою доданою вартістю; диспропорції в інвестуванні старих і високотехнологічних галузей; перекося між темпами зношення і відтворення основних засобів та ін.). Зокрема, найвища частка номінального (фактичного) ВВП, яка спрямовувалася на валове накопичення основного капіталу, була відмічена на етапі виходу із другої кризи (2016 р.) і становила 21,5 %, а потім постійно знижувалась (20,7; 18,8; 12,6 % і у 2020 р. – 7,5 %), а з 2018 р. зменшувалась і абсолютно: 668,0; 500,6 та 315,0 млрд грн [16]. Саме від обсягів валового накопичення основного капіталу та напрямів його спрямування для використання залежать темпи і масштаби технологічної і структурної модернізації виробництва, можливість значно зменшити розрив в основних показниках інноваційного розвитку галузей з випуску засобів виробництва;

– асиметрії та перекося між вимогами довгого (п'ять і більше років) інвестиційного кредитування модернізації основного капіталу й інноваційно-технологічного розвитку економіки (110–120 млн грн у 2014–2015 рр. із 780–790 млн грн наданих нефінансовим корпораціям банківських кредитів [29, с. 5]) та поточними операціями, спрямованими на кредитування споживчих витрат (290–330 млн грн кредитів до 1 року у цей період і 340–380 млн грн кредитів на строк від 1 до 5 років); дуже мала частка довгих кредитів, у зв'язку з чим банки замість фінансового посередництва щодо технологічної і структурної модернізації економіки займалися інвестуванням торгівлі та купівлею державних облигацій;

– асинхронність і тривалий період розвитку економік України та країн-членів Європейського Союзу практично в різних, нерідко діаметрально відмінних динамічних площинах і структурних пропорціях, зокрема: зайнятість інноваційною діяльністю підприємств відповідно 21 і 53 % від їх загальної кількості; випуск інноваційної продукції з 2015 р. і пізніше становить менше 2 % та 25–35 %; приріст ВВП за рахунок інновацій становить менше 1 % і в межах від 50 до 95 %; займаються інноваційним бізнесом менше 1 % і до 25 % працездатного населення [7, с. 21]). Це посилювало технологічний розрив між ними, консервувало наявну відсталість вітчизняних підприємств та потребувало пошуку принципово нових підходів стосовно подовження строків кредитування і відчутного збільшення обсягів інвестування з метою реалізації масштабних проєктів та забезпечення виходу високотехнологічних галузей на інноваційний розвиток;

– значний розрив у строках і обсягах погашення кредитів позичальниками і наявними активами на рахунках банків та ін.

Ще більш ґрунтовну і глибоку характеристику особливостям розподілу кредитів між позичальниками та власне структурою банківської мережі за виконуваними функціями надають експерти НБУ. Зокрема, за їхніми оцінками [6, с. 9], ця криза (2014–2016 рр.) мала більше структурний прояв унаслідок таких причин:

– накопичення значних обсягів кредитів пов'язаним із банками особам до початку кризи. Зокрема, понад 97 % кредитів у корпоративному портфелі Приватбанку, найбільшого українського банку, було надано підприємствам, пов'язаним із акціонерами;

– надмірне кредитування державними банками підприємств, пов'язаних із політично впливовими особами: майже 2/3 кредитного портфеля становили саме такі кредити;

– значна кількість кептивних банків, що не займалися фінансовим посередництвом, а лише обслуговували окремі бізнес-групи або спеціалізувалися на виведенні капіталу за кордон та відмиванні нелегальних доходів;

– низька ліквідність сектору, значні невідповідності між строковістю активів та пасивів;

– висока взаємопов'язаність слабких банків у окремих сегментах, зокрема міжбанківському кредитуванні. Це запускало ланцюгову реакцію після банкрутства однієї такої фінансової установи. Більшість із цих проблем виникла ще до кризи 2008–2009 років. Однак їх не оцінили належним чином, а реакція регулятора на них не була достатньою ні до кризи, ні після її завершення. Дві наведені кризи ілюструють,

якою високою може бути ціна недостатньо ефективного регулювання фінансового сектору як на рівні окремих фінансових установ, так і на рівні системи загалом.

Логічним кроком у цьому зв'язку стало «очищення» банківської мережі від суб'єктів з непрозорою структурою власності та припинення діяльності більше ста (на 01.01.2014 р. – 180, на 01.01.2021 р. – 74) банків [30], а також націоналізація та докапіталізація найбільшого серед них – Приватбанку (2016 р.). Водночас в Україні було закрито кілька тисяч банківських відділень і, відповідно, тисячі висококваліфікованих працівників банківських установ втратили роботу. Як переконає світовий досвід [31, с. 37], було порушено один з обов'язкових принципів роботи банку розвитку – *відповідність рівнів “ринковості” його пасивів і активів*. “Неринковому” характеру частини пасивів (бюджетного та емісійного походження) має відповідати “неринковий” напрям їх використання – на інфраструктурні проєкти загальнодержавного значення і виробництво (надання) тих видів продукції (послуг), які забезпечують якнайшвидший соціальний ефект. Паралельно банк розвитку може активніше залучати кошти на фінансових ринках, інвестувати їх у прибуткові проєкти і забезпечувати підтримку промислових “національних чемпіонів”. Однак цей принцип не був витриманий.

Водночас, якщо врахувати обвальне знецінення гривні та інші проблеми масового прояву, то запрошується логічний висновок, що коли вітчизняна фінансово-банківська система і витримала удар кризи, то із значними системними втратами. Ці втрати змусили керівництво НБУ кардинально переглянути підходи по нагляду не лише за окремими крупними банками, а також за усією банківською системою з позицій недопущення надмірного накопичення у ній системних ризиків та зменшення ймовірності їх реалізації з метою забезпечення фінансової стабільності, тобто належного виконання основних функцій – фінансового посередництва та здійснення платежів.

Пандемія COVID-19 вважається основним природним чинником виникнення наймасштабнішої з часів Другої світової війни глобальної фінансово-економічної кризи. Основна відмінність від попередніх світових криз полягає у тому, що її виникнення пов'язано не з проблемами, викликами, негараздами і турбуленціями в національній економіці, фінансовому чи банківському секторі, а в сфері діяльності, найменшою мірою зв'язаною з господарською практикою – мікробіології, до того ж її потенційне джерело було розміщене за кордоном.

Однак швидкість поширення захворювання серед населення планети та її вплив на світову економіку були настільки потужними, що пандемія фактично породила третю у цьому столітті, за визнанням відомих вчених, глобальну фінансово-економічну кризу 2020–2021 рр. Механізм впливу захворювання населення чи загрози виникнення масового захворювання жителів регіонів, країн і загалом географічних континентів на діючу економіку полягав у тому, що:

– хворе населення перебувало на лікарняному і тому не брало участі в роботі на підприємствах і установах, де було офіційно працевлаштоване, однак воно фактично було носієм вірусної інфекції для інших громадян;

– загроза отримати захворювання та прихований прояв його дії на людину справляли гнітюче враження на працюючих і супроводжувались, здебільшого, зниженням продуктивності праці та порушенням трудової дисципліни. Водночас, спостерігалися масові виступи громадян проти заходів, які реалізувала влада з метою припинити, пригальмувати або локалізувати поширення вірусної інфекції, унаслідок нерозуміння населенням механізмів її територіального розповсюдження та перенесення хвороби від інфікованих;

– інфікування медичних працівників нерідко ставило дирекцію комунальних підприємств перед необхідністю закриття лікувальних установ, що збільшувало навантаження на діючі медичні заклади. Цьому ж сприяло і неукomплектованість згідно з протоколом забезпечення медичним обладнанням та незаповненість штатного розпису лікувальної установи;

– часткове закриття мікро-, малого і середнього бізнесу, об'єктів соціального обслуговування, згорання роботи діючих підприємств у межах карантинних заходів супроводжувалось звільненням значної частини персоналу і підвищенням рівня безробіття в країні;

– запровадження жорстких карантинних заходів, заборона відвідування масових акцій, закриття торгово-розважальних центрів і пунктів (парків, пляжів) масового відпочинку, згорання туристичної індустрії зумовило відчутне скорочення внутрішніх і міжнародних пасажиропотоків. Найбільшою мірою негативний вплив на економіку справив жорсткий весняний локдаун, який передбачав зупинку всіх промислових підприємств, крім життєво важливих об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури;

– обмеження частоти поїздок, скорочення чисельності транспортних засобів та кількості пасажирів, що їх перевозили за одну поїздку,

призвело до масових запізнь на роботу і значного погіршення діяльності об'єктів виробничого і соціального призначення. Ці та інші заходи супроводжувалися падінням торгової активності, зниженням темпів економічного зростання, скороченням експортно-імпортних операцій, «просіданням» ринків металів і нафти і це загалом стало причиною глобальної економічної рецесії тощо.

Гострі економічні проблеми, зумовлені вірусною інфекцією, змусили керівників країн світу активно реагувати на джерела їх виникнення та реалізувати заходи з недопущення перенесення захворювання, обмеження впливу та локалізації негативних наслідків. Зокрема, для потреб фінансування протиепідемічних заходів із спеціального Фонду боротьби із гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненою коронавірусом SARS-CoV, та її наслідками, в Україні у 2020 р. було використано 66 470,8 млн грн (хоча всього було виділено 105,1 млрд грн). Водночас, із них на видатки, які не пов'язані із боротьбою із коронакризою, зокрема будівництвом і ремонтом доріг витрачено 25,7 млрд грн (38,7 %). За рахунок коштів місцевих бюджетів було також витрачено 10,3 млрд грн і ще 3 млрд грн з інших джерел на заходи, пов'язані з пандемією коронавірусу. За перше півріччя 2021 р. на ці цілі, за даними Міністерства фінансів України, було витрачено 26,3 млрд грн, загалом на боротьбу COVID-19 у 2021 р. виділено 36 млрд грн [32].

Про наслідки поширення коронавірусу для світової економіки свідчить той факт, що втрати від цієї хвороби становили 12,5 трлн дол. і 4,9 % ВВП. У 2020 р. в усьому світі було скорочено 8,8 відсотка робочого часу, що еквівалентно 255 млн повних *робочих місць*. Це вчетверо більше, ніж було втрачено під час фінансової кризи 2008–2009 рр. Такі втрати робочого часу пояснюються або скороченням робочого часу тих, хто працює за наймом, чи безпрецедентним рівнем втрати робочих місць, що охопило у світі 114 млн людей (порівняно з 2019 р.). Примітно, зазначають у МОП (Міжнародна організація праці), що 71 відсоток таких втрат зайнятості (81 млн людей) стався у формі бездіяльності, а не безробіття – це означає, що люди залишили ринок праці, оскільки не змогли працювати, можливо, через локдауни. Внаслідок цього сукупні доходи працівників у світі скоротились на 8,3 відсотка – на 3,7 трлн дол., що становить 4,4 відсотка глобального ВВП. Найбільше від кризи постраждали сектор послуг з розміщення та харчування, де зайнятість скоротилася в середньому більш ніж на 20 відсотків, за ним слідує роздрібна торгівля

і виробництво. Раніше МОП передбачала, що криза в економіці та на ринку праці через пандемію COVID-19 може призвести до зростання світового безробіття майже на 25 млн людей. Скорочення зайнятості та втрати доходів працівників до кінця 2020 р. МОП оцінювали від 860 млрд до 3,4 трлн дол. США [33].

У євросоні у 2020 р. відбулося скорочення промислового виробництва на 7,4 %. Безробіття в євросоні в липні 2020 р. становило 7,9 % (це складало 15,2 млн осіб в країнах-членах Європейського Союзу, зокрема 12,8 млн осіб в євросоні), порівняно з 6,2 % у грудні 2019 р. Порівняно з червнем 2020 р. кількість безробітних збільшилась у липні на 336 тис. осіб в країнах ЄС і на 344 тис. в євросоні. Більш об'ємна характеристика втрат від реалізованих заходів з обмеження поширення коронавірусу в євросоні наведена в таблиці 3. Найбільше постраждали ті галузі, які безпосередньо були зв'язані з обслуговуванням населення, матеріальним виробництвом і будівництвом.

Таблиця 3 – Втрати галузей від превентивних заходів унаслідок пандемії коронавірусу в євросоні*, % доданої вартості

Галузь	Втрати
Сільське господарство	10
Індустрія (за винятком виробництва та будівництва)	40
Виробництво	40
Будівництво	40
Роздрібна торгівля, транспорт, індустрія проживання, харчова індустрія	60
Інформаційно-комунікаційна галузь	10
Фінансова та страхова	10
Сфера нерухомості	20
Наукова	30
Адміністративна галузь	10
Мистецтво, розваги	30

*Джерело: Battistini N., Stoevsky G. Alternative scenarios for the impact of the COVID-19 pandemic on economic activity in the euro area. European central bank. 1 May 2020. URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/economicbulletin/focus/2020/html/ecb.ebbox202003_01~767f86ae95.en.html.

Відновлення економіки України після кризи 2014–2015 рр. відбувалося протягом 2016–2019 рр. Зокрема, в 2019 р. зростання ВВП за підсумками року становило 3,2 %, при цьому майже всі види економічної діяльності (крім промисловості) демонстрували позитивну динаміку. В 2020 р. ВВП України зменшився на 4 %, промислове виробництво – на 4,5 % (добувна – на 3 %, переробна – на 5,9 %). Скоротились обсяги експорту та імпорту товарів і

послуг відповідно на 7,8 та 12,5 %. У структурному розрізі попиту найсуттєвішим було скорочення інвестицій, яке становило 24,4 %. У галузевому розрізі найбільше скорочення доданої вартості в 2020 р. зафіксовано у готельно-ресторанному бізнесі (на 28,5 %), а також у «інших видах послуг» (на 23,1 %). Рівень безробіття [34] зріс до 9,5 з 8,2 % в 2019 р. Зокрема, станом на 25.01.2021 р. 485,3 тис. українців мають статус безробітного. Це на 33 % більше, ніж на цю дату 2020 р. Нині в базі даних Державної служби зайнятості налічується 44 тис. вакансій – на 20,5 % менше, ніж на цю дату в 2020 р. [35].

За даними Держстату України, ВВП в I кв. 2021 р. зменшився на 1,2 % порівняно з IV кв. 2020 р. Водночас, ВВП за оцінками Мінекономіки в II кв. поточного року має зрости на 6 % порівняно II кв. 2020 р., а всього за 2021 р. зростання становитиме 4,1 %, а в 2022 р. – 3,8 %. Зазначимо, що у II кв. отримано реального ВВП на 5,4 % більше, однак це дуже низький результат на тлі слабкої бази порівняння (зокрема, реальний ВВП у країнах ЄС зріс у II кварталі на 13,2 %, у США – на 12,2 %, у РФ – на 10,2 %). Водночас Україна не змогла вийти на докоронавірусний рівень і залишається суттєво нижчою за нього. Подібні прогнози дає НБУ: в 2021 р. ВВП має зрости на 3,8 % порівняно з 2020 р., а в 2022–2023 рр. зростатиме на 4 % щорічно. Це означає, що Україна протягом 2021–2022 рр. може повернутись до докризового рівня ВВП, якщо не почнеться нова хвиля пандемії COVID-19 з усіма відповідними наслідками [35].

Водночас важливо проаналізувати, як психологічно повели себе в період коронавірусної кризи банківські установи та їх клієнтська база. За даними НБУ, на початку кризи громадяни почали забирати кошти з банків. Однак цей процес не набув суттєвих масштабів та тривав відносно недовго. Банки повертали кошти на першу вимогу вкладників. Протягом 2020 р. гривневі депозити населення зросли на 26,5 %, тимчасом гривневі кошти суб'єктів господарювання – на 34,5 % [34]. Отже, прийняті в «докризовий» період превентивні заходи спрацювали, дозволили впевнено пережити кризові часи і справили позитивний ефект на всю банківську систему. Вони передбачали продовження реформування банківського сектору та реалізацію низки антикризових заходів НБУ. У результаті фінансовий сектор не лише не підсилював негативні наслідки, пов'язані із спадом в економіці, а навпаки – сприяв зміцненню стабільності та безперебійному виконанню покладених на нього функцій. Як свідчить досвід, до антикризових заходів належали:

– проведення реформ, спрямованих на вирішення проблем минулого: завершення очищення банківської системи від банківських структур з непрозорою формою власності; зайнятих обслуговуванням вузького кола клієнтів, які займаються відмиванням «брудних» грошей та їх переведенням в офшори; мають проблемні інсайдерські кредити; надають кредити пов'язаним з банком особам та ін.;

– розпочато відновлення банківської системи та її подальший розвиток;

– запровадження перших макропруденційних вимог (зادля забезпечення стабільності усієї фінансової системи країни) до капіталу та ліквідності банків: основний (статутний і регулятивний) капітал як для новостворених, так і наявних банків буде знижений з 500 до 200 млн грн (спочатку передбачалось до 300 млн грн) (станом на 01.10.2019 р. у 30 банків статутний капітал був меншим, ніж 300 млн грн) [36]; нормативи миттєвої (визначаються як співвідношення високоліквідних активів до поточних зобов'язань банку – нормативне значення коефіцієнта не менше 20 %), поточної (визначаються як співвідношення активів з кінцевим строком погашення до 31 дня до зобов'язань банку з кінцевим строком погашення до 31 дня – нормативне значення коефіцієнта не менше 40 %) і короткострокової ліквідності (визначаються як співвідношення ліквідних активів до зобов'язань з кінцевим строком погашення до одного року – нормативне значення коефіцієнта не менше 60 %); ключові показники діяльності (основні і допоміжні): а) статутний капітал (не менше 200 млн грн); б) валюта балансу (визначається Основними напрямками діяльності підприємства); в) рентабельність активів (орієнтовно 2–3 %); г) рентабельність статутного капіталу (орієнтовно 14–20 %); базується на підході «зверху–донизу» з акцентуванням уваги на системних ризиках; використовуються основні пруденційні інструменти [37, с. 36]: створення фінансових буферів і провізій, регулювання вимог до достатності капіталу в різних секторах фінансової системи, заходи щодо контролю відношень коефіцієнтів кредит–вартість і борг–дохід тощо;

– ефективний мікропруденційний нагляд, тобто, банківський нагляд, який спрямований на обмеження ризику та забезпечення стабільності окремих фінансових установ, захист вкладників, кредиторів, інвесторів, або, інакше кажучи, звуження спектра втрат окремими інституціями. Мікропруденційне регулювання базується на підході «знизу–вгору» із зосередженням уваги на ризиках окремого фінансового інституту.

Водночас, для протидії негативному впливу епідемії і карантинних заходів на економіку та фінансовий сектор Національний банк України розширив обсяги та спростив механізми підтримання ліквідності банківськими уставами. «По-перше, збільшено періодичність проведення тендерів із підтримання ліквідності, а також строк надання кредитів із 30 до 90 днів. По-друге, розширено перелік прийнятної застави, яку банки можуть надавати для отримання рефінансування. По-третє, запроваджено нові інструменти, зокрема – довгострокове рефінансування на строк від 1 до 5 років. Восьмого травня Національний банк провів перший тендер з надання довгострокового рефінансування банкам без обмеження по сумі. Обсяги рефінансування обмежувалися лише наявною у банків ліквідною заставою. Участь у тендері взяли 11 банківських установ, які загалом отримали майже 2,4 млрд грн на строк від одного до п'яти років. Така підтримка довгострокової ліквідності банків з боку Національного банку дає їм змогу активніше здійснювати довгострокові інвестиції та надавати кредити реальному сектору економіки, який зазнав втрат під час глобальної кризи, спричиненої пандемією коронавірусу» [38].

Отже, спричинена пандемією COVID-19 економічна криза 2020–2021 рр. і прийнятий у «докризовий» період комплекс системних заходів стосовно фінансово-банківської системи довели, що навіть складні часи можна пережити досить впевнено і не допустити критичних зрушень в макрофінансовій стабільності країни. Системи раннього попередження фінансово-банківських криз з використанням відповідних інструментів лише вибірково в стресовому режимі починають апробувати з 2018 р. і вони поки не отримали належної підтримки. Основні інструменти моніторингу ліквідності: 1) частка високоліквідних активів для глобальних банків (у загальних активах становила у 2005 р. 5–10 %, у 2016 р. – до 25 %); 2) частка стабільного фінансування; 3) додаткові інструменти: стрес-тестування, аналіз концентрації зобов'язань, GAP-аналіз (розриви ліквідності, що виникають через різницю у строках погашення між вимогами та зобов'язаннями).

Для підтримки фінансової стабільності та підвищення стійкості банківської системи НБУ ухвалив новий пруденційний норматив для українських банків – коефіцієнт чистого стабільного фінансування або NSFR (англ. Net Stable Funding Ratio) [39]. Його головна мета – сприяти зниженню одного із системних ризиків для фінансової стабільності, пов'язаного з короткою строковістю фондування банків,

збалансувати активи та пасиви банків за строками погашення, створити стимули для банків залучати депозити на довгострокові строки та зменшити залежність від короткострокового фінансування. Згідно з нормами ЄС та Базельськими рекомендаціями мінімальне значення NSFR для банків має становити не менше 100%. Від початку 2021 р. NSFR стане обов'язковим до виконання.

Досягнення поставленої амбітної мети, за визначенням НБУ, передбачає низку проміжних цілей: а) обмеження й недопущення надмірного зростання кредитування та боргового навантаження; б) обмеження та недопущення дефіциту ліквідності та значного розриву між строками активів і пасивів; в) підвищення стійкості фінансової інфраструктури; г) обмеження прямої і непрямой концентрації ризиків; д) обмеження системного впливу викривлених стимулів з метою зниження морального ризику (моральний ризик – ситуація, коли одна сторона приймає ризик, усвідомлюючи, що в разі його реалізації вона не нестиме витрат, які нестиме або має буде компенсувати інша сторона) [6, с. 5].

Отже, досвід останніх кількох років переконливо довів, що вихід на новий рівень раннього виявлення загроз, коли вони здаються незначними для макрофінансової стабільності та стійкості банківської системи, з одного боку, дозволяє ще в зародку ідентифікувати потенційні небезпеки, а з іншого, розробити та оперативно реалізувати необхідні рекомендації для того, щоб знизити вірогідність виникнення кризових явищ. Реалізація в фінансово-банківській сфері стратегії макропруденційної політики через використання макро- і мікропруденційних інструментів не здатна повністю усунути системні ризики, однак спроможна убезпечити від їх надмірного накопичення і зменшити ймовірність розвитку. Це залишається важливою передумовою для забезпечення стабільності у фінансовому секторі та підвищення стійкості наявної фінансової системи. В кінцевому підсумку, це підвищить стійкість національної економіки і знизить волатильність ВВП. Фінансово-банківська система буде в змозі в повному обсязі виконувати свої основні функції, які передбачають фінансове посередництво, супровід інвестиційних проєктів та впровадження стандартів обслуговування клієнтів.

Висновки.

1. Глобальна фінансово-економічна криза 2007–2009 рр. застала Україну в стані перманентного кризового стану і будь-які зрушення в зовнішньому середовищі знаходили своє про-

довження з певним запізненням у породженні різних проблем та посиленні негативних трендів у національній економіці. Криза характеризувалася переважним спадом і чергувалася з нетривалим зростанням по ряду показників та провокувала суперечливі колізії: скорочення ВВП, підвищення обмінного курсу гривні, зниження рівня інфляції, збільшення чисельності безробітних, зростання тіньової економіки на порядок, суттєве погіршення інвестиційного клімату, що супроводжується стрімким падінням надходження прямих інвестицій. Фінансово-банківська сфера країни зазнавала гострих випробувань – криза платіжного балансу, швидке накопичення боргів, банкрутство багатьох підприємств, рентабельність активів і рентабельність капіталу знизилась до негативної у 2010 р. Однак курс гривні вдалося утримати на рівні нижче 8 грн за 1 дол. і це дозволяє зробити висновок, що банківський сектор витримав кризу. Однак ні до кризи, ні тим більше під час неї не були усунені глибинні відмінності від економічно передових країн, а головна з них – низька технологічність реального сектору, що слугувало основою для майбутнього загострення проблем в національній економіці і посилення турбулентності в банківському секторі.

2. Друга глобальна фінансово-економічна криза 2014–2015 рр. була більш затяжною, глибшою і руйнівною, ніж перша, з потужними негативними наслідками для економіки і фінансово-банківського сектору, оскільки ще й тепер не вдалося вийти на докризовий рівень ВВП. Це свідчить, що основними чинниками виникнення і поглиблення другої кризи, на відміну від першої, були переважно внутрішні виклики і проблеми.

Зокрема, не було забезпечено впровадження проривних технологічних інновацій, відбулося зниження рівня інноваційності галузей по випуску засобів виробництва для машинобудівних підприємств, суттєво зменшився випуск інноваційної продукції, скоротилась кількість персоналу в сфері виробництва інновацій тощо. Скорочення валових заощаджень у 2004–2013 рр. втричі унеможливило модернізацію промисловості. Це супроводжувалося зменшенням експорту товарів і послуг, зростанням відтоку капіталів в офшори та тіньову зону, зниженням поставок за кордон металургійної продукції та спровокувало негативні процеси в промисловості, а згодом у фінансово-банківській сфері й інших секторах національної економіки.

Перші ознаки кризи проявилися ще в 2013 р., надалі відбувся масовий обвал: зна-

чне згортання економічного розвитку і втрата понад 38 % ВВП, девальвація більш як утричі гривні і це призвело до стрімкого зростання державного боргу, міжнародні резерви НБУ зменшились майже утричі, різке згортання банківського кредитування, зростаюча залежність державних фінансів від зовнішніх запозичень, банкрутство низки підприємств, особливо малих, погіршення соціально-економічного становища більшості населення України, поширення масштабів його бідності та злиденності тощо. Національна економіка після позитивного просування у міжкризовий період була відкинута назад. Постраждали загалом фінансова система і банківський сектор України, який в 2014 р. включав 180 різних банків.

3. Виникнення третьої всесвітньої фінансово-економічної кризи 2020–2021 рр. було зумовлено природним явищем – пандемією COVID-19. Вона призвела до захворювання населення, а працевлаштовані перебували на лікарняному, що не могло забезпечити їх від контакту з іншими членами сім'ї. Для унеможливлення зараження широкого кола членів суспільства закривали заклади обслуговування і соціальні установи та оголошували локдаун, із різним режимом роботи протягом дня, тижня, сезону працювали підприємства роздрібною торгівлі, транспорту, пункти надання послуг з розміщення та харчування. Все це гальмувало і відкидало назад економічний розвиток країни, спонукало зростання як відкритого безробіття, так і у формі бездіяльності (у зв'язку, наприклад, з локдауном чи тимчасовим закриттям закладів соціального призначення), супроводжувалось скороченням промислового виробництва, падінням ВВП, зменшенням обсягів експорту та імпорту товарів і послуг, зниженням доходів зайнятого населення та ін. Зокрема, виробництво ВВП в 2020 р. скоротилось, а в 2021 р. зросте і навіть має дещо перевищити його минулорічне падіння, тобто вийти на докризовий рівень. Зазначимо, що з 2022 р. очікується стабільне зростання ВВП, якщо не почнеться нова хвиля пандемії COVID-19. Водночас, на початку кризи населення починало забирати свої вклади з банків, однак цей процес тривав недовго – гривневі депозити населення на чверть, а гривневі кошти суб'єктів господарювання на третину зросли ще в минулому році.

4. Тривалий час фінансово-економічні кризи заставляли зненацька населення, фінансову сферу, банки, економіку. Це зумовило тяжкі наслідки для більшості економічних агентів і громадян загалом. Ще в 1970-ті рр. була сформульована концепція макропруденційної політики,

перші спроби практичного запровадження якої були відмічені в 1990-их рр., значного поширення вона набула після кризи 2007–2009 рр. В Україні перший варіант Стратегії макропруденційної політики було схвалено Комітетом з фінансової стабільності та оприлюднено в листопаді 2018 р., оновлену Стратегію – в грудні 2020 р. Перші роки реалізації макропруденційної політики НБУ дали свої позитивні результати: запроваджують макропруденційні вимоги до капіталу та ліквідності банків, поступово апробують макро- і мікропруденційні інструменти, впроваджують ефективний мікропруденційний нагляд та ін. Це дозволило не допустити надмірного накопичення системних ризиків та знизити вірогідність виникнення кризових ситуацій, створити необхідний запас міцності та посилити стійкість фінансового сектору. Чи не вперше фінансовий сектор не підсилював негативні наслідки економічної кризи, а успішно пройшов період економічного спаду, сприяв підтриманню сталості та всебічному виконанню закріплених функцій – фінансовому посередництву та здійсненню платежів.

5. Повноваження з регулювання та нагляду за страховими, фінансовими, лізинговими та факторинговими компаніями, кредитними спілками, іншими небанківськими фінансовими установами НБУ набув з липня 2020 р. Однак до цього часу подібних функцій Національний банк практично не виконував і тому у цій царині робота лише розпочинається. У цьому зв'язку особливо важливо узагальнити позитивний досвід європейських країн та практику щодо прийняття рішень про застосування заходів впливу в разі порушення законодавства про фінансові послуги (законодавства про захист прав споживачів) у межах своїх повноважень та ін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Класифікація економічних циклів за тривалістю та їх характеристика. URL: https://pidru4niki.com/1753060739985/politekonomiya/klasifikatsiya_ekonomichnih_tsikliv_trivalistyuu_harakteristika_seredni_tsikli_fazi.
2. Шевченко В.Ю. Глобальний рух капіталу та конкурентоспроможність в умовах нестабільності. Теоретичні та прикладні питання економіки. 2013. Вип. 28. Том 1. С. 93–98. URL: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2013_28/zb28_12.pdf
3. Дем'янчук І.А. Природа і особливості виникнення економічної турбулентності. Інвестиції: практика та досвід. 2012. № 5. С. 88–92.
4. Майбуров І.А. Причины глобальной финансово-экономической нестабильности. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конфе-

ренції "Фінансова система України: проблеми та перспективи розвитку". Київ: ЕКОМЕН, 2009. С. 108–109.

5. Гнатюк Н., Липко Н. Передумови, наслідки та перспективи подолання світової економічної кризи. Вісник Львівського університету. Серія економіка. 2009. Вип. 41. С. 137–144.

6. Стратегія макропруденційної політики Національного банку України. 21 грудня 2020 р. 24 с. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/strategiya-makroprudentsiynoi-politiki-natsionalnogo-banku-ukrayini>.

7. Тарасюк М.В., Малярчук О.В. Сучасний стан реалізації інноваційної політики України та її фінансове забезпечення. Економіка та держава. 2017. №1. С. 19–24.

8. Бердар М.М. Оцінка інноваційного розвитку підприємств харчової промисловості України. Інвестиції: практика та досвід. 2018. №12. С. 20–26.

9. Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки / А.П. Павлюк та ін.; за ред. Я.А. Жаліла. Київ: НІСД, 2012. 104 с.

10. Попель С. Інноваційний розвиток України під впливом технологічних укладів. С. 308–311. URL: http://econf.at.ua/publ/konferencija_2014_10_16_17/sekcija_5_ekonomichni_nauki/innovacijnij_rozvitok_ukrajini_vid_vplivom_tekhnologichnikh_ukladiv/8-1-0-122.

11. Бавико О.Є., Петренко М.П. Управління структурною перебудовою економіки в умовах постіндустріальних трансформацій. Ефективна економіка. 2014. №12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3604>

12. Розвиток промисловості для забезпечення зростання та оновлення української економіки: науково-аналітична доповідь / за ред. д-ра екон. наук Л.В. Дейнеко; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2018. 158 с.

13. «Щодо напрямів реформування металургійної галузі України». Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/schodnapryamiv-reformuvannya-metalurgijnoy-galuzi-ukraini-analitichna>.

14. Зимовець В.В., Шелудько Н.М. Боргове навантаження та інвестиційна дисфункція в реальному секторі економіки України. Економіка промисловості. 2017. № 9. С. 82–96.

15. Онищенко Ю.І., Борисевич В.С. Етапи трансформації банківської системи України. Економіка і суспільство. 2016. Вип. 7. С. 805–812. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/135.pdf.

16. Валовий внутрішній продукт. URL: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/2020/>.

17. Руденко З.М. Фінансова криза в Україні 2014–2015 років: причини та інструменти регулювання. Науковий вісник НЛТУ України. 2015. Вип. 25.7. С. 216–221.

18. Total Intramural R&D Expenditure (GERD) by Sectors of Performance. URL: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database.

19. Науменкова С.В., Міщенко С.В. Проблеми подолання негативного впливу глобальних диспропорцій та формування нового геофінансового механізму. Фінанси України. 2009. № 3. С. 23–36.

20. Мазуренко В.І. Світові фінансові кризи і національна економічна безпека: теорія і методологія: монографія. Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2007. 511 с.

21. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/ibd/iki_pr/iki_pr_u/kipr_14u_n.htm.

22. Пріоритети інвестиційного забезпечення структурних реформ у промисловості України. Київ: НІСД, 2014. 57 с.

23. Дячек С.М., Поліщук О.А. Сучасний стан дебіторської заборгованості суб'єктів господарювання. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/01/27>.

24. Основні засоби України за 2010 рік. Стат. бюлетень. Київ: Держстат України, 2011. 202 с.

25. Основні засоби України за 2015 рік. Стат. бюлетень. Київ: Держстат України, 2016. 19 с.

26. Филок Г.М. Технологічна модернізація підприємств промисловості в Україні як основа їх економічної безпеки. 7 с. URL: http://tpe.econom.univ.kiev.ua/data/2015_31/z31_01.pdf.

27. 2014 рік: Економічні підсумки для України "Рік кризи та нові можливості". URL: http://www.ier.com.ua/ua/publications/regular_products/economic_results_of_year?pid=4954.

28. Косова Т.Д., Стеблянко І.О. Валютна політика та структура платіжного балансу України: діалектика взаємозв'язку. С. 9–12. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/2_2016/4.pdf.

29. Белінська Я.В., Калита Т.А. Переваги кредитування інвестиційно-інноваційної діяльності на засадах державно-приватного партнерства в умовах глобалізації в Україні. Економіка та держава. 2018. № 8. С. 4–8.

30. Кількість банків в Україні (2008–2021). URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/stat/count/>.

31. Кричевська Т.О. Можливості підвищення ефективності грошово-кредитного стимулювання економіки (досвід Бразильського банку розвитку). Економіка України. 2014. № 3 (628). С. 20–41.

32. Вплив пандемії COVID-19 на місцеві фінанси. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13503>.

33. Пандемія COVID-19 спричинила втрату чверті мільярда робочих місць – звіт МОП. URL: <https://www.dw.com/uk/pandemiia-covid-19-sprychynyla-vtratu-chverti-miliarda-robochykh-mists-zvit-mop/a-56340090>.

34. Бураковський Ігор. COVID-19 як економічна криза природного походження. URL: <https://espresso.tv/covid-19-yak-ekonomichna-kriza-prirodnogo-pokhodzhennya>.

35. Рівень безробіття в Україні зріс на третину за рік. URL: https://lb.ua/society/2021/01/25/476069_riven-bezrobittya-ukraini-zris.html

36. НБУ змінив дедлайн, коли статутний капітал банків має бути не менше 300 млн грн. URL: <https://finbalance.com.ua/news/nbu-zminiv-dedlayn-koli-statutniy-kapital-bankiv-ma-buti-ne-menshe-300-mln-hrn>

37. Шкляр А.І. Макропруденційне регулювання як елемент забезпечення фінансової стабільності. Економіка і прогнозування. 2014. № 3. С. 32–40.

38. Визначено графік та умови тендерів з рефінансування. НБУ 28 квітня 2020 року. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/viznachenografik-ta-umovi-tenderiv-z-refinansuvannya>.

39. НБУ запроваджує для банків новий норматив NSFR. URL: <https://finclub.net.ua/news/zelenkiy-vetuvav-zakon-pro-kryptoaktyvy.html>.

REFERENCES

1. Klasyfikacija ekonomichnyh cyklyv za tryvalistju ta i'h harakterystyka. [Classification of economic cycles by duration and their characteristics]. Available at: https://pidru4niki.com/1753060739985/politekonomiya/klasifikatsiya_ekonomichnih_tsiklyv_trivalisty_u_harakteristika_seredni_tsikli_fazi.
2. Shevchenko, V.Ju. (2013). Global'nyj ruh kapitalu ta konkurentospromozhnist' v umovah nestabil'nosti. Teoretychni ta prykladni pytannja ekonomiky. [Global capital movements and competitiveness in conditions of instability. Theoretical and applied issues of economics]. Iss. 28, vol. 1, pp. 93–98. Available at: http://tpe.econom.univ.kiev.ua/data/2013_28/zb28_12.pdf
3. Dem'janchuk, I.A. (2012). Pryroda i osoblyvosti vynyknennja ekonomichnoi' turbulentsnosti. Investycii: praktyka ta dosvid. [The nature and features of economic turbulence. Investments: practice and experience]. No 5, pp. 88–92.
4. Majburov, I.A. (2009). Prichyny global'noj finansovo-jekonomicheskoy nestabil'nosti. [Causes of global financial and economic instability] Zbirnyk naukovykh prac' za materialamy mizhnarodnoi' naukovy-praktychnoi' konferencii' "Finansova sistema Ukrai'ny: problemy ta perspektivy rozvytku". [Collection of scientific works on the materials of the international scientific-practical conference "Financial system of Ukraine: problems and prospects of development "]. Kyiv: EKOMEN, pp. 108–109.
5. Gnatjuk, N., Lypko, N. (2009). Peredumovy, naslidky ta perspektivy podolannja svitovoi' ekonomichnoi' kryzy. [Prerequisites, consequences and prospects of overcoming the global economic crisis]. Visnyk L'viv's'kogo universytetu. Serija ekonomika. [Bulletin of Lviv University. Economics series]. Iss. 41, pp. 137–144.
6. Strategija makroprudencijnoi' polityky Nacional'nogo banku Ukrai'ny. [Macprudential Policy Strategy of the National Bank of Ukraine]. 21 grudnja 2020 r. 24 p. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/strategiya-makroprudencijnoi-polityki-natsionalnogo-banku-ukrayini>.
7. Tarasjuk, M.V., Maljarchuk, O.V. (2017). Suchasnyj stan realizacii' innovacijnoi' polityky Ukrai'ny ta i'i' finansove zabezpechennja. [The current state of implementation of Ukraine's innovation policy and its financial support]. Ekonomika ta derzhava. No 1, pp. 19–24.
8. Berdar, M.M. (2018). Ocinka innovacijnogo rozvytku pidprijemstv harchovoi' promyslovosti Ukrai'ny. Investycii: praktyka ta dosvid. [Assessment of innovative development of food industry enterprises of Ukraine. Investments: practice and experience]. No 12, pp. 20–26.
9. Strukturni peretvorenja v Ukrai'ni: peredumovy modernizacii' ekonomiky [Structural transformations in Ukraine: prerequisites for modernization of the economy] / A.P. Pavljuk ta in.; za red. Ja.A. Zhalila. Kyiv: NISD, 2012. 104 p.
10. Popel', S. Innovacijnyj rozvytok Ukrai'ny pid vplyvom tehnologichnyh ukkladiv [Innovative development of Ukraine under the influence of technological systems], pp. 308–311. Available at: http://econf.at.ua/publ/konferencija_2014_10_16_17/sekcija_5_ekonomichni_nauki/innovacijnij_rozvytok_ukrajini_vid_vplyvom_tekhnologichnyh_ukkladiv/8-1-0-122.
11. Bavyko, O.Je., Petrenko, M.P. (2014). Upravlinnja strukturnuju perebudovu ekonomiky v umovah postindustrial'nyh transformacij. [Management of structural restructuring of the economy in the conditions of post-industrial transformations]. Efektyvna ekonomika. No 12. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3604>
12. Rozvytok promyslovosti dlja zabezpechennja zrostannja ta onovlennja ukrai'ns'koi' ekonomiky: naukovy-analitychna dopovid' [Development of industry to ensure the growth and renewal of the Ukrainian economy: scientific and analytical report] / za red. d-ra ekon. nauk Dejnego L.V.; NAN Ukrai'ny, DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrai'ny». Kyi'v, 2018. 158 p.
13. «Shhodo naprjamiv reformuvannja metalurgijnoi' galuzi Ukrai'ny». Analitychna zapyska. ["On the directions of reforming the metallurgical industry of Ukraine." Analytical note.]. Available at: <https://niss.gov.ua/doslidzhennja/ekonomika/schodo-naprjamiv-reformuvannja-metalurgijnoi-galuzi-ukraini-analitichna>.
14. Zymovec', V.V., Shelud'ko, N.M. (2017). Borgove navantazhennja ta investycijna dysfunkcija v real'nomu sektori ekonomiky Ukrai'ny. [Debt burden and investment dysfunction in the real sector of Ukraine's economy]. Ekonomika promyslovosti. [Industrial economics]. No 9, pp. 82–96.
15. Onyshhenko, Ju.I., Borysevyh, V.S. (2016). Etapy transformacii' bankivs'koi' systemy Ukrai'ny. [Stages of transformation of the banking system of Ukraine]. Ekonomika i suspil'stvo. [Economy and society]. Iss. 7, pp. 805–812. Available at: https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/135.pdf.
16. Valovoj vnutrennij produkt. [Gross domestic product]. Available at: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/2020/>.
17. Rudenko, Z.M. (2015). Finansova kryza v Ukrai'ni 2014–2015 rokiv: prychny ta instrumenty reguljuvannja. [The financial crisis in Ukraine in 2014–2015: causes and tools of regulation.]. Naukovyj visnyk NLTU Ukrai'ny. [Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine]. Iss. 25.7, pp. 216–221.
18. Total Intramural R&D Expenditure (GERD) by Sectors of Performance. Available at: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database.
19. Naumenkova, S.V., Mishhenko, S.V. (2009). Problemy podolannja negatyvnogo vplyvu global'nyh dysproporcij ta formuvannja novogo geofinansovogo mehanizmu. [Problems of overcoming the negative impact of global disparities and the formation of a new geofinancial mechanism]. Finansy Ukrai'ny. [Finance of Ukraine]. No 3, pp. 23–36.
20. Mazurenko, V.I. (2007). Svitovi finansovi kryzy i nacional'na ekonomichna bezpeka: teorija i metodologija: monografija. [World financial crises and national economic security: theory and methodology: monograph]. Kyi'v: Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenko, 511 p.
21. Oficijnyj sajt Derzhavnoi' sluzhby statystyky Ukrai'ny. [Official site of the State Statistics Service of Ukraine]. Available at: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/ibd/iki_pr/iki_pr_u/kipr_14u_n.htm.
22. Priorityety investycijnogo zabezpechennja strukturnykh reform u promyslovosti Ukrai'ny [Priorities of investment support of structural reforms in the industry of Ukraine]. Kyi'v: NISD, 2014. 57 p.

23. Djachek, S.M., Polishchuk, O.A. (2019). Suchasnyj stan debitors'koi' zaborgovanosti sub'jektiv gospodarjuvannja. [Current state of receivables of business entities]. Available at: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/01/27>.
24. Osnovni zasoby Ukrai'ny za 2010 rik. [Fixed assets of Ukraine in 2010]. Stat. bjuleten'. Kyi'v: Derzhstat Ukrai'ny, 2011. 202 p.
25. Osnovni zasoby Ukrai'ny za 2015 rik. [Fixed assets of Ukraine in 2015]. Stat. bjuleten'. Kyi'v: Derzhstat Ukrai'ny, 2016. 19 p.
26. Fyljuk, G.M. (2015). Tehnologichna modernizacija pidprijemstv promyslovosti v Ukrai'ni jak osnova i'h ekonomichnoi' bezpeky [Technological modernization of industrial enterprises in Ukraine as a basis for their economic security]. 7 p. Available at: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2015_31/zb31_01.pdf.
27. 2014 rik: Ekonomichni pidsumky dlja Ukrai'ny "Rik kryzy ta novi mozhlyvosti". [2014: Economic results for Ukraine "Year of crisis and new opportunities"]. Available at: http://www.ier.com.ua/ua/publications/regular_products/economic_results_of_year?pid=4954.
28. Kosova, T.D., Stebljanko, I.O. (2016). Valjutna polityka ta struktura platizhnogo balansu Ukrai'ny: dialektyka vzajemozv'jazku. [Monetary policy and the structure of Ukraine's balance of payments: the dialectic of the relationship]. pp. 9–12. Available at: http://www.economy.in.ua/pdf/2_2016/4.pdf.
29. Belins'ka, Ja.V., Kalyta, T.A. (2018). Perevagy kredytuvannja investycijno-innovacijnoi' dijal'nosti na zasadah derzhavno-pryvatnogo partnerstva v umovah globalizacii' v Ukrai'ni. [Advantages of lending for investment and innovation activities on the basis of public-private partnership in the context of globalization in Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava* [Economy and state]. No 8, pp. 4–8.
30. Kil'kist' bankiv v Ukrai'ni (2008–2021). [Number of banks in Ukraine (2008–2021)]. Available at: <https://index.minfm.com.ua/ua/banks/stat/count/>.
31. Krychevs'ka, T.O. (2014). Mozhlyvosti pidvyshhennja efektyvnosti groshovo-kredytnogo stymuljuvannja ekonomiky (dosvid Brazyl's'kogo banku rozvytku) [Opportunities to increase the effectiveness of monetary stimulus to the economy (the experience of the Brazilian Development Bank)]. *Ekonomika Ukrai'ny*. No 3 (628), pp. 20–41.
32. Vplyv pandemii' COVID-19 na miscevi finansy. [Impact of the COVID-19 pandemic on local finances]. Available at: <https://decentralization.gov.ua/news/13503>.
33. Pandemiya COVID-19 sprychynyla vtratu chverti mil'jarda robochyh misc' – zvit MOP [The COVID-19 pandemic has lost a quarter of a billion jobs, according to an ILO report]. Available at: <https://www.dw.com/uk/pandemiya-covid-19-sprychynyla-vtratu-chverti-miliarda-robochykh-mists-zvit-mop/a-56340090>.
34. Burakovskij, I. COVID-19 jak ekonomichna kryza pryrodnogo pohodzhennja [COVID-19 as an economic crisis of natural origin]. Available at: <https://espresso.tv/covid-19-yak-ekonomichna-kryza-prirodnogo-pokhodzhennja>.
35. Riven' bezrobitnja v Ukrai'ni zris na tretynu za rik. [Unemployment in Ukraine has risen by a third over the year]. Available at: https://lb.ua/society/2021/01/25/476069_riven_bezrobitnja_ukraini_zris.html
36. NBU zminyv dedlajn, koly statutnyj kapital bankiv maje buty ne menshe 300 mln.grn. [The NBU has changed the deadline for the authorized capital of banks to be at least UAH 300 million]. Available at: <https://finbalance.com.ua/news/nbu-zminiv-dedlayn-koli-statutnij-kapital-bankiv-ma-buti-ne-menshe-300-mln-grn>
37. Shkljar, A.I. (2014). Makroprudencijne reguljuvannja jak element zabezpechennja finansovoi' stabil'nosti [Macroeprudential regulation as an element of ensuring financial stability]. *Ekonomika i prognozuvannja*. [Economics and forecasting]. No 3, pp. 32–40.
38. Vyznachenno grafik ta umovy tenderiv z refinansuvannja [The schedule and conditions of refinancing tenders are determined]. NBU 28 kvitnja 2020 roku. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/vyznachenno-grafik-ta-umovi-tenderiv-z-refinansuvannja>.
39. NBU zaprovadzuje dlja bankiv novyj normatyv NSFR. [The NBU introduces a new NSFR standard for banks]. Available at: <https://finclub.net/ua/news/zelenskyi-vetuvav-zakon-pro-kryptoaktyvy.html>.

Современные финансово-экономические кризисы и устойчивость финансово-банковской системы Украины

Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Драган О.А., Ткаченко Е.В.

Проанализированы и систематизированы факторы, проблемы и риски, в частности, технико-технологическую и инновационную отсталость, особенности протекания экономических циклов в хозяйственных системах стран, находящихся на разных ступенях развития, а также в результате повышения конкурентоспособности отдельных из них в глобализирующемся мире формируются предпосылки для возникновения современных кризисов. Показано, что ситуация накаляется, когда мировая экономика растет, а на ее фоне усиливаются дисбалансы в глобальной финансовой системе и распространяется спекулятивный капитал. Раскрыто, что первый глобальный кризис 2008–2010 гг. спровоцировал бесконтрольное распространение ипотечных кредитов на рынках недвижимости США и перенос этих процессов на другие страны, в результате чего возникли «финансовые пузыри», произошел обвал рынка и вследствие возникновения цепной реакции в этот процесс втянулись другие рынки. Акцентировано внимание на том, что когда экономика Украины находилась в состоянии перманентного кризиса, отечественная банковская система выдержала все внутренние экономические, финансовые, валютные и другие изменения, а также внешние турбуленции, которые провоцировали в ней усиление негативных трендов.

Установлено, что второй финансово-экономический кризис 2014–2016 гг. в большей степени обусловлен внутренними проблемами: значительно более низким технологическим укладом (третий-четвертый по сравнению с пятым-шестым в экономически развитых странах), существенным отставанием украинской промышленности по уровню инновационности от индустриальных стран ЕС, высоким уровнем износа основных средств, значительно более высокой ресурсоемкостью и более низкой производительностью труда, нереальностью за несколько лет провести инновационную модернизацию машиностроительных отраслей по выпуску средств производства.

Раскрыта острая угроза в том, что вследствие неограниченного увеличения спекулятивного капитала усилились структурные диспропорции между реальным и финансовым секторами. Систематизированы основные негативные последствия кризиса для финансово-банковской системы: они включают более трехкратную девальвацию гривни, ликвидацию более ста банков и приватизацию крупнейшего из них «Приватбанка», закрытие нескольких тысяч банковских структурных подразделений и масштабную безработицу среди банковских работников.

Подтверждено, что третий финансово-экономический кризис 2020–2021 гг. имеет природное происхождение – его породила пандемия COVID-19, вызванная коронавирусом SARS-CoV, и ее последствиями. Установлено, что коронакризис спровоцировал разноплановое негативное влияние на работу промышленности и учреждений социального обслуживания, принес существенный ущерб всем странам и большинству населения мира. Показано, что Украина оказалась более устойчивой к этим неурядицам и со второго квартала текущего года началось возрождение докризисного состояния. Обосновано, что внедрение мер макропруденциальной политики, направленное на предупреждение накопления и реализации системных рисков в финансовом секторе, будет способствовать повышению устойчивости финансово-банковской системы, надлежащему выполнению ею своих основных функций – финансовому посредничеству и осуществлению платежей – и противостоянию кризисным явлениям. Показано, что своевременная и эффективная реализация макропруденциальных инструментов повышает устойчивость национальной экономики и снижает волатильность ВВП.

Ключевые слова: финансово-экономический кризис, устойчивость финансово-банковской системы, экономический цикл, рыночная турбулентность, инфляция, движение капиталов, финансовые рынки.

Modern financial and economic crises and the stability of the financial and banking system of Ukraine

Shust O., Varchenko O., Krysanov D., Drahan O., Tkachenko K.

The study focuses on analysis and systematization of factors, problems and risks, in particular, technical-technological and innovation backwardness, peculiarities of economic cycles in economic systems of countries at different stages of their development. Prerequisites for modern crisis arise due to increasing competitiveness of some of them in the globalized world. It is shown that the situation worsens when the world economy grows - imbalances in the global financial system grow and speculative capital spreads against its

background. The research reveals that the first global crisis of 2008–2010 resulted in uncontrolled spread of mortgage loans in the US real estate markets and transferring these processes to other countries that caused "financial bubbles" - the market crash and a chain reaction that affected other markets. The study emphasizes that when Ukraine's economy was in a state of permanent crisis, the domestic banking system withstood all domestic economic, financial, currency and other changes, as well as external turbulence, which triggered negative trends intensification.

It is established that the second financial and economic crisis of 2014–2016 is largely predetermined by internal problems: much lower technological structure (third-fourth compared to fifth-sixth in economically developed countries), significant lag of Ukrainian industry from the EU countries in terms of innovation, a high level of depreciation of fixed assets, much higher resource intensity and lower productivity, impossibility unrealistic to carry out innovative modernization of machine-building industries for the production of means of production in a few years. The study reveals an acute threat of the chance that the unlimited increase in speculative capital has exacerbated structural imbalances between the real and financial sectors. The key negative consequences of the crisis for the financial and banking system are systematized. They include more than three-fold devaluations of hryvnia, liquidation of more than a hundred banks and privatization of the Privatbank - the largest one, closure of several thousand banking branches and large-scale unemployment.

It is confirmed that the third financial and economic crisis of 2020–2021 has a natural origin – it was caused by the pandemic COVID-19 caused by the coronavirus SARS-CoV - and its consequences. It is established that the corona crisis has provoked various negative effects on the work of industry and social services, caused significant damage to all countries and the vast majority of the world's population. It is shown that Ukraine proved to be more resilient to these troubles and the pre-crisis revival began in the second quarter of this year. It is substantiated that the implementation of macroprudential policy measures aimed at preventing the accumulation and implementation of systemic risks in the financial sector will contribute to increased stability of the financial and banking system, properly perform its main functions – financial intermediation and payments – and crisis management. It is shown that timely and effective implementation of macroprudential instruments will increase the stability of the national economy and reduce GDP volatility.

Key words: financial and economic crisis, stability of the financial and banking system, economic cycle, market turbulence, inflation, capital movements, financial markets.

Copyright: Шуст О.А. та ін. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Шуст О.А.
Варченко О.М.
Крисанов Д.Ф.
Драган О.О.
Ткаченко К.В.

<https://orcid.org/0000-0001-7066-8020>
<https://orcid.org/0000-0002-9090-0605>
<https://orcid.org/0000-0002-9065-3325>
<https://orcid.org/0000-0001-6431-8825>
<https://orcid.org/0000-0002-0369-3100>

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

УДК 336.1:352

JEL E69, G28, H72

Чинники ефективності архітекtonіки інститутів бюджетної системи України

Юхименко П.І. , Батажок С.Г. , Зубченко В.В. *Білоцерківський національний аграрний університет*Юхименко П.І. p0504684000@gmail.com; Батажок С.Г. batazhok@ukr.net;
Зубченко В.В. vikazubchenko@ukr.net

Юхименко П.І., Батажок С.Г., Зубченко В.В. Чинники ефективності архітекtonіки інститутів бюджетної системи України. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 151–163.

Yukhymenko P., Batazhok S., Zubchenko V. Factors of architecture efficiency of Ukrainian institutes of budgetary system. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 151–163.

Рукопис отримано: 21.09.2021 р.
Прийнято: 03.10.2021 р.
Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-151-163

Метою дослідження є поглиблення теоретичних засад та наукове й методичне обґрунтування інституціональної структури бюджетної системи та підходів до підвищення ефективності її архітекtonіки в Україні на основі якісного інституційного забезпечення її формування й функціонування. Дослідження базується на використанні системного та еволюційного підходів, на дотриманні яких формується сутнісне розуміння інституціональної структури бюджетної системи та досконалого інституціонального порядку. Це потребує проведення дослідження в цілісності з виявленням різноманітних характерних ознак, прямих і зворотних зв'язків та залежностей, які виникають у процесі реалізації бюджетної політики України.

Сутність дослідження полягає в оцінюванні впливу рівня досконалості інституціонального порядку на ефективність бюджетного процесу та функціонування бюджетної системи. Практичний зміст визначається тим, що теоретико-методологічні положення, висновки та практичні рекомендації становлять наукове підґрунтя для розроблення нової цілісної концепції формування інституціонального порядку бюджетної системи в умовах її децентралізації. Проведений аналіз засвідчує, що ступінь досконалості архітекtonіки та інституціонального порядку бюджетної системи істотно впливає на ефективність бюджетного процесу, змінює філософію управління публічними фінансами та створює стимули для домінування в суспільному виборі групи Патнема (ті, хто дбає насамперед про суспільні потреби), а не групи Олсона (ті, хто думає насамперед про власні потреби). Відмічені проблеми формування контролю використання бюджетних коштів залежно від зрілості громадянського суспільства.

Висновки про здатність досконалої архітекtonіки та інституціонального порядку бюджетної системи скеровані на потенціал інклюзивних ринків підвищення добробуту, інновацій та інвестування в людей, що вимагає від держави розглядати їх як критичні для економічного зростання, досягнення багатства нації. В новому інституціональному порядку з інклюзивними економічними й політичними інститутами бюджетна система має органічно вбудовуватись у загальну систему управління та бути цілковито підзвітною й прозорою.

Ключові слова: інституціональний порядок, інституціональне середовище, ринкові інститути, бюджет, бюджетний процес, формальні і неформальні інституції.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. У період демократизації суспільного процесу розвитку та формування європейської форми місцевого самоврядування щодо фіскальної децентралізації важливе місце займає інституціоналізація цього процесу. Форму-

вання нової архітекtonіки інститутів бюджетної системи України зіштовхнулося з проблемами інституціонального прояву, серед яких: 1) незавершеність у формуванні нової дворівневої моделі міжбюджетних відносин (між держбюджетом і 1 470 бюджетами територіальних гро-

мад [1]) та повільна адаптація новостворених інституцій до інноваційної децентралізованої економіки; 2) незавершеність формування інституціонального порядку децентралізації не дає можливості повною мірою створювати у бюджетній системі бюджети розвитку та не обслуговувати і збагачувати олігархів. Водночас повною мірою не розподілені джерела поповнення бюджетів державного і регіонального рівнів, внаслідок чого в структурі доходів місцевих бюджетів місцеві податки і збори становлять у середньому до 35 %, у найближчі 3 роки становитимуть до 70 %, а решта – це надходження загальнодержавних податків і зборів [2]; 3) неузгодженість повноважень інститутів в архітектоніці бюджетної системи в умовах децентралізації не сприяє досягненню інституціонального порядку в бюджетній системі; 4) відсутність стратегічного і комплексного бачення концептуальних засад інституціонального забезпечення розвитку економіки й грошового ринку з врахуванням національних особливостей, національної культури тощо. Важливість усунення цих інституціональних чинників невідповідності пов'язана з тим, що бюджети усіх рівнів залишаються одним із основних грошових інструментів повноцінного виконання своїх функцій органами влади і управління економікою, її стимулятором і активатором. Тому ефективність децентралізації бюджетної системи можливо досягти за умови формування її досконалого інституціонального порядку. З цих позицій обрану тему для дослідження слід розглядати як фундаментальну проблему і найважливіший чинник ефективності бюджетної системи, яка має практичну значимість для всієї економічної системи України.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці провідних інституціоналістів Західної Європи і США, в яких аналізуються різні аспекти взаємозв'язку та

взаємодії інституціонального порядку і фінансово-економічних відносин (перекладені українською мовою), зокрема таких відомих учених як О. Вільямсон [3], Д. Норт, Дж. Волліс, С. Вебб [4], Е. де Сото [5], Б. Вайнгаст [6], М. Олсон [7; 8], Е. Райнерт [9], Н. Фергюсон [10] та ін. Окремі аспекти інституціоналізації бюджетної системи України та вдосконалення її архітектоніки в умовах децентралізації знайшли відображення у працях відомих українських вчених – З. Варналія [11], М. Войнаренко [12], С. Гасанова [13], Т. Єфименко [14], Ю. Коваленка [15] та ін. Однак, залишається чимало проблем теоретико-методологічного змісту, які потрібно вирішувати, зокрема, стосовно аналізу впливу інституціональних чинників на ефективність функціонування новоствореної архітектоніки інститутів децентралізованої бюджетної системи.

Метою дослідження є вдосконалення теоретичних засад та наукове обґрунтування залежності підвищення ефективності децентралізованої бюджетної архітектоніки України від досконалості формування її інституціонального порядку.

Матеріал і методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використали загальнонаукові системний та еволюційний підходи, які потребують ієрархічності сутнісного розуміння досконалої інституціоналізації децентралізованої бюджетної системи. Показали проблему дослідження в цілісності, виявили різноманітність характерних ознак, внутрішніх і зовнішніх зв'язків, взаємовпливів та залежностей, які є результатом практичної реалізації на місцях бюджетної політики.

Результати дослідження та обговорення. Досконалий інституціональний порядок одна із стрижневих категорій в методологічному апараті інституціональної структури бюджетної системи (рис. 1).

Рис. 1. Інституціональна структура бюджетної системи.

Джерело: узагальнено авторами.

Вона являє собою сукупність формальних інституцій (основних політичних, адміністративних, економічних, соціальних аспектів), більшість із яких мають юридичне закріплення Конституцією, Бюджетним кодексом України (2010 р.), Законом України «Про державний бюджет», рішеннями про місцеві бюджети, рішеннями місцевих адміністрацій, органів місцевого самоврядування та в інших нормативних актах, що регулюють бюджетні відносини. Іншою складовою інституціональної структури економіки є інституціональне середовище — сукупність неформальних правил, які історично закріплені у вигляді традицій, звичаїв та інших стійких шаблонів поведінки учасників бюджетного процесу, які ніде не закріплені формально у вигляді нормативно-законодавчих актів. За обґрунтуванням О. Вільямсона [3], наявний безпосередній взаємозв'язок між інституціональними угодами, інституціональним середовищем та індивідуумами. Центральною ланкою у цьому взаємозв'язку є інституціональний порядок, щільність якого забезпечує правову дію бюджетних інституцій. У випадку його недосконалості в інституціональній структурі економіки неформальні інституції витісняють із практики формальні, що породжує стрімкий розвиток неформальних відносин і у бюджетному процесі, корупцію, що власне становить наявне інституціональне середовище. Якщо проаналізувати бюджетну архітектуру, то в ній нині переважають неформальні інституції — «куміство», «телефонне право», «повага перед ксивами» та інші. В народі їх називають «зłodії в законі», які мають в Україні значний вплив за прийняття бюджетних рішень на будь-якому рівні. Не змінив це становище і прийнятий у 2010 році новий «Бюджетний Кодекс України» [16], якщо судити за Індексом сприйняття корупції, який у 2006 р. становив 28 балів, у 2008 р. — 25, у 2016 р. — 29, у 2019 — 30, у 2020 — 33 бали зі 100 (100 означає найменш корумповану державу) і зайняла 117 місце серед 180 країн [17–19].

Оригінальність інституціональної архітектури бюджетної системи в тому, що її необхідно розглядати як соціальну структуру, яка складається із набору правил (інституцій) у сукупності з людьми, які створюють і застосовують ці правила для здійснення бюджетного процесу. Основне призначення їх не в тому, щоб бути просто «правилами гри», а в суспільних формах організації функціональних відносин учасників бюджетного процесу. Зміст інституційного порядку не в обмеженні діяльності, а у підвищенні її визначеності через розширення міри свободи у заданих межах соціально допустимих дій і моделей поведінки, які є прий-

нятними у суспільстві. Будь-яка бюджетна інституція втілює набір обмежень для учасників бюджетного процесу, усередині яких вони вільні й можуть поступати так, як підказує їм почуття, бажання й інтереси. Однак, стратегічні цілі будь-якої ланки бюджетної архітектури мають відображати чітко розуміння кінцевої мети, оскільки добре організований менеджмент бюджетного процесу це фундамент успіху використання його коштів. Досягти його можна лише за наявності досконалого інституціонального порядку.

Наявність цього важливого чинника в інституціональній структурі бюджетної системи сприяє мінімізації можливості прояву будь-яких негативних тенденцій і утвердженню соціально орієнтованого бюджету розвитку. Важливою передумовою успішності формування досконалого інституціонального порядку бюджетного процесу є інституціоналізація економічної системи, яка передбачає створення правових інститутів, інститутів державного регулювання та управління, інститутів розвитку людського капіталу та інститутів координації і розподілу ризиків.

Звернемося до досвіду, який засвідчує, що в процесі трансформації і змін будь-яка підсистема національної економіки проходить два взаємопов'язані етапи (стадії): трансформаційний спад і відновлювальне зростання [20]. Щодо України, то трансформаційний спад (- 9,5 % щорічно) завершився у кінці 90-х рр. ХХ ст., залишивши потенціал лише 38 % від рівня 1990 р. Із 2000 до 2020 рр., за виключенням 2014–2015 рр. (спад -10,9 %) в Україні відбувалося зростання ВВП як екстенсивним, так і інтенсивним шляхом. Порівняно з іншими країнами, навіть за таких результатів Україна мала реальні темпи зростання вищі у 2–3 рази (6,9 % в середньому за період до 2014–2015 рр. і після 3,1 % до 2020), ніж у таких розвинених країнах світу як США — 2,3 %, Японія — 1,4 %, ЄС — 2,2 % [21]. Відновлювальне зростання уповільнилося восени 2008 р., у зв'язку з вступом економіки в стадію економічного спаду, який співпав з часовими межами світової фінансової кризи 2007–2009 рр. Вплив світової кризи на національну економіку України є індикатором того, що уже сформована національна модель змішаної економіки, яка ґрунтується на базових принципах організації цієї економічної системи. Фінансова світова криза серйозно змінила уявлення про значення різноманітних інституціональних макроекономічних фінансових інструментів. Незважаючи на поширений погляд про те, що провідне значення у підтримці стабільності мають відігравати інструменти грошово-кредитної політики, фактично в період кризи провідне значення

було відведено заходам фіскальної політики, що спричинило розробку нових монетарних правил навіть в ЄС. На практиці для України це означає необхідність привести відповідно до цих принципів усі її підсистеми, включаючи й архітектоніку бюджетної системи.

Іншим важливим аспектом досвіду антикризового регулювання країн світу є те, що забезпечення макроекономічної безпеки в умовах зростаючого тиску на бюджет потребує збереження значного «запасу міцності» і фіскальної політики у вигляді збалансованого бюджету та поміркованого бюджетного боргу, тобто перегляду бюджетних правил щодо посилення кількісних обмежень. Крім того необхідно також посилити дію автоматичних бюджетних стабілізаторів, які пом'якшують наслідки економічного спаду для бідних прошарків населення, оскільки дискреційні заходи фіскальної політики нерідко приймають із значним запізненням. Всі ці тенденції мають регулюватися інституціональним порядком бюджетної системи, успіх якої залежить від ефективності реформування її підсистем, що забезпечується його досконалістю.

Розвиток економічної системи потребує змін і базових «правил ведення гри», з'являються нові норми і процедури, які складають основу нового інституціонального порядку і бюджетної системи. Вона має адаптуватися до нових інституцій і її ефективне функціонування залежить від досконалості формування відповідного власного інституціонального порядку. Неінституціональна теорія містить положення про наявність певного дуалізму щодо швидкості змін формальних і неформальних інституцій, які формують інституціональний порядок та інституціональне середовище. Щодо формальних, то їх можна змінити достатньо швидко, а неформальні (основа інституціональ-

ного середовища) є достатньо стійкими в часі і змінюються досить повільно, залежно від зрілості громадянського суспільства. Тому період адаптації в новому інституціональному порядку є досить тривалим в часі та супроводжується погіршенням добробуту населення, перерозподілом власності, розбалансованістю державних фінансів, інфляційними процесами, збільшенням державного боргу та іншими негативними для соціально-економічної системи явищами. Саме це можемо спостерігати тривалий період на прикладі України.

В процесі адаптації до нових умов організації фінансово-економічних, соціальних, політичних, адміністративних відносин новий інституціональний порядок формує нові стійкі економічні і фінансові взаємозв'язки, систему стимулів і антистимулів економічних агентів, що створює умови відновлювального зростання. Під впливом цих змін формується і нове інституціональне середовище бюджетної системи, що поступово змінює і неформальні відносини. Успіхи цих змін пов'язані із зрілістю суспільства, яке є основним контролюючим інститутом та досконалістю архітектоніки бюджетної системи, яка забезпечує ефективне використання бюджетних коштів.

Недосконалість інституціонального порядку проявляється у суперечливому і безсистемному характері фіскального регулювання бюджетних потоків, що знижує ефективність розподілу і використання грошових ресурсів, призводить до значного зростання корупції та тіньового сектору економіки. У зв'язку з цим значно зростають трансакційні витрати, різноманітність яких обумовлюється різними контрактними відносинами у сфері державного регулювання загалом та фіскального зокрема, функції якого відображено на рисунку 2.

Рис. 2. Функції фіскального регулювання фінансових потоків.

Джерело: узагальнено авторами.

Удосконалення інституціонального порядку бюджетної системи має бути спрямованим на утвердження таких регулюючих механізмів, які дозволили б мінімізувати трансакційні витрати у короткостроковому періоді та були б еластичними щодо оптимізації таких витрат у довгостроковому періоді, щоб уникнути різних деформацій. У бюджетній системі вони можуть мати різноманітну сутність (табл. 1).

Виникненню будь-яких відмічених вище деформацій передують інституціональні асиметрії, які зумовлені недосконалістю інституціонального порядку бюджетного процесу. На відміну від інституціональних деформацій незначні інституціональні асиметрії можуть існувати практично безсистемно, вони можуть зникати під дією ринкових регуляторів без особливої втручання держави. Збільшення інформаційних асиметрій у бюджетній системі, якому сприяє невважена бюджетна політика обов'язково призведе до трансформації інституціональних деформацій, кількість, глибина та стійкість яких визначається рядом чинників (табл. 2).

У фінансовій системі бюджетна сфера є однією із найбільш трансакційно-витратних,

особливо нині в період формування інституціонального порядку децентралізації бюджетної системи. Це визначається і тим, що значення бюджету, бюджетної системи у соціально-економічній моделі, яка характерна для більшості європейських країн, і яку намагаються втілити в Україні, посилюється. Тому в основу децентралізації має бути покладений принцип податкового суверенітету, який дозволить зміцнити фінансову базу усіх ланок бюджетної системи. Прикладом цього є бюджетна система ФРН, де структура місцевих доходів на 80 % формується надходженнями від податків, для більш розвинутих країн вони становлять в середньому 50 % [22]. Однак будь-які зміни в архітектоніці бюджетної системи не мають суперечити наявним інституціональним межах країни. Центральні ланки бюджетної системи зберігають за собою пріоритетність всього, що стосується макроекономічної політики (особливо щодо дефіциту держбюджету і державного боргу). Структура і рівень бюджетних доходів і витрат мають характеризуватися національними особливостями. Відповідальність за прийняті фінансові зобов'язання також мають зберігатися на національному рівні бюджетної системи.

Таблиця 1 – Інституціональні деформації бюджетної системи

Деформації	Сутність
Інституціональна пастка	Неефективна, нестійка бюджетна норма (нестійка бюджетна інституція), яка має самопідтримуючий прояв.
Інституціональна яма	Інституціональний порядок, в якому одночасно є необхідність інституційних змін у бюджетній системі і відсутні інституційні механізми таких змін (недосконалий Бюджетний кодекс України).
Інституціональний розрив	Наслідок порушення зв'язку між взаємозалежними інститутами (надходження – видатки).
Інституціональні пустоти	Частина інституціонального простору, в якому відсутні належні інституціональні утворення (правила, норми, закони, установи та ін.). Вони можуть виникати як внаслідок інституціональних розривів у бюджетній системі, так і в результаті інституціональної недосконалості архітектоніки системи (її недобудови).
Інституціональна петля	Такий взаємозв'язок між інститутами, який призводить до постійного звуження і згасання процесів, які ці інститути мають забезпечувати (підвищення податкового тиску може зменшити податкову базу і надходження до бюджету, що потребує подальшого їх підвищення).
Інституціональний обвал	Порушення ряду взаємопов'язаних ланок, яке частково руйнує інституціональний простір.
Інституціональна катастрофа	Внаслідок переважання неформальних інституцій настає колапс інституціональної культури у бюджетній системі.

Джерело: складено авторами.

Таблиця 2 – Чинники виникнення інституціональних деформацій бюджетної системи

Чинник	Вплив
Високий рівень трансакційних витрат в бюджетній системі	Спонукає економічних агентів (платників податків) до зміни вектору поведінки (навіть до опортунізму), якщо це дозволяє мінімізувати трансакційні витрати.
Публічні бюджетні інститути системи є економічними агентами і вони керуються приватними інтересами	Сприяє втраті довіри до формальних бюджетних інститутів загалом, формуванню неформальних інституцій, які не завжди діють в межах правового поля (наприклад, відкати).
Антиринковий прояв неринкових інститутів	Порушується першими двома чинниками, призводить до вибірково бюджетного фінансування за принципом послуху та порушення соціальної справедливості в бюджетному процесі.
Відсутня взаємодоповнюваність бюджетних інститутів	Спричинення формування інституціональних розривів, які заповнюються неефективними інститутами в бюджетній архітектоніці.
Асиметрія інформації	Сприяє надмірній тінзації бюджетного процесу.
Демонтаж старих бюджетних інститутів без попереднього формування нових	Спричиняє формування інституціональних пустот, які пізніше можуть бути заповнені неформальними інституціями (хто більше дасть відкат).
Штучний імпорт бюджетних інститутів	Призводить до виникнення інституціональних пасток через неврахування інституціональної специфіки та оригінальної з врахуванням національних особливостей структури бюджетної системи.
Інституціональний вакуум, спричинений відсутністю формальних інституцій (нормативно-правової бази) в бюджетному процесі	Приводить до спрощення інтерпретації формальних інституцій та виникнення неформальних, таких як нецільове використання бюджетних коштів, ухилення від оподаткування, зловживань за тендерних закупівель тощо.
Суперечності між формальними та неформальними інституціями	Сприяє формуванню інституціональних розривів, петель, пустот в бюджетній системі.
Половинчастість інституціоналізації бюджетного процесу	Сприяє збереженню відсутності інститутів-посередників, які опосередковують справедливий розподіл бюджетних ресурсів.

Джерело: складено авторами.

Важливим напрямом удосконалення сформованої відповідно до указу Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» № 1572/99 від 15 грудня 1999 року архітектоніки бюджетної системи, принципи якої були закріплені в Законі України «Про Центральні органи виконавчої влади» № 38 від 17 березня 2011 року, має стати бюджетування за результатами, концептуальні і теоретичні засади якого подані на рисунку 3, цьому сприяє проведена в останній період реорганізація інститутів бюджетної системи, що дозволяє відділити діяльність, яка в принципі піддається виміру у точній оцінці, від тієї, яка може бути оцінена лише якісно. Ця стратегія реформування бюджетної системи характерна для більшості країн СНД [23].

Політика децентралізації дає відповідні позитивні результати. Кількість дотаційних місцевих бюджетів у 2014 році становила 96,3 %,

у 2020 році уже 17 % [24]. Водночас залишається проблема формування інституціонального порядку ефективної діяльності виконавчих і наглядово-контролюючих інститутів різних ланок бюджетної системи. Відсутність його в досконалій формі може сприяти відтворенню старих "корумпованих" варіантів так званих "м'яких бюджетних обмежень", детально описаних Я. Корнаї [25].

Створення механізму контролю і захисту інститутів – це одне із найскладніших завдань в організації ефективної бюджетної системи. Контроль і захист потребують витрат виявлення, оцінки і застосування санкцій. Крім того, «контролери» – це люди, які теж мають власну функцію корисності і які переслідують власні інтереси. Саме тому, чим більше людей буде залучено в систему контролю і захисту бюджетного процесу, тим менші будуть можливості для зловживань і корупції та більш ефективно буде функціонувати система.

Рис. 3. Концептуальні і теоретичні основи переходу до бюджету орієнтованого на результат в контексті формування нового інституціонального порядку.

Джерело: узагальнено авторами.

Контроль в інституціональному порядку бюджетної системи слугує сучасним регуляторним, цивілізованим елементом управління, його функціонально оновленим проявом.

Подана авторами система контролю у бюджетній системі (рис. 4) дозволяє: проводити аналіз тенденцій змін внутрісистемного зв'язку виконання бюджетної політики; відслідкову-

вати систему управління бюджетними коштами загалом; передбачати переміщення впливу регулюючих інструментів у різноманітних зонах управління із характерними для них завданнями. Однак її ефективне функціонування потребує формування відповідного інституціонального порядку і пов'язане з еволюцією фінансової системи і економіки загалом. Вона,

практично, не піддається кількісним оцінкам. Однак можна стверджувати, що від інституцій, які складаються у бюджетній системі, залежить динамічність економічної системи. Тому важливою формою її вдосконалення є систематичне інвестування у нагромадження знань та навичок учасників бюджетного процесу їх моралі.

Рис. 4. Інституціоналізація контролю бюджетної системи.

Джерело: складено авторами.

У випадку відсутності універсальної моралі серед учасників бюджетного процесу, що було характерним для попереднього розвитку України, а значить, і відсутності "м'якої інфраструктури" як важливого елементу інституціональної структури системи, маємо протилежні демократичному суспільству результати. Україна виявилася не здатною до самоорганізації, координації дій, устрою ефективних інститутів бюджетної системи, які ґрунтуються на твердих моральних принципах. Тому нинішня модель бюджетної системи сформувала простір для маніпулювання фінансовими потоками, внаслідок чого останні використовуються не за призначенням, неефективно, а на окремих щаблях бюджетної системи формуються дисбаланси. Прикладом цього може бути використання сформованого в нашій країні фонду боротьби з пандемією covid-19 в 2020 р.

Під впливом набору сформованих в попередній період інституцій вже склалися визначені групи (класи), які зацікавлені у їх збереженні. Концентрація власності у цієї олігархічної групи є перешкодою розвитку бюджетної системи для суспільних потреб. Великий капітал, який має доступ до бюджетних коштів і протистоїть (чинить опір) напрацюванню «загальних правил», тим більше, що і матеріально впливати на владу може він з великим успіхом [26]. Бюджетна система у такому випадку, як і вся економічна система розвивається за сценарієм

стратегії «Інерція», яка передбачає переважно тактичне маневрування уряду між групами інтересів, з пріоритетом економічної і політичної «стабільності» (яка розуміється як збереження статус-кво) над розвитком. Це результат правил 90-х рр. XX ст., коли у вітчизняних умовах було закріплено «лояльне» відчуження «економічної людини» від держави, від влади, від політики. Бюрократія як корпорація контролює основні бюджетні ресурси країни і справляє вирішальний вплив на прояв змін у бюджетному процесі. «Протекціоністський механізм» призначення на керівні посади виходить з критерію особистої відданості, здібності і намагання номенклатури проникати у всі найбільш політично, економічно і соціально значимі державні, а також недержавні інституціональні структури з метою підкорення їх своєму впливу. На жаль, це притаманно і новій владі, надії на яку поклала більшість виборців.

Ще один важливий чинник, який має зовнішній прояв. Нині учасники бюджетного процесу кожної країни стикаються із певними обмеженнями глобалізації, що впливають на державну активність, зокрема, на використання бюджетних коштів для захисту національних інтересів, делегування повноважень публічним союзам і підкріплення їх бюджетними коштами, здійснення державного та громадського контролю за цільовим використанням бюджетних коштів на всіх рівнях (рис. 5).

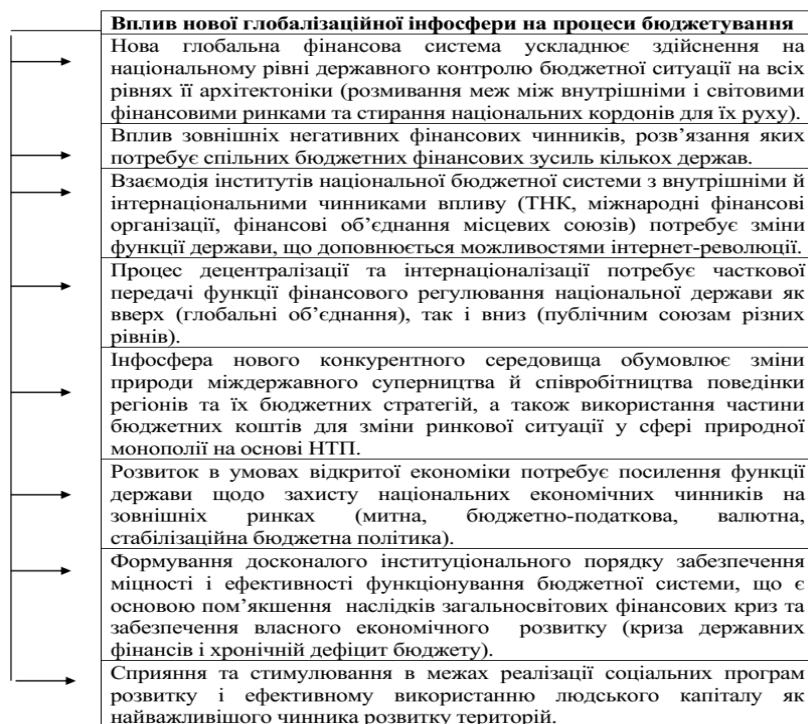

Рис. 5. Об'єктивні передумови формування нового інституціонального порядку ефективного використання фінансів на місцевому рівні.

Джерело: узагальнено авторами.

Тиск і нові механізми впливів глобальних фінансів та перехід до фінансової економіки у світовому масштабі потребує від національних держав ефективного механізму формування та функціонування їх бюджетних систем, принципи яких базуються на традиційних взаємозв'язках політичних інститутів, організованих через уряд та систему місцевого самоврядування. Вхід регіонів в новий інтернаціоналізований фінансовий порядок матиме успіх лише за умови, що в державі ієрархічно упорядковані державні структури будуть замінені на структури децентралізовані, прозорі і динамічні, діяльність яких буде ґрунтуватися на верховенстві закону, громадянських прав і свобод.

Висновки. Отже, бюджетна система це складний організм в межах наявного набору інститутів, за якого здійснюється бюджетний процес. Інституціональний порядок є системою соціальних правил і норм взаємодії. Джерелом правил є суспільство, хоча, як відмітив Д. Норт, більша частина правил створюється в інтересах приватного, ніж суспільного благополуччя [27]. Рівень досконалості інституціонального порядку бюджетного процесу суттєво впливає на ефективність функціонування бюджетної системи, змінює філософію управління державними фінансами та створює стимули для домінування в суспільному виборі «групи Патнема» (тих хто турбується насамперед про суспільні потреби а не власні), а не «групи Олсона» (ті хто турбується насамперед про свої потреби, а потім про суспільні). Тобто, наявна залежність ефективності бюджетного процесу від ефективності його інститутів та інституціонального порядку. В умовах реформування всієї бюджетної системи воно має сприяти:

По-перше, подоланню домінуючого значення центральних інституційних організацій бюджетної системи в процесах проектування реформи і відносної односторонності цих процесів. Широке залучення поряд із науковцями і експертами проєктів, які фінансуються міжнародними донорами, представників різних ланок бюджетної системи, успіх її втілення від яких і залежатиме (а не консультації). По-друге, максимально зробити цей процес відкритим для суспільства, щоб воно було підготовлене до змін. Механізми забезпечення відкритості діяльності і комунікативні мають бути частиною стратегії реформування, які впливають як на зміст перетворень які проводяться, так і характер управління, а в подальшому на ефективність суспільного контролю за використанням бюджетних коштів з боку новостворених громад. По-третє, реформуванню системи з урахуванням можливості кожної її ланки (регіону),

гармонійністю місцевих заходів із заходами центральних інституціональних організацій на основі механізмів стимулювання пасивних регіонів до дій. Адже неоднорідність регіонів за адміністративним потенціалом і бюджетною забезпеченістю вимагає диференціації процесу реалізації реформи. По-четверте, формуванню надійних механізмів моніторингу, які здатні відображати стан кожної інституціональної організації бюджетної архітекτονіки, зростанню ефективності управління державними витратами, спонукаючи до використання більш високого рівня технологій, а персонал до постійного підвищення кваліфікації. Новий інституціональний порядок має вбудувати бюджетну систему у загальну систему управління і характеризуватись високим рівнем підзвітності і прозорості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кількість місцевих бюджетів України станом на 10.04.2020: Наказ Міністерства фінансів України від 10 квітня 2020 року № 152. URL: <https://openbudget.gov.ua/local-budget?id=17522000000>
2. Улютін Д. Бюджетна децентралізація: головні виклики та досягнення. 27.07.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12661>
3. Вільямсон О.Е. Економічні інститути капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів. Київ: АртЕк, 2001. 472 с.
4. Норт Д., Волліс Дж., Вебб С., Вайнгаст Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які впливають на хід історії / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ: Наш формат, 2017. 352 с.
5. Де Сото Ернандо. Загадка капіталізму. Чому капіталізм торжествує на Западі і терпить поразку в решті світі / пер. з англ. Б. Пинскер, науч. ред. Р. Левита. Москва: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. 272 с.
6. Weingast B.R. Second Generation Fiscal Federalism: Implications for Decentralized Democratic Governance and Economic Development. World Development. No 53. 2014. P. 14–25. P. 24. URL: www.fin-izdat.com/journal/fa/detail.php?ID=65740
7. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага й теорія груп / пер. з англ., післямова С. Слухая. Київ: Лібра, 2004. 272 с.
8. Олсон М. Влада й процвітання: подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 174 с.
9. Райнерт Е. Як багаті країни забагатіли ... і чому бідні країни лишаються бідними / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Темпора, 2015. 444 с.
10. Фергюсон Н. Еволюція грошей. Фінансова історія світу / пер. з англ. К. Діса. Київ: Наш формат, 2017. 384 с.
11. Варналій З.С., Бугай Т.В., Онищенко С.В. Бюджетний процес в Україні: стан та проблеми інституційного забезпечення: монографія. Полтава: ПолтНТУ, 2014. 271 с.
12. Voynarenko M.P. Clusters in the Institutional Economics: Clusters in the Institutional Economics:

monograph. Włocławek: ESFII, Poland, 2014. 335 p. URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/7868>

13. Гасанов С.С. Структурні реформи в умовах інституціональної невизначеності та фінансової нестабільності. Наукові праці НДФІ. 2017. № 2. С. 5–24. URL: nbuv.gov.ua/UJRN/Npndfi_2017_1_4.

14. Єфіменко Т.І. Розвиток інституційних засад взаємодії фіскальної та монетарної політики України. Економіка України. 2017. № 12. С.12–33.

15. Коваленко Ю.М. Інституціалізація фінансово-го сектору економіки: монографія. Ірпінь: ІЦ нац. ун-т ДПС України, 2013. 608 с.

16. Бюджетний Кодекс України. Відомості Верховної Ради України, 2010. № 50–51. Ст. 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laves/show/2456-17/ed20150920#Text>

17. Аналіз результатів Індексу сприйняття корупції–2019. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/>

18. Украина поднялась в индексе восприятия коррупции 28 января 2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2021/01/28/7281469/>

19. The corruption perceptions index 2020. Transparency International Ukraine. URL: https://images.transparencycdn.org/images/CPI2020_Report_EN_0802-WEB-1_2021-02-08-103053.pdf

20. Jayasooriya S.P. Growth Empirics: Structural Transformation and Sectoral Interdependencies of Sri Lanka. ADBI Working Paper 728. Tokyo: Asian Development Bank Institute, 2017. 22 p. (P. 1). URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/297091/adbi-wp728.pdf>

21. Пирог О.В. Стратегічні перспективи економічного розвитку національної економіки України. Бізнес-інформ. 2011. №11. С. 32–34. С. 33. URL: https://www.business-inform.net/annotated-catalogue/?year=2011&abstract=2011_11_0&lang=ru&stqa=1

22. 2021 Index of Economic Freedom. URL: <https://www.heritage.org/index/download>

23. Национальная стратегия децентрализации (Проект на стадии обсуждения). Кишинэу: 2011. 98 с.

24. Бюджет–2018 – черговий виклик для місцевого самоврядування... URL: <https://buhgalter.com.ua/.../byudzhets-2018-chergoviy-viklik..>

25. Корнай Я. Дефицит / пер. с венгер. науч. ред. Д. Маркова и М. Усевич. Москва: Наука, 1990. 607 с.

26. Аджемоглу Д., Робинсон Д. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності: 2-ге вид., випр. / пер. з англ. і наук. ред. О. Дем'янчук. Київ: Наш формат, 2017. 440 с.

27. Дуглас Сесил Норт. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ.: Нестеренко А.Н. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 190 с. URL: <http://cee-moscow.com/doc/izd/North.pdf>

REFERENCES

1. Kil'kist' miscevyh bjuzhjetiv Ukrai'ny stanom na 10.04.2020: Nakaz Ministerstva finansiv Ukrai'ny vid 10 kvitnja 2020 roku [Number of local budgets of Ukraine as of April 10, 2020: Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated April 10, 2020], no 152. Available at: <https://openbudget.gov.ua/local-budget?id=17522000000>

2. Uljutin, D. (2020). Bjudzhetna decentralizacija: glavni vyklyky ta dosjagnennja. [Budget decentralization:

main challenges and achievements]. 27.07.2020. Available at: <https://decentralization.gov.ua/news/12661>

3. Vil'jamson, O.E. (2001). Ekonomichni instytuty kapitalizmu: firmy, marketyng, ukkladannja kontraktiv. [Economic institutions of capitalism: firms, marketing, contracting]. Kyi'v: ArtEk, 472 p.

4. Nort, D., Vollis Dzh., Vebb, S., Vajngast, B. (2017). Nasylstvo ta suspil'ni porjadky. Osnovni chynnyky, jaki vplyvajut' na hid istorii' / per. z angl. T. Cymbal. [Violence and public order. The main factors influencing the course of history / trans. from English T. Cymbal]. Kyi'v: Nash format, 352 p.

5. De Soto Jernando. Zagadka kapitalizma. Pochemu kapitalizm torzhestvuet na Zapade i terpit porazhenie vo vsjom ostal'nom mire / per. s angl. B. Pinsker, nach. red. R. Levita. [The mystery of capitalism. Why capitalism triumphs in the West and is defeated in the rest of the world / per. from English B. Pinsker, scientific. ed. R. Levita]. Moscov: ZAO «Olimp-Bizness», 2004. 272 s.

6. Weingast, B.R. (2014). Second Generation Fiscal Federalism: Implications for Decentralized Democratic Governance and Economic Development. World Development. No 53, pp. 14–25. Available at: www.fin-izdat.com/journal/fa/detail.php?ID=65740

7. Olson, M. (2004). Logika kolektivnoi' dii'. Suspil'ni blaga j teorija grup / per. z angl., pisljamova S. Sluhaja. [The logic of collective action. Public goods and group theory / trans. from English, afterword by S. Listening]. Kyi'v: Libra, 272 p.

8. Olson, M. (2007). Vlada j procvitannja: podolannja komunistychnyh i kapitalistychnyh dyktatur / per. z angl. A. Ishhenka. [Power and prosperity: overcoming communist and capitalist dictatorships / trans. from English A. Ischenko]. Kyi'v: Vyd. dim «Kyjevo-Mogyljans'ka akademija», 174 p.

9. Rajnert, E. (2015). Jak bagati kra'i'ny zabagatily ... i chomu bidni kra'i'ny lyshajut'sja bidnymi. / per. z angl. P. Tarashhuk. [How rich countries got rich... and why poor countries stay poor. / trans. from English P. Tarashchuk]. Kyi'v: Tempora, 444 p.

10. Fergjuson, N. (2017). Evoljucija groshej. Finansova istorija svitu / per. z angl. K. Dysa. [The evolution of money. Financial history of the world / trans. from English K. Disa]. Kyi'v: Nash format, 384 p.

11. Varnalij, Z.S., Bugaj, T.V., Onyshhenko, S.V. (2014). Bjudzhetnyj proces v Ukrai'ni: stan ta problemy instytucijnogo zabezpečennja: monografija. [Onishchenko SV Budget process in Ukraine: state and problems of institutional support: monograph]. Poltava: PoltNTU, 271 p.

12. Voynarenko, M.P. (2014). Clusters in the Institutional Economics: Clusters in the Institutional Economics: monograph. Włocławek: ESFII, Poland, 335 p. Available at: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/handle/123456789/7868>

13. Gasanov, S.S. (2017). Strukturni reformy v umovah instytucional'noi' nevyznachenosti ta finansovoi' nestabil'nosti. Naukovi praci NDFI. [Structural reforms in conditions of institutional uncertainty and financial instability. Scientific works of NDFI]. No 2, pp. 5–24. Available at: nbuv.gov.ua/UJRN/Npndfi_2017_1_4.

14. Jefymenko, T.I. (2017). Rozvytok instytucijnyh zasad vzajemodii' fiskal'noi' ta monetarnoi' polityky Ukrai'ny. [Development of institutional bases of interaction of fiscal and monetary policy of Ukraine]. Ekonomika Ukrai'ny. [Ukraine economy]. No 12, pp. 12–33.

15. Kovalenko, Ju.M. (2013). Instytucjonalizacja finansowego sektora ekonomiky: monografija. [Institutionalization of the financial sector of the economy: a monograph]. Irpin': IC nac. un-t DPS Ukrainy, 608 p.

16. Bjudzhetnyj Kodeks Ukrainy. Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy [Budget Code of Ukraine. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. 2010. No 50–51. Art. 572. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laves/show/2456-17/ed20150920#Text>

17. Analiz rezul'tativ Indeksu sprynjattja korupcii–2019. [Analysis of the results of the Corruption Perceptions Index 2019]. Available at: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/>

18. Ukraina podnjalas' v indekse vosprijattja korupcii 28 janvarja 2021. [Ukraine climbed in the Corruption Perceptions Index on January 28, 2021]. Available at: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2021/01/28/7281469/>

19. The corruption perceptions index 2020. Transparency International Ukraine. Available at: https://images.transparencycdn.org/images/CPI2020_Report_EN_0802-WEB-1_2021-02-08-103053.pdf.

20. Jyasoorya, S.P. (2017). Growth Empirics: Structural Transformation and Sectoral Interdependencies of Sri Lanka. ADBI Working Paper 728. Tokyo: Asian Development Bank Institute, 22 p. (P. 1). Available at: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/297091/adbi-wp728.pdf>

21. Pyrog, O.V. (2011). Strategichni perspektyvy ekonomichnogo rozvytku nacional'noi' ekonomiky Ukrainy. [Strategic prospects of economic development of the national economy of Ukraine]. Biznes inform. No 11, pp. 32–34. Available at: https://www.business-inform.net/annotated-catalogue/?year=2011&abstract=2011_11_0&lang=ru&stqa=1

22. 2021 Index of Economic Freedom. Available at: <https://www.heritage.org/index/download>

23. Nacional'naja strategija decentralizacii (Proekt na stadii obsuzhdenija). [National Decentralization Strategy (Draft under discussion)]. Kishinjeu, 2011. 98 p.

24. Bjudzhet–2018 – chergovyj vyklyk dlja misceвого samovrjaduvannja... [Budget-2018 – another challenge for local self-government...]. Available at: <https://buhgalter.com.ua/.../byudzhet-2018-chergoviy-viklik..>

25. Kornai, Ja. (1990). Deficit / per. s venger. nauch. red. D. Markova i M. Usevich. [Deficit / trans. with Hungarian. scientific ed. D. Markova and M. Usevich]. Moscow: Nauka, 607 p.

26. Adzhemog'lu, D., Robinson, D. (2017). Chomu nacji' zanepadajut'. Pohodzhennja vlady, bagatstva ta bidnosti: 2-ge vyd., vypr. / per. z angl. i nauk. red. O. Dem'janchuk. [Why nations are declining. The origin of power, wealth and poverty: 2nd ed., Ed. / nep. from English and sciences. ed. O. Demyanchuk]. Kyi'v: Nash format, 440 p.

27. Douglass Cecil North. (1997). Instituty, institucional'nye izmeneniya i funkcionirovaniya jekonomiki / per. s angl.: Nesterenko A.N. [Institutions, institutional change and the functioning of the economy / per. from English: A.N. Nesterenko]. Moscow: Fond jekonomicheskoy knigi «Nachala», 190 p. Available at: <http://cee-moscow.com/doc/izd/North.pdf>

Факторы эффективности архитектуры институтов бюджетной системы Украины

Юхименко П.И., Батажок С.Г., Зубченко В.В.

Целью статьи является совершенствование теоретических и методических основ и научное обоснование

подходов к повышению эффективности архитектуры бюджетной системы в Украине на основе качественного институционального обеспечения ее формирования и функционирования.

В статье используется системный и эволюционный подходы, которые требуют иерархичности сущностного понимания институциональной структуры бюджетной системы и нового институционального порядка, а также предусматривают проведение исследования в целостности с выявлением различных характерных признаков, прямых и обратных связей и зависимостей, которые возникают в процессе формирования новой архитектуры бюджетной системы.

Проведенный анализ показывает, что степень совершенства архитектуры и институционального порядка бюджетного процесса существенно влияет на эффективность функционирования бюджетной системы, меняет философию управления публичными финансами и создает стимулы для доминирования в общественном выборе группы Патнэма (те, кто заботится прежде всего об общественных потребностях), а не группы Олсона (те, кто думает в первую очередь о собственных нуждах). Отмеченные проблемы формирования контроля использования бюджетных средств в зависимости от зрелости гражданского общества.

Выводы о возможности совершенной архитектуры и институционального порядка бюджетной системы направлены на потенциал инклюзивных рынков повышения благосостояния, инноваций и инвестирования в людей, что требует от государства рассматривать их как критические для экономического роста, достижения богатства нации. В новом институциональном порядке с инклюзивными экономическими и политическими институтами бюджетная система органично встраивается в общую систему управления и должна быть полностью подотчетной и прозрачной.

Ключевые слова: институциональный порядок, институциональная среда, рыночные институты, бюджет, бюджетный процесс, формальные и неформальные институты.

Factors of architectonics efficiency of Ukrainian institutes of budgetary system

Yukhymenko P., Batazhok S., Zubchenko V.

The article aims to broaden the theoretical and methodological foundations and scientific substantiation of approaches to improving the efficiency of institutional structure of the budget system Ukraine on the basis of high-quality institutional support for its formation and functioning.

This study is based on systemic and evolutionary approaches that provide a comprehensive understanding of the institutional structure of the budget system. The institutional architectonics improvement requires identifying various characteristics, direct relations and feedback as well as dependencies that arise in the formation of budget policy of Ukraine.

The study deals with appraisal of the degree of perfection of the architecture influence on and institutional order, the budget process and the budget system efficiency. The practical importance is determined by the fact that theoretical and methodological provisions, conclusions and practical recommendations make the scientific basis for developing a new holistic concept of forming the institutional order of the budget system in terms of its decentralization. The analysis shows that the

degree of perfection of the architectonics and institutional order of the budget system significantly affects the efficiency of the budget process. It changes the philosophy of public finance management and creates incentives for dominance in the public choice of the Putnam group (those who care about public needs) rather than Olson (those who think primarily about their own needs). The study reveals some problems in the budget funds use control depending on the society maturity.

Conclusions on the ability of the budget system perfect architectonics and institutional order to direct the potential of

inclusive markets to welfare improvement, to implement innovations and invest them in people requires the state to consider them critical to economic growth and nation's wealth. The budget system must be organically integrated into the overall system of governance and be fully accountable and transparent in the new institutional order with inclusive economic and political institutions.

Keywords: institutional order, institutional environment, market institutions, budget, budget process, formal and informal institutions.

Copyright: Юхименко П.І., Батажок С.Г., Зубченко В.В. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Юхименко П.І.

Батажок С.Г.

Зубченко В.В.

<https://orcid.org/0000-0002-0677-1872>

<https://orcid.org/0000-0002-8951-5785>

<https://orcid.org/0000-0002-1292-1726>

УДК 368.02

JEL C61, C81, C82, G22

Методичні підходи до оптимізації портфеля послуг страхової компанії

Ткаченко К.В. , Паска І.М.

Білоцерківський національний аграрний університет

Ткаченко К.В., Паска І.М. Методичні підходи до оптимізації портфеля послуг страхової компанії. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 164–172.

Tkachenko K., Paska I. Methodical approaches to optimizing the insurance company portfolio of services. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 164–172.

Рукопис отримано: 28.09.2021 р.

Прийнято: 04.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-164-172

Стаття присвячена узагальненню методичних підходів до оптимізації портфеля послуг страхової компанії та розробці алгоритму оптимізації портфеля послуг страхової компанії.

Встановлено, що страховий ринок України перебуває у стані трансформації, що пов'язано зі зміною інституційних умов страхування, зміною пріоритетів страхувальників, макроекономічною нестабільністю, поширенням пандемії COVID-19. Інституційні зміни страхового ринку України та макроекономічна нестабільність призвели до «очищення» страхового ринку та вихід з нього страхових компаній, що не забезпечують прозорість, платоспроможність та ефективність діяльності. За три квартали 2021 р. страховий ринок України покинули 41 страхова компанія, тобто кожна п'ята страхова компанія припинила свою діяльність.

Доведено актуальність оптимізації портфеля послуг страхової компанії, що зумовлено необхідністю страховим компаніям переглядати власні портфелі для забезпечення фінансової стійкості, платоспроможності та ефективності діяльності в умовах конкурентного страхового ринку України.

Запропоновано оптимізацію портфеля послуг страхової компанії розглядати як сукупність взаємопов'язаних етапів, що мають послідовний та логічний, а також адаптивний до сучасних реалій страхового ринку України прояв, які спрямовані на досягнення прибутковості та максимізації вартості страхової компанії.

Перші п'ять етапів оптимізації портфеля послуг страхової компанії слід вважати найважливішими, оскільки передбачається визначення методичних засад оптимізації портфеля страхових послуг.

Обґрунтування типу портфеля послуг страхової компанії та обґрунтування переліку критеріїв оптимізації портфеля послуг страхової компанії – взаємопов'язані етапи, що визначають індивідуальні основні параметри оптимізованого портфеля для страхової компанії залежно від обраного типу портфеля. Розрахунки з оптимізації портфеля послуг страхової компанії передбачають виконання економіко-математичного моделювання структури портфеля страхових послуг та визначення цільових його показників. За підсумками визначеного часового періоду страхова компанія має провести оцінку ефективності досягнення оптимального портфеля послуг страхової компанії та впливу на основні показники діяльності страхової компанії, зокрема чистий фінансовий результат і вартість страхової компанії, наявність відхилень фактичних та оптимальних показників, з'ясувати причини таких відхилень.

Ключові слова: страхування, страхова компанія, портфель послуг страхової компанії, оптимізація, модель Марковіца, страховий ринок України.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Страховий ринок України перебуває у стані трансформації, що пов'язано зі зміною інституційних умов страхування та діяльності, контролю за діяльністю страхових компаній, зміною пріоритетів страхувальників, макроекономічною нестабільністю, поширенням пандемії COVID-19. За напрямом зміни інституційних умов страхового ринку варто відмітити зміну контролюючого органу та передання контрольних повноважень від Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг до Національного банку України [1], підвищення вимог щодо прозорості, надійності, фінансової стійкості, платоспроможності та ефективності діяльності страхових компаній. Інституційні зміни страхового ринку України та макроекономічна нестабільність призвели до «очищення» страхового ринку й вихід з нього страхових компаній, що не забезпечують прозорість, платоспроможність та ефективність діяльності. За три квартали 2021 р. страховий ринок України покинули 41 страхова компанія, тобто кожна п'ята страхова компанія припинила свою діяльність проти 25 страхових компаній у 2020 р., 57 – у 2019 р., 17 – у 2018 р., 20 – у 2017 р., 57 – у 2016 р., 30 – у 2015 р., 35 – у 2014 р. [2].

Актуальною проблемою вітчизняного страхового ринку залишається забезпечення ефективності діяльності страхових компаній. За даними Державного комітету статистики України можна визначити неефективність у 2015–2018 рр. понад третини страхових компаній та збитковість їх діяльності. У 2019 р. частка збиткових страхових компаній зменшилася до 28,8 % завдяки виходу зі страхового ринку збиткових страхових компаній, у 2020 р. тенденція до скорочення частки збиткових страхових компаній продовжувалася та результатом стало найменше значення у досліджуваному періоді – 28,3 % [3]. На нашу думку, необхідною умовою забезпечення ефективності діяльності страхової компанії є оптимізація портфеля послуг страхової компанії, а також виважена інвестиційна та фінансова діяльність.

Актуальність дослідження портфеля послуг страхової компанії та перспектив його оптимізації зумовлена необхідністю страховим компаніям переглядати власні портфелі для забезпечення фінансової стійкості, платоспроможності та ефективності діяльності в умовах конкурентного страхового ринку України. Методичне обґрунтування оптимізації портфеля послуг страхової компанії висвітлено в наукових публікаціях [4–20], які переважно базуються на моделі Марковіца [21, 22]. Невирішеним

питанням в теорії оптимізації портфеля послуг страхової компанії є застосування системного підходу у процесі оптимізації.

Метою дослідження є узагальнення методичних підходів до оптимізації портфеля послуг страхової компанії та розробка алгоритму оптимізації портфеля послуг страхової компанії, що включає взаємопов'язані етапи оптимізації портфеля страхових послуг, що мають послідовний та логічний, а також адаптивний до сучасних реалій страхового ринку України прояв, які спрямовані на досягнення прибутковості та максимізації вартості страхової компанії.

Матеріал і методи дослідження. У листопаді 2021 р. Верховною Радою України ухвалено Закон України «Про страхування» у новій редакції [23] (далі – Закон України «Про страхування») на зміну Закону України «Про страхування» від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР [24], тому дослідження базується на концептуальних та прикладних положеннях нового законодавства та необхідності страхових компаній привести свою діяльність відповідно до вимог Закону України «Про страхування» протягом двох років.

Під час проведення дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема, метод системного аналізу дозволив визначити базові та додаткові критерії оптимізації портфеля послуг страхової компанії, на відміну від поширених у науковій літературі двох критеріїв оптимізація: дохідність портфеля та ризиковість портфеля. Інформаційною базою слугували державні нормативно-правові акти України з питань страхування, дані Державної служби статистики України та Національного банку України.

Результати дослідження та обговорення. Згідно із визначенням Закону України «Про страхування»: страховий портфель – сукупність прав та обов'язків страховика за договорами страхування (діючими та припиненими) за одним або кількома класами (ризиками) страхування та/або за всіма договорами перестраховування (діючими та припиненими), за якими такий страховик виступає перестраховиком та/або в межах окремого класу (ризик) страхування [23]. Основними характеристиками страхового портфеля є наявність у страхової компанії укладених договорів страхування чи перестраховування та ризик за даними договорами.

У науковій літературі найчастіше зустрічається спрощений підхід до оптимізації портфеля послуг страхової компанії, який базується на підході «дохідність/ризик». Прихильниками

такого підходу є А. Дудар [10], О. Журавльова [11], І. Кисільова [12], В. Кудак [13], В. Левченко та М. Остапенко [7], В. Олійник [8], В. Плас-тун [18], І. Рудь, В. Рудь [19] та ін.

$$\left\{ \begin{array}{l} \sum_{i=1}^N w_i r_i \rightarrow \max; \\ \sqrt{\sum_{a=1}^N \sum_{b=1}^N (w_a w_b \text{cov}_{ab})} \leq \sigma_{req}; \\ 0 \leq w_i \leq 1; \\ \sum w_i = 1 \end{array} \right. \quad (1)$$

де w_i – частка i -го виду страхування в портфелі страхових послуг;

r_i – прибутковість i -го виду страхування;

N – кількість видів страхування;

cov_{ab} – коефіцієнт коваріації між парами конкретних видів страхування;

σ_{req} – максимально припустимий ризик портфеля страхових послуг [18].

Розширений підхід до оптимізації портфеля послуг страхової компанії обґрунтований у праці О. Козьменко, Ю. Балацького, В. Олійника, О. Кузьменко та критеріями оптимізації визнано рентабельність страхування, рівень страхових ризиків, достатність страхових резервів, страхова концентрація, залежність від перестраховування [6].

Оптимізацію портфеля послуг страхової компанії слід розглядати як сукупність взаємопов'язаних етапів (рис. 1), що мають послідовний та логічний, а також адаптивний до сучасних реалій страхового ринку України прояв, які спрямовані на досягнення прибутковості та максимізації вартості страхової компанії. Отже, основною метою оптимізації портфеля послуг страхової компанії є забезпечення прибутковості та максимізації вартості страхової компанії, а також досягнення стратегічних цілей діяльності.

Перші п'ять етапів оптимізації портфеля послуг страхової компанії слід вважати найважливішими, оскільки передбачається визначення методичних засад оптимізації портфеля страхових послуг.

Перший етап оптимізації портфеля послуг страхової компанії передбачає розроблення та затвердження вищими керівними органами страхової компанії стратегії та тактики страхової діяльності, прийняття рішення про розширення чи скорочення класів страхування.

Другий етап оптимізації портфеля послуг страхової компанії – ідентифікація та аналіз

чинників впливу на склад та структуру портфеля послуг страхової компанії. Погоджуємося з підходом про доцільність поділу чинників впливу на портфель послуг страхової компанії на внутрішні і зовнішні [9] та пропонуємо авторський перелік основних чинників з урахуванням особливостей діяльності страхових компаній, сучасного стану страхового ринку України та перспектив його змін відповідно до імплементації Закону України «Про страхування»:

- рівень страхової культури та популярність окремих класів страхування – Показник проникнення (Insurance Penetration Ratio) в Україні перебуває на низькому рівні (2016–2017 рр. – 1,5 %, 2018 р. – 1,4 %, 2019 р. – 1,3 %, 2020 р. – 1,1 %). Для порівняння, у Європі – 5,0 %, в середньому у світі – 6,1 % [25]. Найбільші розміри страхових внесків у 2020 р. були сплачені за страхуванням цивільної відповідальності власників транспортних засобів (за внутрішніми договорами), наземного транспорту (крім залізничного), фінансових ризиків, вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ, медичне страхування (безперервного страхування здоров'я), накопичувального страхування життя. За підсумками 2020 р. побудовано матрицю, якою корисно керуватися страховим компаніям за визначення пріоритетів страхових послуг (рис. 2).

Згідно з рисунком 1, пріоритетними для портфелів послуг страхової компанії є послуги із накопичувального страхування життя, медичного страхування, страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів та страхування наземного транспорту, що втраховує:

- купівельну спроможність населення та рівень економічної активності суб'єктів господарювання;

- соціально-політичну, демографічну та епідеміологічну ситуацію в країні. Виклики до світової спільноти, спровоковані поширенням пандемії COVID-19 сприяли активізації послуг з медичного страхування та, водночас, зменшенню попиту на туристичне страхування через введення обмежень у сфері внутрішнього та зовнішнього туризму;

- конкуренцію на страховому ринку України. Протягом 2013–2018 років деякі великі страхові групи, зокрема AEGON, AXA, SEB, AIG і HDI, вийшли з України, зокрема через недобросовісну конкуренцію на ринку [25];

- наявність прозорості у державних закупівлях та доступ страхових компаній до участі у тендерах з надання страхових послуг;

- порядок та плату за ліцензування страхових послуг, а також вимоги до страхових ком-

паній, що мають намір одержати ліцензію на певний клас страхування. Закон України «Про страхування» посилює вимоги до страхових компаній, що мають намір одержати ліцензію в частині ділової репутації засновників; кваліфікації керівника страхової компанії, головного ризик-менеджера, головного комплаєнс-менеджера, головного внутрішнього аудитора, відповідального актуарія; фінансового стану

засновників – юридичних осіб, майнового стану засновників – фізичних осіб тощо;

– внутрішні чинники: тарифна політика, маркетингова політика, наявність довгострокових контрактів з партнерами (наприклад, комерційними банками, закладами охорони здоров'я, підприємствами), кадрове забезпечення, регіональна мережа, імідж компанії на страховому ринку України, програмне забезпечення тощо.

Рис. 1. Алгоритм оптимізації портфеля послуг страхової компанії.

Джерело: авторська розробка.

Примітки: 1 – накопичувальне страхування життя; 2 – інше страхування життя; 3 – медичне страхування (безперервне страхування здоров'я); 4 – страхування вантажів та багажу (вантажобагажу); 5 – страхування майна; 6 – страхування фінансових ризиків; 7 – страхування медичних витрат; 8 – страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів (за внутрішніми договорами); 9 – страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів (за міжнародними договорами); 10 – страхування від нещасних випадків; 11 – страхування кредитів (зокрема відповідальності позичальника за непогашення кредиту); 12 – страхування наземного транспорту (крім залізничного); 13 – страхування відповідальності перед третіми особами.

Рис. 2. Матриця «темп росту/відносна частка страхових послуг» страхового ринку України у 2020 р.

Джерело: дані Національного банку України.

Третій етап оптимізації портфеля послуг страхової компанії – формування організаційно-управлінської підсистеми оптимізації портфеля послуг страхової компанії передбачає формування команди кваліфікованого персоналу, визначення кола їх обов'язків під час виконання завдання з оптимізації портфеля та порядок взаємодії з іншими структурними підрозділами страхової компанії.

Обґрунтування типу портфеля послуг страхової компанії та обґрунтування переліку критеріїв оптимізації портфеля послуг страхової компанії – взаємопов'язані етапи, що визначають індивідуальні основні параметри оптимізованого портфеля. Якщо страхова компанія обирає агресивний тип портфеля, то погоджується на високий ступінь ризику з високим рівнем доходності; консервативний тип портфеля – низький ступінь ризику з низьким рівнем до-

хідності; диверсифікований тип портфеля – середній ступінь ризику з середнім рівнем доходності. Наявність різних стратегій розвитку та різних типів портфеля робить неможливим застосування поширеної моделі Марковіца, тому що вона адаптована до консервативного типу.

Розрахунки з оптимізації портфеля послуг страхової компанії передбачають виконання економіко-математичного моделювання структури портфеля страхових послуг та визначення цільових його показників. Після визначення цільових показників реалізується сьомий етап, що передбачає розробку системи заходів для досягнення оптимального портфеля послуг страхової компанії та прийняття стратегічних, тактичних і оперативних рішень, зокрема відмова від реалізації окремих страхових продуктів та підготовка документів для отримання ліцензії на нові для страхової компанії класи страхування.

За підсумками визначеного часового періоду страхова компанія має провести оцінку ефективності досягнення оптимального портфеля послуг страхової компанії та впливу на основні показники діяльності страхової компанії, зокрема чистий фінансовий результат та вартість страхової компанії, наявність відхилень фактичних та оптимальних показників, з'ясувати причини таких відхилень. У разі необхідності відбувається повне або часткове коригування складу та структури портфеля послуг страхової компанії.

Висновки. Визначено, що необхідною умовою забезпечення надійності, фінансової стійкості, платоспроможності та ефективності діяльності страхової компанії є оптимізація портфеля послуг страхової компанії, а також виважена інвестиційна та фінансова політика у стані трансформації страхового ринку України. Оптимізацію портфеля послуг страхової компанії слід розглядати як сукупність взаємопов'язаних вісім етапів, що мають послідовний та логічний, а також адаптивний до сучасних реалій страхового ринку України прояв, які спрямовані на досягнення прибутковості та максимізації вартості страхової компанії.

Перші п'ять етапів оптимізації портфеля послуг страхової компанії передбачають визначення методичних засад оптимізації портфеля страхових послуг (розроблення стратегії та тактики страхової діяльності, ідентифікація та аналіз чинників впливу на склад і структуру портфеля, формування організаційно-управлінської підсистеми та обґрунтування типу, критеріїв оптимізації портфеля послуг страхової компанії). Наступні етапи передбачають виконання економіко-математичного моделювання структури портфеля страхових послуг та визначення цільових його показників. За підсумками реалізації розроблених заходів страхова компанія має провести оцінку ефективності досягнення оптимального портфеля послуг страхової компанії та впливу на основні показники діяльності страхової компанії, зокрема чистий фінансовий результат та вартість страхової компанії, наявність відхилень фактичних та оптимальних показників.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.09.2019 р. № 79-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20#Text>
2. Дані наглядової статистики. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist/data-supervision#6>
3. Чистий прибуток (збиток) підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні,

мали та мікропідприємства (2010-2020). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

4. Andrushchenko V. Investigation of the underwriting process in facultative reinsurance, its features and influence on balance of insurance portfolio. *Technology Audit and Production Reserves*. 2017. No. 4(5(36)). P. 50–54. DOI:10.15587/2312-8372.2017.109319
5. Basak S. A General Equilibrium Model of Portfolio Insurance. *The Review of Financial Studies*. 1995. Vol. 8. Is. 4. P. 1059–1090. DOI:10.1093/rfs/8.4.1059
6. Kozmenko O., Balatskiy Y., Oliynyk V., Kuzmenko O. Peculiarities of optimization of insurance portfolio of companies in the countries with transition economies. *Insurance Markets and Companies*. 2015. No. 6(2). P. 26–36.
7. Levchenko V., Ostapenko M. Formation of the optimal portfolio of insurer's services of the voluntary types of insurance. *Insurance Markets and Companies: Analyses and Actuarial Computations*. 2016. Vol. 7. Iss. 1. P. 45–51. DOI:10.21511/imc.7(1).2016.05.
8. Oliynyk V. Modeling of the optimal structure of insurance portfolio. *Problems and Perspectives in Management*. 2015. No. 13(2–1). P. 230–234.
9. Водолазська О.А. До питання збалансованості страхового портфеля. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. Вип. 13(2). С. 114–118.
10. Дудар А.А., Рудянова Т.М. Оптимізація портфеля страхової компанії з врахуванням ступенів ризику. *Економіка. Фінанси. Право*. 2016. № 5(1). С. 19–24.
11. Журавльова О.Є. Забезпечення фінансової стійкості страхової компанії шляхом оптимізації структури страхового портфеля. *Наука й економіка*. 2013. Вип. 3. С. 158–167.
12. Кисільова І.Ю., Нагорний Ю.І. Проблеми формування та управління страховим портфелем. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*. 2015. № 1. С. 145–155.
13. Кудак В.М. Збалансованість страхового портфеля, як ключовий фактор фінансово-економічної безпеки страховика. *Вчені записки університету "КРОК". Серія: Економіка*. 2014. Вип. 36. С. 68–76.
14. Кузьменко О.Г. Управління страховим портфелем компанії в процесі трансформації фінансового ринку: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.08. Суми, 2016. 23 с.
15. Нагайчук Н.Г., Третяк Н.М. Аналіз стану страхового портфеля та оцінка ефективності страхування ризиків юридичних осіб в Україні. *Вісник університету банківської справи*. 2015. № 3. С. 70–79.
16. Нечипоренко В. Вплив рівня витрат на ведення справи на структуру страхового портфеля. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2013. Вип. 135. С. 14–18.
17. Письменна Т. Управління збалансованістю страхового портфеля: дискурс в теорію та погляд на сучасну практику. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2016. Вип. 2. С. 90–101.
18. Пластун В.Л., Домбровський В.С. Формування оптимального портфеля страхових послуг. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 1. С. 335–341.
19. Рудь І.Ю., Рудь В.О. Оптимізація портфеля страхової компанії з врахуванням ступенів ризику. *Молодий вчений*. 2019. № 3(1). С. 187–190. DOI: 10.32839/2304-5809/2019-3-67-39

20. Сердечна Ю.С., Шишпанова Н.О. Методичні основи управління страховим портфелем. *Modern economics*. 2017. № 6. С. 170–175.

21. Markowitz H. Portfolio Selection. *The Journal of Finance*. 1952. Vol. 7. Iss. 1. P. 77–91. DOI:10.1111/j.1540-6261.1952.tb01525.x

22. Markowitz H.M. Portfolio Selection. *Efficient Diversification of Investments*. Monograph. New York: John Wiley & Sons, Inc., 1956. 356 p.

23. Про страхування: Закон України від 29.03.2021 р. № 5315. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71544

24. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text>

25. Біла книга. Майбутнє регулювання ринку страхування в Україні. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/White_paper_insurance_2020.pdf?v=4

REFERENCES

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia funktsii iz derzhavnogo rehuliuвання rynkiv finansovykh posluh: Zakon Ukrainy [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Improvement of Functions on State Regulation of Financial Services Markets: Law of Ukraine] of September 12, 2019 № 79-IX. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20#Text> (Accessed 20 September 2021).

2. Dani nahliadovoi statystyky [Data from supervisory statistics]. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist/data-supervision#6> (Accessed 20 September 2021).

3. Chystyi prybutok (zbytok) pidpriemstv za vydamy ekonomichnoi diialnosti z rozpodilom na velyki, seredni, mali ta mikropidpriemstva (2010-2020) [Net profit (loss) of enterprises by type of economic activity with a division into large, medium, small and micro enterprises (2010-2020)]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 20 September 2021).

4. Andrushchenko, V. (2017). Investigation of the underwriting process in facultative reinsurance, its features and influence on balance of insurance portfolio. *Technology Audit and Production Reserves*, vol. 4(5(36)), pp. 50–54. DOI:10.15587/2312-8372.2017.109319

5. Basak, S. (1995). A General Equilibrium Model of Portfolio Insurance. *The Review of Financial Studies*, vol. 8, iss. 4, pp. 1059–1090. DOI:10.1093/rfs/8.4.1059

6. Kozmenko, O., Balatskiy, Y., Oliynyk, V., Kuzmenko, O. (2015). Peculiarities of optimization of insurance portfolio of companies in the countries with transition economies. *Insurance Markets and Companies*. Vol. 6(2), pp. 26–36.

7. Levchenko, V., Ostapenko, M. (2016). Formation of the optimal portfolio of insurer's services of the voluntary types of insurance. *Insurance Markets and Companies: Analyses and Actuarial Computations*. Vol. 7, iss. 1, pp. 45–51. DOI:10.21511/imc.7(1).2016.05.

8. Oliynyk, V. (2015). Modeling of the optimal structure of insurance portfolio. *Problems and Perspectives in Management*. Vol. 13(2-1), pp. 230–234.

9. Vodolazska, O.A. (2015). Do pytannia zbalansovanosti strakhovoho portfelia [On the question of balance of the

insurance portfolio]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu*. Seriya: Ekonomichni nauky [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economic Sciences]. Vol. 13(2), pp. 114–118.

10. Dudar, A.A., Rudianova, T.M. (2016). Optyimizatsiia portfelia strakhovoi kompanii z vrakhuvanniam stupeniv ryzyku [The insurance company's portfolio optimization taking into account the degree of risk]. *Ekonomika. Finansy. Pravo* [Economics. Finance. Law]. Vol. 5 (1), pp. 19–24.

11. Zhuravlova, O.Ye. (2013). Zabezpechennia finansovoi stiikosti strakhovoi kompanii shliakhom optymizatsii struktury strakhovoho portfeliu [Maintenance of the financial stability of the insurance company by optimizing its insurance portfolio]. *Nauka y ekonomika* [Science and economy]. Vol. 3, pp. 158–167.

12. Kysilova, I.Yu., Nahornyi, Yu.I. (2015). Problemy formuvannia ta upravlinnia strakhovym portfelem [Problems of formation and management of the insurance portfolio]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. *Ekonomichni nauky* [Bulletin of Zaporizhia National University. Economic sciences]. Vol. 1, pp. 145–155.

13. Kudak, V.M. (2014). Zbalansovanist strakhovoho portfeliu, yak kliuchovyi faktor finansovo-ekonomichnoi bezpeky strakhovyka [Equation of insurance portfolio as a key factor of the underwriter's financial and economic security]. *Vcheni zapysky universytetu "KROK"*. Seriya: Ekonomika [Academic notes of the university "KROK". Series: Economics]. Vol. 36, pp. 68–76.

14. Kuzmenko, O. H. (2016). Upravlinnia strakhovym portfelem kompanii v protsesi transformatsii finansovoho rynku: avtoref. diss. ... kand. ekon. nauk [Management of the company's insurance portfolio in the process of financial market transformation: ref. dis. ... cand. econ. science]. *Summy*, 23 p.

15. Nahaichuk, N.H., Tretiak, N.M. (2015). Analiz stanu strakhovoho portfelia ta otsinka efektyvnosti strakhuvannia ryzykiv yurydychnykh osib v Ukraini [Analysis of the insurance portfolio and estimation of efficiency of insurance against risks of legal entities in Ukraine]. *Visnyk universytetu bankivskoi spravy* [Bulletin of the University of Banking]. Vol. 3, pp. 70–79.

16. Nechyporenko, V. (2013). Vplyv rivnia vytrat na vedennia spravy na strukturu strakhovoho portfelia. [The impact of the level of costs of conducting business on the structure of the insurance portfolio]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. *Ekonomika* [Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economy]. Vol. 135, pp. 14–18.

17. Pysmenna, T. (2016). Upravlinnia zbalansovanistiu strakhovoho portfelia: dyskurs v teoriiu ta pohliad na suchasnu praktyku [Managing the balance of the insurance portfolio: a discourse in theory and a look at modern practice]. *Visnyk Ternopilskoho natsionalnogo ekonomichnogo universytetu* [Bulletin of Ternopil National Economic University]. Vol. 2, pp. 90–101.

18. Plastun, V.L., Dombrovskiy, V.S. (2012). Formuvannia optymального portfelia strakhovykh posluh [Constructing optimal portfolio of insurance services]. *Aktualni problemy ekonomiky* [Actual problems of economy]. Vol. 1, pp. 335–341.

19. Rud, I.Yu., Rud, V.O. (2019). Optyimizatsiia portfelia strakhovoi kompanii z vrakhuvanniam stupeniv

ryzku [Optimization of the portfolio of the insurance company increase risk steps]. *Molodyi vchenyi [Young Scientist]*. Vol. 3(1), pp. 187–190. DOI:10.32839/2304-5809/2019-3-67-39.

20. Serdechna, Yu.S., Shyshpanova, N.O. (2017). *Metodychni osnovy upravlinnia strakhovym portfelem [Methodical bases of management of insurance portfolio]*. *Modern economics*. No. 6, pp. 170–175.

21. Markowitz, H. (1952). *Portfolio Selection*. *The Journal of Finance*, vol. 7, iss. 1, pp. 77–91. DOI:10.1111/J.1540-6261.1952.TB01525.X

22. Markowitz, H.M. (1956). *Portfolio Selection*. *Efficient Diversification of Investments*. Monograph. New York: John Wiley & Sons, Inc., 356 p.

23. Pro strakhuvannia: Zakon Ukrainy [On insurance: Law of Ukraine] of March 29, 2021 № 5315. Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71544 (Accessed 20 November 2021).

24. Pro strakhuvannia: Zakon Ukrainy [On insurance: Law of Ukraine] of March 7, 1996 № 85/96-VR. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Accessed 20 November 2021).

25. Bila knyha. Maibutnie rehulivannia rynku strakhuvannia v Ukraini [White book. Future regulation of the insurance market in Ukraine]. Available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/White_paper_insurance_2020 (Accessed 20 November 2021).

Методические подходы к оптимизации портфеля услуг страховой компании

Ткаченко Е.В., Паска И.Н.

Статья посвящена обобщению методических подходов к оптимизации портфеля услуг страховой компании и разработке алгоритма оптимизации портфеля услуг страховой компании на системном подходе.

Установлено, что страховой рынок Украины находится в состоянии трансформации, что связано с изменением институциональных условий страхования, изменением приоритетов страхователей, макроэкономической нестабильностью, распространением пандемии COVID-19. Институциональные изменения страхового рынка Украины и макроэкономическая нестабильность привели к «очистке» страхового рынка и выходу из него страховых компаний, не обеспечивающих прозрачность, платежеспособность и эффективность деятельности. За три квартала 2021 г. страховой рынок Украины покинули 41 страховая компания, то есть каждая пятая страховая компания прекратила свою деятельность.

Доказано актуальность оптимизации портфеля услуг страховой компании, что обусловлено необходимостью страховых компаний пересматривать собственные портфели для обеспечения финансовой устойчивости, платежеспособности и эффективности деятельности в условиях конкурентного рынка Украины.

Предложено оптимизацию портфеля услуг страховой компании рассматривать как совокупность взаимосвязанных этапов, имеющих последовательный и логический, а также адаптивный к современным реалиям страхового рынка Украины характер, которые нацелены на достижение прибыльности и максимизации стоимости страховой компании.

Первые пять этапов оптимизации портфеля услуг страховой компании следует считать важнейшими, поскольку предполагается определение методических основ оптимизации портфеля страховых услуг.

Обоснование типа портфеля услуг страховой компании и обоснование перечня критериев оптимизации портфеля услуг страховой компании – взаимосвязанные этапы, определяющие индивидуальные основные параметры оптимизированного портфеля страховой компании в зависимости от выбранного типа портфеля. Расчеты по оптимизации портфеля услуг страховой компании предполагают выполнение экономико-математического моделирования структуры портфеля страховых услуг и определение целевых его показателей. По итогам определенного временного периода страховая компания должна провести оценку эффективности достижения оптимального портфеля услуг страховой компании и влияния на основные показатели деятельности страховой компании, включая чистый финансовый результат и стоимость страховой компании, наличие отклонений фактических и оптимальных показателей, выяснить причины таких отклонений.

Ключевые слова: страхование, страховая компания, портфель услуг страховой компании, оптимизация, модель Марковица, страховой рынок Украины.

Methodical approaches to optimizing the insurance company portfolio of services

Tkachenko K., Paska I.

The article is devoted to the generalization of methodological approaches to the optimization of the insurance company portfolio of services and the development of an algorithm for optimizing the insurance company's services portfolio.

Insurance market of Ukraine is in a state of transformation, which is associated with changes in the institutional conditions of insurance, changes in the priorities of policyholders, macroeconomic instability, the spread of the COVID-19 pandemic.

Institutional changes in the insurance market of Ukraine and macroeconomic instability have led to the "cleansing" of the insurance market and the exit of insurance companies that do not ensure transparency, solvency and efficiency. In the three quarters of 2021, 41 insurance companies left the Ukrainian insurance market, ie one in five insurance companies ceased operations.

The relevance of optimizing the insurance company's portfolio of services is proved, which is due to the need for insurance companies to review their own portfolios to ensure financial stability, solvency and efficiency in a competitive insurance market of Ukraine.

It is proposed to consider the optimization of the insurance company's portfolio of services as a set of interconnected and consecutive stages that are consistent and logical, as well as adaptive to modern realities of the insurance market of Ukraine, aimed at achieving profitability and maximizing the value of the insurance company.

The first five stages of optimizing the insurance company's portfolio should be considered the most important, as it provides for determining the methodological principles of optimizing the insurance portfolio.

Substantiation of the type of insurance company's portfolio and justification of the list of criteria for optimizing the insurance company's portfolio are interrelated stages that determine the individual basic parameters of the optimized portfolio for the insurance company depending on the chosen type of portfolio. Calculations for the optimization of the insurance company's portfolio of services involve the implementation of economic and mathematical modeling of the structure of the insurance services portfolio and the definition of its targets. Following

a certain period of time, the insurance company must assess the effectiveness of achieving the optimal portfolio of services of the insurance company and the impact on key performance indicators of the insurance company, including net financial result and value of the insurance company, the presence of deviations of actual and optimal indicators.

Keywords: insurance, insurance company, insurance company portfolio, optimization, Markovic model, insurance market of Ukraine.

Copyright: Ткаченко К.В., Паска І.М. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Ткаченко К.В.

Паска І.М.

<https://orcid.org/0000-0002-0369-3100>

<https://orcid.org/0000-0003-4453-8905>

МЕНЕДЖМЕНТ

УДК 687.1:657.1(043.3)

JEL M40, F15, F30

Інформаційне забезпечення користувачів звітності для прийняття рішеньШара Є.Ю.¹ , Слесар Т.Н.² ¹ Ірпінський державний коледж економіки і права² Національний університет біоресурсів і природокористування України Шара Є.Ю. E-mail: shara_kbo@ukr.net; Слесар Т.Н. E-mail: tslesar@ukr.net

Шара Є.Ю., Слесар Т.Н. Інформаційне забезпечення користувачів звітності для прийняття рішень. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 173–180.

Shara Ye., Sliesar T. Information provision of reporting users for decision making. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 173–180.

Рукопис отримано: 14.09.2021 р.
Прийнято: 03.10.2021 р.
Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-173-180

У статті розглянуто реалізацію функцій управління, яка потребує ефективного аналітичного інструментарію та відповідного інформаційного забезпечення для надання дійсним і потенційним інвесторам та кредиторам, зокрема і зарубіжним, правдивої та неупередженої інформації про фінансовий стан та результати діяльності суб'єкта господарювання, що звітує у нашій країні. Здійснені реформи в Україні спрямовані на те, щоб інформація була зрозумілою та однозначно тлумачилась кожним її користувачем.

Надані якісні характеристики корисної фінансової інформації, визначено типи інформації, що є найбільш корисними для нинішніх та потенційних інвесторів, позикодавців та інших кредиторів для прийняття рішень про суб'єкт господарювання, що звітує, на основі інформації, уміщеної у його фінансовому звіті.

Визначено основні принципи інформаційного забезпечення комплексного аналізу та оптимізації фінансових результатів за сегментами діяльності з урахуванням конкретних груп користувачів фінансової звітності на основі даних удосконаленої системи внутрішніх аналітичних реєстрів складників фінансового результату – доходів та витрат.

Доведено про необхідність у примітках до фінансових звітів додатково наводити інформацію в складі елементів операційних витрат за такими видами діяльності: виробництво продукції, надання послуг, виконання робіт, витрати на управління, витрати на реалізацію, інші види операційної діяльності.

Подальша оптимізація основних чинників та складників результатів діяльності дає можливість суттєво підвищити ефективність роботи суб'єкта господарювання, що звітує в наступних періодах, поліпшуючи одночасно і його фінансовий стан.

Ключові слова: інформаційне забезпечення, результати діяльності, фінансова звітність, користувачі фінансової звітності, МСФЗ.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Процес інтегрування України у світовий економічний простір передбачає поступове трансформування умов, суб'єктів та об'єктів господарювання відповідно до вимог, які висуває сучасний світовий ринок капіталів, товарів та інформації.

Інформація – це один із найбільш вагомих чинників, який суттєво впливає на інтенсивність та ефективність будь-яких процесів, зокрема й інтеграційних. Інформаційною основою бізнесу є бухгалтерський облік, його кінцевий продукт – фінансова звітність. Здійс-

нені реформи спрямовані на те, щоб інформація була зрозумілою та однозначно тлумачилась кожним її користувачем.

Відповідно до нової версії Концептуальної основи фінансової звітності (Концепції), яка набрала чинності для обов'язкового застосування компаніями з 2020 року, визначено нову мету складання фінансової звітності, а саме – надання інформації про активи, зобов'язання, капітал, доходи та витрати, корисної для користувачів під час оцінювання майбутніх чистих економічних надходжень у компанію, та здатності керівництва використовувати економічні

ресурси компанії. В оновленій версії Концепції зазначено нові критерії визнання: активи, зобов'язання, капітал, а також доходи і витрати визнаються, якщо забезпечують користувачів фінансової звітності:

1) доречною інформацією про активи, зобов'язання тощо;

2) правдивим поданням активу, зобов'язання тощо.

Отже, компанії за визнання елементів фінансової звітності аналізуватимуть нові критерії визнання, що необхідні для отримання доречної (актуальної для користувачів), правдивої та неупередженої інформації [1].

Крім того, Рада з МСФЗ додала поняття "відповідальність (stewardship) за інформацію, викладену у фінансовій звітності" де наголошується, що інформація у фінансовій звітності має допомагати користувачам оцінити ефективність керівництва компанії в управлінні економічними ресурсами.

Тому формування інформаційної бази для потреб менеджменту та зовнішніх користувачів є важливим організаційним етапом роботи господарюючого суб'єкта, адже метою фінансової звітності загального призначення відповідно до Концептуальної основи – є надання фінансової інформації для прийняття дієвих та своєчасних управлінських рішень інвесторам, позикодавцям, кредиторам щодо операцій з придбання, продажу або утримування інструментів власного капіталу, операцій з видачі чи погашення кредитів, боргових інструментів тощо.

Питанню інформаційного забезпечення аналітичної роботи присвячено низку наукових праць таких вчених як Голов С.Ф. [2], Дерій В.А. [3], Задорожний З.В. [4], Корінько М.Д. [5], Крупка Я. Д. [6], Микитюк П.П. [7], Пушкар М.С. [8], Скрипник Н.В. [9], Титаренко Г.Б. [10] та ін. Однак, залишаються питання, які потребують подальшого вивчення, зокрема щодо формування інформаційної бази аналізу результатів діяльності з метою прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

Метою дослідження є формування інформаційного забезпечення результатів діяльності суб'єкта господарювання, що звітує, для потреб менеджменту та зовнішніх користувачів.

Матеріал і методи дослідження. Основою дослідження були проблеми формування корисної фінансової інформації відповідно до нової версії Концептуальної основи фінансової звітності. Методологію дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. За обґрунтування змісту та визначення місця і значення фінансової звітності у системі інформаційного забезпечення при-

йняття рішень використані методи узагальнення, порівняння, групування, зокрема метод порівняльного аналізу та специфічні методи, що забезпечили розв'язання поставлених завдань за визначеним напрямком. Табличний і графічний прийоми застосовували для наочного представлення результатів дослідження.

Результати дослідження та обговорення. Підсумком результатів господарювання підприємства за звітний період є узагальнення показників у формі фінансової звітності № 2. Результати отримані за певний період діяльності, які узагальнюються в цій формі – основа подальшого функціонування підприємства, метою якого є отримання прибутку, база для обґрунтування доцільності та умов виділення кредиту, розширення чи згорання інвестицій в дане підприємство, прийняття поточних управлінських рішень менеджментом підприємства.

Крім "Звіту про фінансові результати" (звіту про сукупний дохід) для прийняття дієвих господарських рішень важливими є показники, що наведені у річній формі фінансової звітності № 5 "Примітки до фінансової звітності". Зокрема у розділі V "Доходи і витрати" розкрито деталізовану інформацію щодо складових інших операційних доходів і витрат, доходів і витрат від участі в капіталі, інших фінансових доходів і витрат, інших доходів і витрат.

З метою обґрунтування показників діяльності для прийняття ефективних рішень використовують також інформацію, яка наведена в облікових регістрах щодо доходів і витрат, суми отриманого нерозподіленого прибутку чи непокритого збитку, яка узагальнена у формі № 1 фінансової звітності "Баланс" (звіт про фінансовий стан).

Також для узагальнення та обґрунтування результатів діяльності використовують планові (нормативні) показники доходів, витрат і результатів діяльності.

Окрім цього, сучасний підхід щодо оцінки ефективності діяльності суб'єкта господарювання ґрунтується на якості інформаційного забезпечення, який впливає на прийняття важливих та своєчасних господарських рішень.

Варто зауважити, що П(С)БО 15 "Дохід" [11] та МСБО 18 "Дохід" [12] потребують додаткового розкриття щодо доходів у примітках до фінансової звітності (форма 5). Підприємство розкриває також будь-який непередбачений прибуток або збиток. При цьому непередбачений прибуток або непередбачений збиток може бути отриманий від операцій, пов'язаних із витратами чи доходами на гарантійне обслуговування, на суму виставлених чи отриманих претензій, штрафів, санкцій тощо.

Під можливими збитками розуміють суму збитків, що можуть виникнути у майбутньому у разі настання певних подій чи обставин, про які відомо керівництву підприємства на дату балансу. Наприклад, збитки, що можуть виникнути в разі програшу справи в суді, розгляд якої уже розпочато у звітному періоді.

Аналогічні вимоги містяться і в національних Положеннях (стандартах) бухгалтерського обліку (НП(С)БО). Зокрема, у "Звіті про фінансові результати" (звіті про сукупний дохід) передбачено додаткове розкриття інформації про елементи операційних витрат у розділі 3 звіту. Цей розділ звіту про фінансові результати містить корисну та доцільну для зовнішніх користувачів інформацію. Однак його корисність суттєво б підвищилася, якби відповідні елементи витрат надавали у розрізі видів чи сегментів діяльності. Особливо важливою така інформація є для менеджерів підприємства. З огляду на це, доцільно у примітках до фінансових звітів додатково надавати інформацію в складі елементів операційних витрат за такими видами діяльності: виробництво продукції, надання послуг, виконання робіт, витрати на управління, витрати на реалізацію, інші види операційної діяльності.

Користувачами фінансової звітності є фізичні та юридичні особи, які потребують інформації про діяльність підприємства для прийняття відповідних рішень. Таке визначення містить Закон України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" [13, 14].

Щодо користувачів фінансової звітності, то їх повну класифікацію наведено Комітетом з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку в МСБО 1 "Подання фінансових звітів", де зазначено, "що користувачами фінансових звітів є існуючі і потенційні інвестори, працівники, позикодавці, постачальники та інші торгові кредитори, клієнти, уряд та урядові установи, громадськість" [15].

Кожна група користувачів фінансової звітності переслідує свої інтереси, тому що вирішує особливі, лише притаманні їй проблеми, приймає власні специфічні економічні рішення.

Схему формування системи взаємопов'язаних показників за групами користувачів наведено на рисунку 1.

З використанням наведеної схеми можна запропонувати загальну схему формування інформаційного забезпечення результатів діяльності підприємства (рис. 2).

Вказані у блоках схеми процедури формування інформаційних масивів стосуються як загальних аналітичних процедур, які здійснює кожна окрема група користувачів, так і спеці-

ального аналізу конкретних питань у розрізі складників фінансових результатів.

Аналіз фінансових результатів діяльності – важлива складова системи інтегрованих аналітичних процедур щодо фінансової діяльності підприємства з метою прийняття відповідних економічних рішень.

Загальна схема виконання аналітичних процедур формування інформаційного забезпечення аналізу результатів діяльності має включати ряд взаємопов'язаних етапів:

- визначення мети аналізу фінансових результатів;
- визначення системи показників, які підпорядковані меті аналізу;
- підготовка відповідного інформаційного забезпечення;
- здійснення аналізу абсолютних показників, що є складниками фінансових результатів;
- здійснення аналізу відносних показників-складників фінансових результатів;
- факторний аналіз фінансових результатів;
- узагальнення результатів аналізу та прийняття відповідних економічних рішень.

Формування масивів інформаційного забезпечення передбачає використання як узагальненої інформації, що міститься у фінансовій звітності, так і більш деталізованої, джерелами якої можуть бути лише реєстри аналітичного обліку. Враховуючи, що ці дані не можуть бути використані зовнішніми користувачами, їх зазвичай використовують лише під час здійснення внутрішнього аналізу менеджерами підприємства та за проведення внутрішнього аудиту.

Кожна група користувачів фінансової звітності переслідує свої інтереси, тому що вирішує особливі, лише притаманні їй проблеми, приймає свої специфічні економічні рішення.

З огляду на те, що дійсне обґрунтування будь-якого економічного рішення можливе лише з використанням інформації, що міститься в реєстрах аналітичного та внутрішнього виробничого обліку, можна зробити висновок, що ефективність економічних рішень зовнішніх користувачів фінансової звітності значною мірою залежить від повноти та достовірності розкриття інформації тими, хто готує цю звітність, а саме: керівництвом та бухгалтером підприємства, а також аудитором, що готують висновок за результатами аудиторської перевірки. Тому корисною є розробка типового переліку питань, які, здебільшого, виникають у зовнішніх користувачів щодо аналізу результатів діяльності. Керівництво підприємства, готуючи фінансову звітність, керується цим переліком питань, розкриваючи відповідну інформацію в межах форм фінансових звітів та у примітках до них.

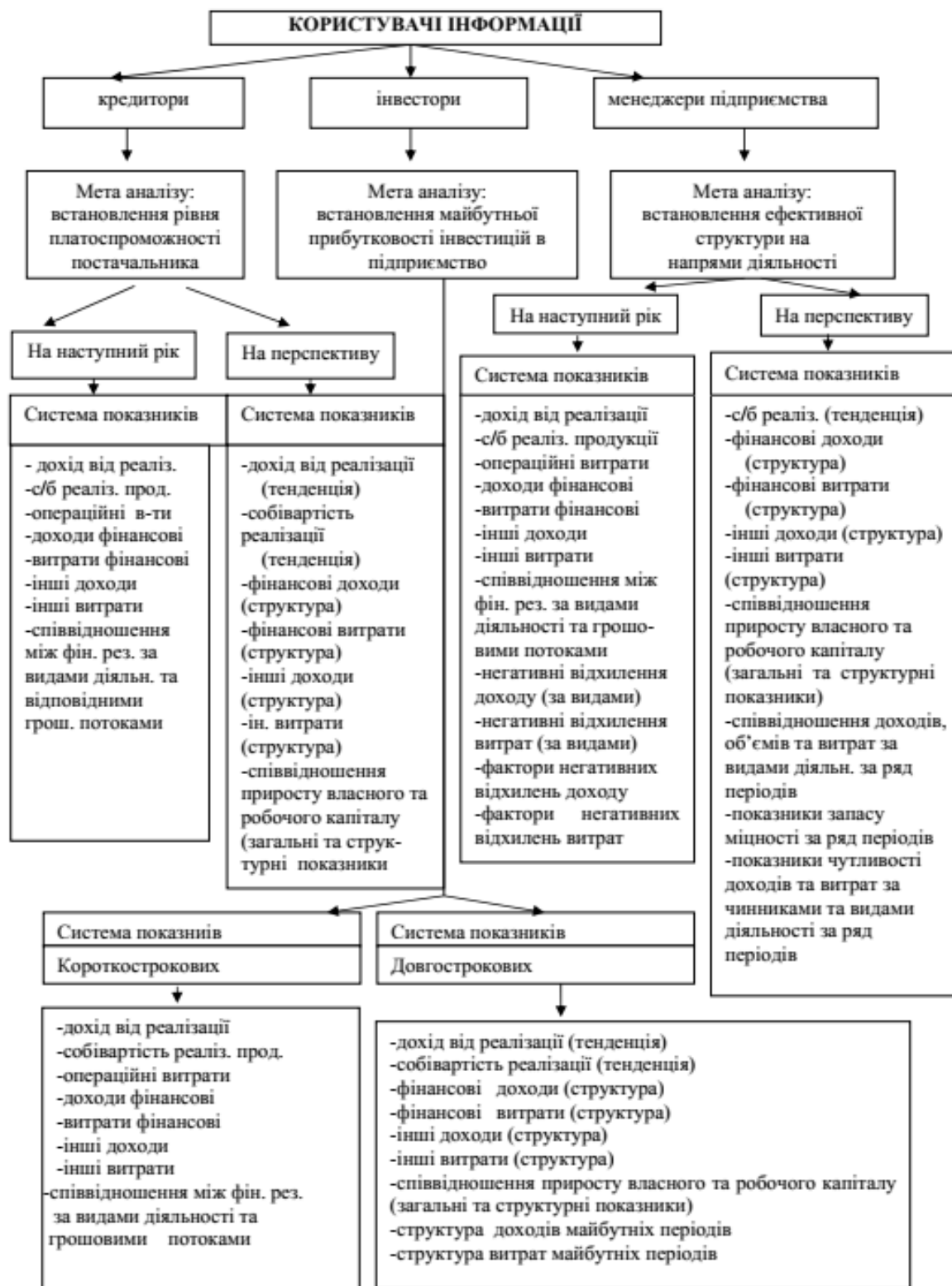

Рис.1. Схема формування аналітичних показників для кредиторів, інвесторів та менеджерів.

Джерело: розроблено авторами.

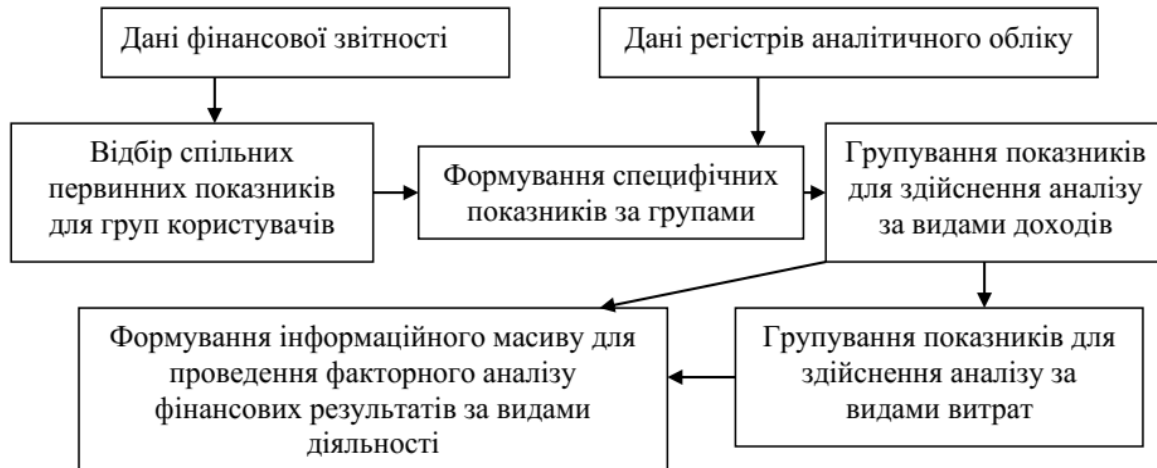

Рис. 2. Формування інформаційного забезпечення результатів діяльності підприємства.

Джерело: розроблено авторами.

Аудиторський висновок серед інших положень має також містити думку аудитора про повноту та достовірність інформаційного забезпечення саме цих обов'язкових питань. Причому, здебільшого, вимоги повноти розкриття інформації виконуються в умовах уніфікації форм фінансової звітності лише за допомогою приміток. Частково вимоги щодо обов'язкового розкриття інформації у примітках до фінансових звітів містяться у відповідних міжнародних стандартах бухгалтерського обліку (МСБО) та у прийнятих національних Положеннях (стандартах) бухгалтерського обліку (НП(С)БО).

Варто також зазначити, що НП(С)БО 1 "Загальні вимоги до фінансової звітності" [16] не регламентує кількість статей, що передбачені Звітом (форма 2): за відсутності показників по тих чи інших статтях – їх можна виключити з переліку, а за необхідності додати, користуючись переліком додаткових статей, однак назва статті та код рядка мають відповідати формі звіту. При цьому додаткові статті мають відповідати таким критеріям:

- інформація, що наведена є суттєвою;
- оцінка статті може бути достовірно визначена.

Такі підходи не суперечать МСБО 1 "Подання фінансової звітності" [15]. Отже, реалізація функцій управління потребує ефективного аналітичного інструментарію та відповідного інформаційного забезпечення.

Висновки. З урахуванням пропозицій та рекомендацій щодо додаткового розкриття інформації про елементи операційних витрат розділу 3 "Звіту про фінансові результати"

(звіту про сукупний дохід) у розрізі видів чи сегментів діяльності, доцільно у примітках до фінансових звітів додатково наводити інформацію в складі елементів операційних витрат за такими видами діяльності: виробництво продукції, надання послуг, виконання робіт, витрати на управління, витрати на реалізацію, інші види операційної діяльності.

Шляхом класифікації аналітичної інформації за групами її користувачів та колом вирішуваних ними проблем рекомендовано застосування загальної схеми формування інформаційного забезпечення оцінки результатів діяльності підприємства, яка передбачає попередню трансформацію масивів підприємства на новій методологічній основі. Подальша оптимізація основних чинників та складників фінансового результату дає можливість суттєво підвищити ефективність діяльності суб'єкта господарювання, що звітує в наступних періодах, поліпшуючи одночасно і його фінансовий стан.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Концептуальна основа фінансової звітності. IASB; Стандарт. Міжнародний документ. Концепція від 01.09.2010. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_009#Text.
2. Голов С.Ф. Вдосконалення бухгалтерського обліку і звітності в Україні в контексті євроінтеграції. Бухгалтерський облік і аудит. 2014. № 1. С. 3–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boau_2014_1_2.
3. Дерій В.А. Теоретико-методологічні засади обліку і контролю витрат та доходів підприємств: дис... д-ра екон. наук: 08.00.09. Тернопіль: ТНЕУ, 2012. 471 с.
4. Крупка Я.Д., Задорожний З.В., Микитюк Н.Я., Гудзь Н.В. Основи побудови бухгалтерського обліку та

фінансової звітності. Фінансовий облік: підручник. Київ: Кондор, 2013. С. 14–26.

5. Корінько М.Д., Манько Н.Ф. Кумулятивний ефект локальних суджень аудитора. Бізнес Інформ. 2018. № 9. С. 140–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2018_9_23.

6. Крупка Я.Д., Задорожній З.В., Гудзь Н.В., Денчук П.Н. Зміст і техніка складання фінансової звітності. Фінансовий облік: підручник. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. С. 304–355.

7. Микитюк П.П., Фецович Т.Р. Аналіз результатів діяльності на основі кореляційно-регресійного методу. Вісник Львівської комерційної академії. 2014. Вип. 44. Львів. С.105–111.

8. Пушкар М.С., Чумаченко М.Г. Ідеальна система обліку: концепція, архітектура, інформація: монографія. Тернопіль: Карт-бланш, 2011. 336 с.

9. Скрипник Н.В., Скрипник М.Є. Сутність стратегічної управлінської звітності та підходи щодо її формування. Міжнародний науковий журнал "Науковий огляд": ЦМНС "ТК Меганом". Київ, 2015. № 5 (15). С. 19–26.

10. Тітаренко Г.Б., Корінько М.Д. Методичні підходи для побудови обліково-аналітичної системи з використанням експертних оцінок. Облік і фінанси АПК. 2010. № 4. С. 66–69.

11. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку: Наказ, Положення. Міністерство фінансів України. № 290 від 29.11.1999. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99>.

12. Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ, МСФЗ для МСП, включаючи МСБО та плумачення КТМФЗ, ПКТ). Рада з Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (IASB). 01.01.2012. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/929_010.

13. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України № 996-XIV від 16.07.1999. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

14. Про внесення змін до Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 12.05.2011 р. № 3332-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3332-6>.

15. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 1 (МСБО 1). Подання фінансових звітів. Стандарт. Міжнародний документ. Рада з Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (IASB). 01.01.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_013.

16. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 "Загальні вимоги до фінансової звітності", затверджено Наказом Міністерства фінансів України від 07.02.2013 р. № 73. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE22868.html.

17. Мельник Т. Формування інформаційних ресурсів управлінського обліку для контролювання фінансових результатів підприємства. Молодий вчений. 2015. № 8 (23). С. 63–68.

18. Сіменко І.В. Якість систем управління підприємствами: методологія, організація, практика: монографія. Донецьк: ДонНУЕТ, 2009. 349 с.

19. Сопко В.В. Бухгалтерський облік: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ, 2000. 578 с.

20. Податковий кодекс України. Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України. Відомості Вер-

ховної Ради України (ВВР). 2011. № 13–14. № 15–17. Ст.112. URL: <https://tax.gov.ua/nk/>

21. Шипіна С.Б. Облікове відображення доходу від реалізації: відмінності МСФЗ (IAS) 18 "Виручка" та П(С)БО 15 "Дохід". Вісник ЖДТУ. 2012. Вип. 2 (60). С. 165–170.

22. Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку. "Дебет-Кредит" Український фінансово-бухгалтерський портал. URL: https://services.dtkr.ua/thematic_roz/thematic_roz/51

23. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України № 71-VIII від 28.12.2014. Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/71-19>.

REFERENCES

1. Konceptual'na osnova finansovoi' zvitnosti. IASB; Standart. Mizhnarodnyj dokument. [Conceptual basis of financial reporting. IASB; Standard. International document.]. Konceptcija vid 01.09.2010. Verhovna Rada Ukrainy. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_009#Text.

2. Golov, S.F. (2014). Vdoskonalennja buhgalters'kogo obliku i zvitnosti v Ukraini v konteksti jevointegracii'. Buhgalters'kyj oblik i audyt. [Head SF Improving accounting and reporting in Ukraine in the context of European integration]. No 1, pp. 3–17. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/boau_2014_1_2.

3. Derij, V.A. Teoretyko-metodologichni zasady obliku i kontrolju vytrat ta dohodiv pidpryjemstv: dys... d-ra ekon. nauk [Theoretical and methodological principles of accounting and control of costs and revenues of enterprises: dis ... dr. econ. science]. Ternopil': TNEU, 2012. 471 p.

4. Krupka, Ja.D., Zadorozhnyj, Z.V., Mykytjuk, N.Ja., Gudz', N.V. Osnovy pobudovy buhgalters'kogo obliku ta finansovoi' zvitnosti. Finansovyj oblik: pidruchnyk [Basics of building accounting and financial reporting. Financial accounting: textbook]. Kyi'v: Kondor, 2013, pp. 14–26.

5. Korin'ko, M.D. Man'ko, N.F. Kumuljatyvnyj efekt lokal'nyh sudzhen' audytora [The cumulative effect of the auditor's local judgments]. Biznes Inform. 2018. No 9, pp. 140–148. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2018_9_23.

6. Krupka, Ja.D., Zadorozhnyj, Z.V., Gudz', N.V., Denchuk, P.N. Zmist i tehnika skladannja finansovoi' zvitnosti. Finansovyj oblik: pidruchnyk [Content and technique of financial reporting. Financial accounting: textbook]. Ternopil': TNEU, 2014, pp. 304–355.

7. Mykytjuk, P.P., Fecovych, T.R. (2014). Analiz rezul'tativ dijal'nosti na osnovi koreljacijno-regresijnogo metodu. Visnyk L'vivs'koi' komercijnoi' akademii'. [Analysis of performance results based on the correlation-regression method. Bulletin of the Lviv Commercial Academy]. Iss. 44. L'viv, pp.105–111.

8. Pushkar, M.S., Chumachenko, M.G. (2011). Ideal'na systema obliku: konceptcija, arhitektura, informacija: monografija. [The ideal accounting system: concept, architecture, information: monograph]. Ternopil': Kart-blansh, 336 p.

9. Skrypnyk, N.V., Skrypnyk, M.Je. (2015). Sutnist' strategichnoi' upravlins'koi' zvitnosti ta pidhody shhodo i'i' formuvannja. Mizhnarodnyj naukovyj zhurnal "Naukovyj

ogljad": CMNS "TK Meganom" [The essence of strategic management reporting and approaches to its formation. International scientific journal "Scientific Review": CMNS "TC Meganom"]. Kyi'v, no 5 (15), pp. 19–26.

10. Titarenko, G.B., Korin'ko, M.D. (2010). Metodichni pidhody dlja pobudovy oblikovo-analitychnoi' systemy z vykorystannjam ekspertnyh ocinok [Methodical approaches for building an accounting and analytical system using expert assessments.]. *Oblik i finansy APK*. No 4, pp. 66–69.

11. Pro zatverdzhennja Nacional'nogo polozhennja (standartu) buhgalters'kogo obliku: Nakaz, Polozhennja. Ministerstvo finansiv Ukrainy [On approval of the National Regulation (standard) of accounting: Order, Regulation. Ministry of Finance of Ukraine]. No 290 vid 29.11.1999. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0860-99>.

12. Mizhnarodni standarty finansovoi' zvitnosti (MSFZ, MSFZ dlja MSP, vkluchajuchy MSBO ta tlumachennja KTMFZ, PKT): Spysok, Standart, Mizhnarodnyj dokument. [International Financial Reporting Standards (IFRS, IFRS for SMEs, including IAS and IFRIC Interpretations, SIC): List, Standard, International Document. International Accounting Standards Board (IASB)]. Rada z Mizhnarodnyh standartiv buhgalters'kogo obliku (IASB). 01.01.2012. Available at: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/929_010.

13. Pro buhgalters'kyj oblik i finansovu zvitnist' v Ukraini: Zakon Ukrainy [On accounting and financial reporting in Ukraine: Law of Ukraine] № 996-HIV vid 16 lypnja 1999 r. Verhovna Rada Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

14. Pro vnesennja zmin do Zakonu Ukrainy "Pro buhgalters'kyj oblik ta finansovu zvitnist' v Ukraini" [On amendments to the Law of Ukraine "On Accounting and Financial Reporting in Ukraine.": Zakon Ukrainy vid 12.05.2011 r. № 3332-VI/Verhovna Rada Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3332-6>.

15. Mizhnarodnyj standart buhgalters'kogo obliku 1 (MSBO 1). Podannja finansovyh zvitiv. Standart. Mizhnarodnyj dokument. Rada z Mizhnarodnyh standartiv buhgalters'kogo obliku (IASB) [International Accounting Standard 1 (IAS 1). Submission of financial statements. Standard. International document. International Accounting Standards Board (IASB)]. 01.01.2012. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_013.

16. Nacional'ne polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 1 "Zagal'ni vymogy do finansovoi' zvitnosti", zatverdzheno Nakazom Ministerstva finansiv Ukrainy [National Regulation (Standard) of Accounting 1 "General Requirements for Financial Reporting", approved by the Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated] vid 07.02.2013 r. № 73. Available at: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE22868.html.

17. Mel'nyk, T. (2015). Formuvannja informacijnyh resursiv upravlins'kogo obliku dlja kontroljuvannja finansovyh rezul'tativ pidpryjemstva [Formation of information resources of management accounting to control the financial results of the enterprise]. *Molodyj vchenyj*. No 8 (23), pp. 63–68.

18. Simenko, I.V. (2009). Jakist' system upravlinnja pidpryjemstvamy: metodologija, organizacija, praktyka: monografija [Quality of enterprise management systems: methodology, organization, practice: monograph]. Donec'k: DonNUET, 349 p.

19. Sopko, V.V. (2000). Buhgalters'kyj oblik: navch. posib. 3-tje vyd., pererob. i dop. [Accounting: textbook. 3rd ed., Revised. and ext.]. Kyi'v, 578 p.

20. Podatkovyj kodeks Ukrainy. Iz zminamy i dopovnennjamy, vnesenymy Zakonamy Ukrainy. Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy (VVR) [Tax Code of Ukraine. With changes and additions, introduced by the Laws of Ukraine. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)], 2011, no 13–14, no 15–16, no 17, st.112. Available at: <https://tax.gov.ua/nk/>

21. Shypina, S.B. (2012). Oblikove vidobrazhennja dohodu vid realizacii': vidminnosti MSFZ (IAS) 18 "Vyručka" ta P(S)BO 15 "Dohid" [Accounting for income from sales: differences between IFRS (IAS) 18 "Revenue" and UAS 15 "Income"]. *Visnyk ZhDTU*. Iss. 2 (60), pp. 165–170.

22. Mizhnarodni standarty buhgalters'kogo obliku. "Debet-Kredyt" Ukrain's'kyj finansovo-buhgalters'kyj portal [International accounting standards. Debit-Credit Ukrainian financial and accounting portal]. Available at: https://services.dtk.ua/thematic_roz/thematic_roz/51

23. Pro vnesennja zmin do Podatkovogo kodeksu Ukrainy ta dejakyh zakonodavchyh aktiv Ukrainy shhodo podatkovoi' reformy: Zakon Ukrainy [On amendments to the Tax Code of Ukraine and some legislative acts of Ukraine on tax reform: Law of Ukraine] № 71-VIII vid 28.12.2014. Verhovna Rada Ukrainy. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/71-19>.

Информационное обеспечение пользователей отчетности для принятия решений

Шара Е.Ю., Слесарь Т.Н.

В статье рассмотрено реализацию функций управления, что требует эффективного аналитического инструментария и соответствующего информационного обеспечения для предоставления действительным и потенциальным инвесторам и кредиторам, в частности и зарубежным, правдивой и беспристрастной информации о финансовом состоянии и результатах деятельности предприятия, составляющие отчеты в нашей стране. Осуществленные реформы в Украине направлены на то, чтобы информация была понятной и однозначно толковалась каждым ее пользователем.

Представлены качественные характеристики полезной финансовой информации, определены типы информации, которые являются наиболее полезными для нынешних и потенциальных инвесторов и других кредиторов для принятия решений о субъекте хозяйствования, отчитывающемся, на основе информации, помещенной в его финансовом отчете.

Определены основные принципы информационного обеспечения комплексного анализа и оптимизации финансовых результатов по сегментам деятельности с учетом конкретных групп пользователей финансовой отчетности на основе данных усовершенствованной системы внутренних аналитических регистров составляющих финансового результата – доходов и расходов.

Доказана необходимость в примечаниях к финансовым отчетам дополнительно приводить информацию в составе элементов операционных расходов по следующим видам деятельности: производство продукции, ока-

зание услуг, выполнение работ, расходы на управление, расходы на реализацию, другие виды операционной деятельности.

Дальнейшая оптимизация основных факторов и составляющих результатов деятельности дает возможность существенно повысить эффективность работы предприятия, составляющего отчеты в последующих периодах, улучшая одновременно и его финансовое состояние.

Ключевые слова: информационное обеспечение, результаты деятельности, финансовая отчетность, пользователи финансовой отчетности, МСФО.

Information provision of reporting users for decision making

Shara Ye., Sliesar T.

The article considers the implementation of management functions, which requires effective analytical tools and appropriate information support to provide real and potential investors and creditors, including foreign, true and unbiased information about the financial condition and performance of the entity reporting in our country. The implemented reforms in Ukraine aim to make sure that the information is clear and unambiguously interpreted by each user.

The qualitative characteristics of useful financial information provide the types of information that are most useful to current and potential investors, lenders and other creditors in making decisions about the reporting entity based on the information contained in its financial statements.

The basic principles of information support of complex analysis and optimization of financial results by segments of activity taking into account specific groups of users of financial reporting on the basis of data of the improved system of internal analytical registers of components of financial result - incomes and expenses are defined.

It is proved that it is necessary to provide information in the notes to the financial statements as part of the elements of operating costs for the following activities: production, services, performance of works, management costs, sales costs, other operating activities.

Further optimization of the main factors and components of the results of activities provide an opportunity to significantly increase the efficiency of the entity, which reports in subsequent periods, while improving its financial condition.

Key words: information support, results of operations, financial statements, users of financial statements, IFRS, financial statements.

Copyright: Шапа Є.Ю., Слесар Т.Н. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:
Шапа Є.Ю.
Слесар Т.Н.

<https://orcid.org/0000-0002-8091-0201>
<https://orcid.org/0000-0002-6070-5059>

МЕНЕДЖМЕНТ

УДК 331.108

JEL L15, O31, M12, M54

Організаційні аспекти нематеріальної мотивації персоналу в системі управління якістю підприємстваПопик О.В.

ГО «НДЦ «ЕКОПРОЕКТ»

 Попик О.В. E-mail: o.v.popik@gmail.com

Попик О.В. Організаційні аспекти нематеріальної мотивації персоналу в системі управління якістю підприємства. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 181–192.

Popyk O. Organizational aspects of personnel's intangible motivation in the enterprises QMS. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 181–192.

Рукопис отримано: 21.09.2021 р.

Прийнято: 05.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-181-192

У представленому дослідженні розкрито поняття «нематеріальної мотивації» персоналу. Сформовано дефініційне наповнення цієї категорії, визначено місце, складові, основні принципи, засади реалізації, а також психологічний базис мотивування.

Визначено механізми коеволюції системи нематеріального мотивування та запровадження системи управління якістю на підприємстві, важливим атрибутом якого є перманентність та послідовність використання загальних принципів. Доведено необхідність запровадження принципів системи управління якістю на всіх етапах кадрового менеджменту, зокрема: підбору та оцінки персоналу, адаптації та навчання, формування команди, розвитку та залучення.

Обґрунтовано, що систематичне навчання співробітників з питань якості, інструментам та принципам системи управління якістю є важливим елементом покращення та управління якістю в організаціях. Адже навчання та розвиток мають значний вплив на якість, та забезпечуються організацією на регулярній основі через освітні та навчальні заходи в сфері якості, орієнтовані на якість винагороди та програми, що є важливим для досягнення цілей управління якістю. Ініціативи та програми управління якістю потребують підтримки, внеску і співпраці всіх працівників та їх ефективного залучення, зокрема ключовими елементами управління якістю, які залежать від довіри, є: спілкування, міжособистісні відносини, управління конфліктами, робота в команді (фасилітація) та інші.

Визначено основні психологічні мотиваційні складові персоналу підприємства в структурі системи управління якістю підприємства, а саме: усвідомленість, відповідальність та компетентність. Підкреслено значущість таких складових системи управління якістю як політика, мета та цілі щодо формування мотиваційної стратегії.

Розроблено пропозиції щодо імплементації нематеріального мотивування із використанням інструментарію загальних принципів та підходів системи управління якістю підприємства, зокрема через систему заходів та впливів, що визначаються метою, психологічними передумовами та статеві-віковою структурою (відповідно до основних теоретичних підходів в сфері мотивації), можуть мати інвестиційну складову (що не має прямого виразу у грошовому винагородженні, однак потребує капіталовкладень) та прямий чи опосередкований вплив на чинники зростання та заохочення персоналу.

Ключові слова: система управління якістю, процес, бізнес-процес, господарювання, принцип, нематеріальна мотивація, активатор.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Сучасні економічні реалії ведення підприємницької діяльності загострюють прояви конкурентної боротьби та визначають потребу у активізації чинників адаптації й постійного зростання запитів ринкового середовища

для учасників економічного процесу, одним з невід'ємних атрибутів якого є людський ресурс. Управління та підвищення ефективності персоналу нині розглядається як один із найбільш актуальних інструментів розвитку для суб'єктів господарювання усіх форм власності.

сті та підпорядкування, в умовах обмеженості ресурсного потенціалу та динамізму ринкових умов, адже на відміну від об'єктивно лімітованих факторів виробництва, потенціал людського поступу та зростання не має чітких меж. Саме з цих позицій визначення психологічних чинників та активаторів залучення і мотивування персоналу, в системі управління якістю підприємства, актуалізується нагальними запитами підприємницького середовища, та є не лише науковою гіпотезою, а також прикладними розробками.

Нематеріальне мотивування персоналу є необхідним елементом залучення персоналу в реалізацію основних цілей та стратегічного вектору розвитку підприємства. Наразі основним дихотомічним протиріччям, що потенційно має негативну тенденцію до зниження загальної результативності мотивування є підхід до кадрового резерву виключно як до ресурсного приросту (ресурсний підхід), та відповідне недостатнє врахування психологічних чинників і критеріїв, що формують передумови внутрішніх стимулів та недостатню ефективність зовнішніх «наджив» з боку керівництва. Саме з цих позицій доцільним є більш поглиблене дослідження психологічних детермінант мотивації персоналу, зокрема із використанням загальнометодичних принципів системи управління якістю (СУЯ) підприємства.

Проблематика реалізації інструментарію мотивації персоналу в структурі СУЯ на підприємствах різного напрямку розглядається у працях багатьох вітчизняних [1–6, 12–18, 21–24] та зарубіжних [7–11, 19–20, 25–27] науковців.

Зокрема Н. Лобанов [1] розглядає мотивацію у складі економічної культури, що визначає ґрунтовність та ієрархічну належність процесу мотивування в загальній системі організації економічного процесу.

О. Виноградова та К. Піліграм [2] розглядають поняття мотивації персоналу зі змістовної позиції та з погляду процесуальної теорії мотивації, зокрема:

- відповідно до першого підходу мотивація персоналу є свідомою дією персоналу щодо вдосконалення підсистем у системі «підприємство» з метою розвитку підприємства під впливом стимулів, що дає змогу задовольнити власні потреби персоналу та потреби підприємства загалом;

- відповідно до другої позиції мотивація персоналу є процесом спонукання персоналу суб'єктом управління підприємством до діяльності, що зорієнтована на вдосконалення підсистем у системі «підприємство» через використання стимулів до якісного виконання функціональних обов'язків, відповідно до якої

задовольняються потреби персоналу в отриманні справедливої винагороди за працю та забезпечення гідного рівня життя і потреби підприємства у своєму розвитку одночасно.

А. Соколов та К. Чернявська [3] наголошують, що поряд з матеріальним заохоченням не менш важливим є система нематеріального стимулювання персоналу. До нематеріальних стимулів належать такі заохочення до високо-результативної роботи, які не вимірюються у грошовому еквіваленті, однак потребують від підприємства певних інвестицій у якість робочої сили, а саме: просування по кар'єрі; подяка; грамоти; медалі; спеціальні звання; навчання; підвищення кваліфікації; оплата комунікацій; обіді; путівки та ін.

Попри значний теоретичний базис напрацьовань науковців у сфері дослідження місця нематеріальної мотивації в загальній структурі управління персоналом підприємства, питання можливості імплементації інструментарію СУЯ в процес мотивування залишається недостатньо розробленим.

Метою дослідження є визначення місця нематеріальної мотивації в системі управління якістю підприємства та розкриття змісту і потенціалу інструментарію СУЯ в завданнях нематеріального мотивування персоналу.

Матеріал і методи дослідження. Для досягнення поставленої мети застосовано методи порівняльного аналізу, синтезу, систематизації та узагальнення, зокрема щодо теоретичних напрацьовань в сфері нематеріального мотивування в структурі управління якістю підприємства, методологічного інструментарію прикладної імплементації принципів вдосконалення виробничого процесу. Теоретичною базою дослідження слугували праці вітчизняних та іноземних науковців.

Результати дослідження та обговорення. Управління якістю продукції (товарів та послуг) здійснюється на основі міжнародних, державних, галузевих стандартів і стандартів підприємств. Зокрема міжнародні стандарти мають особливе значення, оскільки є основою розширення міжнародної торгівлі та загалом економічного співробітництва, сприяють прискоренню науково-технічного і соціального прогресу. На сьогодні серія стандартів ISO становить основу для досягнення стабільної якості будь-якого підприємства [4].

Загальне управління якістю (TQM) – це філософія підприємства, яке засновано на прагненні до якості кінцевого продукту і постійного вдосконалення практики управління. Отже, якість – це сутність підприємства, яку створює персонал. Згідно з ДСТУ ISO 9004:2012, пер-

сонал – це найбільш цінний і вирішальний ресурс підприємства, тому слід забезпечити, щоб робоче середовище сприяло його особистому зростанню, навчанню, передаванню знань і заохочувало до командної праці. Керування персоналом слід виконувати на основі планування, прозорості, етичності та соціальної відповідальності [4]. Трудові ресурси підприємства – це сукупність працівників різних професійно-кваліфікаційних груп, зайнятих на підприємстві, що становлять потенціал підприємства, який виражається у якісних його характеристиках.

Новітні підходи до управління трудовими ресурсами визначають характерні ознаки нової моделі організації праці, освітній рівень і професійні якості трудових ресурсів підприємства. Особливе значення мають робочі групи, які стають ядром нових систем праці. По суті зміни полягають в тому, як персонал підприємства виконує свою роботу. Найчастіше утворюються робочі групи на чолі з досвідченим спеціалістом. Результатом праці є груповий продукт, всі працівники однаковою мірою відповідають за виконання завдання, практикується ротация видів робіт, тому працівникам необхідно володіти декількома спеціальностями.

Враховуючи підходи до управління трудовими ресурсами, якість трудових ресурсів – це сукупність характеристик робочої сили підприємства і її організаційної культури, яка дотримується вимог, що висуває внутрішнє і зовнішнє середовище за формування конкурентних переваг.

Система загального управління якістю (TQM) є комплексною системою управління якістю, орієнтованою на постійне поліпшення якості, мінімізацію виробничих витрат і постачання у встановлений строк. Основна філософія TQM базується на принципі – поліпшенню немає межі. Щодо якості діє цільова установка – прагнення до нуля дефектів, до витрат – нуля непродуктивних витрат, до постачань – чітко в строк. При цьому усвідомлюється, що досягти цих меж неможливо, однак до цього потрібно постійно прагнути і не зупинятися на досягнутих результатах. Ця філософія має спеціальний термін – постійне поліпшення якості (continuous quality improvement), на що здатні правильно сформовані і ефективно керовані трудові ресурси.

Слід зазначити, що TQM це передовсім люди, які готові постійно шукати можливість вдосконалення як власної діяльності, так і діяльності підприємства загалом, а також – керівники, які завжди готові вислухати та підтримати пропозиції, спрямовані на вдосконалення.

Працівники підприємства мають відмовитися від філософії: «Я тільки працюю на своєму робочому місці, виконую розпорядження, а інше мене не цікавить», а менеджери підприємства – від авторитарного стилю керівництва: «Я тут головний, а справа усіх інших – тільки виконувати мої розпорядження». Реалізувати TQM на підприємствах України надзвичайно важко. Ці труднощі криються в нашому менталітеті, як складному психоемоційному конструкті. Тому боротьба за якість продукції – це насамперед моральна, а не технічна проблема. Це проблема українського підприємця як великого, так і середнього і малого бізнесу [5].

Значення і цілі управління перебувають в тісному зв'язку. Значення керівника, що посідає певну посаду, полягає в наборі певних поведінкових правил, мірі його впливу і ступені участі в цілеспрямованій діяльності.

Управління людськими ресурсами потребує особливого оцінювання і цілковитого залучення в процес управління якістю. СУЯ вимагають досягнення нових меж необхідної компетентності персоналу, обізнаності та настановами з якості, визначенням потреби щодо внутрішнього та зовнішнього інформування персоналу, залежно від складності процесів та їх взаємодії і передбачення ризиків щодо недостатньої кваліфікації та практичного досвіду.

Політика якості, доведена до кожного її співробітника, допомагає йому відчувати свою причетність до соціально важливої справи. Політика та Цілі СУЯ є орієнтиром в діяльності, як для виконавців, так і керівної ланки підприємства, включаючи раду директорів. Політика регулює дії, тобто процеси досягнення цілей. Всі директивні документи СУЯ виходять з політики. Розробка корегуючих та застережливих дій, усунення невідповідностей орієнтовано на те, щоб попередити появу неякісної продукції, а у разі її виникнення – виправляти процедуру, яка могла привести до таких наслідків, а не шукати винного. Саме тому весь персонал, від вищого керівництва до рядового співробітника, має бути залучений в діяльність по управлінню якістю.

Основними психологічними мотиваційними складовими персоналу підприємства в структурі СУЯ залишаються: усвідомлення, відповідальність та компетентність.

Дослідники виділяють в історії розвитку СУЯ два основних підходи: людина як ресурс виробничої системи, тобто елемент процесу виробництва і управління; людина як особистість зі своїми потребами, мотивами, цінностями, тобто як головний суб'єкт управління. Обидва підходи до сьогодні практикуються,

вони закріплені в авторитетних документах, зокрема згаданих вище стандартах серії ISO, у яких зазначено, що люди є значущим ресурсом організації і їх повне залучення розширює їх здатність створювати цінність для зацікавлених сторін [6]. Зміст стандарту передбачає також вимоги до компетенції персоналу, залучення і мотивування персоналу. З огляду на мінімальний обсяг вимог до персоналу, викладених в стандарті (одна сторінка), очевидно, що він є недостатнім та не розкриває повною мірою існуючий запит на інструменти психологічного залучення персоналу.

Водночас, потреба організацій у стандартизації СУЯ існує, і в різний час і різних країнах були зроблені спроби побудови національних і міжнародних стандартів. СУЯ щодо управління персоналом можна розглядати як набір вимог, виражених якісними і кількісними показниками, що сприяє вибору таких методів управління персоналом, які дозволять максимально реалізувати кадровий потенціал підприємства. Наприклад, вимоги до кваліфікації і навичок фахівців у сфері управління персоналом можна вважати стандартом системи управління персоналом чи СУЯ, оскільки передбачено, що управління за допомогою сертифікованих (висококваліфікованих) фахівців більш ефективне, ніж їхніх колег з більш низькою кваліфікацією. Формування вимог до кваліфікації і навичок фахівців в галузі управління персоналом, закріплення їх в професійних стандартах можна розглядати як частину більш загального стандарту СУЯ.

Внесок співробітників у виконання стратегії підприємства вимірюють і оцінюють, відслідковують ключові показники ефективності роботи організації (KPI). Ці заходи приводять до того, що перспективи кар'єрного росту співробітників поліпшуються, зростають показники діяльності компанії, а інвестиції в співробітників повертаються новими ідеями, виконанням амбітних планів, і загалом цей механізм прозорий для акціонерів. Організація використовує всі методи для моніторингу і аналізу, які приводять до підвищення ефективності діяльності організації, а оскільки в цей процес залучений і колектив, то співробітники компанії вважають, що це найкраща робота.

Грунтовні дослідження Е. Руз [7] щодо впливу TQM на розвиток системи мотивування персоналу свідчать про те, що інтелектуальний капітал підвищує ефективність організації, оскільки створення та розвиток знань і здібностей працівників, соціальних інтеракцій та інвестиції в діджиталізацію, збільшують організаційну продуктивність та ефективність

управління інформаційними потоками. Відповідно TQM – одна зі стратегій, що приводить до поліпшення в сфері інтелектуалізації підприємництва. Враховуючи наявність прямого впливу TQM на інтелектуальний капітал та систему мотивації персоналу, вищому керівництву організації необхідно проводити програми впровадження TQM, зокрема орієнтовані на мотивацію працівників, клієнтів та постачальників. Необхідним є перманентний та релевантний моніторинг СУЯ з метою відстеження фактичного стану розвитку підприємства та процесу стратегічного планування бізнесу.

Сучасні підходи до управління організацією здебільшого базуються на принципі безперервного розвитку, спираючись на необхідність підвищення ефективності. Цілі СУЯ відповідно адаптуються до класифікації форм капіталу, що включає: матеріальний, соціальний, людський та духовний (психологічний). С. Жимонік [8] в результаті ґрунтовного аналізу стандартів серії ISO зазначає майже повну відсутність згадувань у них психологічного капіталу, та відповідну відсутність мотиваційного інструментарію.

Систематичне навчання співробітників з питань якості, інструментам та принципам СУЯ є важливим елементом покращення та управління якістю в організаціях. Навчання та розвиток мають значний вплив на якість, що забезпечується організацією на регулярній основі освітніх та навчальних заходів у сфері якості, орієнтованих на якість винагород та програм, що є важливими для досягнення цілей управління якістю. Ініціативи та програми управління якістю потребують підтримки, внеску і співпраці всіх працівників та їх ефективного залучення [9]. Підхід до управління якістю не може бути успішно реалізований в організації, яка не дотримується високих стандартів етичної поведінки. Функціональні аспекти управління персоналом можуть сприяти створенню та підтримці етичної культури, клімату та поведінки на всіх рівнях в організаціях. Етична поведінка формує довіру, а довіра є ключовим чинником управління якістю. Ключові елементи управління якістю, які залежать від довіри, це: спілкування, міжособистісні відносини, управління конфліктами, вирішення проблем, робота в команді (фасилітація), залучення співробітників і розширення можливостей та орієнтації на клієнтів. Розширення прав та можливостей співробітників значною мірою пов'язане як із загальним управлінням якістю, так і загальною організаційною продуктивністю.

У питаннях коеволюції системи нематеріального мотивування та запровадження СУЯ на підприємстві важливим є розуміння перманентності та послідовності використання загальних принципів. Відтак Х. Усроф [10] акцентує увагу на необхідності запровадження принципів СУЯ на всіх етапах кадрового менеджменту, зокрема: підбору та оцінювання персоналу, адаптації та навчання, формування команди, розвитку та залучення. Останній реалізується завдяки налагодженню ефективної комунікації між фахівцями кадрової служби та працівниками через відкритий діалог та аналіз зворотнього зв'язку. Загальний процес мотивації в структурі СУЯ наведено на рисунку 1.

Рис. 1. Мотивація в структурі СУЯ.

Джерело: адаптовано автором на основі [10].

В процесі дослідження впливу талановитих кадрів на загальний результат за впровадження TQMA Пантовакіс [11] дійшов висновку, що компетентний людський капітал має найважливіше значення щодо успішного здійснення будь-яких зусиль з управління якістю всередині організації. Для того щоб будь-яка програма TQM була ефективно реалізована і результати досягнуті, компаніям слід зосередитися на мотивації та розширенні можливостей своїх співробітників, а також імплементації нових підходів до управління персоналом. Підтвердження наявності позитивного зв'язку між TQM та продуктивністю дало підстави для визначення ролі талановитих кадрів та їхнього впливу в системі TQM на результати компанії з позиції якості обслуговування та задоволеності клієнтів. Результати дослідження, насамперед, показують, що TQM має позитивний і значний вплив на результати діяльності компанії. Крім того, оцінки підтверджують думку про методологічні засади адаптації талантів та їх зв'язку між TQM і продуктивністю. Прийняття

філософії TQM може впливати на підвищення продуктивності, за врахування талановитих працівників організації, та тих, що володіють унікальними можливостями та потенціалом сприяння досягнення цілей організації. Тому кожному працівникові слід надавати допомогу та заохочувати до розкриття власних специфічних талантів та набуття необхідних навичок і знань, які перетворять ці таланти на продуктивність.

Як нематеріальну мотивацію трудової діяльності можна розглядати почуття насолоди процесом гарного виконання роботи, готовність пожертвувати собою заради родини, сусідів і своєї країни, однак найважливіше значення

належить мотиву матеріальної винагороди за працю, як базисної та необхідної основи життєдіяльності людини у сучасній суспільній моделі економічних відносин.

Одна із сучасних класифікацій мотивів праці включає три види спонукань працювати:

- спонукання громадського порядку (усвідомлення необхідності приносити користь суспільству, надавати допомогу іншим);
- одержання матеріальних благ для задоволення матеріальних і духовних потреб;
- задоволення потреби в самоактуалізації, самовираженні, самореалізації.

Похвалу, як найпростіший засіб модифікації поведінки, успішно використовують в багатьох організаціях. Іноді, визнання працівника керівництвом та підвищення його морального статусу в колективі ефективніше діє на його продуктивність праці, ніж матеріальна винагорода.

Також для багатьох висококваліфікованих працівників можливість професійного росту має більше значення, ніж заробітна плата.

Нерідко провідних спеціалістів можна утримати на підприємстві лише можливістю отримання додаткових знань, оскільки від цього залежить перспектива їх кар'єрного просування.

Відомо ще один неординарний стимул – гнучкий графік роботи. Під ним розуміють можливість виконання певної частки роботи вдома та появу на підприємстві лише за необхідності. Цей вид мотивування доволі цікавий, адже є вакансії, де відразу пропонують гнучкий графік роботи. Тому отримати вільний графік за стабільного восьмигодинного робочого дня є ефективним стимулом.

Також важливим нематеріальним стимулом є поліпшення умов праці, який виступає не лише як потреба, але й мотивом, завдяки якому працівники працюють із повною віддачею, і саме це може бути результатом підвищення продуктивності праці та її ефективності.

А. Климчук [12] до нематеріальної мотивації відносить комплекс аспектів – починаючи із самомотивації працівника й оцінювання колегами його заслуг, і закінчуючи внутрішнім кліматом підприємства, проявити себе в різних аспектах діяльності підприємства, можливістю навчитися чомусь, що є корисним для працівника. Методи нематеріальної мотивації можуть застосовувати до конкретного працівника або реалізовувати опосередковано. До останньої відносять проведення спільних корпоративних заходів, а також надання різних пільг – так званого соціального пакета. На сьогодні соцпакет є одним із найефективніших способів мотивації персоналу: це, наприклад, організація безкоштовного харчування, медична страховка, оплата транспорту та мобільного зв'язку, пільгові або безкоштовні путівки в санаторії за станом здоров'я, а також можливість підвищити кваліфікацію або пройти навчання за рахунок підприємства.

В. Янковська та В. Талдаєв [13] до видів нематеріальної мотивації відносять: похвалу від адміністрації, підвищення по службі, підвищення кваліфікації коштом організації, створення сприятливої атмосфери, організацію спільного дозвілля, наявність зворотного зв'язку тощо, та підкреслюють, що немає єдиного правила або найкращого методу мотивації, найчастіше нематеріальні способи винагороди допомагають досягти бажаного результату набагато швидше, ніж грошові виплати, а найефективніше рішення – це використання комплексу заходів, спрямованих на стимулювання роботи персоналу.

Цікавим є погляд А. Устіловської [14], яка зазначає, що нематеріальна мотивація спрямована на отримання співробітниками емоційних вигод, які можуть проявлятися у різних формах,

наприклад, підвищення самооцінки, психологічний комфорт, гордість за працю тощо. Цей вид мотивації застосовують на всіх рівнях мотивації персоналу. Здебільшого його застосовують на рівні мотивації всього колективу організації, адже дозволяє «сформувати» причетність кожного працівника до організації. Запропонований дослідницею емоційний вимір нематеріальних переваг є актуальним в умовах сьогодення, зокрема з позицій формування емоційного (EQ) та соціального інтелекту співробітників як чинника економічного зростання.

Попри вагомий потенціал нематеріальної мотивації персоналу дослідники констатують превалююче домінування грошової форми заохочення у вітчизняних економічних реаліях. Зокрема Л. Заставнюк та Т. Липовецька [15] підкреслюють, що мотиваційні системи вітчизняних підприємств характеризуються домінантним застосуванням матеріальної форми, причому акцентуючи основну увагу на заробітній платі. Спостерігається також застосування зарубіжного досвіду мотивації праці персоналу, однак практика свідчить про невідповідність наявного рівня розвитку вітчизняних підприємств, обмеженість їх фінансових можливостей, інші умови здійснення господарської діяльності та менталітет працівників. Л. Щетініна та інші [16] наголошують на незначній ролі у мотивуванні персоналу корпоративної культури та престижності компанії на ринку праці, тобто ключовими залишаються матеріальні стимули, а саме надбавки до зарплати, премії та бонуси.

М. Гончаренко та О. Мацола [17] підкреслюють унікальність негрошових (нематеріальних) форм винагороди, що полягають у виконанні подвійного завдання: вони мають достатню цінність і привабливість щоб стимулювати робітників до підвищення ефективності їх праці, а також забезпечують визнання, яке для сучасних працівників набуває все більшого значення. Структура нематеріальної мотивації персоналу підприємства представлена на рисунку 2.

І. Павлова [18] як провідне завдання нематеріальної мотивації розглядає забезпечення відданості працівників підприємству, формування сприятливих внутрішньоорганізаційних відносин. За допомогою нематеріальної мотивації компанія проявляє увагу до особистих потреб персоналу. Отже нематеріальна мотивація – це процес спрямований на немонетарне заохочення та формування корпоративного духу працівників, що сприяє підвищенню зацікавленості персоналу в якості своєї роботи та збільшенню економічної безпеки підприємства.

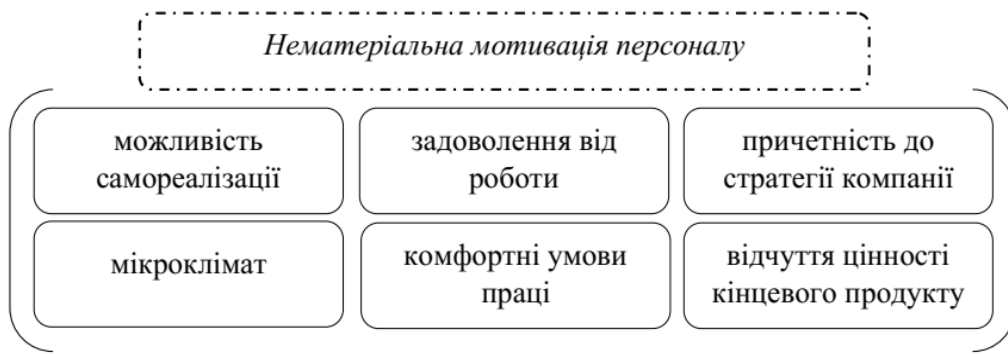

Рис. 2. Структура нематеріальної мотивації.

Джерело: розроблено автором із використанням [13, 14].

Нематеріальну мотивацію можна розглядати як елемент формування людського капіталу підприємства, відтак її успішність та повнота реалізації можуть бути вирішальним чинником трансформації економічних процесів у ринковому середовищі. На вагомості нематеріальної мотивації наполягають зарубіжні науковці, зокрема Г. Круз [19] спираючись на досягнення теорії раціонального вибору, людського капіталу, лідерства, соціального капіталу та мереж знань підкреслює важливість нематеріального активу, орієнтованого на знання і вміння талановитих людей, які працюють у компаніях, та які вирізняються своєю відкритістю до змін, багаторівневою комунікацією, горизонтальною структурою контактів та внутрішньою мотивацією. Це процес формування нематеріального капіталу, у якому відносини управління та впливу не лише відображають високий ступінь свободи, а й символізують перерозподіл ролей і відносин для зміни правил встановлення ціннісних засад. А. Цунак [20] та інші радикально пропагують, що повна мотиваційна система підприємства разом із стратегіями, які становлять її основу, мають включати різноманітні оновлення та інфраструктурні зміни різних нематеріальних стимулів для роботи, які задовольняють різноманітні потреби працівників в організаціях. Фундаментальний вихідний момент мотиваційної практики в організаціях сьогодні – це усвідомлення того, що мотивація до роботи буде більшою, коли людина зможе задовольнити більше своїх різноманітних потреб, а не лише екзистенціальних. Саме ці позиції можуть слугувати основою стратегічних інноваційних заходів із мотивування персоналу згідно із завданнями СУЯ підприємства.

Сфера управління якістю посідає одне з провідних місць в загальній структурі органі-

зації процесу реалізації різногалузевої діяльності суб'єктів господарювання всіх форм підпорядкування, уособлюючи загальнометодичні принципи та засади в системі забезпечення стандартів і вимог до кінцевого продукту, а також до процесів його життєвого циклу [21].

Методологія впровадження та імплементації принципів управління якістю ґрунтується на сукупності дій і заходів, що забезпечують поетапний перехід на усталену практику стандартизованих операцій. Найбільш комплексно та системно це представлено в серії міжнародних стандартів ISO, що враховують специфіку, властиву різним галузям та сферам господарювання, а також особливостям діяльності інтервальних структур і підрозділів. Зокрема серед найбільш поширених стандартів можна виділити наступні: ISO 9000 – Менеджмент якості, ISO/IEC 27000 – Інформаційна безпека, ISO 14000 – Екологічний менеджмент, ISO 31000 – Ризик менеджмент, ISO 50001 – Енергетичний менеджмент, ISO 26000 – Соціальна відповідальність, ISO 45001 – Безпека життєдіяльності, ISO 22000 – Харчова безпека, ISO 13485 – Вимоги до медичних виробів та інші. Основним елементом системи окреслених вище стандартів є наскрізна структура та уніфікованість методологічних принципів, а також структурованість і, певною мірою, доступність ідейного ядра [21].

Відповідно до положень провідного стандарту серії ISO, а саме п. 7.1.2 ДСТУ ISO 9001:2015 [22] до персоналу, згідно з принципами системи управління якістю підприємства, висувають наступні вимоги: організація має визначити працівників, необхідних для результативного запровадження своєї системи управління якістю (СУЯ), а також для функціонування і контролювання своїх процесів, та

забезпечити їх наявність. Вимоги щодо компетентностей за механізмів залучення працівників ISO 10018 «Управління якістю. Наставови щодо залучення персоналу та щодо його компетентності», які на жаль не набули широкого застосування в українській практиці сертифікації та впровадження стандартів серії ISO у виробничі процеси. Відтак відповідно до ISO 10018 для ефективної роботи будь-якої СУЯ необхідно щоб:

- керівники організації брали активну участь у роботі по досягненню цілей щодо залучення працівників і їх компетентності;

- керівники заохочували працівників щодо прийняття ними відповідальності і створювали умови, що дозволяють працівникам досягати намічених результатів за дотримання відповідних законодавчих та інших обов'язкових вимог;

- керівники демонстрували свої зобов'язання щодо залучення працівників і їх компетентності.

Необхідно зазначити, що наведені вище вимоги мають здебільшого загальний прояв та є тотожними для усіх стандартів серії ISO. Їх тлумачення та інтерпретація залишаються за відповідальними фахівцями в сфері управління якістю підприємства та органами сертифікації, що мають відповідну акредитацію. Головною метою впровадження наведених вище рекомендацій є досягнення встановлених цілей в сфері якості, які не завжди узгоджуються із психологічними детермінантами мотивуван-

ня персоналу, та за таких умов розглядаються лише як декларативні заяви, а людський потенціал лише як ресурсний атрибут.

Л. Траченко [23] наголошує на тому, що підсистема стимулювання та мотивації персоналу має важливе значення у забезпеченні якісного виконання робіт/послуг, як мотиваційний ресурс СУЯ соціально-орієнтована кадрова політика підприємства та пов'язані з нею соціальні послуги мають сприяти тому, щоб працівник задовольняв свої потреби, інтереси та ціннісні орієнтації.

Крім наведеного вище методологічного інструментарію управління персоналом відповідно до вимог стандартів серії ISO наявні інші підходи до організації процесу менеджменту якості. Зокрема на Сході поширений підхід *Кайдзен*, що ґрунтується на скороченні втрат та максимізації прибутковості.

Нематеріальна мотивація персоналу підприємства, насамперед, спрямована на задоволення мотиву збереження соціального статусу працівника в трудовому колективі завдяки закріпленню за ним певного робочого місця чи займаної посади; підвищення соціального статусу працівника в трудовому колективі в результаті отримання ним більш високої відповідальної посади, посилення зацікавленості працівника процесом опанування новими знаннями, вміннями та практичними навичками; поглиблення інтересу щодо професійного спілкування з професіоналами. Основні види нематеріальної мотивації представлені в таблиці 1.

Таблиця 1 – Види нематеріальної мотивації персоналу

Назва	Зміст
Організація роботи	Розмаїття навичок, необхідних для виконання роботи. Завершеність виконуваних завдань. Значимість та відповідальність праці. Надання самостійності працівнику. Своєчасне інформування про відповідність роботи установленим вимогам.
Моральне стимулювання	Широкий набір нематеріальних стимулів, які використовує безпосередній керівник.
Індивідуальний підхід за вибору стимулів	Оцінювання керівником домінуючих для певного працівника потреб та вибір таких методів, які найбільшою мірою відповідають особливостям його мотивації.
Постановка цілей	Постановка перед працівником чітких цілей та завдань, які мають бути вирішені за визначений час.
Інформування	Своєчасність та повнота задоволення потреби працівників в значущій для них інформації.
Клімат у робочому колективі	Цінності та пріоритети, які реалізувалися в практиці взаємодії керівника та членів групи. Традиції та правила, які визначають робочу поведінку та взаємодію членів організації.
Практика управління	Якість управління, відповідність стилю управління найважливішим ситуаційним змінам.

Джерело: сформовано автором на основі [14, 24].

Нематеріальна мотивація спрямована на підвищення лояльності співробітників до підприємства одночасно із зниженням матеріальних витрат. Під нематеріальним прийнято розглядати заохочення до високорезультативної роботи, яке не видають співробітнику у вигляді готівки чи безготівкових грошей, однак можуть потребувати від компанії інвестицій у якість робочої сили, а саме: можливість розвитку і навчання, планування кар'єри, оздоровлення; пільгове харчування тощо. Основний ефект, який досягається за допомогою нематеріальної мотивації персоналу це підвищення рівня лояльності та зацікавленості співробітників в компанії.

Цікавим сучасним способом удосконалення мотивації праці є мотивація вільним часом, або модульна система компенсації вільним часом. Особливість цієї мотивації полягає в тому, що розходження у навантаженні працівників, які обумовлені роботою у різний час доби і дня тижня, компенсуються безпосередньо наданням вільного часу, а не грошовими надбавками, як це прийнято в традиційній системі стимулювання. Ця форма нематеріальної мотивації наразі не одержала поширення у практиці українських підприємств, однак досвід використання її зарубіжними фірмами свідчить про перспективність впровадження системи компенсації вільним часом на підприємствах України. Використання гнучких форм зайнятості (скорочений робочий день, збільшення відпустки, гнучкий графік роботи, надання відгулів та ін.) надає можливість вибору працездатному населенню між робочим часом і відпочинком. До моральних способів мотивації належить визнання заслуг (особисте та публічне). Суть особистого визнання полягає в тому, що працівники, які позитивно відзначилися у справах підприємства, згадуються в доповідях вищому керівництву фірми чи особисто представляються йому, одержують право підпису важливих документів, у розробці яких вони брали участь, персонально отримують вітання дирекції з нагоди свят чи сімейних дат.

Важливим етапом розуміння місця нематеріальної мотивації в загальній структурі мотивування персоналу є визначення ресурсної основи нематеріальних чинників мотивації. Здебільшого розглядають наступні види нематеріальних ресурсів, які є важливими джерелами конкурентних переваг підприємства: репутаційні ресурси; людські ресурси; культурні ресурси; реляційні (зв'язки) ресурси; та інформаційні ресурси [25].

Природа включення нематеріального капіталу, як сукупності нематеріальних активів

підприємства, до моделі обліку подібна у всіх країнах, для яких доступні відповідні оцінки. Він визначає збільшення продуктивності праці та внеску у примноження капіталу, а також зменшення ролі загальної продуктивності підприємства. Однак нематеріальні витрати наразі трактують як поточні витрати в національних рахунках, а не як інвестиції, що визначає заниження інвестиційного ресурсу в економіку та неповну картину основних джерел зростання [26].

Недостатній рівень розвитку корпоративної культури мотивації та капіталізації нематеріальних активів можна розглядати як гальмівний чинник еволюційного розвитку підприємства. Багатьом організаціям не вдається досягти організаційної ефективності, оскільки корпоративна культура недостатньо продуктивна, щоб змусити співробітників розвивати ефективність, що сприяє поступу організації. Натомість організації, які зосереджені на розвитку та оцінці зусиль своїх співробітників є успішними та продуктивними. З цією метою необхідна розробка ефективної системи винагород, яка ілюструє організаційний склад мислення та сприяє навчанню працівників і продуктивності. Отже, система оцінювання діяльності має бути ефективною та прозорою, як ключовий чинник успіху, що виправдовує очікування працівників, а стратегія організації щодо винагород – доступною та відкритою. Нагороди розглядаються працівниками як мотиваційний чинник, який приносить інновації та енергію у їх здібності та результативність, а також підвищує організаційну ефективність завдяки механізмам залучення [27].

Висновки. СУЯ як елемент організації діяльності підприємства є тією сферою, що з одного боку визначає принципи менеджменту та підходи до реалізації виробничого процесу, а з іншого – потребує максимального залучення персоналу задля досягнення високих показників якості кінцевого продукту (товару чи послуги). Саме тому визначення ключових психологічних важелів мотивування персоналу (зокрема й через інструментарій нематеріального мотивування) щодо впровадження СУЯ та залучення працівників в реалізацію основних цілей СУЯ є важливим питанням, що потребує подальшого дослідження та розробки.

Отже, нематеріальну мотивацію в загальній системі мотивування персоналу розглядають як інструмент заохочення працівників через систему заходів та впливів, що визначаються метою, психологічними передумовами та статево-віковою структурою (відповідно до основних теоретичних підходів в сфері моти-

вації), можуть мати інвестиційну складову (що не має прямого виразу у грошовому винагородженні, однак потребує капіталовкладень) та прямий чи опосередкований вплив. Особливим елементом в системі реалізації нематеріальної мотивації розглядають корпоративну культуру компанії.

Перспективою подальших досліджень є визначення поточного стану рівня впровадження нематеріального мотивування в структурі СУЯ на українських підприємствах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лобанов Н.А. Экономическая психология. Электронный учебно-методический комплекс. Минск, 2018. 152 с.

2. Виноградова О.В., Пилигрим К.І. Сутність мотивації персоналу як основи розвитку підприємства. Бізнесінформ. 2013. № 12. С. 339–347.

3. Соколов А.В., Чернявська К.В. Вплив матеріальної та нематеріальної мотивації персоналу на ефективність діяльності підприємства. Журнал Науковий огляд. 2015. № 9. С. 1–5.

4. Крикун О.О. Управління якістю трудових ресурсів відповідно до вимог міжнародних стандартів ISO. Інфраструктура ринку. 2018. № 19. С. 230–235.

5. Безродна С.М. Управління якістю. Чернівці: ПВКФ «Технодрук», 2017. 174 с.

6. Оглоблин В.А. Стандарты системы управления персоналом: отечественный и зарубежный опыт создания и применения. Проблемы теории и практики управления. 2014. № 3. С. 185–192.

7. The influence of Total Quality Management on firms' intellectual capital / Emilio Ruiz and other. South African Journal of Business Management, 2018. Vol 49 (1). P. 1–9.

8. Zymonik Z., Dobrowolska A. Spiritual capital as the fourth capital in a TQM organization. Zarzdzaniei Finance Journal of Management and Finance. 2015. Vol. 13(2). P. 147–155.

9. Arulrajah A. Productivity and Quality Management through Human Resource Management: A Systematic Review. International Review of Management and Business Research. 2017. Vol. 6 (2). P. 419–437.

10. Hamed J.H. Usrof & Rania Mohamed Elmorsey. Relationship between HRM and TQM and its Influence on Organizational Sustainability. International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences. 2016. Vol. 6 (2). P. 21–33.

11. Angelos Pantouvakis & Maria Karakasnaki. Role of the human talent in total quality management–performance relationship: an investigation in the transport sector. Total Quality Management & Business Excellence. 2017. Vol. 28 (9). P. 959–973.

12. Климчук А.О. Методи мотивації персоналу на промислових підприємствах. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2016. № 1(29). С. 44–47.

13. Янковська В.А., Талдаєв В.С. Мотивація медичного персоналу як основна функція менеджменту закладу охорони здоров'я. Інфраструктура ринку. 2021. Вип. 21. С. 115–119.

14. Устіловська А.С. Мотивація персоналу як один з основних інструментів управління персоналом. Молодий вчений. 2017. № 4.4 (44.4). С. 112–115.

15. Заставнюк Л.І., Липовецька Т.Р. Проблематика системи мотивації персоналу в сучасному менеджменті підприємства. Приазовський економічний вісник. 2019. Вип. 3 (14). С. 166–172.

16. Щетініна Л.В., Рудакова С.Г., Лобунець І. С. Негрошова мотивація персоналу як спосіб підвищення ефективності його роботи. Проблеми економіки. 2018. № 2. С. 268–275.

17. Гончаренко М.Л., Мацола О.П. Грошові та негрошові форми мотивації персоналу на сучасних підприємствах. Інфраструктура ринку. 2017. Вип. 6. С. 204–207.

18. Павлова І.І. Нематеріальна мотивація як чинник економічної безпеки підприємства. Соціально-трудові відносини: теорія та практика. 2013. № 2. С. 197–202.

19. Model of Intangible Assets and Capitals in Organizations / Cruz García Lirios and other. International Journal of Research in Humanities and Social Studies. 2018. Vol. 5 (16). P. 1–12.

20. Ana Globočnik, Žunac and other. Size of a company and its impact on perception of intangible motivation. International Journal for Quality Research. 2019. Vol. 13(1). P. 3–12

21. Попик О.В. Інноваційні технології управління якістю послуг. Вісник КНТЕУ. 2021. № 4. С. 68–80.

22. ДСТУ ISO 9001:2015 (ISO 9001:2015, IDT). Системи управління якістю. Вимоги. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 30 с.

23. Траченко Л.А. Системи управління якістю підприємств сфери інжинірингу. Одеса: ОНЕУ, 2019. 378 с.

24. Ложкін Г.В., Спасніков В.В., Комаровська В.Л. Економічна психологія: навч. посіб. Київ: ВД «Професіонал», 2004. 304 с.

25. Rua O., & França A. The Linkage Between Intangible Resources and Export Performance: the Mediating Effect of Innovation. International Journal of Innovation. 2017. No 5 (3). P. 399–410.

26. Hintzmann, Carolina, Josep Lladós-Masllorrens and Raul Ramos. Intangible Assets and Labor Productivity Growth. Economics. 2021. Vol. 9. P. 1–21.

27. Hameed M., Hassan A., Salman Alabboodi. Impact of Tangible and Intangible Rewardson Organizational Effectiveness: A Mediating Role of Organizational Citizenship Behaviour. The Journal of Social Sciences Research. 2018. Vol. 5. P. 849–856.

REFERENCES

1. Lobanov N.A. (2018). Ekonomicheskaya psikhologiya [Economic psychology]. Elektronnyj uchebno-metodicheskij kompleks. Minsk, 152 p.

2. Vynohradova O.V., Pilihrim K.I. (2013). Sutnist motyvatsii personalu yak osnovy rozvytku pidpriemstva [The essence of staff motivation as the basis of enterprise development]. Biznesinform, no 12, pp. 339–347.

3. Sokolov A.V., Cherniavska K.V. (2015). Vplyv materialnoi ta nematerialnoi motyvatsii personalu na efektyvnist diialnosti pidpriemstva [The impact of tangible and intangible motivation of staff on the efficiency of the enterprise]. Zhurnal Naukovyi ohliad. Vol. 9, pp. 1–5.

4. Krykun O.O. (2018). Upravlinnia yakistiu trudovykh resursiv vidpovidno do vymoh mizhnarodnykh standartiv

ISO [Management of labor quality in accordance with the requirements of international ISO standards]. *Infrastruktura rynku*. Vol. 19, pp. 230–235.

5. Bezrodna S.M. (2017). *Upravlinnia yakistiu* [Quality management]. Chernivtsi: PVKF «Tekhnodruk», 174 p.

6. Ogloblin V.A. (2018). Standarty sistem upravleniya personalom: otechestvnyj i zarubezhnyj opyt sozdaniya i primineniya [Standards of the personnel management system: domestic and foreign experience of creation and application]. *Problemy teorii i praktiki upravleniya*. Vol. 3, pp. 185–192.

7. Emilio Ruiz and other. (2018). The influence of Total Quality Management on firms' intellectual capital. *South African Journal of Business Management*. Vol. 49 (1), pp. 1–9.

8. Zymonik Z., Dobrowolska A. (2015). Spiritual capital as the fourth capital in a TQM organization. *Zarzdzaniei Finanse Journal of Management and Finance*. Vol. 13(2), pp. 147–155.

9. Arulrajah A. (2017). Productivity and Quality Management through Human Resource Management: A Systematic Review. *International Review of Management and Business Research*. Vol. 6 (2), pp. 419–437.

10. Hamed J.H. Usrof & Rania Mohamed Elmorsey (2016). Relationship between HRM and TQM and its Influence on Organizational Sustainability. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*. Vol. 6 (2), pp. 21–33.

11. Angelos Pantouvakis & Maria Karakasni (2017). Role of the human talent in total quality management–performance relationship: an investigation in the transport sector. *Total Quality Management & Business Excellence*. Vol. 28 (9), pp. 959–973.

12. Klymchuk A.O. (2016). *Metody motyvatsii personalu na promyslovykh pidpriemstvakh* [Methods of staff motivation in industrial enterprises]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Vol. 1(29), pp. 44–47.

13. Iankovska V.A., Taldaiiev V.S. (2021). *Motyvatsiia medychnoho personalu yak osnovna funktsiia menezhmentu zakladu okhorony zdorovia* [Motivation of medical staff as the main function of healthcare management]. *Infrastruktura rynku*. Vol. 21, pp. 115–119.

14. Ustilovska A.S. (2017). *Motyvatsiia personalu yak odyin z osnovnykh instrumentiv upravlinnia personalom* [Staff motivation as one of the main tools of personnel management]. *Molodyivchenyi*. Vol. 4.4 (44.4), pp. 112–115.

15. Zastavniuk L.I., Lypovetska T.R. (2019). *Problematyka systemy motyvatsii personalu v suchasnomu menezhmenti pidpriemstva* [Problems of personnel motivation system in modern enterprise management]. *Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk*. Vol. 3 (14), pp. 166–172.

16. Shchetinina L.V., Rudakova S.H., Lobunets I.S. (2018). *Nehroshova motyvatsiia personalu yak sposib pidvyshchennia efektyvnosti yoho roboty* [Non-monetary motivation of staff as a way to increase the efficiency of its work]. *Problemy ekonomiky*. Vol. 2, pp. 268–275.

17. Honcharenko M.L., Matsola O.P. (2017). *Hroshovi ta nehroshovi formy motyvatsii personalu na suchasnykh pidpriemstvakh* [Monetary and non-monetary forms of staff motivation in modern enterprises]. *Infrastruktura rynku*. Vol. 6, pp. 204–207.

18. Pavlova I.I. (2013). *Nematerialna motyvatsiia yak chynnyk ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva* [Intangible

motivation as a factor of economic security of the enterprise]. *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka*. Vol. 2, pp. 197–202.

19. Cruz García Lirios and other. (2018). Model of Intangible Assets and Capitals in Organizations. *International Journal of Research in Humanities and Social Studies*. Vol. 5 (16), pp. 1–12.

20. Ana Globočnik Žunac and other. (2019). Size of a company and its impact on perception of intangible motivation. *International Journal for Quality Research*. Vol. 13(1), pp. 3–12.

21. Popyk O.V. (2021). *Innovatsiini tekhnolohii upravlinnia yakistiu posluh* [Innovative technologies of service quality management]. *Visnyk KNTEU*. Vol. 4, pp. 68–80.

22. DSTU ISO 9001:2015 (ISO 9001:2015, IDT). *Systemy upravlinnia yakistiu. Vymohy* [Quality management systems. Requirements]. Kyiv: DP «UkrNDNTs», 30 p.

23. Trachenko L.A. (2019). *Systemy upravlinnia yakistiu pidpriemstv sfery inzhynirynhu* [Quality management systems of engineering enterprises]. Odesa: ONEU, 378 p.

24. Lozhkin H.V., Spassnikov V.V., Komarowska V.L. (2004). *Ekonomichna psykholohiia* [Economic psychology]: navchalnyi posibnyk. Kyiv: VD «Profesional», 304 p.

25. Rua, O., & França, A. (2017). The Linkage Between Intangible Resources and Export Performance: the Mediating Effect of Innovation. *International Journal of Innovation*. Vol. 5 (3), pp. 399–410.

26. Hintzmann, Carolina, Josep Lladós-Masllorens and Raul Ramos. (2021). *Intangible Assets and Labor Productivity Growth*. *Economies*. Vol. 9, pp. 1–21.

27. Hameed M., Hassan A., Salman Alaboodi. (2018). Impact of Tangible and Intangible Reward on Organizational Effectiveness: A Mediating Role of Organizational Citizenship Behaviour. *The Journal of Social Sciences Research*. Vol. 5, pp. 849–856.

Организационные аспекты нематериальной мотивации персонала в системе управления качеством предприятия

Попик О.В.

В представленном исследовании раскрыто понятие нематериальной мотивации персонала. Сформировано дефиниционное наполнение данной категории, определено место, составляющие, основные принципы, подходы к реализации, а также психологический базис мотивации.

Определены коэволюционные механизмы системы нематериального мотивирования и внедрения системы управления качеством на предприятии, важным атрибутом которого является перманентность и последовательность использования общих принципов. Доказана необходимость внедрения принципов системы управления качеством на всех этапах кадрового менеджмента, в частности: подбора и оценки персонала, адаптации и обучения, формирования команды, развития и привлечения.

Обосновано, что систематическое обучение сотрудников по вопросам качества, инструментам и принципам системы управления качеством, является важным элементом улучшения и управления качеством в организациях. Поскольку обучение и развитие оказывают значительное влияние на качество, обеспечиваемое организацией на регулярной основе через образовательные и

учебные мероприятия в области качества, ориентированные на качество вознаграждения и программы, являются важными для достижения целей управления качеством. Инициативы и программы управления качеством требуют поддержки, вклада и сотрудничества всех работников и их эффективного привлечения, в частности, ключевыми элементами управления качеством, которые зависят от доверия, являются: общение, межличностные отношения, управление конфликтами, работа в команде (фасилитация) и другие.

Определены основные психологические мотивационные составляющие персонала предприятия в структуре системы управления качеством предприятия, а именно: осознанность, ответственность и компетентность. Подчеркнута значимость таких составляющих системы управления качеством как политика и цели в контексте формирования мотивационной стратегии.

Сформированы предложения по имплементации нематериального мотивирования с использованием инструментария общих принципов и подходов системы управления качеством предприятия, в частности через систему мер и влияний, определяемых целью, психологическими предпосылками и половозрастной структурой (в соответствии с основными теоретическими подходами в сфере мотивации), могут иметь инвестиционную составляющую (что не имеет прямого выражения в денежном вознаграждении, однако требует капиталовложений) и прямое или опосредованное влияние на факторы роста и поощрения персонала.

Ключевые слова: система управления качеством, процесс, бизнес-процесс, хозяйствования, принцип, нематериальная мотивация, активатор.

Organizational aspects of personnel's intangible motivation in the enterprises QMS

Попык О.

The presented research reveals the concept of intangible motivation of personnel. The definitional content of this

category has been formed, the place, components, basic principles, approaches to implementation, as well as the psychological basis of motivation, have been determined.

The co-evolutionary mechanisms of the system of intangible motivation and implementation of the quality management system at the enterprise have been determined, an important attribute of which is the permanence and consistency of the use of general principles. The need to implement the principles of a quality management system is determined at all stages of personnel management, in particular: selection and assessment of personnel, adaptation and training, team building, development and attraction.

In the course of the study, it was confirmed that systematic training of employees on quality issues, tools and principles of the quality management system is an important element of improving and managing quality in organizations, because training and development has a significant impact on the quality provided by the organization on a regular basis through quality education and training activities, quality-oriented rewards and programs are essential to achieve quality management objectives. Quality management initiatives and programs require the support, input and cooperation of all workers and their effective involvement.

The main psychological motivational components of the enterprise personnel in the structure of the enterprise quality management system have been determined, namely: awareness, responsibility and competence. The importance of such tools of the quality management system as policy and goals in the context of the formation of a motivational strategy is emphasized.

Proposals have been formulated for the implementation of non-material motivation using the toolkit of general principles and approaches of the enterprise quality management system.

Key words: quality management system, process, business process, management, principle, intangible motivation, activator.

Copyright: Попык О.В. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:
Попык О.В.

<https://orcid.org/0000-0001-9170-2312>

МЕНЕДЖМЕНТ

УДК 338.43:330.341.1:004.9

JEL Q12, O3, M15

Значення онлайн-ресурсів в поширенні агроінновацій

Корінець Р.Я.¹ , Бачинський Р.Л.² ¹ Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України² Білоцерківський національний аграрний університет

Корінець Р.Я., Бачинський Р.Л. Значення онлайн-ресурсів в поширенні агроінновацій. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 193–204.

Korinets R., Bachynskiy R. The importance role and place of online resources in wide-spread agroinnovation. AIC Economics and Management. 2021. № 2. PP. 193–204.

Рукопис отримано: 28.09.2021 р.

Прийнято: 03.10.2021 р.

Затверджено до друку: 09.12.2021 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2021-169-2-193-204

Доведено, що на сьогодні мікро- та малі сільськогосподарські підприємства (ММСП) обмежені у доступі до кращих сучасних агропрактик через наявність як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

Онлайнвий ресурсний центр «Кращі агропрактики «фермер-фермеру» має на меті забезпечити агро ММСП практичними знаннями та показовою базою про сучасні аграрні технології в Україні та світі, які можна впровадити в плодоовочевому секторі, секторі тваринництва, аквакультури, птахівництва (окрім курей), кондитерської та крафтової продукції. Такий ресурс має стати комунікаційною платформою, насамперед, між тими, хто впроваджує сучасні підходи і технології, та їхніми потенційними послідовниками.

Зважаючи на те, що ключовими бенефіціарами ресурсного центру є суб'єкти підприємницької діяльності, є очевидною ідея перетворення центру у суб'єкт підприємницької діяльності, який надає послуги як таким суб'єктам, так і органам влади, органам місцевого самоврядування для успішного впровадження аграрної політики, розвитку сільського підприємництва.

Отже, ресурсний центр «Кращі агропрактики «фермер-фермеру» допоможе вирішувати проблеми та завдання не лише продуцентів, поширювачів та впроваджувачів агроінновацій, кращих агропрактик, а також органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Послуги, які будуть надаватися через онлайн-платформу «Кращі агропрактики для ММСП», зможуть забезпечити поширення інноваційних технологій, які мають практичне застосування в середовищі малих та середніх суб'єктів підприємницької діяльності в сфері агробізнесу.

Використовуючи онлайн-платформу як комунікатор, планується забезпечити постійний та ефективний зв'язок між сільськогосподарськими товаровиробниками, науковцями, освітянами та дорадниками.

Створення інформаційного ресурсу по галузевому принципу дозволить сконцентрувати в одному місці інформацію про кращі сучасні агропрактики та забезпечить доступ до них для кінцевих споживачів – сільськогосподарських товаровиробників, використовуючи наявні канали поширення інформації у системі сільськогосподарського дорадництва.

Ключові слова: інновація, сільськогосподарське підприємство, онлайн-платформа, дорадництво, агропрактика.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. На сьогодні мікро- та малі сільськогосподарські підприємства (ММСП) обмежені у доступі до кращих сучасних агропрактик через наявність як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

В Україні наразі лише незначна кількість ММСП характеризується сучасними практи-

ками ведення власного господарства. Однак, їх потенціал в Україні дозволяє з впевненістю сказати, що за наявності доступу до потрібної інформації, напрацювань та встановлення тісних зв'язків між ММСП, дозволить кардинально змінити ситуацію, навіть у короткостроковій перспективі. Як результат, підвищиться ефективність їх діяльності, рівень життя сільського

населення, зростуть доходи місцевих бюджетів, що позитивно вплине на загальний стан сільських громад та сільських територій.

Широкий попит на сучасні агропрактики сприятиме встановленню тісних зв'язків між науковцями, проєктувальниками та ММСП, стимулюватиме розвиток аграрної науки.

Через відсутність єдиної інформаційної системи збору, систематизації і розповсюдження інформації про кращі сучасні агропрактики, вони практично не відомі широкому загалу ММСП, мало використовуються у їхній діяльності. Насамперед, йдеться про онлайн-сервіси, що є важливою складовою в управлінні агропідприємством на різних рівнях менеджменту: від агронома та інженера до власника господарства. Однак, щоб такі сервіси дійсно допомагали в прийнятті управлінських рішень, вони мають містити актуальні і достовірні дані.

Проблемам вивчення теоретичних, методологічних та практичних засад інноваційного розвитку підприємств, зокрема і аграрних, присвячена значна кількість наукових праць таких вчених як Амоша О.І., Бабенко А.Г., Бажал Ю.М., Березіна Л.М., Бланк І.О., Борисова В.А., Брудник С.С., Ковальов В.В., Койлі Б., Лозинська Т.М., Макаренко М.П., Махмудов Х.З., Михайлова Л.І., Назаренко І.М., Овчаренко Т.С., Писаренко В.В., Плаксієнко В.Я., Пригожин А.І., Райс Т., Савчук О.О., Сухоруков А.І., Терещенко С.І., Харів П.С. та ін.

Водночас, ряд питань інноваційного розвитку аграрних підприємств потребує подальшого вивчення внаслідок змін внутрішнього та зовнішнього середовища їх функціонування.

Метою дослідження є обґрунтування теоретичних засад та практичних рекомендацій щодо впровадження онлайн-ресурсів з метою поширення інновацій в середовищі сільськогосподарських підприємств.

Матеріал та методи дослідження. Поставлені завдання вирішували за допомогою таких методів: абстрактно-логічний; економічного аналізу та порівняння; анкетного опитування; графічного методів.

Результати дослідження та обговорення. На сьогодні незначна кількість ММСП розуміє важливість екологічно чистих та ресурсощадних технологій, хоча світовим трендом є ведення виробництва з мінімізацією впливу на навколишнє середовище [1]. Вивчення та розповсюдження кращих екологічно безпечних практик аграрних ММСП забезпечить збереження біологічного розмаїття та сповільнить негативні наслідки зміни клімату.

Зважаючи на Європейський Зелений курс, українським мікро- та малим сільськогоспо-

дарським підприємствам слід розпочати переорієнтацію на екологічно чисте агропродовольче виробництво та розвиток розумного землеробства, що дозволить досягти відповідності української сільськогосподарської продукції екологічним вимогам ЄС. Як результат, український традиційний експорт матиме попит на їх ринку.

Тобто, зовнішнє середовище є сприятливим для створення інформаційного ресурсу по галузевому принципу, що дозволить сконцентрувати в одному місці інформацію про кращі сучасні агропрактики та забезпечить доступ до них для суб'єктів в сфері агробізнесу, зокрема, через канали поширення інформації у системі сільськогосподарського дорадництва [2].

Україна часто асоціюється з великою аграрною країною. Аграрний бізнес є важливою складовою економіки країни, тут зайнята значна кількість людей. Це є однією із причин наявності великої кількості інтернет-ресурсів. Розглянемо найбільші та найпопулярніші з них.

Latifundist Media. Один із найбільших електронних ресурсів про сільське господарство України, який об'єднує сайти Latifundist.com, Elevatorist.com, Kurkul.com, AgroPolit.com, Traktorist.ua, Superagronom.com. удиторія. Видання будуть цікаві як для звичайного фермера, так і менеджера агрохолдингу або просто людини, що живе в сільській місцевості. Особливість: магазин LatifundiMag.com, в якому можна купити моделі тракторів, футболки з агромотивами, розмальовку "Пригоди гуся" і багато іншого.

AgroPortal. На порталі є досить якісна площа для ведення блогів, де можна почитати ТОПів агробізнесу України або іноземних експертів. Має колекцію відео про різні аспекти ведення агробізнесу.

Agravery позиціонує себе як портал для тих хто в темі – студентів, фермерів і професіоналів.

Landlord. Тут можна подивитися історії успіху, огляди і рейтинги агробізнесу. Крім того, журналісти пишуть про правила прибуткового бізнесу. Landlord публікує аналітику і рекомендації, що впливають на розвиток агробізнесу. Аудиторія окреслена назвою ресурсу.

Інформаційно-аналітична група компаній «ProAgro Group». Один з лідерів українського ринку аграрних ЗМІ, аграрної аналітики та провідний організатор ділових подій для фахівців АПК. Основні продукти «ProAgro Group»: щоденна стрічка актуальних новин аграрних ринків України та світу; дослідження окремих сегментів аграрного ринку, зарубіжних ринків,

статистика і прогнози; типові бізнес-плани і бізнес-плани за індивідуальними замовленнями; організація ключових ділових подій для фахівців АПК; комплексні рішення по просуванню товарів та послуг на аграрний ринок; організація подій під замовлення (дні поля, презентаційні зустрічі, корпоративні події тощо).

UkrAgroConsult. Медіа спеціалізується на аграрних ринках України і країн Чорноморського регіону. Крім того, на сайті публікують новини, аналітику і ексклюзиви від організацій, з якими співпрацює агентство. Пропонує платні онлайн-платформи для учасників агоринку, в яких публікують аналітику і власні дослідження. Аудиторія: аграрії, фермери, топ-менеджери. Особливість: за передплатою на онлайн огляди, читачеві надають доступ до мобільного додатку Black Sea Grain & Oil безкоштовно.

AgroReview. Позиціонує себе як онлайн-ресурс, який висвітлює агрожиття України і публікує щоденник успіхів аграрної галузі. AgroReview також окреслює процеси і персоналії, які рухають аграрну сферу: свіжа ринкова аналітика, інтерв'ю з провідними фахівцями, ефективні інновації та бізнес-кейси, історії успіху аграрного бізнесу. Аудиторія: топ-менеджери, лідери аграрного ринку, аграрії. Особливість: рубрика "Персона", де публікують думки фахівців і міністрів агросфери щодо проблем агоринку України.

AgroNews висвітлює роботу вітчизняних та іноземних аграрних експертів. Також займається дослідженнями, публікує інформаційні графіки про стан ринку продовольства, земельного банку тощо. Аудиторія: малий та середній бізнес. Особливість: рубрика "Агровідео", де журналісти розміщують актуальний відеоматеріал щодо агровиробництва загалом.

Пропозиція. Журнал та Агропортал для агробізнесу. Оперативна інформація про сільське господарство загалом і агропромисловий комплекс України.

Аграрії Разом. Сайт, який стане в нагоді для агрономів та сільгоспвиробників, адже це онлайн-видання спеціалізується на інструментарії для ефективного рослинництва.

Aggravity. Аграрна інформаційна агенція, яка пропонує найактуальніші АПК новини, авторські колонки, моніторинги, інтерв'ю та цікаві спецпроекти.

Seeds. Платформа, що присвячена агробізнесу. Тут можна знайти інформацію про історії успіху підприємців і сільгоспвиробників, про сімейні господарства, агро лайфхаки та корисну інформацію.

Agri-gator. Інтегрована платформа найактуальніших агроновин. Публікують виключно

аналітичний та журналістський продукт з найкращих аграрних ЗМІ України. Також на сайті розміщують власний ексклюзивний контент і новини компаній.

АгроПравда. Спеціалізований портал про транспорт для сільського господарства. Саме тут можна отримати інформацію зі світу сільгосптехніки і агробізнесу, відвідати розділ пропозицій сільгосптехніки або отримати консультацію на професійному форумі.

AgroTimes. Діловий аграрний інтернет-ресурс, який публікує головні аграрні новини. Група AgroTimes – це водночас декілька спеціалізованих видань: The Ukrainian Farmer, AgroTimes, Наше Птахівництво, Плантатор, Садівництво по-українськи, Аграрна Еліта України.

Аналіз провідних інтернет-ресурсів засвідчує: вони пропагують кращі агропрактики, однак здебільшого, така тематика є для них побічним продуктом; більшість ресурсів не бачать своїми клієнтами мікро- та малий аграрний бізнес.

Є декілька видань, що спеціалізуються на агроінноваціях.

Журнал «Аграрні інновації» – рецензований науковий журнал. Засновано у квітні 2020 року Інститутом зрошувального землеробства Національної академії аграрних наук України. Програмні цілі: публікація наукових статей, у яких розглядають результати досліджень теоретичного і практичного змісту з питань аграрних наук і продовольства, оглядових і дискусійних статей.

Журнал Національної академії наук України «Наука та інновації». Основну увагу приділено висвітленню проблем інноваційної політики в Україні, результатів перспективних досліджень та новітніх розробок інститутів Національної академії наук України, університетів та інших організацій, а також питань комерціалізації наукових проєктів і впровадження їх у виробництво.

Деякі з проєктів міжнародної технічної допомоги намагаються створити власні ресурси, де зібрані кращі агропрактики. Наприклад, «АГРОВІКІ – ПЕРША ПЛАТФОРМА АГРАРНИХ ЗНАНЬ» створена за участі Українського проєкту бізнес-розвитку плодоовочівництва (УНВДП), який є на фініші власної діяльності. Платформа формувалася тривалий час як результат роботи УНВДП і виглядає доволі солідно. Зорієнтована на сільськогосподарські ММСП. Очевидно, що відсутність джерел стабільного фінансування для платформ інформаційних ресурсів, зорієнтованих на сільськогосподарські ММСП є загрозою для їх сталості.

Основними споживачами онлайн-ресурсу «Кращі агропрактики» будуть наступні категорії споживачів:

- мікросільськогосподарські підприємства;
- малі сільськогосподарські підприємства;
- середні сільськогосподарські підприємства.

Споживачами послуг онлайн-ресурсу будуть також інші продуценти, поширювачі, впроваджувачі та споживачі агроінновацій і кращих агропрактик.

Ключовими клієнтами онлайн-платформи «Кращі агропрактики» є продуценти, впроваджувачі та споживачі кращих агропрактик.

Ключовими партнерами онлайн-платформи «Кращі агропрактики» мають стати продуценти та споживачі кращих агропрактик, тобто сільськогосподарські підприємства. Процес впровадження новацій залежить від поінформованості менеджменту сільськогосподарських підприємств про їх наявність, економічну ефективність, а також вони мають бути доступними для огляду та вивчення [3]. І тут ключова роль має належати сільськогосподарським дорадчим службам.

Для охоплення більшої кількості таких продуцентів та споживачів, найбільш ефективно налагодити співпрацю зі створеними ними об'єднаннями (рис.1). Насамперед, йдеться про такі об'єднання:

- Асоціація фермерів та приватних землевласників України (АФЗУ). Асоціація об'єднує більшість фермерських господарств країни, переважно малих та середніх. Інформаційні ресурси АФЗУ використовують для популяризації сучасних, ефективних методів господарювання в умовах обмеженості площі землекористування, висвітлення змісту основних законодавчих актів з відповідними коментарями фахівців тощо.

- Аграрний союз України об'єднує, здебільшого, середні сільськогосподарські підприємства, що утворені на базі колишніх колгоспів.

Водночас є відносно нещодавно утворені інші універсальні об'єднання, що включають незначну кількість виробників сільськогосподарської продукції, однак доволі динамічно розвиваються, котрі також варто розглядати як потенційних партнерів. Наприклад, Всеукраїнська аграрна рада, Всеукраїнський конгрес фермерів тощо.

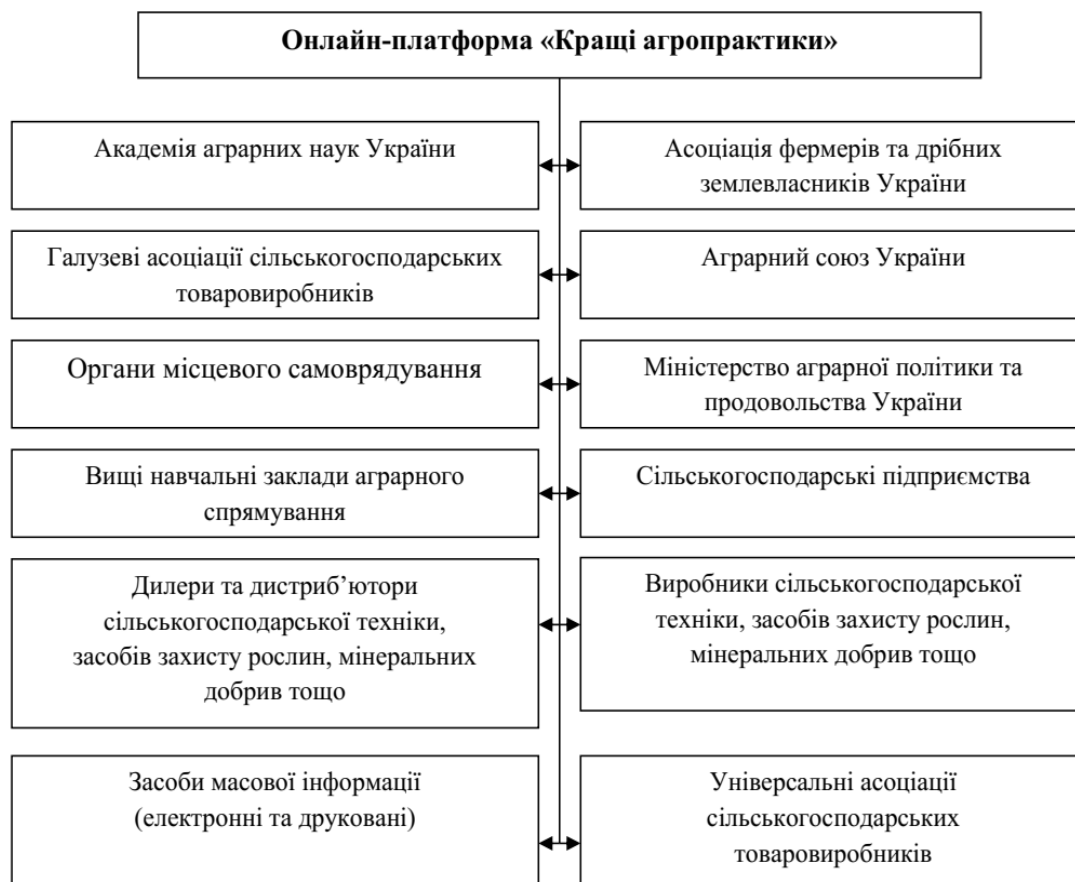

Рис. 1. Учасники онлайн-ресурсу «Кращі агропрактики».

До ключових партнерів слід віднести вузькоспеціалізовані об'єднання окремих видів чи груп сільськогосподарської продукції. Наприклад, Українська асоціація виробників картоплі, Асоціація "Ягідництво України", Асоціація "Виноградари та винороби України", Асоціація крафтових виробників, що працюють як на національному, так і локальному рівнях.

Важливим продуцентом та постачальником інновацій, кращих агропрактик, які слід розглядати як партнерів, також є:

- Національна академія аграрних наук України. НДІ та дослідні станції системи НААН України здійснюють розробку, дослідне випробовування та економічне обґрунтування технологій виробництва, зберігання сільськогосподарської продукції з урахуванням природно-кліматичних умов України.

- Вищі навчальні заклади аграрного спрямування (ВНЗ). Здійснюють підготовку фахівців, які мають теоретичні знання та практичний досвід щодо використання інноваційних технологій в сільськогосподарському виробництві. Також науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів здійснюють розробку, випробовування технологій виробництва сільськогосподарської продукції [4].

Ще один канал постачання агропрактик – виробники, постачальники, дилери, дистриб'ютори техніки, насіннєвого та племінного матеріалу, засобів захисту рослин, мінеральних добрив тощо. Вони не лише здійснюють просування своїх товарів на специфічний сегмент ринку матеріальних ресурсів для сільськогосподарських підприємств, а й демонструють нові можливості для ведення аграрного бізнесу.

Засоби масової інформації – друковані та електронні, які висвітлюють проблеми аграр-

ного сектору України є важливим партнером для пропагування та просування сучасних інноваційних рішень в сільському господарстві, висвітлення процесу формування законодавчого поля функціонування суб'єктів агропродовольчого ринку [5]. Крім того, ЗМІ часто є постачальником інформації про кращі агропрактики.

Органи виконавчої влади та місцевого самоврядування встановлюють правила гри на ринках сільськогосподарської продукції, інновацій – національному та локальних. Від їх позиції залежить, яким буде середовище для продукування та поширення кращих агропрактик. Крім того, вони визначають характер, напрями, розміри та процедури державної підтримки для такої діяльності. Слід врахувати й те, що органи виконавчої влади та місцевого самоврядування є важливим каналом для комунікації як для виявлення продуцентів кращих агропрактик, так і донесення інформації до широкого кола потенційних споживачів таких агропрактик.

Можна говорити про значну потенційну клієнтську та партнерську базу онлайн-ресурсу «Кращі агропрактики», що є передумовою для успішного бізнесу.

Для того щоб спроектувати онлайн-ресурс як бізнес, важливо оцінити його потенційну клієнтську базу.

Серед клієнтів онлайн-ресурсів можна виділити такі групи: підприємства – юридичні особи, фізичні особи-підприємці та особисті селянські господарства.

Необхідно зазначити, впродовж досліджуваного періоду спостерігається скорочення суб'єктів господарювання в сфері агробізнесу, здебільшого через скорочення фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності в сфері агробізнесу (табл.1).

Таблиця 1 – Кількість суб'єктів господарювання у сільському господарстві

Рік	Кількість суб'єктів господарювання				
	Загалом, одиниць	підприємства		фізичні особи-підприємці	
		одиниць	у % до загального показника	одиниць	у % до загального показника
2015	79284	46744	58,96	32540	41,04
2016	74620	44998	60,3	29622	39,70
2017	76593	50115	65,43	26478	34,57
2018	76328	50504	66,17	25824	33,83
2019	75450	50239	66,59	25211	33,41
2020	73368	49452	67,4	23916	32,60

У більшості випадків цей процес здійснюється через їх трансформацію в юридичні особи. Однак необхідно зазначити, що навіть в нинішніх умовах зберігається значна кількість суб'єктів підприємницької діяльності в сфері агробізнесу – фізичних осіб.

Тридцятирічний період розвитку ОСГ переконує, що в кризових умовах, в яких опинився корпоративний сектор аграрної економіки, селянські господарства стали важливим і стабільним джерелом забезпечення продовольством як сільського, так і міського населення. Серед економічних причин існування ОСГ вітчизняні науковці переважно виділяють недостатні обсяги виробництва сільськогосподарськими підприємствами, які не спроможні формувати достатні товарні пропозиції сільськогосподарської продукції [6]. Крім того, погіршення економічного становища в аграрному секторі країни негативно позначилося на умовах життя та соціальній ситуації на селі, що також стало поштовхом для розвитку особистих селянських господарств.

Протягом 2018–2020 рр. спостерігається зменшення чисельності особистих селянських господарств, що зумовлено соціальними та економічними чинниками (табл. 2).

У сучасних умовах особисте селянське господарство являє собою структурний елемент агропромислового комплексу країни і виконує такі економічні функції:

- виробництво додаткової сільськогосподарської продукції – валової і товарної;
- підвищення рівня життя сільського населення через збільшення доходів, поліпшення матеріального становища тощо.

З огляду на ринкові відносини у сільському господарстві особисте селянське господарство слугує організаційно-правовою формою сільськогосподарського виробництва, багатогалузевим споживчо-товарним господарством, з історично зумовленою самозайнятістю сільської родини, що спрямовано на задоволення власних потреб, а також на реалізацію надлишків сільськогосподарської продукції [7].

Більшість суб'єктів сільського господарства за розмірами землекористування можна віднести до ММСП. Середній розмір сільськогосподарських угідь у користуванні одного фермерського господарства, що мали сільськогосподарські угіддя, становив у 2020 році 83,8 га, а сільгоспідприємств – 76,3 га.

Очевидно, що необхідна потенційна клієнтська основа для онлайн-ресурсу «Кращі агропрактики».

Якщо розглядати онлайн-ресурс «Кращі агропрактики» як частину дорадництва, то важливим є аналіз платоспроможності клієнтів, їх готовності платити за дорадчі послуги. Аналіз особливостей ринкового попиту сільськогосподарських товаровиробників на дорадчі послуги в Україні засвідчує, що 50 % агровиробників періодично звертаються за консультаційними послугами 5 разів і більше у рік. Водночас інша частина агровиробників зазначили періодичність потреби в консультаційному супроводі 5 разів і менше упродовж року.

Частина виробників не користується консультаційними послугами з низки причин (рис. 2).

Таблиця 2 – Динаміка чисельності особистих селянських господарств та площі землекористування (станом на 1 січня)

Показник	Рік			2020 р. %, до	
	2018	2019	2020	2018 р.	2019 р.
Кількість господарств, тис. од.	4031,7	3996,5	3975,1	98,6	99,5
Площа земельних ділянок, тис. га	6175,6	6132,2	6133,6	99,3	100,0
У тому числі з цільовим призначенням					
для будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд	793,3	791,0	788,3	99,4	99,7
для ведення особистого селянського господарства	2551,3	2513,4	2512,6	98,5	100,0
для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	2799,3	2777,1	2781,8	99,4	100,2
з них узятих в оренду	338,5	345,0	348,2	102,9	100,9

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

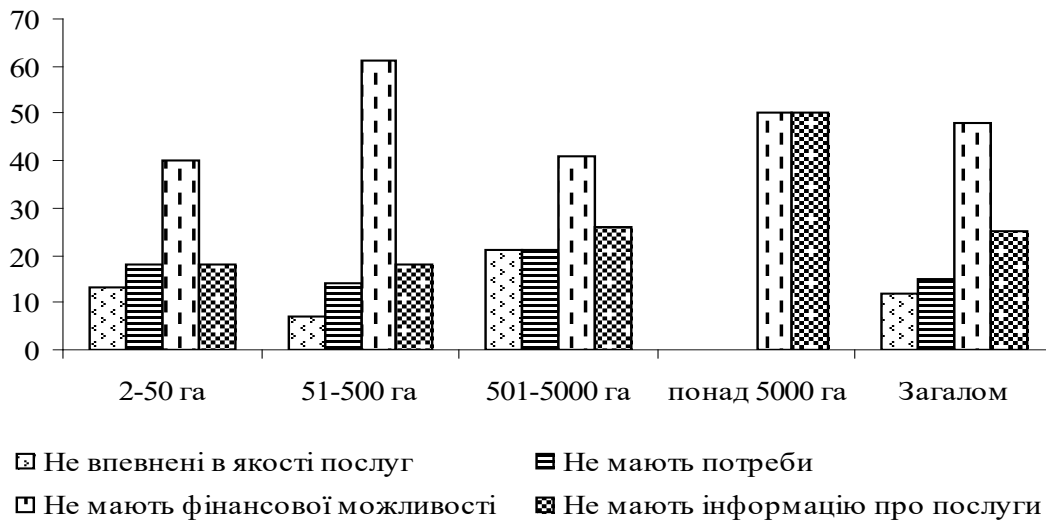

Рис. 2. Причини відмови від користування консультаційними послугами.

На відсутність інформації вказують всі групи виробників.

Малі виробники скаржаться на нестачу фінансових ресурсів для користування консультаційними послугами [8]. Для великих агрохолдингів чинники фінансових ресурсів і якості послуг не були критичними. Насамперед вони вказали на два чинники – немає потреби, що цілком прогнозовано через наявність кваліфікованих фахівців у складі таких великих агроформувань і брак інформації щодо надання кваліфікованих консультаційних послуг.

Готовність агровиробників до оплати за консультаційні послуги є важливим елементом оцінки бізнес-спроможності ідеї онлайн-ресурсу «Кращі агропрактики». Дослідження засвідчують, що 30,2 % готові оплачувати, а 53,2 % – залежно від розміру оплати. І лише 16,5 % не готові оплачувати послуги.

Отже, існують фінансові передумови для функціонування онлайн-ресурсу «Кращі агропрактики» як бізнесу у системі сільськогосподарської дорадчої діяльності: більшість товаровиробників готові користуватися дорадчими та консультаційними послугами. Щоправда, важливими є декілька умов, зокрема: якість послуг і доступна вартість послуг.

Щодо отримання платних консультаційних послуг із використанням цифрових технологій (через інтернет, спеціалізоване програмне забезпечення, письмові консультації через е-майл, соціальні мережі, усне консультування по скайпу тощо), то в цьому випадку лише половина виробників вказують на готовність до користування цифровими каналами комунікації (рис. 3).

При цьому основною причиною неготовності користування цифровими технологіями значають: невпевненість виробників в ефективності подібного методу; нестача знань і навиків, відсутність відповідного обладнання (рис. 4).

Неготовність половини потенційних клієнтів до роботи з електронними комунікаціями, якою є онлайн-ресурс «Кращі агропрактики», слід розглядати як несприятливе середовище і загрозу для успішної бізнес діяльності цього ресурсу. Така ситуація потребує залучення додаткових ресурсів для подолання наявних бар'єрів у середовищі потенційних клієнтів – популяризації онлайн-технологій, навчання потенційних клієнтів (рис. 5).

Малі та середні сільгоспвиробники обмежені у доступі до кращих сучасних агропрактик через наявність об'єктивних і суб'єктивних чинників [9]. За даними Державної служби статистики України станом на початок 2020 р. малих сільськогосподарських підприємств нараховувалося 73,2 тис. одиниць, із них 67,6 тис. мікрособ'єктів господарювання. Більшість малих суб'єктів господарювання в сфері агробізнесу використовують типові технології виробництва сільськогосподарської продукції в умовах обмеженості площ сільськогосподарських угідь, низького рівня забезпечення власними фінансовими ресурсами, що в нинішніх умовах не забезпечує високий рівень прибутковості та конкурентоспроможності як на внутрішньому так і зовнішньому ринках агропродовольства [9]. Ця обставина потребує модернізації процесів технологічних, організаційних, управлінських тощо через практичне застосування інновацій за виробництва сільськогосподарської продукції.

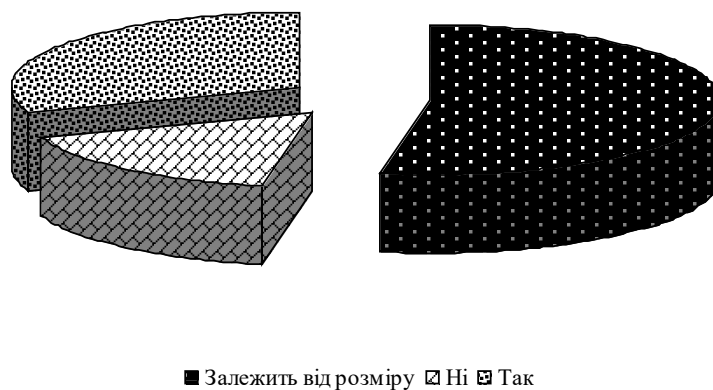

Рис. 3. Оцінка готовності користуватися консультаційними послугами на платній основі.

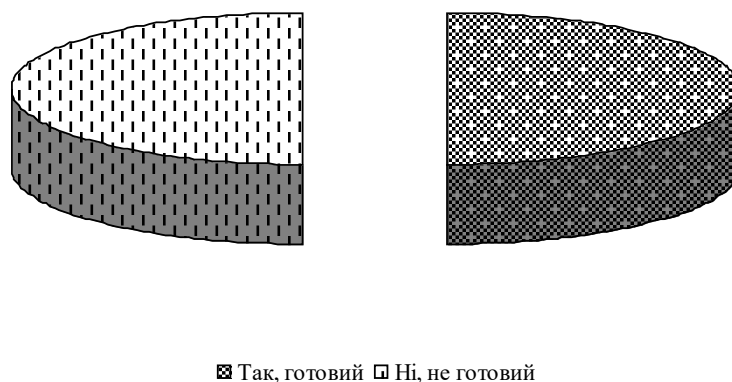

Рис. 4. Оцінка готовності скористатися консультаційними послугами з використанням цифрових технологій на платній основі.

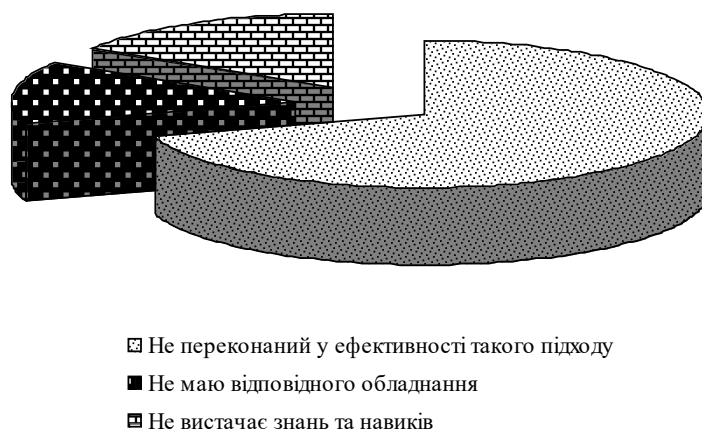

Рис. 5. Причини неготовності користуватися консультаційними послугами з використанням цифрових технологій.

Тому, організація заходів із поширення ідеї використання кращих агропрактик, їх передачі від фермера до фермера – одна із ключових дій команди онлайн-ресурсу «Кращі агропрактики «фермер-фермеру». До такої діяльності долучатимуться партнери та постачальники кращих агропрактик.

Формування та постійна підтримка банку кращих агропрактик. Насамперед, йдеться про виявлення кращих агропрактик, їх опис та забезпечення доступності для широкого кола споживачів.

На сьогодні є чимало ресурсів – сайтів, платформ, інтернет-каналів, ЗМІ, котрі намагаються просувати аграрні інновації та кращі агропрактики. Створюють їх різні суб'єкти, зокрема, проекти міжнародної технічної допомоги. Водночас, вони практично не пов'язані між собою. Деякі зникають чи перестають підтримуватися їх власниками. Постає завдання інтегрувати наявні бази знань про кращі агропрактики на одній платформі, щоб створити єдиний великий банк банків кращих агропрактик.

Створення єдиного інформаційного ресурсу «Кращі агропрактики» BestAgro дозволить сформувати єдине інформаційне середовище поширення знань про передовий досвід провідних сільськогосподарських підприємств та розробки науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю. Такий інформаційний ресурс стане ключовою ланкою комплексної системи освоєння інновацій в аграрному секторі, зокрема, для ММСП, що складається з головних і регіональних галузевих центрів у формі структурних підрозділів сільськогосподарської дорадчої служби, банків інформаційних ресурсів закінчених наукових розробок та інноваційних проєктів.

Така діяльність передбачає тісну взаємодію із партнерами. Для активізації такої діяльності буде запроваджено конкурси на виявлення кращих агропрактик та кращих їх впроваджувачів.

Для того щоб сервіси дійсно допомагали в прийнятті тих чи інших управлінських рішень, вони мають містити актуальні і достовірні дані. Тому передбачається постійне оновлення ресурсу.

Така діяльність передбачає залучення усіх каналів для поширення кращих агропрактик. Йдеться як про власні канали поширення НАСДСУ, так і канали партнерів. Для активізації такої діяльності будуть залучені журналісти, насамперед аграрних видань. Для цього передбачається координація діяльності через Спілку аграрних журналістів України.

Наявні стимули з боку держави для продуцентів, поширювачів та впроваджувачів інно-

вацій, кращих агропрактик є наразі незначними [10]. Поліпшення таких умов є важливою складовою для діяльності онлайн-ресурсу «Кращі агропрактики «фермер-фермеру» BestAgro.

Передбачається, що будуть проаналізовані наявні інституційні умови та, за результатами такого аналізу, будуть підготовлені пропозиції про їх поліпшення.

Для залучення ресурсів щодо підвищення спроможності ММСП слід використовувати цифрові технології.

НАСДСУВ вишукуватиме можливості для навчання суб'єктів сільськогосподарського ММСП у сфері використання цифрових технологій.

Люди є ключовим ресурсом для будь-якої організації, проєкту, зокрема для проєкту зі створення та підтримки діяльності онлайн-ресурсу «Кращі агропрактики «фермер-фермеру». На початковому етапі ключовим ресурсом є команда НАСДСУ.

Для фахівців НАСДСУ поширення кращих агропрактик є звичною діяльністю. Водночас, сучасні технології постійно удосконалюються, тому регулярне навчання фахівців НАСДСУ є одним із важливих завдань в діяльності онлайн-ресурсу.

Передбачається, що з часом онлайн-ресурс «Кращі агропрактики «фермер-фермеру» BestAgro перетвориться у комерційний проєкт НАСДСУ. Необхідні будуть експерти для оцінки ефективності агропрактик. Для такої діяльності слід підготувати відповідний персонал.

Зважаючи на те, що запланована діяльність є новацією як для України загалом, так і для фермерів, дорадників, такий проєкт може мати чималу тривалість у часі. Зважаючи на світовий досвід, на першому етапі складно очікувати самоокупності проєкту. Перехід до самоокупності буде здійснюватися поступово: демонстрація ефективності ресурсу дозволить залучити клієнтів, готових платити за використання чи розміщення інформації, реклами послуг та відповідних товарів, пов'язаних із аграрним виробництвом.

Для створення онлайн-платформи «Кращі агропрактики для ММСП» потрібне разове придбання оргтехніки та розробка відповідних сайтів і промороликів тощо. У майбутньому постане необхідність у нових приміщеннях для підтримки діяльності онлайн-ресурсу.

Через відсутність єдиної інформаційної системи збору, систематизації і розповсюдження інформації про кращі сучасні агропрактики, вони практично не відомі широкому загалу ММСП, мало використовуються у їх вироб-

ничій діяльності. Слід також зазначити, що в Україні наразі невелика кількість ММСП розуміє важливість використання екологічно чистих та ресурсоощадних технологій. Світовими та європейськими трендами нині є ведення агровиробництва з мінімізацією впливу на навколишнє середовище [12]. Вивчення та розповсюдження кращих екологічно безпечних практик аграрних ММСП забезпечить збереження біологічного розмаїття та сповільнить негативні наслідки зміни клімату.

Онлайнний ресурсний центр «Кращі агропрактики «фермер-фермеру» має на меті забезпечити агро ММСП практичними знаннями та показовою базою про сучасні аграрні технології в Україні та світі, які можна впровадити в плодоовочевому секторі, секторі тваринництва, аквакультури, птахівництва (окрім курей), кондитерської та крафтової продукції. Такий ресурс має стати комунікаційною платформою, насамперед, між тими, хто впроваджує сучасні підходи і технології, та їхніми потенційними послідовниками.

Зважаючи на те, що ключовими бенефіціарами ресурсного центру є суб'єкти підприємницької діяльності, є очевидною ідея перетворення центру у суб'єкт підприємницької діяльності, який надає послуги як таким суб'єктам, так і органам влади, органам місцевого самоврядування для успішного впровадження аграрної політики, розвитку сільського підприємництва.

Висновки. Отже, ресурсний центр «Кращі агропрактики «фермер-фермеру» допоможе вирішувати проблеми та завдання не лише продуцентів, поширювачів та впроваджувачів агроінновацій, кращих агропрактик, а й органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Послуги, які будуть надаватися через онлайн-платформу «Кращі агропрактики для ММСП», зможуть забезпечити поширення інноваційних технологій, які мають практичне застосування в середовищі малих та середніх суб'єктів підприємницької діяльності в сфері агробізнесу.

Використовуючи онлайн-платформу як комунікатор, планується забезпечити постійний та ефективний зв'язок між сільськогосподарськими товаровиробниками, науковцями, освітянами та дорадниками.

Створення інформаційного ресурсу по галузевому принципу дозволить сконцентрувати в одному місці інформацію про кращі сучасні агропрактики та забезпечить доступ до них для кінцевих споживачів – сільськогосподарських товаровиробників, використовуючи наявні канали поширення інформації у системі сільськогосподарського дорадництва.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бреус С., Байрамов М. Управління продуктивними інноваціями у контексті їх впровадження суб'єктом господарювання. Східна Європа: економіка, бізнес та управління. 2020. Вип. 3. С. 55–61.
2. Сокол Л.М. Дорадництво у забезпеченні сталого розвитку агросфери. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2015. Вип. 211(1). С. 162–170.
3. Дячков Д.В., Простак О.С., Теняно А.О. Напрями підвищення ефективності управління інноваціями у сільськогосподарських підприємствах. Економічний форум. 2019. № 4. С. 122–129.
4. Кудінова І.П. Сільськогосподарське дорадництво в Україні: проблеми та шляхи розвитку. Біоресурси і природокористування. 2014. Т. 6, № 5–6. С. 133–137.
5. Свиноус І.В. Формування інформаційно-консультативного забезпечення функціонування суб'єктів аграрного ринку. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2017. № 1–2. С. 269–275.
6. Іщенко А.В., Свиноус І.В. Організаційно-економічні засади функціонування особистих селянських господарств в Україні. Економіка та управління АПК. 2017. № 2. С. 78–86.
7. Свиноус І.В., Ібатуллин М.І. Розвиток кооперативних зв'язків при виробництві і збуту продукції особистими селянськими господарствами. Інноваційна економіка. 2015. № 3. С. 180–184.
8. Ільків Л.А. Дорадництво як один із найважливіших чинників підвищення ефективності аграрного виробництва. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер.: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2013. Вип. 181(2). С. 142–145.
9. Білінська В. Сучасні інноваційні технології в сільському господарстві: основна характеристика та перспективи впровадження. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Сер.: Економіка. 2015. Вип. 7 (172). С. 74–80.
10. Дорош-Кізим М.М., Дадак О.О., Гачек Т.С. Інновації в аграрному секторі України в контексті розвитку європейської інтеграції. Науковий вісник ЛНУВМБ імені С.З. Гжицького. 2017. № 81. С. 11–21.
11. Лаврук В. В. Інноваційний продукт у сільському господарстві як результат інноваційного процесу. Ефективна економіка. 2010. № 5. С. 22–25.

REFERENCES

1. Breus, S., Bajramov, M. (2020). Upravlinnya produktivimi innovacziyami u konteksti yikh vprovadzhennya sub'yektom gospodaruyannya [Management of product innovations in the context of their implementation by the business entity]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnya* [Eastern Europe: Economy, Business and Management], no. 3, pp. 55–61.
2. Sokol, L.M. (2015). Doradnicztvo u zabezpechenni stalogo rozvutku agrosferi [Advice on ensuring sustainable development of the agricultural sector]. *Naukovij visnik Naczional' nogo universitetu bioresursiv i prirodokoristuvannya Ukrayini. Seri' ya: Ekonomika, agrarnij*

menedzhment, biznes [Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Economics, agricultural management, business]. Vol. 211(1), pp. 162–170.

3. Dyachkov, D.V., Prostack, O.S., Tenyanko, A.O. (2019). Napryami pidvishhennya effektivnosti upravlinnya innovaciyami u silskogospodarskikh pidpriyemstvakh [Directions for improving the efficiency of innovation management in agricultural enterprises]. Ekonomichnij forum [Economic Forum]. No 4, pp. 122–129.

4. Kudinova, I.P. (2014). Silskogospodarske doradnicтво v Ukrayini: problemi ta shlyakhi rozvitku [Agricultural advisory in Ukraine: problems and ways of development]. Bioresursi i prirodokoristuvannya [Bioresources and nature management]. Vol. 6, no 5–6, pp. 133–137.

5. Svinous, I.V. (2017). Formuvannya informacijnno-konsultativnogo zabezpechennya funkcionuvannya subyektiv agrarnogo rinku [Formation of information and advisory support for the functioning of the agricultural market]. Zbirnik naukovikh prac Tavrijskogo derzhavnogo agrotekhnologichnogo universitetu (ekonomichni nauki) [Collection of scientific works of the Tavriya State Agrotechnological University (economic sciences)]. No 1–2, pp. 269–275.

6. Ishhenko, A.V., Svinous, I.V. (2017). Organizacijno-ekonomichni zasady funkcionuvannya osobistikh selyanskikh gospodarstv v Ukrayini [Organizational and economic principles of functioning of personal farms in Ukraine]. Ekonomika ta upravlinnya APK [Economics and management of agro-industrial complex]. No 2, pp. 78–86.

7. Svinous, I.V., Ibatullin, M.I. (2015). Rozvitok kooperativnikh zvyazkiv pri virobnicztvi i zbutu produkcziji osobistimi selyanskimi gospodarstvami [Development of cooperative relations in the production and sale of products by private farms]. Innovacijna ekonomika [Innovative economy]. No 3, pp. 180–184.

8. Ilkiv, L.A. (2013). Doradnicтво yak odin iz najvazhlivishikh chinnikov pidvishhennya effektivnosti agrarnogo virobnicztva [Advisory as one of the most important factors in improving the efficiency of agricultural production]. Naukovij visnik Nacjonalnogo universitetu bioresursiv i prirodokoristuvannya Ukrayini. Ser.: Ekonomika, agrarnij menedzhment, biznes [Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Ser.: Economics, agricultural management, business]. Vol. 181(2), pp. 142–145.

9. Bilinska, V. (2015). Suchasni innovacijni tekhnologii v silskomu gospodarstvi: osnovna kharakteristika ta perspektivi vprovadzhennya [Modern innovative technologies in agriculture: the main characteristics and prospects of implementation]. Visnik Kiyivskogo nacjonalnogo universitetu im. Tarasa Shevchenka. Ser.: Ekonomika [Bulletin of Kyiv National University. Taras Shevchenko. Ser.: Economics]. Vol. 7 (172), pp. 74–80.

10. Dorosh Kizim, M.M., Dadak, O.O., Gachek, T.S. (2017). Innovacziyi v agrarnomu sektori Ukrayini v konteksti rozvitku yevropejskoyi integracziyi [Innovations in the agricultural sector of Ukraine in the context of the development of European integration]. Naukovij visnik LNUVMB imeni S.Z. Gzhiczko [Scientific Bulletin of LNUVMB named S.Z. Gzhitsky]. No 81, pp. 11–21.

11. Lavruk, V.V. (2010). Innovacijnij produkt u silskomu gospodarstvi yak rezultat innovacijnogo procesu

[Innovative product in agriculture as a result of the innovation process]. Efektivna ekonomika [Efficient economy]. No 5, pp. 22–25.

Значение онлайн-ресурсов в распространении агроинноваций

Коринец Р.Я., Бачинский Р.Л.

Доказано, что на сегодня микро- и малые сельскохозяйственные предприятия (ММСП) ограничены в доступе к лучшим современным агропрактикам из-за наличия как объективных, так и субъективных факторов.

Целью онлайн-ресурсного центра «Лучшие агропрактики «фермер-фермеру» является обеспечение агро ММСП практическими знаниями и показательной базой о современных аграрных технологиях в Украине и мире, которые можно внедрить в плодовоовощном секторе, секторе животноводства, аквакультуры, птицеводства (кроме кур), кондитерской и крафтовой продукции. Такой ресурс должен стать коммуникационной платформой, в первую очередь между теми, кто внедряет современные подходы и технологии, и их потенциальными последователями.

Ввиду того, что ключевыми бенефициарами ресурсного центра являются субъекты предпринимательской деятельности, очевидна идея превращения центра в субъект предпринимательской деятельности, который предоставляет услуги как таким субъектам, так и органам власти, органам местного самоуправления для успешного внедрения аграрной политики, развития сельского предпринимательства.

Таким образом, ресурсный центр «Лучшие агропрактики «фермер-фермеру» поможет решать проблемы и задачи не только продуцентов, распространителей и внедрителей агроинноваций, лучших агропрактик, но и органов исполнительной власти и местного самоуправления.

Услуги, предоставляемые через онлайн-платформу «Лучшие агропрактики для ММСП», смогут обеспечить распространение инновационных технологий, имеющих практическое применение в среде малых и средних субъектов предпринимательской деятельности в сфере агробизнеса.

Используя онлайн-платформу в качестве коммуникатора, планируется обеспечить постоянную и эффективную связь между сельскохозяйственными товаропроизводителями, учеными, педагогами и советниками.

Создание информационного ресурса по отраслевому принципу позволит сконцентрировать в одном месте информацию о лучших современных агропрактиках и обеспечит доступ к ним для конечных потребителей – сельскохозяйственных товаропроизводителей, используя существующие каналы распространения информации в системе сельскохозяйственного консультирования.

Ключевые слова: инновация, сельскохозяйственное предприятие, онлайн-платформа, совещание, агропрактика.

The importance role and place of online resources in widespread agroinnovation

Korinets R., Bachynskyi R.

It has been proven that agricultural micro and small agricultural enterprises are limited in access to the best modern agricultural practices due to the presence of both objective and subjective factors.

The online resource center "Best practices of farmer-farmer practices" aims to provide agricultural MMAE with practical knowledge and demonstration base of modern agricultural technologies in Ukraine and the world, which can be implemented in the fruit and vegetable sector, livestock, aquaculture, poultry (except chickens), confectionery and craft products. Such a resource should become a communication platform, first of all, between those who implement modern approaches and technologies and their potential followers.

Given that the key beneficiaries of the resource center are business entities, the idea of transforming the center into a business entity that provides services to both such entities and authorities, local governments for the successful implementation of agricultural policy is obviously development of rural entrepreneurship.

Thus, the resource center "Best practices of farmer-farmer" will help to solve the problems and challenges not only of producers, distributors and implementers of

agricultural innovations, best agricultural practices, but also the executive and local governments.

The services provided through the online platform "Best Agricultural Practices for MMAE" will be able to disseminate innovative technologies that have practical application among small and medium-sized businesses in the field of agribusiness.

Using the online platform as a communicator, it is planned to ensure constant and effective communication between agricultural producers, scientists, educators and advisors.

Creating an information resource on a sectoral basis will allow to concentrate in one place information about the best modern agricultural practices and provide access to them for end users - agricultural producers, using existing channels of information dissemination in the system of agricultural advisory.

Key words: innovation, agricultural enterprise, online platform, advisory, agricultural practice.

Copyright: Корінець Р.Я., Бачинський Р.Л. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ORCID iD:

Корінець Р.Я.

Бачинський Р.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-4243-6745>

<https://orcid.org/0000-0002-7456-586X>

Наукове видання

Економіка та управління АПК

Збірник наукових праць

№ 2 (169) 2021

*Редактор О.О. Грушко
Комп'ютерне верстання: В.С. Мельник*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

КВ №15167-3739Р від 03.03.2009 р.

Формат 60x84¹/₈. Ум. др. арк. 23,8. Зам. 70191. Тираж 300.

Підписано до друку 09.12.2021 р.

Видавець і виготовлювач:

Білоцерківський національний аграрний університет,
09117, Біла Церква, Соборна площа, 8/1, тел. 33-11-01,
e-mail: redakciaviddil@ukr.net

Свідоцтво внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції

№ 3984 ДК від 17.02.2011 р.